

MICHAEL HARDT / ANTONIO NEGRI
Mnoštvo – rat i demokracija u doba Imperija

MICHAEL HARDT / ANTONIO NEGRI

Michael Hardt / Antonio Negri
MNOŠTVO
– RAT I DEMOKRACIJA U DOBA IMPERIJA

NASLOV IZVORNIKA: Michael Hardt / Antonio Negri
MULTITUDE
– WAR AND DEMOCRACY IN THE AGE OF EMPIRE
Penguin Press, New York, 2004.

PREVELI S ENGLESKOG: Tomislav Medak i Petar Milat

Multimedijalni institut
Edicija PAST:FORWARD

ISBN: 978-953-7372-05-7

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 724812.

Zagreb, studeni 2009.

Mnoštvo

rat i demokracija u doba Imperija

SADRŽAJ

Predgovor: Zajednički život — 11

1. RAT — 19

1.1 SIMPLICISSIMUS — 20

Iznimke — 20

Golem — 26

Globalno ratno stanje — 28

Biomoć i sigurnost — 33

Legitimno nasilje — 40

Samuel Huntington, Geheimrat — 47

1.2 PROTUPOBUNE — 50

Rođenje novog rata — 51

Revolucija vojnog djelovanja — 54

Plaćenik i patriot — 61

Asimetrija i dominacija čitavim spektrom — 63

1.3 OTPOR — 74

Primarnost otpora — 74

Od narodne vojske do gerilskog ratovanja — 79

Izum mrežne borbe — 87

Inteligencija roja — 98

Od biomoći prema biopolitičkoj proizvodnji — 100

2. MNOŠTVO — 103

2.1 OPASNE KLASE — 107

Kako rad postaje zajedničkim — 107

Sumrak seljačkog svijeta — 118

Dva Talijana u Indiji — 128

Bogatstvo siromašnih (iliti: Mi smo siromasi!) — 130

Demonska mnoštva: Dostojevski čita Bibliju — 138

Ekskurs 1.: Metoda - Marxovim stopama — 140

Smrt sumorne znanosti? — 152

2.2 DE CORPORE — 156

Globalni apartheid — 157

Posjet Davosu — 164

Jaka vlada se vraća — 173

Život na tržištu — 175

2.3 TRAGOV I MNOŠTVA — 184

Čudovišnost tkiva — 185

Invazija čudovišta — 189

Proizvodnja zajedničkog — 191

S onu stranu privatnog i javnog — 196

Karneval i pokret — 201

Mobilizacija zajedničkog — 204

Ekskurs 2.: Organizacija - mnoštvo na ljevici — 211

3. DEMOKRACIJA — 221

3.1 DUGI MARŠ DEMOKRACIJE — 222

Kriza demokracije u eri oružane globalizacije — 222

Nedovršeni demokratski projekt modernog doba — 228

Pobuna dužnika — 236

Nerealizirana demokracija socijalizma — 238

Pobuna, Berlin 1953. — 243

Od demokratskog zastupanja do globalnog javnog mnijenja — 246

Bijeli kombinezoni — 252

3.2 GLOBALNI ZAHTJEVI ZA DEMOKRACIJOM — 255

Cahiers de doléances — 255

Okupljanje u Seattleu — 271

Eksperimenti globalne reforme — 274

Povratak u osamnaesto stoljeće — 290

Ekskurs 3.: Strategija - geopolitika i nova savezništva — 296

Ikonoklasti — 307

3.3 DEMOKRACIJA MNOŠTVA — 310

Suverenost i demokracija — 310

Neka te sila prati — 321

Nova znanost demokracije: Madison i Lenjin — 327

Bilješke — 339

Kazalo — 383

Mnoštvo

rat i demokracija u doba Imperija

PREDGOVOR: ZAJEDNIČKI ŽIVOT

Danas se prvi put ukazuje mogućnost demokracije na globalnoj razini. Ovo je knjiga o toj mogućnosti, o onome što nazivamo projektom mnoštva. Projekt mnoštva ne samo da izražava želju za svijetom jednakosti i slobode, ne samo da traži otvoreno i uključivo demokratsko globalno društvo, već i nudi sredstva da ga se ostvari. Time ćemo našu knjigu zaključiti. Ali, ne možemo tu i započeti.

Danas je, izgleda, mogućnost demokracije zastrta i ugrožena stalnim stanjem sukoba diljem svijeta. Naša knjiga mora krenuti od toga ratnog stanja. Demokracija je, doduše, ostala nedovršeni projekt tijekom čitavoga modernog doba u svim svojim nacionalnim i lokalnim oblicima, a procesi globalizacije posljednjih desetljeća donijeli su nove izazove, pa ipak primarna prepreka demokraciji je to globalno ratno stanje. U naše doba oružane globalizacije moderni san o demokraciji mogao bi se učiniti bespovratno izgubljenim. Rat je oduvijek bio nespojiv s demokracijom. Tradicionalno, demokracija bi se suspendirala tijekom ratnog razdoblja, a moć bi se privremeno povjeravala snažnom središnjem autoritetu da riješi krizu. Budući da je trenutno ratno stanje globalno u razmjerima i dugotrajno, bez doglednog cilja, suspenzija demokracije također postaje nedogledna ili čak trajna. Rat poprima opći karakter, gušeći sav društveni život i namećući svoj politički poredak. Demokracija se stoga čini nepovratno izgubljenom, zakopanom duboko ispod oružja i sigurnosnih režima našega stalnog stanja sukoba.

Ova knjiga nastavak je naše knjige *Imperij*, u čijem se fokusu nalazio novi globalni oblik suverenosti. Ta knjiga pokušala je interpretirati *tendenciju* globalnoga političkog poretka u procesu njegova formiranja, to jest prepoznati kako iz raznovrsnih suvremenih procesa tu nastaje novi oblik globalnog poretka koji nazivamo Imperij. Naše polazište bila je spoznaja da se suvremeni globalni poredak više ne može adekvatno pojmiti pod vidom imperijalizma kakav su provodile moderne sile i

kakav se temeljio primarno na suverenosti nacionalne države koja se širila preko stranog teritorija. Naprotiv, sada se pojavljuje “mrežna moć”, novi oblik suverenosti, i ona kao primarne elemente, odnosno čvorove, ima dominantne nacionalne države, nadnacionalne institucije, velike kapitalističke korporacije i druge sile. Mrežna je moć, tvrdimo, “imperijalna”, a ne “imperijalistička”. Dakako, nisu sva središta moći jednaka – naprotiv, neke nacionalne države imaju pozamašnu moć, dok neke nemaju gotovo nikakvu, a isto vrijedi za raznorazne druge korporacije i institucije koje također tvore tu mrežu – no, unatoč nejednakostima one moraju surađivati ne bi li stvorile i održale trenutni globalni poredak, sa svim njegovim unutarnjim podjelama i hijerarhijama.

12

Naše shvaćanje Imperija siječe dijagonalno kroz rasprave koje postavljaju unilateralizam i multilateralizam ili proamerikanizam i anti-amerikanizam kao jedine globalne političke alternative. S jedne strane, utvrdili smo da nijedna nacionalna država, čak ni najmoćnija, čak ni Sjedinjene Američke Države, ne može “ići samostalno” i održati globalni poredak bez suradnje s drugim velikim silama u mreži Imperija. S druge strane, utvrdili smo da trenutni globalni poredak ne odlikuje i ne može održati *jednako* sudjelovanje svijetu, pače ni skupa elitnih nacionalnih država, kao što to predviđa model multilateralne kontrole pod paskom Ujedinjenih naroda. Naprotiv, duboke podjele i hijerarhije, kao i regionalne, nacionalne i lokalne razdjelnice, određuju naš trenutni globalni poredak. Naša tvrdnja nije samo da unilateralizam i multilateralizam, takvi kakvima ih se predočava, nisu poželjni, nego da nisu ni mogući s obzirom na naše trenutne uvjete, i da nastojanja da ih se provede u djelo neće uspjeti održati trenutni globalni poredak. Kada kažemo da je Imperij *tendencija* mi želimo reći da je on jedini oblik moći koji će uspjeti održati trenutni globalni poredak na dugi vijek. Stoga bi na unilateralističke globalne projekte SAD-a trebalo odgovoriti ironičnom zapovjedi parafrazirajući Marquisa de Sadea: “*Américains, encore un effort si vous voulez être imperials!*” (“Amerikanci, jače se potrudite želite li biti imperijalni!”).

Imperij vlada nad globalnim poretkom koji nije samo fragmentiran unutarnjim podjelama i hijerarhijama, već je i zaražen stalnim ratom. Ratno stanje je neizbježno u Imperiju, a sam rat funkcionira kao instrument vladavine. Današnji imperijalni mir, *Pax Imperii*, poput onog u antičkom Rimu, lažna je utvara mira koja zapravo upravlja stalnim ratnim stanjem. Sva ta analiza Imperija i globalnog poretka,

međutim, bila je dio prethodne knjige i nema potrebe da je tu ponavljamo.

Ova knjiga fokusirat će se na mnoštvo, živu alternativu koja stasava unutar Imperija. Moglo bi se reći, vrlo pojednostavljeno, da postoje dvije strane globalizacije. Na jednoj strani Imperij globalno širi svoju mrežu hijerarhija i podjela koje održavaju poredak pomoću novih mehanizama kontrole i stalnog sukoba. Međutim, globalizacija je ujedno proizvod novih krugova kooperacije i suradnje koji se protežu diljem nacija i kontinenata te omogućuju bezbrojne susrete. Kod te druge strane globalizacije ne radi se o tome da svi u svijetu postanu isti, već ona naprotiv dopušta da zadržavajući različitost otkrijemo zajedničkost koja nam omogućuje da zajedno komuniciramo i djelujemo. Mnoštvo bi se također moglo zamisliti kao mreža: otvorena i ekspanzivna mreža u kojoj se sve razlike mogu slobodno i ravnopravno iskazati, mreža koja nudi sredstva susretanja kako bismo mogli raditi i živjeti zajedno.

Kao prvi korak u razumijevanju trebali bismo na konceptualnoj ravni razlučiti mnoštvo od drugih koncepcija društvenih subjekata, kao što su narod, masa i radnička klasa. *Narod* je tradicionalno unitarna koncepcija. Stanovništvo dakako odlikuju svakojake razlike, dok narod tu različitost svodi na jedinstvo i iz stanovništva stvara jedinstveni identitet: “narod” je jedan. Mnoštvo je, naprotiv, mnogo. Mnoštvo se sastoji od bezbrojnih unutarnjih razlika koje se nikad ne mogu svesti na jedinstvo ili jedan identitet – različitih kultura, rasa, etničkih skupina, rodova i spolnih orijentacija, različitih oblika rada, različitih oblika življenja, različitih pogleda na svijet te različitih žudnji. Mnoštvo je mnogostrukost svih tih singularnih razlika. *Masa* su, također, kontrastirane narodu, jer se ni one ne mogu svesti na jedinstvo ili identitet. *Masa* dakako sazdaju svakojaki tipovi i sojevi, ali ne može se baš reći da masa tvore različiti društveni subjekti. Srž masa je njihova nerazličnost. Sve boje stanovništva pretapaju se u sivo. Te masa sposobne su kretati se unisono samo zato jer su one nerazlučiv, jednoobrazni konglomerat. Međutim, u mnoštvu društvene razlike ostaju različite. Mnoštvo je šaroliko, poput Josipova čudesnog ogrtača. Stoga je izazov što ga koncept mnoštva postavlja pred društvenu mnogostrukost taj da ona uspije komunicirati i djelovati zajednički, a da ostane iznutra različita.

13

Predgovor:
Zajednički
život

Naposljetku, mnoštvo trebamo razlučiti i od *radničke klase*. Pojam radničke klase je na kraju ušao u upotrebu kao isključivi pojam, razlikujući ne samo radnike od vlasnika koji ne moraju raditi da bi se uzdržavali nego i razdvajajući radničku klasu od ostalih koji rade. U njegovoj najužoj upotrebi, taj pojam se koristi da bi se ukazalo samo na industrijsko radništvo i pritom ga se razdvojilo od radništva u poljoprivredi, uslužnim djelatnostima i drugim sektorima. U njegovoj najširoj upotrebi, radnička klasa ukazuje na sve nadničare, razdvajajući ih od siromašnih, neplaćenih radnika na veleposjedima i svih ostalih koji ne primaju nadnicu. Mnoštvo je, naprotiv, otvoren, uključiv pojam. On nastoji u sebi zahvatiti značaj nedavnih pomaka u globalnoj ekonomiji: s jedne strane industrijska radnička klasa više ne igra hegemonijsku ulogu u globalnoj ekonomiji, premda se njena brojnost u svjetskim razmjerima nije smanjila, a s druge strane proizvodnju danas više ne treba misliti u ekonomskim okvirima, već općenitije kao društvenu proizvodnju – ne samo kao proizvodnju materijalnih dobara nego također kao proizvodnju komunikacija, odnosa i oblika života. Mnoštvo je stoga potencijalno sazdan od svih različitih figura društvene proizvodnje. Distribuirana mreža kao što je internet opet je dobra ishodišna slika ili model za mnoštvo, jer, kao prvo, različiti čvorovi ostaju različiti, ali povezani u Mrežu i jer, kao drugo, vanjske granice mreže ostaju otvorene kako bi se uvijek mogli pridružiti novi čvorovi i novi odnosi.

Dvije odlike mnoštva posebno čine jasnim njegov doprinos mogućnosti demokracije danas. Prva bi se mogla nazvati njegovim “ekonomskim” aspektom, kad se razdvajanje ekonomije od ostalih društvenih područja tu odmah ne bi urušavalo. Utoliko ukoliko mnoštvo nije identitetno (poput naroda) niti jednoobrazno (poput masa), unutarnje razlike mnoštva moraju otkriti *ono zajedničko* koje im omogućuje da komuniciraju i djeluju zajedno. Zajedničko koje dijelimo mi zapravo ne otkrivamo koliko proizvodimo. (Nismo skloni to nazvati *zajedničkim dobrom*, jer se taj pojam odnosi na predkapitalističke dijeljene posjede koji su dokinuti usponom privatnog vlasništva. Iako nezgrapniji termin, “zajedničko” potcrtava filozofski sadržaj tog termina i naglašava da to nije povratak na prošlo stanje, već novi razvoj događaja.) Naša komunikacija, suradnja i kooperacija nisu samo utemeljene na zajedničkom, već one povratno proizvode to zajedničko u sve širem spiralnom međuodnosu. Ta proizvodnja zajedničkog danas teži postati središnja u svakom obliku društvene proizvodnje, bez obzira na to koliko lokal-

no obilježen on bio. Štoviše, ona je zapravo primarna odlika novih, danas dominantnih oblika rada. Drugim riječima, uslijed transformacija ekonomije sam rad teži stvarati i uklapati se u kooperativne i komunikacijske mreže. Svatko tko radi s informacijama ili znanjem – od agronoma koji razvijaju specifična svojstva sjemena do softverskih programera – oslanja se na zajedničko znanje koje su mu prenijeli drugi, stvarajući zauzvrat novo zajedničko znanje. To posebno vrijedi za sav rad koji stvara nematerijalne projekte, uključujući ideje, slike, afekte i odnose. Taj novi dominantni model nazvat ćemo “biopolitičkom proizvodnjom” ne bismo li potcrtali da on ne uključuje samo proizvodnju materijalnih dobara u strogo ekonomskom smislu nego zadire i proizvodi sve aspekte društvenog života – ekonomskog, kulturnog i političkog. Ta biopolitička proizvodnja i njeno širenje zajedničkog snažan je oslonac na kojem je postavljena mogućnost globalne demokracije danas.

Druga odlika mnoštva od posebnog značaja za demokraciju jest njena “politička” organizacija (ali sjetimo se da se tu političko brzo stapalo s ekonomskim, društvenim i kulturnim). Prvu naznaku te demokratske tendencije nazrijet ćemo ako pogledamo genealogiju modernih pokreta otpora, revolta i revolucija, koja pokazuje tendenciju prema sve većoj demokratskoj organizaciji, od centraliziranih oblika revolucionarne diktature i zapovjedne strukture prema mrežnim organizacijama koje autoritet nadomještaju suradničkim odnosima. Ta genealogija otkriva tendenciju prema otporu i revolucionarnim organizacijama ne samo kao sredstvima doseganja demokratskog društva, nego i stvaranja unutarnjih, dakle unutar organizacijske strukture, demokratskih odnosa. Nadalje, demokracija na globalnoj razini postaje sve rasprostranjenijim zahtjevom – ponekad eksplicitnim, a ponekad implicitnim u bezbrojnim nezadovoljstvima i protivljenjima što se iznose protiv trenutnog globalnog poretka. Zajedničko obilježje koje se provlači kroz brojne borbe i oslobodilačke pokrete diljem svijeta danas – na lokalnoj, regionalnoj i globalnoj razini – jest žudnja za demokracijom. Nije ni potrebno istaknuti da žudnja i zahtjev za globalnom demokracijom ne jamče njeno ostvarenje, no ne treba ni potcijeniti moć takvih zahtjeva.

Imajte na umu da je ovo filozofska knjiga. Ponudit ćemo brojne primjere kako ljudi danas rade na dokidanju ratova i transformaciji svijeta u demokratskiji svijet, ali ne očekujte da će naša knjiga dati odgovor na pitanje: Što da se čini? ili ponuditi konkretan program djelovanja. Smatramo da je u svjetlu izazova i mogućnosti ovog našeg svijeta-

ta nužno iznova osmisлити temeljne političke pojmove – kao što su moć, otpor, mnoštvo ili demokracija. Prije nego što se otisnemo u praktični politički projekt stvaranja novih demokratskih institucija i društvenih struktura, moramo se zapitati shvaćamo li uopće što znači (ili bi mogla značiti) demokracija danas. Naš primarni cilj je razraditi konceptualnu osnovu na kojoj se može utemeljiti novi projekt demokracije. Uložili smo sav napor ne bismo li ovu knjigu napisali jezikom koji je svima razumljiv, definirajući stručne pojmove i pojašnjavajući filozofske pojmove. To ne znači da će čitanje uvijek teći lako. Sigurno vam se značenje neke rečenice ili pače paragrafa neće učiniti odmah jasno. Molimo vas da imate strpljenja. Nastavite čitati. Ponekad je potrebno duže vrijeme da se te filozofske ideje razrade. O ovoj knjizi razmišljajte kao o mozaiku čija se opća arhitektura tek postupno ukazuje.

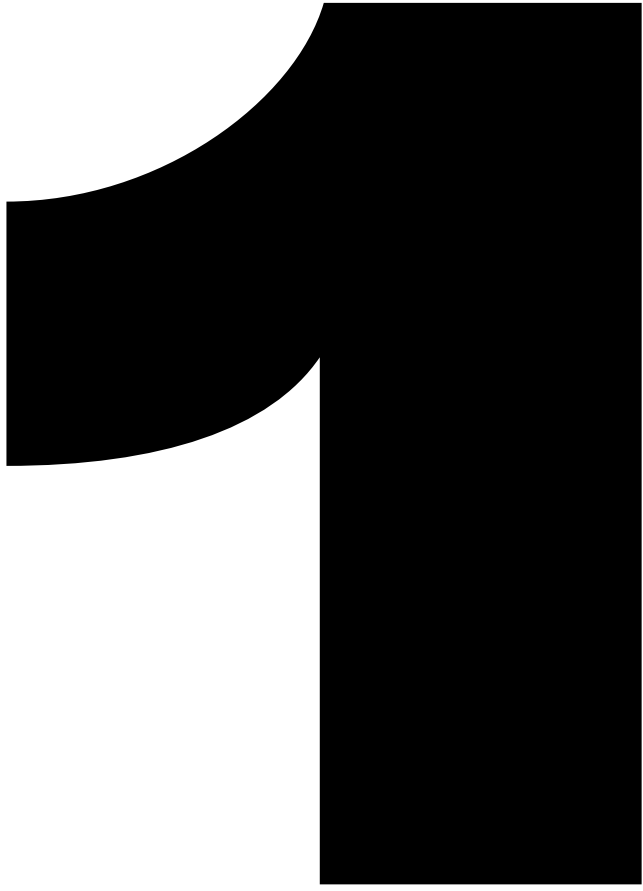
16

Pomak od jedne knjige prema drugoj, od *Imperija* prema *Mnoštvu*, zamišljamo suprotnim od razvoja koji je Thomas Hobbes prošao od *De Cive* (objavljeno 1642.) prema *Levijatanu* (1651.). To obrnuto napredovanje govori mnogo o dubinskoj razlici između dva povijesna trenutka. U praskozorje modernog doba, u *De Cive*, Hobbes je opisao narav društvenog tijela i oblike građanstva primjerene novonastajućoj buržoaziji. Nova klasa nije sama bila sposobna osigurati društveni poredak, već joj je trebala moć koja će stajati nad njom, apsolutni autoritet, bog na zemlji. Hobbesov *Levijatan* pak opisuje oblik suverenosti koji će se uslijed toga razviti u Europi kao nacionalna država. Mi smo danas, u praskozorje postmodernog doba, najprije u *Imperiju* pokušali ocrtati novi globalni oblik suverenosti, a sada, u ovoj knjizi, pokušavamo shvatiti narav novonastajuće globalne klasne formacije, mnoštva. Dok se Hobbes kretao od novonastajuće društvene klase prema novom obliku suverenosti, naša je putanja obratna – mi idemo od novog oblika suverenosti prema novoj globalnoj klasi. Dok je novonastajuća buržoazija morala prizvati suverenu moć da zajamči njene interese, mnoštvo stasava unutar nove imperijalne suverenosti i ukazuje preko nje. Mnoštvo prodire kroz Imperij ne bi li stvorilo alternativno globalno društvo. Dok se moderni buržuj morao predati novoj suverenosti kako bi konsolidirao svoj poredak, postmoderna revolucija mnoštva gleda naprijed, preko imperijalne suverenosti. Mnoštvo, za razliku od buržoazije i svih ostalih isključivih, ograničenih klasnih formacija, sposobno je autonomno formirati društvo – a to je, vidjet ćemo, u samoj srži njegovih demokratskih mogućnosti.

Našu knjigu ne možemo započeti projektom mnoštva i mogućnostima demokracije. To će biti u fokusu 2. i 3. poglavlja. Umjesto toga moramo krenuti od trenutnog stanja rata i globalnog sukoba, koji se lako može učiniti nesavladivom preprekom za demokraciju i oslobođenje. Ova knjiga je napisana pod olovnom nebom rata, prvenstveno između 11. rujna 2001. i rata u Iraku 2003. Valja nam preispitati kako se rat u ovo naše doba izmijenio u pogledu politike i suverenosti, e da bismo artikulirali proturječja koja se provlače kroz naš trenutni ratni režim. Međutim, nadamo se da je već jasno da je demokracija, iako se čini nedostižnom, nužna u našem svijetu, da je ona jedini odgovor na teška pitanja današnjice i da je ona jedini izlaz iz našeg stanja stalnog sukoba i rata. Na nama je da vas u ostatku ove knjige uvjerimo kako je demokracija mnoštva ne samo nužna nego i moguća.

17

Predgovor:
Zajednički
život

Rat

1.1 SIMPLICISSIMUS

Rat pod postojećim uvjetima sili sve nacije, čak i one koje su deklarativno najdemokratskije, da postanu autoritarne i totalitarne.

JOHN DEWEY

Republika je izgubljena.

CICERON

20

Rat

IZNIMKE

Svijet je ponovo u ratu, ali stvari su ovaj puta drukčije. Rat se tradicionalno poimao kao oružani sukob među suverenim političkim entitetima, to jest – u moderno doba – između nacionalnih država. Ukoliko suvereni autoritet nacionalnih država, pa čak i najdominantnijih nacionalnih država, kopni, a namjesto njega se izdiže novi nadnacionalni oblik suverenosti – globalni Imperij, utoliko se uvjeti i narav rata i političkog nasilja nužno mijenjaju. Rat postaje sveopćom pojavom, globalan i beskrajnan.

Danas se diljem planeta vode bezbrojni oružani sukobi, neki kratkotrajni i izolirani na specifičnu lokaciju, a drugi dugotrajni i ekspanzivni.¹ O tim konfliktima najbolje je razmišljati ne kao o primjerima rata, nego kao primjerima *građanskog rata*. Dok je rat, kako ga tradicionalno zamišlja međunarodno pravo, oružani sukob između suverenih političkih entiteta, građanski je rat oružani sukob između suverenih i/ili nesuverenih boraca *unutar jedinstvenog suverenog teritorija*. Taj građanski rat sada treba pojmiti ne kao rat unutar nacionalnog prostora, jer on više nije stvarna jedinica suverenosti, već diljem globalnog teritorija. Međunarodno-pravni okvir rata je potkopan. Iz te perspektive sve trenutne svjetske oružane sukobe, vatrene ili hladne – u Kolumbiji, Sierra Leoneu i Ačeu, ali i između Izraela i Palestine, Indije i Pakistana, u Afganistanu i Iraku – treba smatrati imperijalnim građanskim ratovima, čak i kad su u njih upletene države. To ne znači da bilo koji

od tih sukoba mobilizira cjelokupni Imperij – dapače, svaki od tih sukoba je lokalni i specifičan – već da se oni odvijaju unutar globalnog imperijalnog sistema, da su njime uvjetovani, ali i da na nj utječu. Svaki lokalni rat stoga ne treba promatrati izolirano, već kao dio velike konstelacije, povezan u različitim stupnjevima s drugim ratnim zonama i područjima koja trenutno nisu u ratu. Aspiracija tih boraca za suverenost u najmanju je ruku dvojbeno. Oni se, zapravo, bore za relativnu prevlast unutar hijerarhija na najvišim i najnižim ljestvicama globalnog sistema. Da bismo se suočili s tim globalnim građanskim ratom potreban nam je novi okvir, okvir s onu stranu međunarodnog prava.²

Napadi na Pentagon i Svjetski trgovinski centar 11. rujna 2001. nisu stvorili ili fundamentalno izmijenili tu globalnu situaciju, ali možda su nas ipak natjerali da priznamo njenu općenitost. Nema bijega od ratnog stanja unutar Imperija, kao što nema ni kraja na vidiku. Situacija je očigledno već bila sazrija. Kao što je “praška defenestracija” 23. svibnja 1618., kada su dva vladara Svetoga Rimskog carstva bačena kroz prozor dvorca Hradčany, potpirila Tridesetogodišnji rat, tako su napadi 11. rujna otvorili novo doba ratovanja. Onomad su se međusobno klali katolici i protestanti (premda strane uskoro više nisu bile jasne), a danas se čini kao da su sukobljeni kršćani s muslimanima (iako strane već više nisu jasne). To ozračje vjerskog rata samo prikriva dubinsku povijesnu transformaciju, otvaranje novog razdoblja. U sedamnaestostoljetnoj Europi to je bio prelazak iz Srednjeg vijeka u moderno doba, a danas je novo doba globalni prelazak iz modernog u postmoderno doba. U tom kontekstu rat je postao opće stanje: možda se povremeno i ponegdje događaju prekidi sukoba, ali smrtonosno nasilje je prisutno kao stalna potencijalnost, uvijek i svugdje spremna da eksplodira. “[T]ako se narav rata”, pojašnjava Thomas Hobbes, “ne sastoji u trenutnim borbama, već u uočenoj sklonosti k tome kroz cijelo ono vrijeme u kojem ne postoji jamstvo o suprotnom.”³ To dakle nisu izolirani ratovi, već *opće globalno ratno stanje* koje do te mjere podriva razlikovanje rata i mira da više ne možemo zamisliti ili čak gajiti nadu u istinski mir.

Svijet u ratu izgleda otprilike poput svijeta s kojim se suočava *Simplicissimus*, seljak-protagonist velebnoga sedamnaestostoljetnog romana Johanna Grimmsa.⁴ *Simplicissimus* je rođen usred njemačkog Tridesetogodišnjeg rata, rata u kojemu je umrla trećina njemačkog stanovništva, a *Simplicissimus*, vjeran svom imenu, promatra taj svijet nadasve priprostim, naivnim očima. Kako inače uopće može-

21

Simplicissimus

mo pojmiti to stanje stalnog sukoba, patnje i razaranja? Različite armije – francuska, španjolska, švedska i danska, zajedno s različitim germanskim snagama – prolaze jedna za drugom, a svaka se diči većom vrlinom i religijskom krepošću od prethodne, ali za Simplicissimusa one su sve iste. One ubijaju, siluju, krađu. Simplicissimusove nedužne oči uspijevaju posvjedočiti užasu, a da ne padaju njegovom žrtvom – one proziru sve mistifikacije koje prikrivaju brutalnu stvarnost. Neko-liko godina ranije, preko Atlantika u Peruu, Indijanac Huamán Poma de Ayala napisao je sličnu kroniku jednog još razornijeg uništavanja.⁵ Njegov tekst, napisan na mješavini španjolskog, kečue i slika, svjedoči o genocidu, porobljavanju i istrebljenju civilizacije Inka. Huamán Poma mogao je samo ponizno uputiti svoje opservacije, osude i molbe za “dobrom vladavinom” kralju Filipu III. Španjolskom. Danas, suočeni s neprekidnim borbama koje podsjećaju na ranija razdoblja, trebamo li i mi zauzeti Simplicissimusovo nedužno stajalište ili ponizno preklinjanje Huamána Pome pred vladajućim silama? Jesu li to naše jedine alternative?

Prvi ključ za razumijevanje našeg brutalnoga globalnog ratnog stanja nalazi se u pojmu *iznimke*, i to primarno u dvije iznimke – jedne porijeklom germanske, a druge američke. Moramo na trenutak napraviti korak nazad i ocrtati nastanak naših današnjih iznimki. Nije nikakva slučajnost da bi nas naša trenutna situacija trebala navesti da se prisjetimo najranijeg razdoblja europskog modernog doba, jer je europsko moderno doba rođeno, u nekim aspektima, kao odgovor na opća stanja rata, kao što su bili Tridesetogodišnji rat u Njemačkoj i građanski rat u Engleskoj. Središnja sastavnica političkog projekta modernih teorija suverenosti – kako liberalnih, tako i neliberalnih – bila je okončati građanski rat i dokinuti stalno ratno stanje izoliranjem rata na margine društva, njegovim ograničavanjem na izvanredna vremena. Jedino suvereni autoritet – to jest monarh ili država – može pokrenuti rat i to jedino protiv druge suverene sile. Drugim riječima, rat je protjeran iz unutarnjeg društvenog polja nacije i rezerviran samo za međudržavne sukobe. Rat je time postao iznimka, a mir norma. Sukobi unutar nacije trebali su se rješavati mirno, političkim općenjem.

Razdvajanje rata od politike bilo je temeljni cilj moderne političke misli i prakse, čak i za takozvane realističke teoretičare čija je preokupacija bila središnji značaj rata u međunarodnim odnosima. Slavna tvrdnja Carla von Clausewitza da je *rat nastavak politike drugim sredstvima*, primjerice, može sugerirati da su rat i politika u načelu nerazdvoji-

vi, no u kontekstu Clausewitzevog djela to poimanje se temelji prije svega na ideji da su rat i politika u načelu odvojeni i različiti.⁶ On želi shvatiti kako te odvojene sfere mogu ponekad ući u odnos. Drugo, i važnije, “politika” za njega nema nikakve veze s političkim odnosima unutar društva, već se isključivo odnosi na političke sukobe između nacionalnih država.⁷ Rat je iz Clausewitzeva gledišta instrument u državnom arsenalu koji se koristi u polju međunarodne politike. Stoga je rat posve izvanjski političkim borbama i sukobima koji postoje unutar društva. Isto vrijedi za općenitiju tvrdnju, također uvriježenu među realističkim političkim misliocima, prije svega kod Carla Schmitta, da su sva politička djelovanja i motivi fundamentalno zasnovani na razlikovanju prijatelj-neprijatelj.⁸ Ovdje se također može isprva učiniti da su politika i rat nerazdvojivi, no politika o kojoj se ovdje radi opet nije politika unutar društva, već politika među suverenim entitetima. Iz te perspektive jedini stvarni neprijatelj je javni neprijatelj, to jest neprijatelj države, najčešće neka druga država. Moderna suverenost je stoga trebala izbaciti rat iz unutarnjeg, građanskog terena. Ta koncepcija bila je uobičajena za sve dominantne struje moderne misli, podjednako među liberalima i neliberalima: ako je rat izoliran na sukobe između suverenih entiteta, onda je politika unutar svakog pojedinog društva, barem u normalnim uvjetima, slobodna od rata. *Rat je bio ograničeno izvanredno stanje.*

Ta moderna strategija izoliranja rata u međudržavni sukob sve je neupotrebljivija s obzirom na izbijanje bezbrojnih globalnih građanskih ratova – u oružanim sukobima od Centralne Afrike do Latinske Amerike i od Indonezije do Iraka i Afganistana. Ta strategija gubi uporište i na općenitijoj razini kako suverenost nacionalnih država postupno nestaje i namjesto nje nadnacionalna ravan formira novu suverenost, globalni Imperij. U tom novom svjetlu moramo iznova razmotriti odnos između rata i politike. Može se učiniti da je ta situacija ostvarenje modernoga liberalnog sna – koji se proteže od Kantova pojma vječnoga mira do praktičnih projekata koji su doveli do Lige naroda i Ujedinjenih naroda – da će kraj rata između suverenih država značiti kraj mogućnosti rata općenito, i prema tome univerzalnu vladavinu politike. Zajednica ili društvo nacija time bi proširile prostor domaćega društvenog mira na čitav planet, a međunarodno pravo bi osiguralo poredak. Međutim, danas smo namjesto pomicanja prema miru u ispunjenju tog sna, izgleda, katapultirani vremenski natrag u noćnu moru stalnog i beskonačnog ratnog stanja koje suspendira međunarodnu

vladavinu prava, bez mogućnosti jasnog razlikovanja između održavanja mira i ratnog djelovanja. Kako izolirani prostor i vrijeme rata u ograničenom sukobu između suverenih država postupno nestaju, rat se izgleda vraća i preplavljuje čitavo društveno polje. *Izvanredno stanje postalo je trajno i opće*, iznimka je postala pravilo, prožimajući i vanjske i unutarnje odnose.⁹

“Izvanredno stanje” je pojam iz njemačke pravne tradicije koji se odnosi na privremeno stavljanje ustava i vladavine prava izvan snage, slično pojmu opsadnog stanja i pojmu izvanrednih ovlasti u francuskoj i engleskoj tradiciji.¹⁰ Duga tradicija ustavne misli rezonirala je da u vremenu ozbiljne krize i prijetnje, kao što je ratno vrijeme, ustav mora biti privremeno stavljen izvan snage i izvanredne ovlasti predane snažnoj izvršnoj vlasti ili čak diktatoru ne bi li se zaštitila republika. Utemeljujući mit te linije mišljenja je legenda o plemenitom Cincinatu, vremešnom zemljoposjedniku u antičkom Rimu, koji preklinjan od svojih sudržavljana nevoljko prihvaća ulogu diktatora kako bi obranio republiku pred prijetnjom. Nakon šesnaest dana, priča kaže, neprijatelj je izgnan, republika spašena, a Cincinat se vratio za svoj plug. Taj ustavni pojam “izvanrednog stanja” je evidentno proturječan – ustav mora biti stavljen izvan snage kako bi ga se spasilo, no to proturječje rješava ili barem ublažava pretpostavka da je period krize i iznimke kratak. Kada kriza više nije ograničena i specifična, već nastaje sveopća kriza, kada ratno stanje, a stoga i izvanredno stanje postaju beskonačni ili trajni, kao što je slučaj danas, onda to proturječje dobiva svoj puni izraz, a pojam izvanrednog stanja poprima posve drukčiji karakter.

Sam taj pravni pojam ne nudi nam adekvatnu osnovu za razumijevanje našeg novoga globalnog ratnog stanja. Moramo to izvanredno stanje povezati s jednom drugom iznimkom, iznimnim položajem Sjedinjenih Američkih Država kao jedine preostale supersile. Ključ za razumijevanje našega globalnog rata leži u sprezi tih dvaju iznimki.

Koncept iznimnog položaja SAD-a ima dugu povijest, a njegova upotreba u suvremenom političkom diskursu je varljivo složena. Razmotrimo izjavu bivše državne sekretarice Madeleine Albright: “Ako moramo koristiti silu, onda je to zato jer smo mi Amerika. Mi smo nezaobilazna nacija.”¹¹ Albrightičin iskaz “jer smo mi Amerika” nosi u sebi svu težinu i dvoznačnost iznimnog položaja SAD-a. Dvoznačnost proizlazi iz činjenice da izniman položaj SAD-a zapravo ima dva različita i neusklađiva značenja.¹² S jedne strane, Sjedinjene Američke Države su od svog utemeljenja tvrdile da su *iznimka od korupcije* europskih

oblika suverenosti i u tom su smislu služile kao svjetionik republikanske vrline u svijetu. Ta etička koncepcija nastavlja funkcionirati do današnjeg dana, primjerice u shvaćanju da su Sjedinjene Američke Države globalni predvodnik u promicanju demokracije, ljudskih prava i međunarodne vladavine prava. Sjedinjene Američke Države su nezaobilazne, Albright bi mogla reći, zbog njihove uzorne republikanske vrline. S druge strane, iznimni položaj SAD-a također znači – i to je relativno novo značenje – *izuzetost od zakona*. Primjerice, Sjedinjene Američke Države sebe sve više izuzimaju iz međunarodnih sporazuma (o okolišu, ljudskim pravima, kaznenim sudovima itd.) i tvrde da njihova vojka ne mora poštivati pravila koja drugi moraju slijediti – kod pitanja kao što su preventivni napadi, nadzor oružja i ilegalno zadržavanje u pritvoru. U tom smislu, američka “iznimka”, izuzeće, odnosi se na dvostruke standarde u kojima uživaju najmoćniji, naime predmnijevanje da onaj koji zapovijeda ne mora slušati. Sjedinjene Američke Države su u Albrightičinoj formulaciji također nezaobilazne jednostavno zato jer su najmoćnije.

Neki bi mogli ustvrditi da su ova dva značenja iznimnog položaja SAD-a međusobno kompatibilna i da se međusobno potkrepljuju: budući da su Sjedinjene Američke Države nošene republikanskom vrlinom, njene akcije će odreda biti dobre, pa stoga ne treba ni slušati međunarodno pravo – ono naprotiv mora zauzdavati samo loše nacije. Međutim, takvo izjednačavanje je u najboljem slučaju ideološka pomutnja, a najčešće prozirna mistifikacija. Ideja republikanske vrline od samoga svog početka usmjerena je protiv poimanja da vladar, ili pak bilo tko drugi, stoji iznad zakona. Takva iznimka je osnova za tiraniju i osujećuje ozbiljenje slobode, jednakosti i demokracije. Stoga su ta dva poimanja iznimnog položaja SAD-a u izravnom proturječju.

Kada kažemo da se današnje globalno izvanredno stanje, dokidanje pravnih jamstava i sloboda u vremenima krize potkrepljuje i legitimira iznimnim položajem SAD-a, treba biti jasno da je tu primjenjivo samo jedno od dva značenja tog pojma. Istina je da se retorika mnogih vodećih osoba i podržavatelja Sjedinjenih Američkih Država često uvelike poziva na republikansku vrlinu koja čini Ameriku iznimkom, kao da je to etičko utemeljenje dalo Sjedinjenim Američkim Državama povijesnu misiju da predvode svijet. A zapravo stvarna osnova izvanrednog stanja danas je drugo značenje iznimnog položaja SAD-a, njihova iznimna moć i njihova sposobnost da dominiraju globalnim poretom. U izvanrednom stanju, prema toj logici, suveren mora biti iznad zako-

na i preuzeti kontrolu. Nema ničeg etičkog ili moralnog u tom povezivanju – to je pitanje sile, a ne prava. Ta iznimna uloga Sjedinjenih Američkih Država u globalnom izvanrednom stanju služi samo tome da zasjeni i potkopa republikansku tradiciju koja se proteže kroz povijest te nacije.

To preklapanje između njemačkoga pravnog pojma izvanrednog stanja i iznimnog položaja Sjedinjenih Američkih Država pruža prvi uvid u to kako se rat izmijenio u današnjem svijetu. Valja ponoviti da se tu ne radi naprosto o pristajanju uz ili protiv Sjedinjenih Američkih Država, pa čak niti o izboru između unilateralističkih i multilateralističkih metoda. Vratit ćemo se još na razmatranje posebne uloge Sjedinjenih Američkih država u našem globalnom ratnom stanju kasnije, ali prvo trebamo dublje preispitati promjenu odnosa između rata, politike i globalnog poretka.

26

Rat

GOLEM

Bauk golema kruži među nama. Pokušava nam nešto kazati.

Golem je postao ikonom neograničenog rata i proizvoljnog razaranja, simbolom čudovišnosti rata. Međutim, u bogatim tradicijama židovskog misticizma figura golema mnogo je složenija. Golem je tradicionalno čovjek sazdan od gline, oživljen rabinskim obredom. Golem doslovno znači bezoblična ili amorfn materija, a njeno oživljavanje, prema drevnoj mističkoj tradiciji kabale, ponavlja proces božanskog stvaranja svijeta zabilježen u Knjizi postanka. Budući da prema židovskim mitovima postanka božansko ime ima moć stvaranja života, golema je moguće oživjeti izricanjem božanskog imena u različitim permutacijama nad glinenom figurom. Naime, svako slovo abecede mora se kombinirati sa svakim slovom tetragramatona (YHWH), a zatim svaka tako nastala dubleta slova mora se izreći sa svakim mogućim samoglasnikom.¹³

Stvaranje golema opasna je rabota, kao što verzije legende iz Srednjeg vijeka i modernog doba sve snažnije naglašavaju. Jedna opasnost koju se ističe nadasve u srednjovjekovnim verzijama je idolatrija. Poput Prometeja, onaj koji stvori golema ustvari prisvaja mjesto Boga, stvoritelja života. Takva obijest mora biti kažnjena.

U modernim verzijama legende o golemu fokus se pomiče s parabola stvaranja na parabole uništenja. Dvije modernodopske legende od kojih potječe većina ostalih datiraju iz šesnaestog i sedamnaestog stoljeća. U jednoj

rabin Elija Bal Šem iz Chełma u Poljskoj oživljava golema ne bi li mu služio i obavljao poslove u domaćinstvu. Golem svakim danom raste, tako da ga rabin, ne bi li spriječio da postane prevelik, jednom tjedno mora vratiti u glinu i započeti iznova. Jednom prilikom rabin zaboravi na tu rutinu i dopusti da golem previše naraste. Kada ga konačno preobrazi natrag u glinu, masa beskonačne gline ga zatrpava i on se udavi. Jedna od pouka te pripovijesti je opasnost od uzdizanja sebe u gospodara i nametanja sluganstva drugima.

Druga i utjecajnija moderna verzija potječe od legende o rabinu Judi Levu iz Praga. Rabin Lev stvori golema da bi branio prašku židovsku zajednicu i napadao njene progonitelje. Međutim, pokaže se da golemovu razaračku nasilnost nije moguće kontrolirati. On napada neprijatelje Židova, ali krene nasumično ubijati i same Židove prije no što ga rabin vrati u glinu. Ta pripovijest ima stanovite sličnosti s čestim opominjanjem pred opasnošću instrumentalizacije u modernim društvima i podivljale tehnologije, ali golem je više od tek puke parabole o tome kako ljudi gube kontrolu nad svijetom i kako strojevi preuzimaju kontrolu. Tu se radi i o neizbježnoj sljepoći rata i nasilja. Primjerice, u jidiškoj drami H. Leivicka Golem, koja je prvotno objavljena 1921. u Varšavi, rabin Lev je tako zagrižen u osveti nad progoniteljima Židova da čak i kad mu se ukaže Mesija s prorokom Elijom rabin ih odbije.¹⁴ Sada još nije njihov čas – kaže im rabin – sada je čas da golem utopi naše neprijatelje u krvi. Nasilje osvete i rata, međutim, vodi u nasumično ubijanje. Golem, čudovište rata, ne poznaje razlikovanje prijatelj-neprijatelj. Rat svima podjednako donosi smrt. To je čudovišnost rata. “Došao je spašavati, a proljeva našu krv”, zbunjen je rabin. “Zar smo kažnjeni jer želimo sami sebe spasiti?” Ako ništa ne poduzmemo uništiti će nas naši neprijatelji, ali ako krenemo u rat protiv njih na kraju ćemo isto tako uništiti sebe. Rabin Lev prepoznaje jezovit paradoks pred koji nas stavlja golem. Zar nema alternative ratu koji nas ipak može osloboditi od progona i jarma?

Možda trebamo pozornije poslušati golemovu poruku. Najzačudnija stvar kod golema u mnogim od modernih verzija nije njegova instrumentalnost ili svirepost, već njegova emocionalna potrebitost i sposobnost za osjećaje. Golem ne želi ubijati, on želi voljeti i biti voljen. Većina verzija legende koje potječu od priče o rabinu Levu naglašavaju da rabin stalno odbija golemove zahtjeve za emocionalnom utjehom i, štoviše, da golemovi iskazi osjećaja prema rabinovoj kćeri nailaze na užasavanje, gađenje i paniku. Golem rabina Leva, naravno, nije jedino moderno čudovište koje pati od neuzvraćene ljubavi. Čudovište doktora Frankensteina također samo

27

Simplicissimus

želi prisnost, a njegova zbližavanja bivaju isto tako onemogućena, pogotovo od strane samog doktora, nejbeščutnijeg od svih bića. Jedna od scena s najvećim nabojem patosa u romanu *Mary Shelley* jest ona u kojoj se čudovište sprijateljuje sa slijepcem *De Laceyem* u njegovoj brvnari, ali biva na užasan način odbačeno kad ga *De Laceyeva* obitelj ugleda. U obje te priče čudovišta su ta koja su puna emocionalnog života i sposobnosti za ljudske osjećaje, dok su ljudi emocionalno osakaćeni, hladni i beščutni. Oni samo traže da ih se voli, ali to izgleda nitko ne shvaća.

Moramo naći neki način da raspoznamo znakove upozorenja i prepoznamo potencijal u ovome našem suvremenom svijetu. Čak i nasilni moderni golemi još uvijek nose svu misteriju i mudrost kabale: uz prijatnu uništenja oni također donose obećanje i čudo stvaranja. Možda je ono o čemu nas čudovišta poput golema pokušavaju poučiti, došapnuti nam krišom kroz zveket globalnog ratišta, lekcija o čudovišnosti rata i našem mogućem iskupljenju kroz ljubav.

28

Rat

GLOBALNO RATNO STANJE

Vratimo se i krenimo ispočetka, od osnovnih elemenata našega globalnog ratnog stanja. Kada izvanredno stanje postane pravilo i kada ratno stanje postane nedovršivo stanje, tada tradicionalno razlikovanje rata i politike postaje sve pomućenije. Tradicija tragedije, od Eshila do Shakespearea, neprekidno je naglašavala nedovršivu i nezaustavljivu narav rata.¹⁵ Međutim, danas rat seže još dalje, postajući *trajni društveni odnos*. Neki suvremeni autori tu novinu pokušavaju izraziti izokrećući prethodno spomenutu Clausewitzevu formulu: možda rat jest nastavak politike drugim sredstvima, ali politika sama sve više postaje vođenje rata drugim sredstvima.¹⁶ To znači da rat postaje primarnim organizacijskim načelom društva, a politika tek jednim od njegovih sredstava ili oblića. Ono što se onda građanskim mirom, zapravo, okončava jest samo jedan oblik rata, a otvara se prostor drugom.

Dakako, teoretičari politike pobune i revolucije, pogotovo u anarhističkoj i komunističkoj tradiciji, dugo su iznosili slične tvrdnje o nerazlučivosti rata i mira – primjerice, Mao Ce Tung je tvrdio da je politika naprosto rat bez krvoprolića, a Antonio Gramsci pak, iz posve drukčijeg okvira, podijelio je političke strategije na ratove položaja i ratove manevra. Međutim, ti teoretičari bavili su se iznimnim društvenim periodima, to jest periodima pobune i revolucije. Odlika i novina tvr-

dnje da je politika nastavak rata, međutim, jest ta da se ona odnosi na moć u njenom normalnom funkcioniranju – uvijek i svugdje, izvan i unutar svakog društva. Michel Foucault ide tako daleko da govori kako društveno pomirujuća uloga političke moći uključuje stalno preupisivanje tog fundamentalnog odnosa sile u neku vrstu tihog rata i njegovo preupisivanje također u društvene institucije, sisteme ekonomske nejednakosti, pa čak i sfere osobnih i spolnih odnosa.¹⁷ Drugim riječima, rat postaje općom matricom svih odnosa moći i tehnika dominacije, bez obzira na to uključivao on krvoproliće ili ne. Rat je postao *režimom biomoći*, to jest oblikom vladavine koja nema za cilj samo kontrolu nad stanovništvom nego i produkciju i reprodukciju svih aspekata društvenog života.¹⁸ Rat donosi smrt, ali on također, paradoksalno, proizvodi život. To ne znači da je rat pripitomljen ili da je njegova nasilnost ublažena, već da su svakodnevni život i normalno funkcioniranje moći prožeti prijatnom i nasilnošću ratovanja.

Razmotrimo, kao simptom promjene u naravi rata danas, kako se ustaljena javna upotreba pojma rata izmijenila krajem dvadesetog i početkom dvadesetprvog stoljeća. Dakako, retorika rata odavno se koristila da bi se opisale aktivnosti koje nisu ratne same po sebi. U nekim slučajevima ratne metafore se primjenjuju na one oblike nadmetanja i odnosa snaga koji općenito ne uključuju smrtonosno nasilje ili krvoproliće, kao što su sportovi, trgovina i unutarnja politika. U svim tim nadmetanjima uvijek imamo konkurente, ali nikad neprijatelje u pravom smislu tog pojma. Takva metaforička upotreba služi da se naglase rizici, nadmetanje i sukob koji su sastavni dio tih različitih aktivnosti, ali ona pretpostavlja fundamentalnu razliku spram stvarnog rata. U nekim drugim slučajevima metaforički diskurs rata priziva se kao strateški politički manevar ne bi li se postigla totalna mobilizacija društvenih snaga za postizanje jedinstvenog cilja koja je tipična za ratni pothvat. Rat protiv siromaštva, primjerice, koji je sredinom 1960-ih pokrenula Johnsonova administracija koristio je diskurs rata da bi izbjegao međustranačke podjele i zbio nacionalne snage iza unutarnjopolitičkog cilja. Budući da je siromaštvo apstraktan neprijatelj i da su sredstva borbe protiv njega nenasilna, ratni diskurs u ovom slučaju ostaje puko retorički.

Međutim, s ratom protiv droga započetim 1960-ih i još više s dvadesetprvostoljetnim ratom protiv terorizma, retorički rat počinje poprimati konkretniji karakter. Kao što je slučaj u ratu protiv siromaštva, tu se također kao neprijatelji ne postavljaju pojedine nacionalne drža-

29

Simplicissimus

ve, političke zajednice ili čak pojedinci, već apstraktni pojmovi ili skup praktisi. Ti diskursi rata, mnogo učinkovitiji od samog rata protiv siromaštva, služe mobilizaciji svih društvenih snaga i suspenziji ili ograničavanju normalnog političkog općenja. Pa ipak ti ratovi nisu metaforički jer, poput tradicionalno shvaćenih ratova, uključuju oružanu borbu i smrtonosnu silu. U tim ratovima sve je manje razlike između vanjskog i unutarnjeg, između vanjskih sukoba i domaće sigurnosti. Time smo dakle prešli s metaforičkih i retoričkih zazivanja rata na stvarne ratove protiv nepoznatih, nematerijalnih neprijatelja.

Prva posljedica toga novog tipa rata je ta da granice rata postaju neodređene, kako prostorno tako i vremenski. Staromodni rat protiv nacionalne države bio je jasno prostorno određen, iako se povremeno mogao proširiti na druge države, a kraj takvog rata općenito je bio obilježen predajom, pobjedom ili primirjem između sukobljenih država. Za razliku od toga, rat protiv pojma ili skupa praktisi, pomalo poput religijskog rata, nema određene prostorne ili vremenske granice. Takvi se ratovi potencijalno mogu proširiti bilo gdje na bilo koje vremensko razdoblje. I doista, kada su vodeći ljudi SAD-a najavili “rat protiv terorizma”, naglasili su da će se on morati proširiti po čitavom svijetu i protegnuti na neodređeno razdoblje, možda na desetljeća ili čak generacije. Rat za stvaranje i održavanje društvenog poretka može ne imati kraj. On mora uključivati stalnu, neprekidnu primjenu moći i nasilja. Drugim riječima, nije moguće pobijediti u takvom ratu, odnosno u njemu se mora pobijediti svaki dan. Rat je time postao virtualno nerazlučiv od policijskog djelovanja.

Druga posljedica toga novog ratnog stanja je ta da međunarodni odnosi i unutarnja politika sve više postaju slični i isprepleteni. U kontekstu tog hibrida vojnog i policijskog djelovanja sve je manje razlike između onoga unutar i onoga izvan nacionalne države: ratovanje niskog intenziteta približava se policijskom djelovanju visokog intenziteta. “Neprijatelj”, kojeg se tradicionalno zamišljalo kao onog izvan, i “opasne klase”, koje su se tradicionalno nalazile unutra, time postaju međusobno sve nerazlučivije i zajedno predstavljaju cilj ratnog pothvata. Fokusirat ćemo se opsežnije na pojam “opasne klase” u sljedećem poglavlju, ali ovdje trebamo naglasiti da njeno poistovjećivanje s “neprijateljem” ide za *de facto* kriminalizacijom različitih oblika socijalnog osporavanja i otpora. U tom pogledu, pojmovno stapanje rata i politike stavlja prepreku pred sve sile društvene transformacije.

Treća posljedica toga novog ratnog stanja jest ta da on daje novi smjer koncepciji strana u bitci ili stanja neprijateljstva. U mjeri u kojoj neprijatelj postaje apstraktan i neograničen, savezništvo među prijateljima postaje ekspanzivno i potencijalno. Čitavo se čovječanstvo u načelu može ujediniti protiv apstraktnog pojma ili prakse kao što je terorizam.¹⁹ Stoga ne treba čuditi da se pojam “pravednog rata” ponovo pojavio u govoru političara, novinara i znanstvenika, pogotovo u kontekstu rata protiv terorizma i raznih drugih vojnih operacija koje se vode u ime ljudskih prava. Pojam pravde služi univerzaliziranju rata onkraj bilo kakvih pojedinih interesa, a prema interesu čovječanstva u cjelini. Moderni europski politički mislioci, trebamo imati na umu, pokušavali su se riješiti pojma pravednog rata, koji je bio uvriježen tijekom Srednjeg vijeka, pogotovo tijekom križarskih pohoda i religijskih ratova, jer su smatrali da on poopćava rat onkraj njegova stvarnog polja i mijesha ga s drugim društvenim sferama, kao što su moralnost i religija. *Pravda ne pripada modernom pojmu rata.*²⁰ Kad su moderni teoretičari rata tvrdili, primjerice, da je rat sredstvo za političke ciljeve, njihova intencija nije bila samo povezati rat s međudržavnom politikom već ga odvojiti od drugih društvenih sfera, kao što su moralnost i religija. Doduše, raznorazne druge društvene sfere tijekom povijesti često su bile projicirane u rat, pogotovo u propagandnim kampanjama – koje, primjerice, neprijatelja pokušavaju prikazati kao zlog, ružnog ili seksualno nastranog, no moderni teoretičari inzistirali su na tom fundamentalnom odvajanju. Smatrali su da bi se time rat trebao moći izolirati na njegove nužne i racionalne funkcije.

“Pravedni” ratovi kasnog dvadesetog i ranog dvadeset prvog stoljeća često nose eksplicitan ili implicitan prizvuk starih religijskih ratova. A ni različiti koncepti civilizacijskog sukoba – primjerice, Zapad protiv Islama – koji su pokretač jednog snažnog toka vanjskopoličkih strategija i teorije međunarodnih odnosa nikad nisu daleko od stare paradigme religijskih ratova.²¹ Čini se da smo se opet vratili u situaciju definiranu sedamnaestostoljetnim motom *Cuius regio, eius religio*, to jest čija vlast njegova i vjeroispovijest – opasna i ugnjetavajuća situacija protiv koje su se borili svi veliki moderni pokreti za toleranciju. S restauracijom pojma pravednog rata stoga se, kao što se može predvidjeti, vraća i srodni koncept zla. Obilježavanje neprijatelja kao zlog služi tome da apsolutizira neprijatelja i borbu protiv njega, te time tu borbu pretvori u izvanpolitičku – zlo je neprijatelj čitavog ljudskog roda. (Kategorija zločina protiv čovječanstva, koja je zapravo iz elementa Žene-

vske konvencije pretvorena u globalni kazneni zakon, možda je pravni koncept koji najjasnije konkretizira taj pojam zla.) Moderni europski filozofi pokušali su poslati u ropotarnicu prošlosti i taj problem, problem zla, staru kršćansku raspravu o teodiceji, to jest opravdavanje Boga u pogledu postojanja zla, pitanje kako Bog može dopustiti da postoji zlo.²² Oni su pokušali takve probleme otkloniti ili ih barem odvojiti od pitanja politike i rata. Postmoderno pribjegavanje pojmovima pravde i zla u ratu možda je tek puka iracionalna propaganda ili moralnoreligijska mistifikacija, ništa drukčija od nekadašnjih poziva na istrebljenje nevjernika ili spaljivanje vještica, no budući da takve mistifikacije imaju posve realne učinke, treba se s njima ozbiljno razračunati – kao što su to učinili moderni filozofi poput Voltairea. Tolerancija, središnja vrednota moderne misli, dramatično se urušava. A još važnije u kontekstu naše nakane, ti uskrslu diskursi pravde i zla simptomi su toga kako se rat promijenio i kako nestaju granice koje mu je moderno doba pokušalo nametnuti.

Treba jasno reći da pojam terorizma (kao ni pojam zla) ne nudi čvrsto konceptualno ili političko uporište za suvremeno globalno ratno stanje. Na početku dvadesetog stoljeća pojam *terorizam* primarno se odnosio na terorističke bombaške napade u Rusiji, Francuskoj i Španjolskoj – što su bili primjeri takozvane propagande djelima. Današnje značenje tog pojma uvedeno je tek nedavno. Terorizam je postao politički pojam (pojam rata ili, zapravo, građanskog rata) koji se odnosi na tri različita fenomena koja se ponekad razdvajaju, a ponekad brkaju: (1) pobuna ili ustanak protiv legitimne vlasti, (2) primjena političkog nasilja od strane neke vlasti kojom se krše ljudska prava (što, prema nekim, uključuje i prava vlasništva) i (3) praksa ratovanja kojom se krše pravila primjene vojne sile, što uključuje i napade na civilno stanovništvo. Problem je sa svim tim definicijama što one variraju u skladu s time tko definira njihove ključne elemente: primjerice, tko određuje što je legitimna vlast, što su ljudska prava, a što pravila primjene vojne sile. Ovisno o tome tko definira te elemente – dakako – čak bi se i Sjedinjene Američke Države mogle obilježiti kao teroristička država.²³ Zbog nepostojanosti definicije pojma terorizma, on ne nudi čvrsto uporište za razumijevanje trenutnoga globalnog ratnog stanja.

Unutarnjepolitičko naličje doktrina pravednog rata i rata protiv terorizma jest režim koji stremi gotovo potpunoj društvenoj kontroli – režim koji neki autori opisuju i kao prijelaz iz države blagostanja u državu ratnog stanja, a drugi karakteriziraju kao takozvano društvo nulte

tolerancije.²⁴ To je društvo gdje su odumiranje građanskih sloboda i rast stope zatvorskih kazni u nekom pogledu manifestacija stalnog društvenog rata. Trebamo napomenuti da se ta transformacija metoda kontrole podudara s drugom velikom društvenom transformacijom, koju ćemo u narednom poglavlju opisati kroz biopolitičke oblike proizvodnje. Novi oblici moći i kontrole sve više djeluju u proturječju naspram nove društvene konstitucije stanovništva i služe isključivo blokiranju njegovih novih oblika produktivnosti i izražavanja. Drugdje smo svojedobno ustvrdili da je slično ometanje sloboda i produktivnog izražavanja dovelo do implozije Sovjetskog Saveza.²⁵ U svakom slučaju, riječ je o krajnje proturječnoj situaciji u kojoj djelovanje vladajućih sila da zadrže kontrolu tendira potkopati njihove interese i autoritet.

Konačno, demokracija, kao ni pravda, ne spadaju u rat. Rat uvijek iziskuje strogu hijerarhiju i poslušnost, a time i djelomično ili potpuno ukidanje demokratske participacije i razmjene. “U vremenima rata”, pojašnjava pravni teoretičar Hans Kelsen, “demokratsko načelo treba ustupiti pred strogo autokratskim načelom: svatko mora bezrezervno slušati vođu.”²⁶ Tijekom modernog doba ukidanje demokratske politike tijekom ratnih vremena uobičajeno se uvodilo kao privremeno, jer je rat bio shvaćan kao iznimno stanje.²⁷ Ako je naša teza točna i ako je danas ratno stanje naprotiv postalo naše trajno globalno stanje, onda suspenzija demokracije također teži postati normom, a ne iznimkom. Slijedom izjave Johna Deweya koja je jedan od uvodnih mota ovom poglavlju, možemo vidjeti da trenutno globalno ratno stanje sili sve narode, pa čak i one proklamativno najdemokratskije, da postanu autoritarni i totalitarni. Neki kažu da je u našem svijetu stvarna demokracija postala nemoguća, a možda čak i nezamisliva.

BIOMOĆ I SIGURNOST

Ovdje nam sada valja ponovo odstupiti korak nazad i pokušati shvatiti taj režim biomoći iz druge, filozofskije perspektive. Iako je globalni rat, kao što smo kazali, postajao sve nerazlučiviji od globalnoga policijskog djelovanja, on sada teži postati *apsolutom*. U moderno doba rat nikad nije imao apsolutni, ontološki karakter. Istina je da su moderni rat smatrali fundamentalnom sastavnicom društvenog života. Kad su veliki moderni vojni teoretičari govorili o ratu, oni su ga smatrali razornom, ali neizbježnom sastavnicom ljudskog društva. A ne trebamo ni

zaboraviti da se rat često pojavljivao u modernoj filozofiji i politici kao pozitivni element koji je uključivao težnju za slavom (prvenstveno u aristokratskoj svijesti i književnosti) i izgradnju društvene solidarnosti (često sa stajališta potčinjenih populacija). Međutim, ništa ga od toga nije apsolutiziralo. Rat je bio jedna sastavnica društvenog života, nije imao prevlast nad životom. Moderni rat bio je dijalektički, jer je svaki negativni moment uništenja nužno implicirao pozitivni moment izgradnje društvenog poretka.

Rat je zapravo postao apsolutnim tek s tehnološkim razvitkom oružja koje je prvi put omogućilo masovno, pa čak globalno uništenje. Oružje globalnog uništenja razbija modernu dijalektiku rata. Rat je uvijek uključivao uništenje života, ali u dvadesetom stoljeću ta uništavalačka moć dosegla je svoje granice čistom proizvodnjom smrti, koju simbolički predstavljaju Auschwitz i Hirošima. Sposobnost za genocid i nuklearno uništenje izravno zadire u samu strukturu života – korumpirajući je, pervertirajući je. Suverena moć koja ima kontrolu nad takvim sredstvima uništenja oblik je *biomoći* u posve negativnom i najužasnijem smislu tog pojma, moći koja direktno vlada nad smrću – smrću ne tek pojedinca ili skupine već samog ljudskog roda, a možda i svih bića. Kada genocid i atomsko oružje stave sam život u središte zbiivanja, onda *rat postaje zbilja ontološki*.²⁸

Izглеda da se rat kreće u dva suprotstavljena smjera: s jedne strane svodi se na policijsko djelovanje, a s druge uzdiže na apsolutnu, ontološku razinu tehnologijama globalnog uništenja. Međutim, ta dva streljenja nisu proturječna: *svodenje rata na policijsko djelovanje ne oduzima, već dapače potvrđuje njegovu ontološku dimenziju*. Slabljenje ratne funkcije i jačanje policijske funkcije zadržavaju ontološke stigme apsolutnog uništenja: ratna policija održava prijetnju genocida i nuklearnog uništenja kao svoje krajnje utemeljenje.²⁹

Biomoć ne raspolaže samo moći masovnog uništenja života (kakovom prijeti nuklearno naoružanje) nego i *individualiziranim* nasiljem. Kada se biomoć individualizira u svoj najradikalniji oblik, ona postaje mučenje. Takva individualizirana primjena moći centralni je element društva kontrole u 1984. Georga Orwella. “ – Kako čovjek dokazje svoju vlast nad drugim čovjekom, Winstone?’ Winston razmisli. – Time što ga prisiljava da pati – rekao je. – Upravo tako. Time što ga prisiljava da pati. Posluš tu nije dovoljan”³⁰ Mučenje danas postaje sve općenitija, a pritom i sve banaliziranija tehnika kontrole. Metode za izvlačenje priznanja i informacija fizičkim i psihološkim maltretiranjem, tehnikama

dezorijentacije zatvorenika (kao što su uskraćivanje sna) i jednostavnim sredstvima poniženja (kao što su pretraživanje do gola) uobičajeno su oružje u suvremenom arsenalu mučenja. Mučenje je jedna od središnjih dodirnih točaka između policijskog djelovanja i rata – tehničke mučenja koje se koriste u ime redarstvene prevencije poprimaju sve karakteristike vojnog djelovanja. To je drugo naličje izvanrednog stanja i tendencije da se politička moć rješava vladavine prava. Dapače, sve su brojniji slučajevi u kojima međunarodne konvencije protiv mučenja i domaći zakona protiv okrutnog i nekonvencionalnog kažnjavanja nemaju mnogo učinka.³¹ I diktature i liberalne demokracije pribjegavaju mučenju, jedne po svojoj misiji, a druge iz takozvane nužde. Prema logici izvanrednog stanja mučenje je ključna, neizbježna i opravdana tehnika moći.

Suverena politička moć nikad ne može stvarno doći do čiste proizvodnje smrti, jer sebi ne može priuštiti da dokine život svojih podanika. Oružje masovnog uništenja mora ostati prijetnja ili se koristiti samo u vrlo ograničenim slučajevima, a mučenje ne može ići do točke smrti, barem ne općenito. Suverena moć živi samo ako čuva živote svojih podanika, barem njihovu sposobnost za proizvodnju i potrošnju. Ako bi neka suverena moć uništila i to, nužno bi uništila samu sebe. Stoga je od negativnih tehnologija uništenja i mučenja važniji konstruktivni karakter biomoći. Globalni rat mora ne samo donositi smrt nego također proizvoditi i regulirati život.

Indikacija toga novog, aktivnog, konstitutivnog karaktera biomoći je pomak političkog smjera s “obrane” na “sigurnost”, koje promiče vlada SAD-a, pogotovo kao element rata protiv terorizma nakon rujna 2001.³² U kontekstu vanjske politike SAD-a, pomak s obrane na sigurnost znači prelazak s reaktivnog i konzervativnog prema aktivnom i konstruktivnom stavu, kako unutar tako i izvan nacionalnih granica: s čuvanja trenutnoga unutarnjeg društvenog i političkog poretka prema njegovoj transformaciji i, adekvatno tome, od reaktivnog ratnog stava, koji odgovara na napade izvana, prema aktivnom stavu, kojemu je cilj osujetiti napad. Trebamo imati na umu da su moderne demokratske nacije odredom zabranile svaki oblik vojne agresije i da njihovi ustavi parlamentima daju moć samo da objave obrambene ratove. Isto tako, međunarodno pravo uvijek je, temeljem prava nacionalne suverenosti, odlučno zabranjivalo preventivne ili anticipativne napade. Međutim, današnja legitimacija za anticipativne udare i preventivne napade u ime sigurnosti izričito potkopava nacionalnu suverenost, sve umanju-

jući time relevantnost nacionalnih granica.³³ Sukladno tome, zagovornici sigurnosti traže unutar i izvan nacije više od pukog očuvanja trenutnog poretka – budemo li čekali na prijetnju da bismo reagirali, tvrde, onda će biti prekasno. Sigurnost, naprotiv, traži aktivno i stalno oblikovanje okruženja vojnim i/ili policijskim djelovanjem. Samo aktivno oblikovan svijet je siguran svijet. Takvo je shvaćanje sigurnosti jedan oblik biomoći, u smislu da na sebe preuzima zadatak proizvodnje i preobrazbe društvenog života na najopćenitijoj i najglobalnijoj razini.

Taj aktivni, konstitutivni karakter sigurnosti zapravo je već impliciran u drugim, prethodno analiziranim transformacijama rata. Ako rat više nije iznimno stanje, već normalno stanje stvari, to jest ako smo sada ušli u stalno stanje rata, onda postaje nužno da rat ne bude prijetnja postojećim strukturama moći, da ne bude destabilizirajuća snaga, već, naprotiv, aktivni mehanizam koji postojano stvara i učvršćuje trenutni globalni poredak. Štoviše, pojam sigurnosti signalizira nedostatak razlikovanja između unutarnjeg i vanjskog, između vojnog i policijskog. Dok “obrana” implicira podizanje zaštitnog bedema protiv vanjskih prijetnji, “sigurnost” opravdava stalnu vojnu aktivnost kako unutar zemlje tako i izvan nje.

Koncept sigurnosti tek djelomično i neizravno ukazuje na obuhvatu transformativnu moć koja je na djelu u tom prelasku. Na apstraktnoj, shematskoj razini tu promjenu možemo sagledati kao izokretanje tradicionalnog ustrojstva moći. Zamislite ustrojstvo elemenata moderne suverene moći kao rusku babušku, čija se najveća, izvanjska ljuštura sastoji od disciplinarne administrativne moći, unutar koje se nalazi moć političke kontrole, unutar koje se pak, kao krajnja instanca, nalazi moć ratovanja. Međutim, produktivni karakter sigurnosti zahtijeva da se obrne redoslijed i prioritet tih ljuski, tako da je rat sada izvanjski okvir unutar kojeg je ugniježđena moć kontrole, unutar koje je konačno ugniježđena disciplinarna moć. Kao što smo prethodno ustvrdili, za naše doba specifično je to da je rat prešao iz zadnjeg elementa u niski moći – ubojite sile kojoj se zadnjoj pribjegava – u prvi i primarni element, utemeljenje same politike. Imperijalna suverenost stvara poredak *ne* okončavajući “rat svih protiv svijet”, kao što kaže Hobbes, nego uspostavljajući disciplinarnu administraciju i političku kontrolu koje se izravno temelje na neprekidnom ratnom djelovanju. Drugim riječima, stalna i usklađena primjena nasilja postaje nužnim preduvjetom za funkcioniranje discipline i kontrole. Da bi rat zauzeo tu fundamentalnu društvenu i političku ulogu, on mora moći izvršavati konstitutiv-

nu i regulativnu funkciju: rat mora postati kako proceduralna aktivnost tako i ustrojavajuća, regulativna aktivnost koja stvara i održava društvene hijerarhije, oblik biomoći usmjeren na poticanje i reguliranje društvenog života.

Definirati rat putem biomoći i sigurnosti znači promijeniti cjelokupni pravni okvir rata. U modernom svijetu stara je Clausewitzeva izreka da je rat nastavak politike drugim sredstvima predstavljala trenutak prosvjetljenja, utoliko što je rat pojmla kao oblik političkog djelovanja i/ili sankcije, te time implicirala pravni okvir modernog ratovanja. Ona je implicirala i *jus ad bellum* (pravo na vođenje rata) i *jus in bello* (pravni okvir koji regulira postupanje u ratu). U moderno doba rat je bio potčinjen međunarodnom pravu i time legaliziran, odnosno pretvoren u pravni instrument. Međutim, kad se obrnu stvari i rat se počinje smatrati temeljem međunarodne politike globalnog poretka, politike Imperija, onda se moderni model civilizacije koji je bio temeljem za legalizirani rat urušava. Moderni pravni okvir objave i vođenja rata više ne vrijedi. Pa ipak, još uvijek nemamo posla s čistom i nereguliranim primjenom nasilja. Rat kao utemeljenje politike mora sâm sadržavati pravne oblike, dapače mora konstruirati nove proceduralne oblike zakona. Koliko god svirepi i bizarni bili ti novi pravni oblici, rat ipak mora biti pravno regulativan i ustrojavajuć. Dok je rat prije bio *reguliran* pravnim strukturama, sada je on, sazdanjem i nametanjem vlastita pravnog okvira, postao *regulativan*.³⁴

Treba reći da kad kažemo da je imperijalni rat regulativan i ustrojavajuć i da, prema tome, u sebe sadrži konstruktivni element, to ne znači da je on konstitutivna ili utemeljujuća moć u pravom smislu. Moderni revolucionarni ratovi bile su slučajevi konstitutivne moći – oni su bili utemeljujući utoliko što bi svrgnuli stari poredak i nametnuli izvana nove zakone i nove oblike života. Suvremeno imperijalno regulativno ratno stanje, naprotiv, reproducira i regulira sadašnji poredak, stvara zakon i zakonodavstvo iznutra. Njegovi zakonici su strogo funkcionalno potčinjeni stalnom preustrojavanju imperijalnih teritorija. On je konstitutivan na isti način kao što su to, primjerice, implicitne moći američkog ustava ili kao što mogu biti aktivnosti ustavnih sudova u zatvorenim pravnim sistemima. To su funkcionalni sistemi koji, prije svega u kompleksnim društvima, služe kao surogati za demokratsko izražavanje – i time funkcioniraju protiv demokracije. U svakom slučaju, ta preustrojavajuća i regulativna moć nema mnogo veze s konstitutivnom moći u pravom, utemeljujućem smislu. Naprotiv, ona je sredstvo njenog potiskivanja i gušenja.³⁵

Politički program “izgradnje nacije” u zemljama kao što su Afganistan i Irak predstavlja središnji primjer produktivnog projekta biomoći i rata. Ništa ne može biti više postmodernističko i antiesencijalističko negoli taj pojam “izgradnje nacije”. S jedne strane, on razotkriva da je nacija postala nešto čisto kontingentno, proizvoljno ili, kao što bi filozofi rekli, akcidentalno. Zbog toga se nacije mogu uništavati i proizvoditi ili izmišljati kao dio političkog programa. S druge strane, nacije su apsolutno nužne kao elementi globalnog poretka i sigurnosti. Međunarodne podjele radne snage i moći, hijerarhije globalnog sistema i oblici globalnog apartheida o kojima ćemo raspravljati u sljedećem poglavlju pri svom uspostavljanju i svojoj provedbi odreda ovise o nacionalnim vlastima. Nacije se moraju stvarati! Izgradnja nacije tako pretendira postati konstitutivni, pače ontološki proces, ali ona je ustvari samo blijeda sjena revolucionarnog procesa iz kojeg su rođene moderne nacije. Moderne revolucije i nacionalna oslobođenja koja su stvorila nacije bili su procesi nastali unutar nacionalnih društava, kao plod duge povijesti društvenog razvoja. Suvremeni projekti izgradnje nacije su, naprotiv, nametnuti silom izvana, procesom koji je danas poznat pod imenom “promjena režima”. Takva izgradnja nacija sličići manje modernom revolucionarnom rođenju nacije, a više procesu kojim su kolonijalne sile podijelile svijet i iscertale karte svojih podaničkih teritorija. Ona također, u nešto benignijem kontekstu, sličići bitkama za prekrojavanje izbornih ili administrativnih jedinica u cilju stjecanja kontrole, ali sada, naravno, u globalnim razmjerima. U svakom slučaju, izgradnja nacija ilustrira “produktivnu” stranu biomoći i sigurnosti.

Za drugi primjer produktivne naravi i regulativne pravne sposobnosti biomoći i globalnog rata možemo se vratiti restauriranom pojmu “pravednog rata”. Današnji pojam pravednog rata ne bi trebalo reducirati na pravo vladajuće sile da unilateralno odlučuje i zapovijeda, što bi moglo odgovarati staroj koncepciji *raison d'état*, a kako ga koriste neki od ratnih huškača koji vode današnje imperijalne ratove. Niti bi pravedni rat trebalo reducirati na moralno načelo, kao što izgleda da žele razni religijski mislioci i utopijski pravni teoretičari (uz opasnost da se time rat pretvori u fanatizam i sujevjerje). U oba slučaja riječ je, zapravo, samo o starim, predmodernim koncepcijama koje su nedavno vraćene u život. Instruktivnije je pogledati recentniju genealogiju pravednog rata i njegove konstitutivne moći, posebno pojam pravednog rata vezan uz Hladni rat, koji je poslužio kao osnova teorijama obuzdavanja kakve su promovirali stratezi od Georgea Keenana do Henryja

Kissingera. Hladni rat, kao što ćemo kasnije obrazložiti, bio je zbilja rat, ali rat koji je uveo nove elemente, često vođen kroz sukobe niskog intenziteta istovremeno na više različitih frontova diljem svijeta. Ono što je relevantno za našu argumentaciju ovdje jest da su ti hladnoratovski teoretičari obuzdavanja dali novu interpretaciju tradicionalne moralnosti pravednog rata. Hladni rat je u njihovim očima bio pravedan rat ne zato što bi mogao uništiti komunističku ili sovjetsku prijetnju, nego zato što ju je mogao *obuzdati*. Pravedan rat u tom slučaju nije više, kao što je to tradicionalno bio, moralno opravdanje za vremenski ograničena djela nasilja i uništavanja, nego za održavanje trajnog nepromjenjivog stanja u globalnom poretku. Ta hladnoratovska ideja pravde i ograničavanja nudi ključ kako za neodređeno trajanje, tako i za regulativne i ustrojavajuće funkcije koje imperijalni rat danas može imati.

Međutim, Hladni rat nikad nije došao do ontološkog koncepta rata. Njegovo shvaćanje obuzdavanja bilo je statičko ili možda dijalektičko. Tek po završetku Hladnog rata rat je počeo postajati istinski konstruktivan. Primjerice, vanjskopolitička doktrina Busha starijeg bila je konstitutivna u smislu u kojem je Rat u Perzijskom zaljevu 1991. godine, iako mu je primarni cilj bio povratiti nacionalnu suverenost Kuvajta, bio dio projekta stvaranja “novoga svjetskog poretka”. Politička strategija humanitarnih ratova, mirotvornih misija i projekata izgradnja nacije Clintonove administracije imala je slične aspekte, ciljajući primjerice da stvori novi politički poredak na Balkanu. Obje su administracije gurale, barem djelomično, moralni kriterij pravednog rata kao konstitutivni element politike u cilju prekrajanja geopolitičke karte. I konačno, administracija Busha mlađeg, pogotovo nakon napada 11. rujna i prebacivanja političke strategije s obrane na sigurnost, učinila je eksplicitnim globalni opseg i aktivnu, konstitutivnu funkciju rata u globalnom poretku, iako to još uvijek ostaje nedovršeni i neujednačeni proces koji će napredovati i nazadovati još neko vrijeme u različitim oblicima. Imperijalni rat ima zadatak oblikovati globalno političko okruženje i time postati oblik biomoći u pozitivnom, proizvodnom smislu. Može se učiniti da smo došli do trenutka reakcionarne revolucije, kada imperijalni rat utemeljuje novi globalni poredak, no to je ustvari čisto regulativni proces koji konsolidira postojeći poredak Imperija.³⁶

LEGITIMNO NASILJE

40
Rat

Moramo našem globalnom ratnom stanju pristupiti iz još jedne perspektive – ovaj puta perspektive promjene u poimanju legitimnog nasilja. Jedan od nosećih stupova suverenosti moderne nacionalne države je njen monopol na legitimnu primjenu sile unutar nacionalnog prostora i protiv drugih nacija. Unutar granica nacije država ne samo da ima veliku materijalnu prednost nad svim drugim društvenim silama u svojoj moći primjene sile, već je ona jedini društveni čimbenik čije je nasilje legalno i legitimno. Svako drugo društveno nasilje je *a priori* nelegitimno ili barem krajnje ograničeno i suzdano, kao što je, primjerice, tip legitimnog nasilja sadržanog u pravu sindikata na štrajk, ako štrajk uopće i smatramo činom nasilja. Na međunarodnoj pozornici različite nacionalne države, dakako, imaju različite vojne kapacitete, ali u načelu imaju jednako pravo na primjenu sile, to jest vođenje rata. Legitimno nasilje na raspolaganju nacionalnoj državi utemeljeno je primarno u nacionalnim, a kasnije i međunarodnim pravnim strukturama. (Ona je, u terminima Maxa Webera, *pravni autoritet*, a ne tradicionalni ili karizmatski.) Nasilje policijskog službenika, zatorskog osoblja i pogubitelja unutar nacionalnog teritorija ili generala i vojnika izvan njega legitimno je ne zbog odlika tih pojedinaca, već na temelju službi koje oni obnašaju. Djela tih različitih državnih dužnosnika, koji raspolažu legitimnom silom, odgovorna su, barem u načelu, nacionalnim i međunarodnim pravnim porecima na kojima počivaju. *Sve teorije u političkom nauku izvanrednog stanja – opsadnog stanja i ustavne diktature, kao i pripadajućih pojmova pobune i državnog udara – utemeljene su izričito na državnom monopolu na nasilje.*³⁷ Veliki akteri i teoretičari politike u dvadesetom stoljeću, bilo na ljevici ili na desnici, slažu se po tom pitanju: Max Weber i Vladimir Lenjin kažu, gotovo istim riječima, da je u pogledu primjene nasilja država uvijek diktatura.³⁸

Međutim, u drugoj polovici dvadesetog stoljeća mehanizmi legitimacije državnog nasilja postali su ozbiljno nagrizeni. Stremljenja u međunarodnom pravu i međunarodnim sporazumima, s jedne strane, ograničila su legitimno nasilje jedne nacionalne države nad drugom i akumuliranje oružja. Primjerice, sporazumi o nuklearnom nenaoružavanju, zajedno s različitim ograničenjima razvoja kemijskog i biološkog oružja, tijekom Hladnog rata osigurali su veliku premoć u vojnoj spremnosti i pravu na vođenje rata u rukama dviju supersila, a time izvan

dometa većine nacionalnih država.³⁹ S druge strane, posebno u zadnjim desetljećima dvadesetog stoljeća, dogodila se erozija legitimnog nasilja i unutar nacionalnih država. Diskurs ljudskih prava, uz vojne intervencije i pravne mjere utemeljene na njima, bio je dijelom postupnog pokreta prema deligitimiranju nasilja što ga nacionalne države primjenjuju unutar svojih nacionalnih teritorija.⁴⁰ Do isteka dvadesetog stoljeća nacionalne države više nisu nužno mogle legitimirati nasilje, ni unutar ni izvan svog teritorija. Danas države više nemaju nužno legitimno pravo da policijski ureduju i kažnjavaju vlastito stanovništvo ili da vode rat na stranom teritoriju na temelju vlastitih zakona. Valja jasno reći da ne tvrdimo kako se smanjilo nasilje država prema njihovim građanima ili drugim državama. Upravo suprotno! Ono što se smanjilo, međutim, instrumenti su legitimiranja državnog nasilja.

Slabljenje monopola nacionalnih država na nasilje otvara niz teških pitanja. Ako se nasilje koje primjenjuje država više ne smatra legitimnim *a priori*, temeljem njenog pravnog poretka, kako se onda danas uopće može legitimirati nasilje? Je li svako nasilje jednako legitimno? Imaju li, primjerice, Bin Laden i Al Kaida jednaki legitimitet na nasilje kao i vojska Sjedinjenih Američkih Država? Ima li jugoslavenska vlada isto pravo na mučenje i ubijanje dijelova svog stanovništva kao što Sjedinjene Američke Države imaju da hapse i uklanjaju dijelove svog stanovništva? Je li nasilje palestinskih skupina protiv izraelskih građana jednako legitimno kao nasilje izraelske vojske protiv palestinskih građana? Možda sve veća nemoć država da legitimiraju nasilje koje primjenjuju može, barem djelomično, objasniti zašto su se posljednjih desetljeća javile sve eklatantnije i konfuznije optužbe za terorizam. U svijetu u kojem se nikakvo nasilje ne može legitimirati, svako se nasilje može potencijalno prozvati terorizmom. Kao što smo prethodno napomenuli, suvremene definicije terorizma promjenjive su i ovisе o tome tko definira njihove središnje elemente: legitimnu vlast, ljudska prava i pravila rata. Poteškoća da se izgradi stabilna i koherentna definicija terorizma blisko je vezana uz problem uspostavljanja adekvatnog pojma legitimnog nasilja.

Mnogi političari, aktivisti i znanstvenici pozivaju se danas na moralnost i vrednote kao temelj legitimnog nasilja izvan okvira legalnosti, odnosno kao temelj novoga pravnog poretka: nasilje je legitimno ako je osnova za njega moralna i pravedna, a nelegitimno ako je osnova za njega nemoralna i nepravedna. Primjerice, Bin Laden traži legitimaciju predstavljajući se kao moralni heroj siromašnih i potlačenih na

41

Simplicissimus

globalnom Jugu. Slično tome, vlada Sjedinjenih Američkih Država traži legitimaciju svoje vojne sile na temelju svojih vrijednosti – kao što su sloboda, demokracija i blagostanje. Općenitije, raznorazni diskursi ljudskih prava sugeriraju da se nasilje može legitimirati (i jedino može legitimirati) na moralnoj osnovi. Skup ljudskih prava, bilo da se razumiju kao opća ili određena političkim pregovorima, stoji kao moralna struktura iznad zakona ili kao zamjena za samu pravnu strukturu. Mnogi tradicionalni koncepti postavljali su ljudska prava nasuprot svim oblicima nasilja, no u sjeni Holokausta i posve jasno nakon “humanitarne intervencije” na Kosovu to se gledište pomaklo prema onome što bi se – prema Generalnom sekretaru UN-a – moglo nazvati “Annanovom doktrinom”. Većinsko stajalište o ljudskim pravima sada zagovara primjenu sile u službi ljudskih prava, legitimiranu na moralnim osnovama i u provedbi plavih šljemova, vojske UN-a.⁴¹

42

Rat

Takve moralne tvrdnje imaju neku vrstu legitimacije danas, ali valja imati na uma da takva legitimacija počiva na krhkoj osnovi radikalne mnoštvenosti moralnih sistema i prosudbi. Godine 1928. Winston Churchill – u sklopu kampanje za razoružanje – iznio je sljedeću parabolu, kako bi dočarao katastrofalne posljedice predmnijevanja vlastite primjene sile kao univerzalne:⁴² Nekoć davno sve životinje u zoološkom vrtu odlučile su se razoružati i odreći sile. Nosorog je obznanio da je korištenje zubi barbarsko i da ga treba zabraniti, ali da je korištenje rogova uglavnom obrambeno i da ga treba dopustiti. Jelen i dikobraz su se složili. Međutim, tigar je ustao protiv rogova, a u obranu zubi, pa čak i kandži kao časnih i miroljubivih. Naposljetku, medvjed je istupio protiv zubi, kandži i rogova. Namjesto toga medvjed je predložio da je jedino što je potrebno kada se životinje ne slažu dobar zagr-ljaj. Svaka životinja, zaključio je Churchill, vjeruje da je njena primjena sile isključivo instrument mira i pravde. Moralnost može ponuditi čvrstu osnovu za legitimno nasilje, autoritet i dominaciju samo kad odbija prihvatiti drukčije perspektive i prosudbe. Jednom kad se prihvati valjanost različitih vrijednosti, takva se struktura istoga časa urušava.

Pravne strukture tradicionalno su nudile stabilniji okvir za legitimaciju od moralnosti, a mnogi stručnjaci i danas inzistiraju na tome da nacionalni i međunarodni zakoni ostaju jedine važeće osnove za legitimno nasilje.⁴³ Međutim, treba imati na umu da se međunarodno kazneno pravo sastoji od oskudnog skupa sporazuma i konvencija, uz tek minimalne mehanizme provedbe. Većina nastojanja da se primjeni međunarodno kazneno pravo nisu donijela plodove. Pravni postupci

protiv bivšega čileanskog diktatora Augusta Pinocheta pred britanskim i španjolskim sudom, primjerice, bili su pokušaji uspostave presedana da su ratni zločini i zločini protiv čovječanstva u globalnoj sudskoj nadležnosti i da se mogu potencijalno procesuirati prema nacionalnim zakonima bilo gdje u svijetu. Postoje slični apeli da se procesuiraju bivši državni sekretar SAD-a Henry Kissinger zbog ratnih zločina u Laosu i Kambodži, ali ti apeli, predvidljivo, nisu doveli do pravnih postupaka. Nove institucije protežu se izvan stare sheme nacionalnog i međunarodnog prava, a obuhvaćaju tijela kao što su Međunarodni sudovi za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi, koje je ustanovilo Vijeće sigurnosti UN-a 1993. i 1994., te (još važnije) stalni Međunarodni kazneni sud, ustanovljen 2002. u Haagu (a kojemu su Sjedinjene Američke Države odbile pristupiti, bitno umanjujući njegovu pravosudnu moć). Dok se staro međunarodno pravo temeljilo na priznavanju nacionalne suverenosti i prava narodâ, nova imperijalna pravda, čiji su sastavni elementi koncepcija zločina protiv čovječanstva i aktivnosti međunarodnih sudova, usmjerena je na dokidanje prava i suverenosti narodâ i nacija nadnacionalnim pravosudnim praksama. Uzmimo, recimo, za primjer optužnice protiv Slobodana Miloševića i drugih srpskih rukovodilaca podignute pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije. Pitanje je li nasilje čiji su nalagodavci bili članovi srpskog rukovodstva prekršilo zakon jugoslavenske države nije bitno – dapače, ono je potpuno irelevantno. Njihovo nasilje prosuđeno je kao nelegitimno iz okvira koji je postavljen izvan nacionalnog, pa čak i međunarodnog pravnog konteksta. Drugim riječima, to nisu bili zločini protiv njihovih nacionalnih zakona ili međunarodnih zakona, već protiv čovječanstva. Taj pomak signalizira moguće odumiranje međunarodnog zakona i namjesto njega rađanje globalnog ili imperijalnog oblika zakona.⁴⁴

Podrivanje međunarodnog prava na taj način, s našega gledišta, nije samo po sebi negativan razvoj situacije. Savršeno smo svjesni koliko je često međunarodno pravo u dvadesetom stoljeću služilo samo tome da se legitimira i podupre nasilje jakih nad slabima. Pa ipak, nova imperijalna pravda, iako su se osi i linije ponešto pomaknule, izgleda kao da na sličan način služi stvaranju i održavanju globalnih hijerarhija. Treba priznati koliko je ta primjena pravde selektivna, koliko se često progone zločini najnemoćnijih, a koliko se rijetko procesuiraju zločini onih najmoćnijih. Argumentirati da bi se najmoćniji također trebali pridržavati imperijalnog zakona i sankcija čini nam se plemenitom, ali

43

Simplicissimus

sve više utopijskom strategijom. Te institucije imperijalne pravde i međunarodni sudovi koji kažnjavaju zločine protiv čovječanstva, dokle god ovise o vladajućim globalnim silama, kao što su Vijeće sigurnosti UN-a i najmoćnije nacionalne države, nužno će tumačiti i reproducirati političke hijerarhije Imperija. Odbijanje Sjedinjenih Američkih Država da dopusti da njeni građani i vojnici mogu biti u pravosudnoj nadležnosti Međunarodnoga kaznenog suda ilustrira nejednaku primjenu pravnih normi i zakonskih okvira.⁴⁵ Sjedinjene Američke Države nametnat će pravne sankcije drugima, bilo kroz normalne nacionalne zakonske okvire ili *ad hoc* rješenja, kao što je iznimno lišavanje sloboda neprijateljskih boraca u zaljevu Guantanamo, ali neće dopustiti da njeni budu u nadležnosti drugih nacionalnih ili nadnacionalnih pravnih tijela. Nejednakost moći, izgleda, onemogućuje uspostavu jednakosti pred zakonom. U svakom slučaju, činjenica je da usklađenost nasilja s etabliranim međunarodnim pravom ili novonastajućim globalnim pravom ne jamči legitimaciju, kao što ni povreda ne znači da je se nužno smatra nelegitimnom – daleko od toga. Trebamo pogledati dalje od tih pravnih struktura i potražiti druge mehanizme ili okvire koji danas djeluju kao osnove za legitimno nasilje.

Nasilje se danas, izgleda, najučinkovitije legitimira ne *a priori* okvirom, moralnim ili pravnim, nego samo *a posteriori*, temeljem njenih rezultata. Može izgledati kao da je nasilje jakih automatski legitimirano, ali logika legitimacije više je vezana uz učinke nasilja. Učvršćivanje ili ponovna uspostava trenutnoga globalnog poretka retroaktivno legitimira korištenje sile. U razdoblju nešto dužem od desetljeća vidjeli smo potpunu promjenu u tim oblicima legitimacije. Prvi Zaljevski rat legitimirao se temeljem međunarodnog prava, jer je službeno imao cilj vratiti suverenost Kuvajtu. Za razliku od toga, NATO-ova intervencija na Kosovu tražila je legitimaciju na moralnim humanitarnim osnovama. Drugi Zaljevski rat, preventivni rat, pozivao se na legitimaciju preventivno temeljem svojih rezultata.⁴⁶ Vojna i/ili policijska moć dobit će legitimaciju ako i samo ako je učinkovita u ispravljanju globalnih poremećaja – ne u donošenju mira, već u održanju poretka. Prema toj logici sila poput SAD-a može pribjeći nasilju koje može i ne mora biti legalno ili moralno, ali dokle god to nasilje rezultira reprodukcijom imperijalnog poretka dobit će legitimaciju. Međutim, čim nasilje prestane stvarati red ili čim ne uspije očuvati sigurnost trenutnoga globalnog poretka, legitimacija će se uskratiti. To je najkrhkiji i najnestabilniji oblik legitimacije.

Stalna prisutnost neprijatelja i prijetnja remećenjem poretka nužni su kako bi se legitimirala imperijalna primjena sile. Možda ne iznenađuje da, kada rat čini osnovu politike, neprijatelj dobiva funkciju legitimacije. Stoga taj neprijatelj više nije konkretan i više ga nije moguće locirati, već je postao nešto izmičuće i neuhvatljivo, poput zmije u imperijalnom raju. Neprijatelj nije poznat niti viđen, ali je vazda prisutan – nešto poput prijeteće aure. Lice neprijatelja ukazuje se u izmaglici budućnosti i služi da se potkrijepi legitimacija tamo gdje je legitimacija uskraćena. Neprijatelj ustvari nije samo neuhvatljiv nego i posve apstraktan. Pojedinci prozvani kao primarni ciljevi – Osama Bin Laden, Saddam Hussein, Slobodan Milošević, Muamar Gadafi i Manuel Noriega, među ostalima – sami su po sebi ograničena prijetnja, ali su uvećani u figure veće od životnih razmjera koje služe kao surogat za općenitiju prijetnju i stvaraju privid tradicionalnih, konkretnih ciljeva rata. Oni možda služe kao pedagoško oruđe (ili mistificirajuća fasada), predstavljajući novu vrstu rata u starom obličju. Apstraktni ciljevi rata – droge, terorizam itd. – također nisu pravi neprijatelji. Njih se najbolje može pojmiti prije kao simptome poremećene realnosti koja predstavlja prijetnju po sigurnost i funkcioniranje discipline i kontrole. Postoji nešto čudovišno u tom apstraktnom, auratičnom neprijatelju. Ta čudovišnost je prva indikacija činjenice, koju ćemo uskoro podrobno preispitati, da se asimetrija i neuravnoteženost moći u svijetu ne može uklopiti u novu legitimaciju imperijalne moći. Za sada je dovoljno kazati da je neprijatelj primjer, odnosno bolje rečeno *experimentum crucis* definicije legitimnosti. Neprijatelj mora služiti kao razumska shema u Kantovu smislu, ali u obrnutom smjeru: ona mora demonstrirati ne da moć jest, već što je to od čega nas moć spašava. Prisutnost neprijatelja dokazuje potreba za sigurnošću.

Ovdje treba jasno kazati da sigurnost sama po sebi ne implicira nužno represiju ili nasilje. U 2. dijelu podrobnije ćemo analizirati nove oblike društvenog rada koji se temelje na nematerijalnim proizvodima, kao što su inteligencija, informacija i afekti. Ti oblici rada i društvenih mreža koje on stvara organizirani su i kontrolirani *iznutra*, kroz suradnju. To je realni oblik sigurnosti. Koncept sigurnosti o kojem smo raspravljali, a koji se temelji na poimanju apstraktnih neprijatelja i služi legitimiranju primjene sile i ograničavanju sloboda, nametnut je *izvana*. Ta dva poimanja sigurnosti, jedno utemeljeno na suradnji i drugo utemeljeno u nasilju, stoga nisu samo različiti, već su u izravnom sukobu jedno s drugim.⁴⁷

Početak novog milenija na Zemlji gotovo da je bilo dvije tisuće trajnih oružanih sukoba, s tendencijom rasta. Kad uz monopol na legitimno nasilje krenu odumirati i suverene funkcije nacionalnih država, počinju se buditi sukobi iza beskonačnih amblema, ideologija, religija, zahtjeva i identiteta. A u svim tim slučajevima legitimno nasilje, kriminal i terorizam teže postati nerazlučivi jedni od drugih. To ne znači da su svi ratovi i sve naoružane strane postale iste, kao što ne znači ni da ne možemo pojmiti uzroke ratova. To naprotiv znači da se moderni okviri prosuđivanja postupno urušavaju: *razlika između legitimne i nelegitimne primjene sile, između ratova za oslobođenje i ugnjetavačkih ratova postupno se gubi*. Sve nasilje postaje sivo. Rat kao takav, bez obzira na razlike koje se mogu uvesti, nas zatire. To je Simplicissimusova cinična perspektiva.

Uzmimo, primjerice, barbarski, genocidni rat između Hutua i Tutsija u Ruandi početkom 1990-ih. Uzroci sukoba sigurno se mogu pojmiti, primjerice u kontekstu nasljeđa belgijskoga kolonijalnog sistema koji je povlastio manjinske Tutsije kao nadređenu koloniziranu rasu većinskim Hutuima.⁴⁸ Takvo objašnjenje razloga naravno ne daje opravdanje niti ne zacrtava put do slobode. Nasilje Hutua i nasilje Tutsija jednako su lišena legitimacije. Isto vrijedi za nasilje Hrvata i Srba na Balkanu kao i hindusa i muslimana u južnoj Aziji. Ona sva teže postati jednako nelegitimna i ugnjetavačka.

Dakako, trenutni ratovi se mogu kategorizirati prema različitim osima – primjerice, ratovi bogatih protiv siromašnih, bogatih protiv bogatih, siromašnih protiv siromašnih – ali te kategorije postupno gube važnost. One su zacijelo važne sudionicima, ali ne i u okvirima našega trenutnog globalnog poretka. Samo je jedno razlikovanje važno i nadređeno svim ostalima: nasilje koje održava suvremenu hijerarhiju globalnog poretka i nasilje koje prijete tom poretku. To je perspektiva novog imperijalnog rata, koju ćemo detaljnije istražiti u sljedećem odjeljku knjige. Nbrojeni današnji ratovi niti pridonose vladajućoj globalnoj hijerarhiji niti je ometaju, tako da je Imperij indiferentan prema njima. To ne znači da će oni prestati, ali može pomoći pojasniti zašto oni nisu cilj imperijalne intervencije.

Velika moderna djela političke znanosti odreda nude oruđe za transformaciju ili svrgavanje vladajućih sila i naše oslobađanje od njih. Čak je Machiavellijev Vladar, kojeg neki čitaju kao uputu za bezočne vladare, demokratski pamflet koji razumijevanje nasilja i lukave upotrebe moći stavlja u službu republikanske inteligencije. Međutim, danas su većina političkih znanstvenika puki tehničari koji rade na rješavanju kvantitativnih problema održanja poretka, dok ostali lutaju hodnicima između svojih sveučilišta i dvorova moći, pokušavajući privući pozornost suverena i došapnuti mu savjet. Paradigmatska figura za političkog znanstvenika postao je Geheimrat, tajni savjetnik suverena.

Samuel Huntington možda je najbolji primjer imperijalnog Geheimrata, onoga tko je najuspješniji u privlačenju pozornosti suverena. Godine 1975. objavio je, zajedno s Michelom Crozierom i Jojijem Watanukijem, svezak za Komisiju trilaterale o "krizi demokracije".⁴⁹ Huntingtonova dijagnoza glasila je da je "demokracija" u Sjedinjenim Američkim Državama od 1960-ih ugrožena prevelikom participacijom i prevelikim brojem zahtjeva organiziranog radništva i novoaktiviranih društvenih skupina, kao što su žene i Afroamerikanci. Previše demokracije, ustvrdio je paradoksalno, učinilo je demokraciju u SAD-u bolesnom, rezultirajući "demokratskim neraspoloženjem". Možda je moguće zamisliti da takvo proturječno rezoniranje ima smisla samo tijekom Hladnog rata, kada se kapitalistička društvena vladavina, bez obzira na politički oblik koji bi poprimila, nužno smatrala "demokratskom" naspram prijetnje sovjetskog totalitarizma. Zapravo, Huntingtonov je tekst odrješito antirepublikanističko, antidemokratsko evanđelje koje pretskazuje obranu suverenosti protiv prijetnji svih društvenih snaga i društvenih pokreta. Ono čega se Huntington najviše bojao bila je, naravno, i to je središnji impuls njegove argumentacije, demokracija u pravom smislu, to jest vladavina svih nad svima. Demokracija, tvrdio je, mora biti ublažena autoritetom, a različiti segmenti stanovništva spriječe ni da isuviše aktivno sudjeluju u političkom životu ili imaju prevelike zahtjeve prema državi. Huntingtonovo evanđelje doista je poslužilo narednih godina kao vodič za neoliberalnu razgradnju socijalne države.

Dvadeset godina kasnije Geheimrat Huntington opet šapće na uho suverenu. Potrebe moći su se promijenile, pa se promijenio i njegov savjet. Hladni rat bio je postojano načelo koje je organiziralo nacionalne države u saveznike i neprijatelje, definirajući time globalni poredak – no sada je s time gotovo. Na kraju dvadesetog stoljeća, kada je Hladni rat okončan i ka-

da je suverenost nacionalnih država u opadanju, postaje nejasno kako se globalni poredak može ustrojiti i kako se sila potrebna za održavanje tog poretka može primijeniti i legitimirati. Huntingtonov savjet glasi da se organizirajuće linije globalnog poretka i globalnog sukoba, blokovi koji nacionalne države okupljaju u savezničke i neprijateljske tabore, moraju definirati ne više u “ideološkim” terminima, nego kao “civilizacije”.⁵⁰ Dobro nam došao natrag Oswalde Spengleru. Stara krtica reakcionarne misli ponovo izranja na površinu. Posve je nejasno što bi ti čudnovati povijesni identiteti zvani civilizacije mogli biti, ali u Huntingtonovu poimanju one su, ispostavlja se, uglavnom definirane duž rasnih i religijskih razdjelnica. Generički karakter civilizacija kao kriterija klasifikacije olakšava potčinjavanje “znatnosti” političkoj taktici i njihovom korištenju za prekranje političkih karata. “Tajni savjetnik” suverena ovdje crpi iz stare reakcionarne hipoteze koja politička grupiranja postavlja kao srastajuće zajednice (Gemeinschaften) i locira realnosti moći (Machtrealitäten) unutar duhovnih entiteta. On je iščarobirao fantazmu tih civilizacija ne bi li u njima pronašao veliku shemu koja preustrojava politički temeljnu podjelu prijatelj-neprijatelj. Oni koji pripadaju našoj civilizaciji naši su prijatelji, a druge civilizacije naši su neprijatelji. Okupite se i čujte radosnu vijest: rat je postao sukob civilizacija! Spinoza je primjereno to čarobiranje neprijatelja i straha nazvao sujevjerjem, a takvo sujevjerje – znao je dobro – uvijek će dovesti do krajnjeg barbarstva trajnog rata i uništenja.

Huntingtonova briljantnost u ulozi Geheimrata 1970-ih bila je u tome da je anticipirao potrebe suverena, ponudivši unaprijed antidemokratski priručnik za Reaganovu i Thatcherčinu revoluciju. Isto tako, njegova teza o “sukobu civilizacija” prethodila je 11. rujnu i uslijedilom ratu protiv terorizma, koji su mediji i velike političke sile, ponekad uz razborite ograde, ali najčešće bez njih, rastumačile kao sukob Zapada protiv Islama. U tom kontekstu hipoteza o sukobu civilizacija čini se zapravo ne toliko opisom trenutnog stanja svijeta koliko izričitim propisom, pozivom na rat, zadaćom koju “Zapad” mora realizirati.⁵¹ Namjesto da su praiskonske, duhovne ili čak povijesne, te su civilizacije, drugim riječima, politički i strateški diktati koji trebaju proizvesti stvarna politička tijela ne bi li poslužili kao prijatelji i neprijatelji u trajnom ratnom stanju.

Ovaj puta Huntington je promašio metu, a suveren mu je okrenuo leđa. Ah, ta okrutna sudbina Geheimrata, prepuštena hirovima suverena! Vlada SAD-a uporno je nakon 11. rujna ponavljala da njena globalna sigurnosna strategija nema nikakve veze sa sukobom civilizacija.⁵² To nije primarno zato jer je političko rukovodstvo SAD-a osjetljivo na rasističke

implikacije Huntingtonove hipoteze/prijedloga, već zato što je pojam civilizacije preograničen za njegovu globalnu viziju. Huntington je zapeo u staroj paradigmi svjetskog poretka, nastojeći svrstati nacionalne države u nove klastere, ovog puta civilizacije, koji bi mogli zamijeniti hladnoratovske blokove. Međutim, izgledi Imperija sežu dalje. Sve čovječanstvo mora stati pod njegovu vlast. U tom novom svijetu Huntingtonove zamišljene civilizacije i granice koje ih dijele naprosto su prepreke. Ima nečega tužnog u liku toga revnog savjetnika kojeg je suveren odgurnuo i protjerao s dvora.

1.2 PROTUPOBUNE

Naš izazov u ovom novom stoljeću je velik:
obraniti našu naciju protiv nepoznatog,
neizvjesnog, neviđenog i neočekivanog.

DONALD RUMSFELD,
MINISTAR OBRANE SAD-A

Mir je zaveden u čitavoj Galiji.

JULIJE CEZAR

50

Rat

O samoubojstvu izbjeglice W. B.
(Walteru Benjaminu)

Čujem da ruku na sebe si podigao

Krvnika preduhitrio.

Osam godina u zbijegu, uspon neprijatelja

promatrajući

Satjeran naposljetku uz neprelazivu granicu

Prešao si, kažu, prelazivu.

Imperiji se urušavaju. Predvodnici bandi

Prešetavaju se poput državnika. Narode

Više ne nazire se pod tim naoružanjem.

Budućnost tako leži u tami, a snage

Dobra su slabe. Sve to ti pred očima bje

Kad svoje si krhko tijelo uništio.

BERTOLT BRECHT

U ovom odjeljku analizirat ćemo unutarnja proturječja “ratne mašine” koju je stvorilo izvanredno stanje i globalni građanski rat. Novi model ratovanja ima neke originalne odlike, no on i dalje odgovara konvencionalnim potrebama suverene moći: da uguši pokrete otpora i mnoštvu nametne poredak. Čak i nove strategije ratovanja, drugim riječima, moraju biti ustrojene kao *protupobune*. Kao što ćemo vidjeti, dva tipa proturječja odlikuju taj novi model ratovanja: ona koja proizlaze iz njegovog odmaka od tradicionalnih metoda rata i ona koja se javljaju u odnosu na nove društvene uvjete i nove oblike društvenog rada s kojima se biomoć i rat neminovno moraju sukobiti. Ta proturječja dat će nam prva polazišta ili uporišta za raspoznavanje koji su to oblici otpora i eventualnog oslobođenja mogući u tome novom kontekstu, drugim riječima za nalaženje izlaza iz ovoga globalnog ratnog stanja.

ROĐENJE NOVOG RATA

U mnogom pogledu naše postmoderno ratno stanje nalikuje predmodernim ratovima. Moderno razdoblje u kojemu su ratovi bili ograničeni na vremenski i prostorno vezane sukobe između nacionalnih država za političke ciljeve može se sada učiniti pukim predahom od prethodnih stoljeća prije no što će čovječanstvo biti ponovo gurnuto u nerazgraničivo ratno stanje, besprekidno preupisivano u moralni i religijski registar. Međutim, sat povijesti ne kreće se unatrag. Ta prepoznavanja činjenice da se vraćaju stari elementi zapravo su samo prvi, nedostatni pokušaji da se shvati novo.

Mogli bismo reći da u svijetu zapravo nije vladao mir od ranoga dvadesetog stoljeća. Prvi svjetski rat (1914. – 1918.), koji je epicentar imao u Europi, izravno je doveo, nakon nemirnog nazovi-mira, do Drugog (1939. – 1945.). A odmah nakon kraja Drugoga svjetskog rata ušli smo u Hladni rat, novi vid globalnog rata, na neki način Treći svjetski rat, koji je pak svojim urušavanjem (1989. – 1991.) ustupio mjesto našem trenutnom stanju imperijalnoga građanskog rata. Naše doba moglo bi se stoga pojmiti kao Četvrti svjetski rat.⁵³ Takva periodizacija je korisno polazište, jer nam pomaže raspoznati kako kontinuitete tako i razlike naspram prethodnih globalnih sukoba. Sam pojam Hladnog rata već je ustanovio da je rat postao normalno stanje stvari, učinivši razvidnim da čak ni prekid vatre ne znači da je rat gotov, već samo da je privremeno izmijenio svoj oblik. Danas je, možda, ratno stanje postalo još

51

Protupobune

bezostatnije nedovršivo. Ta periodizacija također čini razvidnim da se narav ratovanja promijenila tijekom tih različitih stadija – kao što se promijenila i narav neprijatelja u sukobu. Prvi svjetski rat bio je sukob između europskih nacionalnih država koji je uvukao u sebe mnoge dijelove svijeta prvenstveno zahvaljujući globalnom rasprostriranju njihovih imperijalističkih i kolonijalnih struktura. Drugi svjetski rat velikim dijelom ponovio je Prvi, s epicentrom ovog puta jednako u Aziji i Europi, a razriješio se uplitanjem Sovjeta i Sjedinjenih Američkih Država, koji su nakon toga odredili strane u novome globalnom sukobu. Hladni rat konsolidirao je tu globalnu alternativu na način koji je prisililo većinu nacionalnih država da se svrstaju na jednu ili drugu stranu. Međutim, u našem današnjem stanju imperijalnog rata suverene nacionalne države više ne definiraju strane u sukobu. Tu su danas novi akteri na bojnopolju, a identificirati ih jasnije jedan je od središnjih zadataka izgradnje takve genealogije.

Uvriježilo se datirati preokret u međunarodnim odnosima od godine 1989. i konačnog urušavanja Hladnog rata, no znakovitiji datum kojim se može obilježiti početak našeg trenutnog ratnog stanja jest 26. svibnja 1972., dan kada su Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez potpisali Sporazum o antibalističkim projektilima, koji je regulirao proizvodnju nuklearnog oružja dviju supersila. Uzajamno natjecanje u nuklearnoj prijetnji doseglo je apoteozu. To je možda trenutak kad se rat počeo klimati kao temeljni pokazatelj moći nacionalne države. Nuklearni kamen temeljac vojne strategije još se dugo držao, oslanjajući se na nuklearne projekte, no u stvarnosti od tog trenutka nuklearni projektili krenuli su tonuti u glib svojih silosa. Rat, barem onakav kakvog ga je poznavalo moderno doba, to jest opći rat koji uključuje neobuzdani sukob i razaranje visokog intenziteta, počeo je iščezavati. Pokolj poput njemačkog bombardiranja Londona u rujnu 1940. ili savezničkog bombardiranja Dresdena u veljači 1945., dugotrajni pohod usmjeren svom silom na ubijanje i teroriziranje čitavog stanovništva, više nije mogao racionalno biti dijelom umijeća ratovanja – što nažalost ne znači da se takva nedjela ne mogu ponoviti. Strategija uzajamnog obuzdavanja Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza još se nastavila neko vrijeme, ali rat se počeo preobražavati – postao je manje orijentiran na obranu protiv jednoznačne megaprijetnje, a više fokusiran na umnažanje miniprijetnji; manje usmjeren na opće uništenje neprijatelja i više sklon transformiranju ili čak proizvodnji neprijatelja. Rat je postao obuzdan. Namjesto da se upuštaju u sukob

svom silom, širokom frontom, velike supersile počele su se upuštati u policijsko djelovanje visokog intenziteta, kao što je uplitanje Sjedinjenih Američkih Država u Vijetnamu i Latinskoj Americi ili sovjetsko uplitanje u Afganistanu. Dakako, policijsko djelovanje visokog intenziteta često nije razlučivo od ratovanja niskog intenziteta. Čak i kada bi se ponekad ti sukobi preobrazili u ratove, nikad nisu imali mobilizacijske razmjere “velikih ratova” dvadesetog stoljeća. Ukratko, dana 26. svibnja 1972. rat je počeo postajati integralnim elementom biomoći, usmjeren na izgradnju i reprodukciju globalnoga društvenog poretka.

Preokret u obliku i ciljevima rata početkom 1970-ih podudara se s razdobljem velike transformacije u globalnoj ekonomiji. Nije nikakva slučajnost da je Sporazum o antibalističkim projektilima potpisan točno između odvajanja vrijednosti američkog dolara od zlatnog standarda 1971. i prve naftne krize 1973.⁵⁴ To su bile godine ne samo monetarne i ekonomske krize nego i početka razgradnje socijalne države i prelaska hegemonije ekonomske proizvodnje iz tvornice u društvenije i nematerijalnije sektore. O tim različitim transformacijama možemo razmišljati kao o različitim stranama jednog te istog fenomena, jedne velike društvene transformacije.

Postmoderni ratovanje biomoći tako je jasno povezano s promjenama u ekonomskoj proizvodnji, jer rat je oduvijek bio, a možda je i još više postao, vezan uz ekonomsku proizvodnju. Mnogi znanstvenici naglašavaju da je velika industrija odigrala središnju ulogu u modernim vojnim odnosima – u pogledu tehnološkog napretka, organizacijskih modela itd. Moderno ratovanje i moderna industrija razvijali su se ruku pod ruku.⁵⁵ Postmoderni ratovanje usvaja i proširuje tehnologije i oblik velike industrije te im pridružuje inovaciju društvene i nematerijalne proizvodnje, o kojoj ćemo detaljnije raspravljati u 2. poglavlju.

Vojna kontrola i organizacija danas se prvenstveno provode komunikacijama i informacijskim tehnologijama. K tome, posebno je zanimljiv (i opasan) razvoj bioloških tehnologija i industrija u vojne svrhe, kao i razvoj novih nuklearnih i kemijskih tehnologija, a kad se njima dodaju tehnologije kontrole komunikacija i informacija te konvencionalne industrijske tehnologije, sve te snage kombinirano tvore gigantski arsenal u službi rata. Postmoderni ratovanje stoga ima mnoge odlike onoga što ekonomisti nazivaju postfordističkom proizvodnjom: temelji se na mobilnosti i fleksibilnosti; uključuje inteligenciju, informaciju i nematerijalni rad; povećava moć šireći militarizaciju do rubova svemira, diljem zemaljske površine i u ponore oceana. Ne samo da

su tradicionalni, moderni naponi zaustavljanja proliferacije oružja propali, već su ustvari nove proizvodne tehnologije stvorile temelj za ono što Laurent Murawiec naziva “proliferacija proliferacije” – nezaustavljivo umnažanje svih vrsta naoružanja diljem svijeta.⁵⁶

Kada uspostavljamo vezu između ratovanja i ekonomske proizvodnje, trebamo biti oprezni da ne upadnemo u pojednostavljenja koja se često svode pod naslov “vojno-industrijski kompleks”. Taj je termin iskovan kako bi se imenovalo poklapanje interesa u imperijalističkoj fazi kapitalističkog razvoja između velikih industrijskih poduzeća te državnog vojnog i policijskog aparata: primjerice, između Kruppovih čeličana i njemačke vojske, osiguravajućeg društva Lloyds i britanskih imperijalističkih projekata, Dessaultove tvornice aviona i goliističke vojne politike ili Boeinga i Pentagona. Počev od 1960-ih pojam “vojno-industrijski kompleks” postao je mitskim amblemom za kontrolu koju su vojne industrije imale nad ljudskom sudbinom u cjelini. Drugim riječima, više ga se smatralo subjektom povijesti negoli ishodom složenih međudjelovanja industrije, ratovanja i institucija koje su došle kao odgovor na pokrete otpora i oslobođenja.⁵⁷ Nekritičko pozivanje na “vojno-industrijski kompleks” u populističkom smislu (što ponekad miriše na antisemitizam, podsjećajući na stare stereotipe “židovskih bankara” kao “ratnih profitera”) time je postalo onim oblikom povijesnog pojednostavljenja koje služi da se ukloni bilo kakvo stvarno razmatranje klasnog sukoba, ustanka i, danas, pokretâ mnoštva iz političkih i teorijskih analiza rata, njegovih uzroka i njegovih društvenih odrednica. To su pokreti na koje suverena moć mora odgovoriti i koje mora kontrolirati kroz čitav spektar njihovih vitalnih očitovanja jer, kao što smo vidjeli, rat koji samo pokušava uništiti neprijatelja danas više ne može biti oslonac za nove oblike zapovijedanja – rat ne samo da mora uništavati život već ga mora i stvarati. Možda namjesto o “vojno-industrijskom kompleksu” trebali bismo početi govoriti o “vojno-vitalnom kompleksu”. Važno je prepoznati koliko su u stvarnosti i na svakoj razini naše analize intimno povezani biomoć i rat.

REVOLUCIJA VOJNOG DJELOVANJA

Blizak odnos između evoluirajućih tehnologija ekonomske proizvodnje i tehnologija vojnog uništavanja ne prepoznaju samo kritičari ratne mašine. Drugi pogled na tu genealogiju – parcijalnu i iskrivljenu,

ali ipak bitnu genealogiju – nudi uvid u to kako same vojne hijerarhije, pogotovo vojska SAD-a, shvaćaju promjene u novom stanju ratovanja. Nakon 1989. i kraja Hladnog rata započelo je ono što mnogi vojni analitičari nazivaju “revolucijom vojnog djelovanja” (RVD) ili, jednostavno, “transformacijom obrane”, to jest bitna promjena u vojnoj doktrini SAD-a.⁵⁸ Pojam RVD-a proizlazi iz tri fundamentalne premise: da nove tehnologije nude mogućnost novog oblika borbe, da Sjedinjene Američke Države sada imaju ogromnu prevlast u vojnoj snazi nad svim drugim nacionalnim državama te da je s krajem Hladnog rata završila i paradigma rata kao predvidivog masovnog sukoba. Vojska SAD-a bila je organizirana kako bi se mogla sukobiti sa snažnim nacionalnim državama istovremeno čak na dvije fronte, ali sada više nije bilo potrebe pripremati se čak ni za dugotrajnu borbu velikih razmjera i visokog intenziteta na jednoj fronti. Oružane snage SAD-a, koje su organizirane u ogromne jedinice s po tisućama vojnika u jednoj diviziji, moraju se potpuno restrukturirati. Sada borbene jedinice moraju biti male – moraju objedinjavati ratnu spremnost na kopnu, u zraku i na moru te moraju biti spremne na različite tipove misija, od potrage i spašavanja, preko pružanja humanitarne pomoći, do aktivne borbe manjih i srednjih razmjera. RVD ne samo da restrukturira borbene jedinice nego i maksimalno iskorištava nove informacijske i komunikacijske tehnologije, osiguravajući vojsci SAD-a dramatičnu nadmoć i asimetričan odnos naspram njenih saveznika i neprijatelja. RVD nudi vojnim operacijama SAD-a novu standardnu formulu, koja uključuje korištenje njihove gotovo ekskluzivne nadmoći u zračnoj sili, prateće korištenje pomorskih snaga i navođenih projektila, integraciju svih mogućih obavještajnih snaga, maksimalno korištenje informacijskih i komunikacijskih tehnologija itd.⁵⁹ U tom kontekstu vojska i njene kopnene snage bjelodano imaju podređenu funkciju naspram zračnih i pomorskih snaga, a pogotovo naspram obavještajnih i informacijskih tehnologija, koje omogućuju učinkovito usmjeravanje oružja na bilo koju metu uz mali rizik. Kopnene snage općenito nisu uključene u primarnu borbu, već se razmještaju u malim, pokretnim skupinama da bi operacijski i tehnološki koordinirale zračnu, pomorsku i obavještajnu službu. Vojne operacije postale su, u tom okviru, nešto poput “sistema sistemâ” vojne sile. Smatra se da su te nove strategije i nove tehnologije rat učinile praktički nerizičnim za američke vojnike, te ih zaštitile od protivnika.

Međutim, nije cijela hijerarhija vojske SAD-a uvjerenjena u takvo poimanje RVD-a. Oni koje nazivamo “tradicionalisti” usprotivili su se

“tehnoložima”, zagovornicima teorije RVD-a, pogotovo u pitanju dovođenja u rizik vojnika SAD-a. Tradicionalisti inzistiraju na tome da je RVD završio s ratom kakav smo poznavali. Za tradicionaliste vrline rata nužno uključuju sukob tijelima i, prema tome, opasnost smrti: za tehnologe bit će malo izravnog sukoba tijelom. Rat će se voditi na aseptički tehnološki način, a broj mrtvih trupa, barem među oružanim snagama SAD-a, približit će se nuli. Kirurško bombardiranje koje omogućuju nove balističke, informacijske i komunikacijske tehnologije, tvrde, omogućuje da se većina vojnika SAD-a zadrži na sigurnoj razdaljini i da se minimiziraju neželjeni smrtni slučajevi među neprijateljskim stanovništvom. K tome, prema viđenju tehnologa, to je jedini održivi način vođenja rata danas, jer javnost u SAD-u neće prihvatiti rat s masovnim američkim žrtvama nakon Vijetnama. Tradicionalisti se, dakako, ne zalažu da vojnici SAD-a pogibaju, ali smatraju da nalog da nijedan američki vojnik ne smije poginuti prestrogo sužava raspon vojnih djelovanja. Smatraju da se javnost u SAD-u mora uvjeriti da prihvatiti mogućnost američkih žrtava. Primjerice, neki su se tradicionalisti nadali da će napadi od 11. rujna vratiti Sjedinjenim Američkim Državama patriotske vrline i spremnost na žrtvu, koje smatraju nužnima kako bi globalna supersila održala svoju snagu.⁶⁰

Tradicionaliste se uobičajeno prikazuje kao konzervativce i često povezuje s administracijama oca i sina Busha, dok se tehnologe često povezuje s Clintonovom administracijom, ali u stvarnosti ta rasprava se ne uklapa jednostavno niti u stranačke podjele niti u razlike među predsjedničkim administracijama. Primjerice, tijekom Iračkog rata 2003. godine ministar obrane Donald Rumsfeld bio je najgorljiviji zagovornik tehnološke pozicije, inzistirajući na tome da se rat može dobiti, a okupacija izvesti uz minimalan broj jedinica. Za razliku od toga, generali SAD-a držali su se tradicionalističkog stajališta da je potrebno veliko razmještanje jedinica i konvencionalne taktike.

Moramo primijetiti da RVD i tehnološka pozicija u mnogo pogleda odgovaraju nedavnim promjenama u ekonomskoj proizvodnji. Tijekom devetnaestog i dvadesetog stoljeća rat se poistovjećivalo s totalnom mobilizacijom u kojoj je nacija u ratu postajala zbijeno društveno tijelo nalik tijelu upregnutom u industrijsku proizvodnju. Individualna tijela tendirala su postati nerazlučivima u modernom ratu – prisjetite se kako Erich Maria Remarque opisuje rastakanje individualnih tijela u blatnjavim rovovima, ali pritom su se uvijek izdizala kao kolektivno tijelo – onako kako, primjerice, Ernst Jünger opisuje čitavu voj-

sku kao jedno čelično tijelo. Louis Ferdinand Céline uviđa tu transformaciju modernog tijela kad uspostavlja bliski odnos između tijela pješništva u ratu i radnika u tvornici. “Totalna mobilizacija” modernog ratovanja stvarno je preobražavala čitavo društvo u neku vrstu ratne tvornice u kojoj je projekt masovnog nakupljanja tijela na borbenom polju bio analogan projektu masovnog nakupljanja tijela u tvornicama, gdje je anonimno tijelo masovnog radnika odgovaralo tijelu masovnog borca, neznanog borca.⁶¹ Tejlorističke strategije organizacijske učinkovitosti, znanstvenog planiranja i tehnološke inovacije unesene su u bojišta podjednako kao u tvornice. Dok je masovna tehnologija modernog doba bila potčinjena tjelesnosti, moderno ratovanje uključivalo je uništavanje tijela od strane drugih tijela upotrebom oružanih tehnologija.⁶²

Međutim, prema ideologiji RVD-a rat više ne treba mase vojnika koje će se masakrirati po rovovima. Ljudi na bojištu, u zraku i na moru postali su proteze mašina, odnosno bolje rečeno unutarnji elementi kompleksnog mehaničkog i elektroničkog aparata. (Paradoksalno, postmoderne teorije subjekta javljaju se u pojmovima vojne teorije.) RVD ne ovisi samo o razvoju tehnologije, kao što su računalni i informatički sistemi, nego i o novim oblicima rada – mobilnim, fleksibilnim, nematerijalnim oblicima društvenog rada. Čini se da ta vojna ideologija anticipira u nekim pogledima oblike biopolitičke proizvodnje mnoštva o kojima ćemo raspravljati u 2. poglavlju. Prema tom viđenju, novi vojnici moraju ne samo ubijati nego i biti sposobni poraženim narodima diktirati kulturne, pravne, političke i sigurnosne norme života. Stoga ne iznenađuje da se tijelo i mozak takvog vojnika, koji utjelovljuje čitav spektar aktivnosti biomoći, moraju sačuvati pod svaku cijenu. Taj vojnik predstavlja intenzivnu akumulaciju društvenog rada, vrijednu robu. Kakva razlika između tog biopolitičkog vojnika i industrijskih radnika-vojnika koji su klani po rovovima Prvog i u blicevima Drugoga svjetskog rata! U tom pogledu RVD anticipira i ekstrapolira skorajšnje transformacije društvenog rada, izbacujući ekonomske figure proizvodnje na bojište.

Bilo je dosta naznaka da su među najvišim krugovima vojnog vodstva tehnolozi zadobili prevlast u raspravi s tradicionalistima i da se – od prvoga Zaljevskog rata do Kosova, Afganistana i opet Iraka – ide dalje s planom postupnog “obestjelovljenja” rata. Čini se da su vodeće osobe SAD-a sve više vjerovali da vojsci SAD-a njena ogromna premoć u vatrenoj snazi, u sofisticiranosti njene tehnologije i preciznosti nje-

nog oružja omogućuju da neprijatelje napadne sa sigurne razdaljine, ali precizno i konačno – kirurški ih uklanjajući kao kakve tumore na globalnom društvenom tijelu, uz minimalne nuspojave. Rat je tako postao *virtualan* s tehnološkog gledišta i *bestjelesan* s vojnog gledišta – tijela američkih vojnika drže se podalje od bilo kakvog rizika, a neprijateljski borci ubijaju se učinkovito i nevidljivo.⁶³

Međutim, postoje značajna i sve veća proturječja u tom tehnološkom pogledu na rat iz perspektive RVD-a. Prvo, na puko činjeničnoj razini, treba postaviti pitanje odgovara li ta ideologija rata stvarnosti. Primjerice, pojavljuju se dvojbe zbog stalno visoke razine “kolateralnih šteta” (kada će konačno uspjeti usavršiti tu tehnologiju?), nesrazmjernog broja američkih i savezničkih jedinica izgubljenih u “prijateljskoj paljbi” (kada će konačno bolje uskladiti obavještajne i zapovjedne strukture?) te beskrajni problemi koje vojne snage susreću kada provode “demokratsku tranziciju” nakon “promjene režima” (kada će konačno bolje obučiti vojsku u društvenim, političkim i kulturnim zadacima izgradnje nacije?). U kojoj mjeri je sve to uopće ostvarivo? Prije ili kasnije, kako se ta proturječja budu nastavila i nakupljala, ideologiju će biti sve teže održati.

Drugo, na višoj razini apstrakcije i simbolike, ideologiji RVD-a proturječi također sve rasprostranjeniji fenomen samoubilačkih bombaških napada. Bombaši-samoubojice mračno su naličje, krvavi dvojnici sigurnih bestjelesnih vojnika. Upravo kad se učinilo da je tijelo nestalo s bojišta uslijed naprednotehnološke vojne strategije prema kojoj ne smije biti izgubljenih vojnika, ono se vratilo u svoj svojoj jezovitoj, tragičnoj realnosti. I RVD i bombaš-samoubojica niječu tijelo izloženo riziku koje je tradicionalno definiralo borbu, jedno jamčeći njegov život, a drugo njegovu smrt. Nikako ne želimo hvaliti ili opravdavati strašnu praksu samoubilačkih bombaških napada, kao što to neki čine, uzdižući je u ultimativno oružje protiv sistema totalne kontrole. Naprotiv, mi želimo ukazati na to da se ona može shvatiti kao manifestacija proturječja u tehnološkom viđenju novog bestjelesnog rata. Samoubilački bombaški napadi ekstremni su primjer poteškoća i proturječja koja donosi asimetrični sukob općenito, a koja ćemo preispitati u sljedećem odjeljku, “Asimetrija i dominacija čitavim spektrom”.

Treće, proturječje nastaje na najopćenitijoj konceptualnoj razini u pojmu tehnološkog rata bez tijela. Budući da snovi tehnologa o automatiziranim ratnim mašinama bez vojnika često graniče sa znanstvenom fantastikom, možda je i primjereno da nas kapetan Kirk podučiti

kako dočarati to proturječje. U jednoj epizodi *Zvezdanih staza*, naslovljenoj “Okus armagedona”, zvezdani brod *Enterprise* je odaslan u diplomatsku misiju na planet koji je već više od petsto godina u ratu sa susjednim planetom. Kada se Kirk i Spock teleportiraju na planet lokalni vođa im objasni da se borbe u tom ratu vode računalima, nekom vrstom virtualne igre, što je, naglašava, najnapredniji način vođenja rata, jer im omogućuje da očuvaju svoju civilizaciju. Kapetan Kirk, međutim, biva užasnut saznanjem da iako je računalna borba virtualna, oni koji budu obilježeni kao stradali u borbi moraju kasnije biti poslani na ubijanje u “dezintegracijske strojeve”. To nije civilizirano, uzvikne Kirk, uz njemu svojstveno gnušanje, to je barbarski! Rat, pojaśni Kirk, mora uključivati razaranja i strahote. To je poticaj koji imamo da izbjegnemo i okončamo ratove. Ratno stanje između ta dva planeta nastavlja se u beskraj, obrazlaže dalje, jer su oni svoj rat učinili “racionalnim”, sterilnim i tehnološkim. Kirk i Spock stoga moraju uništiti računalna ne bi li prisilili planete natrag u zbiljsku borbu te ih time natjerati da započnu pregovore koji će konačno dovesti do kraja njihova dugotrajnog rata. Ta pustolovina zvezdanog broda *Enterprise* dočarava proturječje tehnološkog sna RVD-a o civiliziranom, bestjelesnom ratu. Bez užasa rata manje je poticaja da ga se okonča, a rat bez konca je, kao što kaže Kirk, krajnje barbarstvo. Međutim, postoji bitna razlika između ideologije RVD-a i situacije u *Zvezdanim stazama* koja još više zaoštrava proturječje, a ta je da danas dvije strane u borbi više nisu jednake. Kada vodeće osobe SAD-a zamišljaju bestjelesni rat ili rat bez vojnika, one dakako govore o tijelima američkih vojnika. Neprijateljska tijela itekako trebaju umrijeti (i sve više se neprijateljske žrtve, bile one civilne ili vojne, ne prijavljuju, pa čak ni ne računaju). Ta asimetrija čini to proturječje još težim za razriješiti, jer samo jednoj strani nedostaje poticaj da završi rat. Kakav poticaj ima neka sila da završi rat ako od njega nikad ne trpi?

Ta proturječja nastaju dijelom zbog toga što teorijama RVD-a potpuno nedostaje razmišljanje o društvenom subjektu koji vodi rat. Slika budućeg rata bez vojnika, čini se, blokira razmišljanje o stvarnim vojnicima koji su ti što i danas vode rat. U nekim slučajevima vojnici koji su izloženi najvećem riziku na poprištu nisu američke jedinice, već “savezničke snage”, šaroliki zbor vojnika drugih nacija – europski, kanadski i australski vojnici, ali i pakistanski, afganistanski i tako dalje i tako dalje – svi naposljetku pod zapovjedništvom SAD-a, kao da je riječ o svojevrsnom *outsourcingu* vojske. Primjerice, kopneni rat u Afga-

nistanu, na nezadovoljstvo tradicionalnih vojnih teoretičara, većinom je dodijeljen posrednim grupama. Mnogi tvrde da su Bin Laden i vođe Al Kaide pobjegli iz planinskog masiva Tora Bora potkraj 2001. jer su zadatak potrage za njima imale afganistanske i pakistanske kopnene snage, a ne američki vojnici. Nevoljkost da se opasnosti izlože američke kopnene snage, tvrde, ugrožava uspjeh vojnih misija.⁶⁴ Nadalje, američka vojska sve više koristi “privatne vojne ponuđače”, to jest poslovne subjekte, kojima često rukovode bivši vojni oficiri, koji nude usluge regrutacije, obuke te čitav raspon logističkih i operativnih funkcija na bojištu i izvan njega. Takvi privatni, ugovorni vojni profesionalci zamjenjuju aktivne vojnike i ne moraju biti odgovorni javnosti kao vojna služba. Ta praksa podugovaranja teži pomutiti granice između najmljene podrške i najmljenih vojnika, zapravo plaćenika.⁶⁵ Treba napomenuti da same američke vojne snage dolaze pretežno iz najsiromašnijih i najzakinutijih segmenata populacije SAD-a, uz nesrazmjeran broj Afroamerikanaca, a obuhvaćaju i veliki broj onih koji su tek nedavno dobili američko državljanstvo. Reprezentativni lik američkog vojnika više nije John Wayne, a što je još važnije ni profil američkih vojnika više ne sliči profilu američkih građana. To je daleko od tradicije republikanskih armija koje su reproducirale i reprezentirale društvenu strukturu društva u cjelini. U ovom trenutku više nije moguće zamisliti američku vojsku kao “naoružan narod”. Naprotiv, čini se da u postmodernom ratovanju, kao u doba antičkog Rima, *plaćeničke vojske* teže postati primarnim borbenim jedinicama.

Čudno je što moramo uočiti koliko su nazadne teorije RVD-a u usporedbi s klasičnim studijama umijeća ratovanja autora kao što su Machiavelli i Clausewitz – čega su današnji tradicionalistički teoretičari akutno svjesni. Inzistiranje na ratu bez žrtava i na tehnološkoj asimetriji vladajućih oružanih snaga naspram ostalih, oduzima umijeću ratovanja njegovo društveno lice, problem tijelâ i njihove snage. Machiavelli, slaveći republikanski ideal obrane društva, smatrao je da su slobodni ljudi u borbi važniji od topova – što je protuintuitivna tvrdnja, ali tvrdnja koju potvrđuju svi moderni ratovi i revolucije, od Valley Forgea do Valmyja, od Staljingrada do Dien Bien Phua, od Havane do Alžira. Clausewitz je slično razmišljao da je tehnologija posve sekundarna u odnosu na same vojnike i da je svaka vojska u svojoj srži odred naoružanih boraca s ciljem, što se pokazivalo presudnim faktorom za pobjedu. San postmodernih tehnoloških stratega o vojsci bez vojnika, o ratu bez tijelâ, protivnik je takvim klasičnim koncepcijama subjekta u ratu.

Teorija revolucije vojnog djelovanja je ozbiljna korupcija umijeća ratovanja. Naoružani plaćenici vojska su korupcije – korupcije kao razaranja javne etike, kao neobuzdanog oslobađanja strasti moći. Možemo li, u skladu sa starim klasičnim teorijama, očekivati da će se plaćenici pobuniti? Treba li Saddama Husseina smatrati kondotijerom, nekoć na platnom spisku vlade SAD-a, a potom ustanikom protiv svog bivšeg gospodara? Kad rat tvori globalni poredak i kada generali postaju najviši suci, ne možemo više očekivati takav razvoj događaja. Dovoljno je analizirati novu ulogu koju obavještajne službe igraju na svim razinama – vojnoj, komercijalnoj, kulturnoj itd. – razvijajući u bezbroj smjerova te fenomene korupcije. Vojni zapovjednici odgovorni za svoje strateške sektore povelili su nas poput konzulâ, poput političkih i vojnih gubernatora u široka prostranstva svijeta. Sve se to već jednom dogodilo u doba imperijalizama i kolonijalizama, ali tada su konkvistadore i vojne zapovjednike još u značajnoj mjeri kontrolirali političke vođe u zemljama njihova ishodišta. Danas su odnosi između provincijalnih upravitelja (i još više političkih vođa čitavih nacija) i imperijalnog centra postali podjednako višeznačni kao svojedobno između kraljice Elizabete i pirata na Atlantiku u šesnaestom stoljeću.

PLAĆENIK I PATRIOT

Kraj Rimskog Carstva i propast talijanske renesanse samo su dva od mnogobrojnih primjera trijumfa plaćenika. Kad opća populacija više ne čini oružane snage, kad vojska više nije naoružan narod, onda imperiji padaju. Danas ponovo sve vojske teže postati plaćeničke vojske. Na isteku Renesanse tadašnje plaćenike predvodili su kondotijeri. Postoje kondotijeri koji predvode nacionalne odrede specijalista za raznorazne vojne tehnologije, postoje kondotijeri koji predvode bataljune čuvara poretka, kao što je globalna Švicarska garda, a postoje i kondotijeri koji predvode vojske satelitskih zemalja globalnog poretka. Neke od najsvirepijih pokolja počinili su plaćenici, kao što su pokolji u izbjegličkim logorima u Sabri i Šatili u Beirutu 1982. godine. Odnosno, kako je Jean Genet zapisao nakon posjeta tim kampovima, plaćenici plaćenika.⁶⁶

Međutim, danas se ratovi više ne vode kao što su se vodili početkom modernog doba. Lik kondotijera najčešće igra inženjer ili, još bolje, netko s vezama u različitim industrijama koje razvijaju novo naoružanje, komunikacijske sisteme i sredstva nadzora. Današnji plaćenici moraju biti biopoli-

tički vojnici koji moraju ovladati različitim tehničkim, pravnim, kulturnim i političkim vještinama. Plaćenik čak može služiti kao državni poglavar u kakvoj okupiranoj zemlji osuđenoj na marginu u globalnoj hijerarhiji: kao kakav Gauleiter, pokrajinski namjesnik u nacističkoj stranci, ili kakav Karzai i kakav Halabi, poslovnik gurnut na vlast ili naprosto kao kakav Kurtz koji nad potčinjenim narodom vlada poput boga. Primjerice, mala skupina visoko obučanih plaćenika zlokobnog imena Executive Outcomes, Izvršni Rezultati, koji su uglavnom bivši pripadnici Južnoafričkih obrambenih snaga, određivali su ovlasti vlada i kontrolirali središnje industrijske grane, kao što je trgovina dijamantima, gotovo čitavo jedno desetljeće u Ugandi, Sierr Leoneu i drugim susjednim zemljama centralne i zapadne Afrike.⁶⁷

Odnosi koji nastaju između imperijalnih aristokracija i plaćenika ponekad su prisni, ponekad distancirani. Najveći je strah od toga da bi se kondotijer mogao okrenuti protiv imperijalne aristokracije. Saddam Hussein je to učinio nakon što je, poput Švicarske garde, služio protiv prijetnji islamskog Irana, Osama Bin Laden je to učinio nakon što je oslobodio Afganistan od Sovjeta. Kada plaćenik preuzme vlast, to prema Machiavelliju signalizira kraj republike. Plaćeničko zapovjedništvo i korupcija, kazao je, postaju istoznačni. Trebamo li očekivati ustanak plaćenika protiv današnjega globalnog Imperija ili će pak plaćenici nastojati naprosto se asimilirati i služiti u sporednim ulogama vladajućim strukturama? Machiavelli nas uči da jedino dobro oružje stvara dobre zakone.⁶⁸ Moglo bi se onda zaključiti da loša oružja – a u Machiavellijevu jeziku plaćenici su loše oružje – stvaraju loše zakone. Korupcija vojske, drugim riječima, povlači za sobom korupciju čitavoga političkog poretka.

Taj put u korupciju samo je jedan od mogućih puteva. Drugi je preporod ljubavi prema domovini, amor patriae – ljubavi koja nema ništa zajedničko s nacionalizmom ili populizmom. Ernst Kantorowicz je u svojem predivnom ogledu o povijesti ideje umiranja za domovinu, "Pro patria mori", pokazao da moderni europski pojam ustvari ne potječe, kao što bi se moglo očekivati, od grčkog ili rimskog veličanja heroja u borbi. Porijeklo tog pojma prije treba tražiti u Srednjem vijeku i renesansi, kada ljubav prema domovini nije bila vezana uz institucije neke zemlje ili uz nacionalni identitet. Zagrebaški ispod površine pojma ljubavi prema domovini, Kantorowicz nije našao nacionalizam, nego republikansku caritas ili suosjećanje prema bližnjem, koje se pak preobražava u amor humanitatis, ljubavi prema čovječanstvu, koja nadilazi sve nacije. Nacionalizam i – pogotovo – veličanje nacionalističkog militarizma tako su samo izopačenje tih tradi-

cionalnih patriotskih osjećaja, izopačenje koje globalnu kulminaciju nalazi u fašističkim režimima dvadesetog stoljeća.⁶⁹

Te osjećaje bismo danas trebali učiniti stvarnim i konkretnim te pronaći način kako se suprotstaviti svim tim plaćenicima i plaćeničkim privajanjima ideje ljubavi za domovinu. Postoje brojni moderni primjeri ove obnovljene ljubavi za domovinu koji se otvaraju za ljubav prema čovječanstvu – primjerice, borbe sankilota u Valmyju ili vijetnamskih seljaka u antikolonijalnim ratovima – ali uspomena ovdje nije dovoljna. Politička vremena i način proizvodnje su se promijenili. Moramo sazdati lik novog Davida, mnoštva kao pionira asimetrične borbe, nematerijalne radnike koji postaju novom vrstom boraca, kozmopolitskih bricoleura* otpora i suradnje. To su oni koji višak svojih znanja i vještina guraju u izgradnju zajedničke borbe protiv imperijalne sile. To je stvarni patriotizam, patriotizam onih koji nemaju nacije. Više nego ikada taj patriotizam ima oblik zavjere mnogih, koji se kreću prema odlukama zajedničkom žudnjom mnoštva. Koji se plaćenici mogu suprotstaviti tomu? Danas povik kojim Machiavelli završava Vladara još jednom poprma svu hitnost i značaj koju je imao prije gotovo petsto godina, vapaj protiv nepravde i izopačenja: "Svakome smrđi ova barbarska vladavina"⁷⁰ Moramo naći načina da vratimo Machiavellijev poziv na oslobođenje u svakodnevni govor suvremenoga globalnog mnoštva i time obnovimo stvarnu tradiciju patriotizma.

ASIMETRIJA I DOMINACIJA ČITAVIM SPEKTROM

Tehnološka prednost američke vojske ne samo da otvara društveno politička pitanja nego i postavlja praktične vojne probleme. Ponekad se pokaže da tehnološka prednost ne donosi nikakvu prednost. Vojni stratezi stalno se suočavaju s činjenicom da napredno tehnološko naoružanje može ispunjavati samo vrlo specifične zadatke, dok su staro, konvencionalno naoružanje i strategije nužni u svim primjenama. To posebno vrijedi za asimetrične sukobe u kojima jedan borac ima daleko veća sredstva na raspolaganju nego drugi. U simetričnim sukobima, kao što je bio onaj između Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza tijekom Hladnog rata, tehnološke prednosti mogu biti presudne – primjerice, utrka u nuklearnom naoružanju odigrala je bitnu

* Bricoleur je netko tko konstruira sklapajući stvari ad hoc, nešto poput hobista.

ulogu – no, u asimetričnim sukobima primjene naprednih tehnologija često su osujećene. U mnogim slučajevima neprijatelj naprosto ne raspolaze resursima koje bi najnaprednije naoružanje trebalo ugroziti, dok u drugim slučajevima smrtonosna sila nije primjerena, već se traže drugi oblici kontrole.

Činjenica da se dominantna vojna sila često nađe u nepovoljnom položaju u asimetričnim sukobima bila je ključna za gerilsku strategiju barem otkako su jedinice španjolskih seljaka uspjele iscrpiti Napoleonovu vojsku: preokrenuti odnos vojnih sila i preobraziti slabost u snagu. Porazi Sjedinjenih Američkih Država u Vijetnamu i Sovjeta u Afganistanu, koje su im nanijeli neusporedivo inferiornije sile u pogledu vojne snage i tehnologije, mogu poslužiti kao simboli potencijalne superiornosti slabijih u asimetričnim konfliktima. Gerilske snage ne mogu preživjeti bez podrške naroda i superiornog poznavanja društvenog i geografskog terena. Gerilski napadi često se oslanjaju na nepredvidivost: svaki pripadnik naroda mogao bi biti gerilski borac, a napad može doći od bilo kuda bilo kakvim sredstvom. Gerilci tako primoravaju dominantnu vojnu silu da živi u stanju stalne paranoje. Dominantna sila u takvom asimetričnom sukobu mora pribjeći protupobunjeničkim strategijama kojima pokušava ne samo poraziti neprijatelja vojnim sredstvima već i kontrolirati ga društvenim, političkim, ideološkim i psihološkim oružjem.

Danas Sjedinjene Američke Države, vojna supersila bez premca, ima asimetričan odnos sa svim potencijalnim borbama, što je čini izloženom gerilskim ili nekonvencionalnim napadima sa svih strana. Protupobunjeničke strategije, koje su se razvile ne bi li se omogućila borba i zavela kontrola protiv slabijih neprijatelja u jugoistočnoj Aziji i Latinskoj Americi potkraj dvadesetog stoljeća, Sjedinjene Američke Države moraju stoga prihvatiti kao opću strategiju i primijeniti svugdje. Tu situaciju dodatno komplicira činjenica da su većina trenutnih vojnih angažmana Sjedinjenih Američkih Država nekonvencionalni sukobi ili sukobi niskog intenziteta koji pripadaju sivoj zoni između rata i mira. Misije koje dobiva vojska mijenjaju se između vođenja rata i zavođenja mira, održavanja mira, provođenja mira ili izgradnje nacije – i, doista, ponekad je teško reći koja je razlika između tih misija. Tendencija da razlika između rata i mira nestaje, koju smo ranije prepoznali iz filozofske perspektive, sada se opet pojavljuje kao element vojne strategije. Ta *siva zona* je zona u kojoj moraju djelovati protupobunjenički napori, boreći se i zavođajući kontrolu nad neodređenim i često nepozna-

tim neprijateljem, no to je i zona u kojoj je dominantna vojna sila najosjetljivija na napade u asimetričnom konfliktu. Američka okupacija Iraka, primjerice, ilustrira sve nejasnoće te sive zone.

Analitičari vojske SAD-a vrlo su zabrinuti zbog slabosti moćnih u asimetričnom sukobu.⁷¹ Prepoznaju da vojna premoć sama nije dovoljna. Prepoznavanje ograničenja i slabosti vojne i tehnološke dominacije ponukalo je stratege da predlože neograničeni oblik dominacije koji uključuje sve dimenzije, čitav spektar moći. Ono što je potrebno, kažu, jest “dominacija čitavim spektrom” koja objedinjuje vojnu moć s društvenom, ekonomskom, političkom, psihološkom i ideološkom kontrolom. Tako su vojni teoretičari, zapravo, otkrili pojam biomoći. Ta dominacija čitavim spektrom slijedi direktno iz prethodnih tendencija protupobunjeničkih strategija. Kada su suočeni s nekonvencionalnim sukobima i sukobima niskog intenziteta, koji zauzimaju sivu zonu između rata i mira, ti vojni analitičari predlažu “sivu” strategiju koja kombinira vojne i civilne komponente. Ako Vijetnam ostaje simbolom neuspjeha Sjedinjenih Američkih Država u asimetričnom sukobu, vojni analitičari smatraju Nikaragvu i Salvador najboljim primjerima uspjeha Sjedinjenih Američkih Država i podržavanih snaga u primjeni čitavog spektra protupobunjeničkih strategija u sukobu niskog intenziteta.

Međutim, moramo prepoznati da i takvu neograničenu strategiju i dalje more proturječja. Biomoć se susreće s otporom. Prema toj novoj protupobunjeničkoj strategiji, suverena moć – s jedne strane suočena s nemogućnošću uspostavljanja stabilnog odnosa s postojećim stanovništvom, a s druge strane raspolazući sredstvima za dominaciju čitavim spektrom – jednostavno *proizvodi* poslušne društvene subjekte kakve treba. Takvo shvaćanje proizvodnje subjekta kroz moć, potpuno otuđenje građana i radnika te totalnu kolonizaciju životnog svijeta brojni autori od 1960-ih naovamo hipostazirali su kao distinktivno svojstvo “kasnog kapitalizma”. Frankfurtska škola, situacionisti i razni drugi kritičari tehnologije i komunikacije fokusirali su se na činjenicu da moć u kapitalističkim društvima postaje totalitarna proizvodnjom podatnih subjekata.⁷² U stanovitoj mjeri, noćne more tih autora odgovaraju snovima stratega dominacije čitavim spektrom. Kao što kapitalist čezne za poslušnim radnicima-majmunima, vojna administracija zamišlja vojsku učinkovitih i pouzdanih robota-vojnika zajedno s potpuno kontroliranim, poslušnim stanovništvom. Međutim, te noćne more i snovi nisu stvarni. Dominacija, bez obzira na to koliko multidimenzionalna bila, nikad ne može biti potpuna i uvijek joj proturječi otpor.

Vojna strategija tu se sudara s klasičnim filozofskim problemom. *Suverena moć uvijek ima dva lica*: dominirajuća sila uvijek se oslanja ili na pristanak ili na pokoravanje dominiranih. Moć suverenosti stoga je uvijek ograničena, a ta se granica uvijek potencijalno može preobraziti u otpor, u osjetljivu točku, prijetnju. Bombaš-samoubojica tu se ponovo pojavljuje kao simbol neizbježne ograničenosti i slabosti suverene moći – odbijajući prihvatiti život u pokorenosti, bombaš-samoubojica pretvara sam život u stravično oružje. *To je ontološka granica biomoći u njenom najtragičnijem i najodbojnijem obliku*. Takvo uništavanje shvaća samo pasivnu, negativnu granicu suverene moći. Pozitivna, aktivna granica se najjasnije pokazuje u pogledu rada i društvene proizvodnje. Čak i kad je rad podređen kapitalu, on uvijek nužno zadržava vlastitu autonomiju, a to danas još više vrijedi s obzirom na nove nematerijalne, kooperativne i suradničke oblike rada. Taj odnos nije izoliran samo na ekonomsko područje, već, kao što ćemo kasnije obrazložiti, on se prelijeva u biopolitičko područje društva u cjelini, uključujući i vojne sukobe. U svakom slučaju, moramo prepoznati da čak ni u asimetričnim sukobima pobjeda u vidu potpune dominacije nije moguća. Najviše što se može postići je tek provizorno i ograničeno održavanje kontrole i poretka koje se konstantno mora redarstveno provoditi i čuvati. Protupobuna je stalan posao.

U ovom momentu korisno je odstupiti korak nazad i ovaj problem razmotriti s drugog gledišta, iz perspektive *oblika*, jer je protupobuna, ustvrdit ćemo, fundamentalno pitanje organizacijskog oblika. Primjerice, teška lekcija koju su vodeći ljudi Sjedinjenih Američkih Država i njihovih savezničkih država morali nevoljko naučiti nakon 11. rujna jest da neprijatelj s kojim su suočeni nije jedinstvena suverena nacionalna država, već je to *mreža*. Drugim riječima, neprijatelj je poprimio novi oblik. Već je preraslo u opće stanje stvari u ovo doba asimetričnih sukoba da se neprijatelji i prijetnje imperijalnom poretku teže pojavljuju u distribuiranim mrežama, a ne u centraliziranim i suverenim subjektima.⁷³ Jedna od bitnih odlika oblika distribuirane mreže jest da ona nema centar. Njena se moć ne može shvatiti pretpostavi li se da ona potječe iz centralnog izvora ili pak da je policentrička, već je ona promjenjivo, nejednako i neodređeno distribuirana. Druga bitna odlika oblika distribuirane mreže jest ta da mreža stalno potkopava stabilne granice između unutarnjeg i vanjskog. To neće reći da je mreža sveprisutna – to znači da njena prisutnost i odsutnost teže biti neodređene. Mogli bismo kazati da mreža teži svaku granicu preobraziti u prag.

Mreže su u tom smislu suštinski neuhvatljive, efemerne, stalno u bijegu. Mreže se tako u jednom trenutku mogu učiniti sveprisutne, a u sljedećem trenutku naprosto ispariti.

Te promjene u obliku imaju bitne posljedice za vojnu strategiju. Primjerice, za strategiju tradicionalnog državnog ratovanja mreža može biti frustrirajuće “oskudna metama”: ako nema centar niti stabilne granice, gdje možemo napasti? I još strašnije, mreža se može pojaviti nigdje u bilo kojem trenutku, u bilo kojem pojavnom obliku. Sukob s mrežnim neprijateljem zacijelo može stari oblik moći baciti u stanje sveopće paranoje.

Međutim, mrežni neprijatelj svakako nije posve nov. Tijekom Hladnog rata, primjerice, komunizam je za Sjedinjene Američke Države i zapadnoeuropske nacije bio dvostruki neprijatelj. S jedne strane, komunizam je bio suvereni državni neprijatelj, kojeg je prvenstveno predstavljao Sovjetski Savez, a onda Kina, Kuba, Sjeverni Vijetnam i druge nacije, ali s druge strane komunizam je također bio mrežni neprijatelj. Ne samo da su potencijalno komunističke mogle biti pobunjeničke vojske i revolucionarne stranke, već su to mogle biti i političke organizacije, sindikati i niz drugih organizacija. Komunistička mreža potencijalno je bila sveprisutna, ali istodobno neuhvatljiva i efemerna. (I to je bio jedan od elemenata koji je hranio paranoju makartijevske ere u Sjedinjenim Američkim Državama.) Tijekom Hladnog rata mrežni je neprijatelj dijelom ostao prikriven utoliko što je stalno bio premještan u značenjski kontekst socijalističkih država i time smatran tek agentom koji ovisi o primarnom suverenom neprijatelju. Nakon kraja Hladnog rata pogled nam više ne zakrivaju nacionalne države i odjednom su mrežni neprijatelji osvanuli u punom svjetlu. *Svi ratovi danas teže biti mrežni ratovi*.

Kako bismo shvatili kako se protupobunjeničke strategije mogu boriti protiv mreža, moramo se osvrnuti na nastanak protupobunjeničkog djelovanja tijekom dvadesetog stoljeća, pogotovo na protupobunjeničke kampanje protiv urbanih i ruralnih gerilskih pokreta nacionalnih borbi za oslobođenje u Africi, Aziji i Latinskoj Americi.⁷⁴ Protupobunjeničke su se strategije razvile zbog toga što su gerilske organizacije bile organizirane prema drukčijem *obliku* od tradicionalnih vojnih organizacija, pa su iziskivale i drukčije metode napada i kontrole. Tradicionalna, suverena vojna struktura organizirana je u piramidalni oblik s vertikalnim zapovjednim i komunikacijskim lancem – mala skupina ili jedan vođa na njenom vrhu, veća skupina zapovjednika na

terenu u sredini i masa vojnika u bazi. Tradicionalna vojska time tvori organsko borbena tijela, s generalima kao glavom, zapovjednicima kao torzom i običnim vojnicima i mornarima kao udovima. Tradicionalno, vojska općenito djeluje iz uporišta svoga suverenog teritorija prema relativno jasnim i utvrđenim linijama borbe, tako da se glava vojnog tijela može držati na sigurnom podalje od linija fronte. Tradicionalna vojna struktura je, dakle, u tom pogledu potpuno raspoznatljiva. Gerilske organizacije pak, barem iz perspektive vladajuće sile, čine se potpuno nevidljivima. Gerilci općenito nemaju suverenog teritorija niti sigurnih zona, oni su mobilni i teže djelovati isključivo na neprijateljskom teritoriju. Iako gerilci mahom djeluju na skrovitom terenu, u džunglama i gradovima, ta nevidljivost nije dovoljna da ih zaštiti. Njihovoj zaštiti služi i sam njihov organizacijski oblik, jer gerilske organizacije teže razviti policentrične oblike zapovjedništva i horizontalne oblike komunikacije, u kojima male skupine ili sektori mogu nezavisno komunicirati s brojnim drugim skupinama. Gerilska vojska stoga nije jedno tijelo, već nešto što više sličići čoporu vukova, odnosno brojnim vučjim čoporima koje protupobunjeničke snage moraju loviti.

Mrežni oblik je iz perspektive protupobune proširenje i dovršenje tendencije opisane evolucijom od tradicionalnih prema gerilskim organizacijama. Koraci u tom napredovanju čine se kao kretanje prema sve kompleksnijim tipovima mreža. Tradicionalna vojna struktura može se opisati kao stjecište pravaca ili zvijezda, mreža u kojoj se sve komunikacijske i zapovjedne linije protežu iz jedne centralne točke duž fiksnih linija. Gerilska struktura navodi na policentričnu mrežu, s brojnim, relativno autonomno centriranim klasterima, poput sunčevih sistema, gdje svako stjecište zapovijeda svojim vanjskim čvorovima i komunicira s drugim stjecištima. Krajnji model u tom nizu je distribuirana ili punomatrična mreža, mreža u kojoj nema centra i svi čvorovi mogu direktno komunicirati sa svima drugima. Ako je tradicionalna vojska poput jedinstvenoga naoružanog tijela, s organskim i centraliziranim odnosima među svojim jedinicama, a gerilska vojska poput čopora vukova, uz relativno autonomne klastere koji mogu djelovati neovisno ili u koordinaciji, onda se distribuirane mreže mogu zamisliti kao roj mrava i pčela – prividno amorfnu mnogostrukost koja sa svih strana može udariti u jednu točku ili raspršiti se u okruženju postajući gotovo nevidljiva.⁷⁵ Teško je uloviti roj.

Jasno je da stare protupobunjeničke strategije neće biti djelotvorne protiv roja. Primjerice, uzmimo “dekapitacijski model” protupobune,

konceptualno utemeljen na organskom poimanju da ako ustanku odsječete glavu, usahnut će i umrijeti tijelo. U praktičnom smislu “dekapitacija” znači protjerivanje, pritvaranje ili ubijanje pobunjeničkog vodstva. Ta metoda ekstenzivno je korištena protiv nacionalnih oslobodilačkih vojski i gerilskih pokreta, ali pokazuje se sve neučinkovitijom kako pobunjeničke organizacije poprimaju više policentričan ili distribuirani oblik. Na užas protupobunjeničkih strategija svaki put kada se odsječe glava namjesto nje iznikne nova glava kao kod čudovišne Hidre. Gerilska organizacija ima mnogo glava, a roj uopće nema glavu.

Druga protupobunjenička strategija zasniva se na modelu “okolišne deprivacije”. Ta strategija priznaje da neprijatelj nije organiziran poput tradicionalne vojske i da ga se ne može jednostavno dekapitirati. Ona čak prihvaća da ne može adekvatno poznavati neprijatelja i njegov organizacijski oblik. Međutim, takvo znanje nije nužno da bi se provela ta metoda: suverena moć izbjegava da je sputava ono što ne može znati i fokusira se na ono što može znati. Uspjeh ne iziskuje napad na neprijatelja izravno, već uništavanje okoliša, fizičkog i društvenog, koji ga uzdržava. Uklonite vodu i ribe će umrijeti. Ta strategija uništavanja uzdržavajućeg okoliša dovela je, primjerice, do neselektivnog bombardiranja u Vijetnamu, Laosu i Kambodži, do rasprostranjenog ubijanja, mučenja i zlostavljanja seljaka u Centralnoj i Južnoj Americi te do represije protiv aktivističkih skupina u Europi i Sjevernoj Americi. Napalm bi se mogao metaforički shvatiti kao paradigmatičko oružje strategije okolišne deprivacije. To je svjesno i nužno bezobzirna i neprecizna strategija. Mnogobrojni civili koji trpe ne mogu se nazvati kolateralnom štetom, jer su oni ustvari izravni ciljevi, čak i ako je njihovo uništavanje zapravo samo sredstvo da se napadne primarnog neprijatelja. Ograničeni uspjeh te protupobunjeničke strategije biva sve manjim kako pobunjeničke skupine razvijaju sve kompleksnije, distribuiranije mrežne strukture. Kako neprijatelj postaje raspršeniji, lokaćijski neuhvatljiviji i neprepoznatljiv, uzdržavajući okoliš postaje sve veći i nerazlučiviji. Suočena s tom tendencijom suverena, tradicionalna vojna sila dolazi u iskušenje da skrši svoje ruke i zavapi iz očajja, poput izluđenog antijunaka u romanu Josepha Conrada: “Istrijebite sve divljake!”

Ovdje postaje jasno da se protupobunjeničke strategije više ne mogu oslanjati samo na negativne tehnike, kao što su odstrel pobunjeničkih vođa i masovna hapšenja, već *također mora stvoriti “pozitivne” tehnike*. Drugim riječima, protupobunjeničko djelovanje mora ne uništavati

okolih pobune, već naprotiv stvoriti i kontrolirati okoliš. Dominacija čitavim spektrom o kojoj smo ranije govorili jedna je od koncepcija takve pozitivne strategije kontrole mrežnih neprijatelja, strategije koja se ne upušta u sukob s mrežom samo vojnim sredstvima, već i ekonomskim, političkim, društvenim, psihološkim i ideološkim. Pitanje je ovdje koji oblik moći može provesti takvu opću, raspršenu i artikuliranu protupobunjeničku strategiju? Zapravo, čini se da tradicionalne, centralizirane, hijerarhijske vojne strukture nisu sposobne za primjenu takvih strategija i adekvatnu borbu protiv mrežnih ratnih mašina. *Potrebna je mreža da bi se borilo protiv mreže.* Međutim, postati mreža značilo bi radikalno restrukturiranje tradicionalnih vojnih aparata i oblika suverene moći koje oni predstavljaju.

Taj fokus na oblik pomaže nam da pojasnimo značaj (ali i ograničenja) RVD-a i protupobunjeničkih strategija asimetričnih sukoba. Svakako, pogotovo na tehnološkoj razini, RVD diktira da se tradicionalni vojni aparati moraju sve učinkovitije služiti mrežama – informatičkim mrežama, komunikacijskim mrežama i dr. Distribuiranje i blokiranje informacija i dezinformacija možda su važno polje bitke. Međutim, analog za transformaciju radikalniji je od toga: vojska mora ne tek naprosto *koristiti* mreže, već ona sama mora *postati* puna matrica, distribuirana mreža. Tradicionalni vojni stratezi već se odavno trude oponašati prakse gerilskog ratovanja – primjerice s malim diverzantskim jedinicama, no ti su naponi ostali ograničeni u svojim razmjerima i svedeni samo na taktičku razinu. Neke od promjena koje smo opisali u trenutnoj koncepciji RVD-a i koje su usmjerene, primjerice, na veću fleksibilnost i mobilnost borbenih jedinica ukazuju u tom smjeru. Međutim, značajnije promjene morale bi uključivati zapovjednu strukturu i naposljetku oblik društvene moći kojom je uokviren vojni aparat. Kako se zapovjedna struktura može prebaciti s centraliziranog modela na model distribuirane mreže? Koje su transformacije koje to povlači za sobom u oblicima društvene i političke moći? To bi bila ne samo revolucija vojnog djelovanja već i transformacija samog oblika moći. U našim terminima taj je proces dio prelaska s imperijalizma, s njegovim centraliziranim i ograničenim oblikom moći utemeljene u nacionalnim državama, na mrežni oblik Imperija, koji bi uključivao ne samo dominantne državne sile već i nadnacionalne administracije, poslovne interese i brojne druge nevladine organizacije.

Sada se konačno možemo vratiti na pitanja koja smo postavili na početku o “iznimnoj” ulozi američke sile u trenutnom globalnom po-

retku. Naša analiza protupobunjeničkih strategija govori nam da američka vojska (i općenitije američka sila) mora postati mreža, odbaciti svoj nacionalni karakter i postati imperijalna vojna mašina. U tom kontekstu, napuštanje unilateralne kontrole i prihvaćanje mrežne strukture nije benevolentan čin supersile, već ono što diktiraju potrebe protupobunjeničke strategije. Ta vojna nužnost podsjeća na prijepore između unilateralizma i multilateralizma te na sukobe između Sjedinjenih Američkih Država i Ujedinjenih naroda, ali zapravo ona ide dalje od oba ta dva okvira. Mrežni oblik moći jedini je danas sposoban stvoriti i održati poredak.⁷⁶

Postoje naznake da je, barem na ideološkoj razini, vojska SAD-a posljednjih desetljeća zauzela dvoznačno stajalište – srednji put između imperijalizma i Imperija. Mogli bismo reći da su, najkasnije od ranih 1990-ih, vanjska politika i vojne intervencije SAD-a objedinile i imperijalističku i imperijalnu logiku. S jedne strane, svaka vojna intervencija i usmjerenje vanjske politike općenito može i mora se objasniti u kontekstu nacionalnih interesa SAD-a, bilo pojedinačnih interesa kao što je pristup jeftinoj nafti ili općenitijih kao što su održanje stabilnih tržišta ili strateških vojnih položaja. U tom pogledu Sjedinjene Američke Države djeluju kao nacionalna sila na liniji modernih europskih imperijalističkih država. S druge strane, svaka vojna intervencija i usmjerenje vanjske politike SAD-a općenito može istodobno nositi i imperijalnu logiku, koja je postavljena ne u odnosu na bilo kakve ograničene nacionalne interese, već na interese čovječanstva u cjelini. Logika ljudskih prava je najvažniji primjer takve imperijalne logike, koja nije pojedinačni interes bilo koje nacije ili naroda, već je po definiciji od univerzalnog važenja za čovječanstvo. Drugim riječima, humanitarističku i univerzalističku retoriku diplomacije i vojnog djelovanja SAD-a ne bismo trebali smatrati pukim fasadama koje bi trebale prikriti fundamentalnu logiku nacionalnih interesa. Naprotiv, trebali bismo prepoznati obje kao podjednako zbiljske – dvije konkurentne logike koje su provučene kroz jedan jedinstveni vojno-politički aparat. U nekim sukobima, kao što je onaj na Kosovu, imperijalna humanitaristička logika možda je prevladavajuća, a u drugim, kao što je onaj u Afganistanu, nacionalna, imperijalistička logika čini se primarnom, dok su u trećim, kao što je Irak, njih dvije gotovo nerazdvojno pomiješane. U svakom slučaju, obje logike – doduše u različitim omjerima i oblicima – provlače se kroz sve te sukobe.⁷⁷

Ne bismo se ovdje trebali upetljati u debate o nužnoj neuskладivosti globalizacije i nacionalnih država. Naš je argument, naprotiv, da nacionalni ideolozi, službenici i administracije sve više uviđaju da, ako žele provoditi svoje strateške ciljeve, više ne mogu djelovati i misliti strogo u nacionalnim okvirima ne uzimajući u obzir ostatak planeta. Administracija Imperija ne iziskuje negiranje nacionalnih administracija. Upravo suprotno – današnju imperijalnu administraciju provode većinom strukture i osoblje dominantnih nacionalnih država. Kao što nacionalni ministri privrede i središnji bankari – kao što ćemo vidjeti malo kasnije kada se uputimo u Davos – mogu i često doista djeluju na temelju imperijalnih, a ne strogo nacionalnih interesa, tako nacionalni vojni dužnosnici i ministri obrane mogu voditi imperijalni rat.⁷⁸

Nužnost mrežnog oblika moći stoga čini dvojbenim prijepore oko unilateralizma i multilateralizma, jer se mreža ne može kontrolirati iz bilo koje pojedinačne, jedinstvene zapovjedne točke. Sjedinjene Američke Države ne mogu, drugim riječima, “ići samostalno” i Washington ne može provoditi monarhijsku kontrolu nad globalnim poretkom bez suradnje s drugim dominantnim silama. To ne znači da je ono što se odlučuje u Washingtonu nekako sekundarno ili nevažno, već da se uvijek mora stavljati u odnose s čitavom mrežom globalne moći. Ako se Sjedinjene Američke Države zamišlja kao monarhijsku silu na svjetskoj pozornici, onda, da upotrijebimo staru terminologiju, monarh neprestano mora pregovarati i surađivati s različitim globalnim aristokracijama (kao što su političke, ekonomske i financijske sile), a napokon cijelo to zdanje mora se moći neprestano suočavati s produktivnim globalnim mnoštvom, koje je zbiljska baza mreže. Nužnost mrežnog oblika globalne moći (a nužno i umijeća ratovanja) nije nekakva ideološka tvrdnja, već priznanje neizbježnog materijalnog uvjeta. Jedna sila može pokušati – a Sjedinjene Američke Države pokušale su to nekoliko puta – izigrati nužnost mrežnog oblika i primoranost da se upuste u pluralne odnose moći, ali ono što se izbacilo na jedna vrata vraća se na druga. Pokušati se oduprijeti mreži za centraliziranu silu je kao pokušati spriječiti nalet poplave štapom. Uzmimo samo jedan primjer: tko će platiti unilateralističke ratove? Sjedinjene Američke Države opet se pokazuju u položaju monarha koji ne može nezavisno financirati svoje ratove i mora radi sredstava apelirati na aristokraciju. Međutim, aristokrati odgovaraju: “Nema oporezivanja bez zastupanja”, to jest oni neće financirati ratove ako njihovi glasovi i interesi nisu zastupljeni u procesu donošenja odluka. Ukratko, monarh može uzurpirati moć i kre-

nuti u rat samostalno (i štoviše proizvesti velike tragedije), ali uskoro račun dolazi na naplatu. Takva unilateralistička avantura stoga je puka prijelazna faza. Bez suradnje s aristokracijom monarh je naposljetku nemoćan.⁷⁹

Da bi se tradicionalne suverene strukture mogle boriti i uspostaviti kontrolu protiv mrežnih neprijatelja, to jest da bi one same mogle postati mrežama, imperijalna logika političkog, vojnog i diplomatskog djelovanja na strani Sjedinjenih Američkih Država i drugih dominantnih nacionalnih država morat će prevladati nad imperijalističkom logikom, a vojna strategija morat će se prenijeti s centraliziranih struktura na distribuirani mrežni oblik. Ideološki gledano, nacionalni interesi i nacionalna sigurnost postali su preuska osnova za obrazlaganje i djelovanje u doba mrežne borbe, ali što je još važnije, tradicionalna vojna struktura moći više nije sposobna poraziti ili suzbiti svoje neprijatelje. *Mrežni oblik nameće se svim vidovima moći striktno iz perspektive djelotvornosti vladavine.* Stoga je ono čemu se približavamo ratno stanje u kojemu su mrežne sile imperijalnog poretka sukobljene s mrežnim neprijateljima sa svih strana.

1.3 OTPOR

[Pancho] Villa morao je izmisliti posve originalnu metodu ratovanja... Nije poznavao europske standarde strategije ili discipline... Kada Villina vojska ide u bitku ne sputavaju je pozdravi ili čvrsto poštovanje prema časnicima... Podsjeća na rasturenu republikansku vojsku koju je Napoleon poveo u Italiju.

JOHN REED

74

Bombardirajte partijske centrale.

MAO CE TUNG

Rat

Vidjeli smo iz perspektive protupobunjeničkih strategija kako su se oblici ustanka, pobune i revolucije mijenjali tijekom dvadesetog stoljeća od tradicionalnih, centraliziranih vojnih struktura preko gerilskih organizacija pa sve do složenijega distribuiranog mrežnog oblika. Iz takvog slijeda priče mogli bismo steći dojam da protupobunjeničke strategije diktiraju evoluciju oblika pobune. A zapravo, kao što i sam pojam govori, upravo je suprotno. Moramo sada pogledati na drugu stranu i raspoznati logiku koja diktira genealogiju oblika ustanka i pobune. Ta logika i ta putanja razvoja pomoći će nam da prepoznamo što su danas i što će tek u budućnosti biti najmoćniji i najpoželjniji organizacijski oblici pobune i revolucije. Naposljetku, to će nam pomoći da razvidimo kako pristupiti najvažnijem zadatku za otpor danas, a to je otpor ratu.

PRIMARNOST OTPORA

Protupobuna je prva došla na red u našem izlaganju rata i sukoba sila, iako je u stvarnosti, naravno, pobuna ta koja dolazi prva, a protupobuna uvijek mora odgovarati na nju. Krenuli smo od protupobune zbog

manje-više istog razloga što ga Marx, u predgovoru prvom svesku *Kapitala*, navodi u prilog tome zašto rasprava o bogatstvu ide prije rasprave o radu, njegovu izvoru. Metoda iznošenja ili izlaganja tog argumenta (*Darstellung*), pojašnjava, drukčija je od metode istraživanja (*Forschung*). Njegovu knjigu otvara kapital i, posebno, svijet robe: to je logično polazište jer tako prvo stječemo iskustvo kapitalističkog društva. Iz toga Marx razvija dinamiku kapitalističke proizvodnje i rada, iako su kapital i roba rezultat rada – kako materijalno, jer su oni proizvodi rada, tako i politički, jer kapital mora stalno odgovarati na prijetnje i transformacije rada. Dok Marxovo izlaganje kreće od kapitala, njegovo istraživanje mora krenuti od rada i stalno priznavati da je u stvarnosti rad primaran. Isto vrijedi za *otpor*. Iako uobičajena upotreba tog pojma može sugerirati upravo suprotno – otpor je odgovor ili reakcija – *otpor je primaran u pogledu moći*. To načelo otvara nam drukčiju perspektivu na razvoj modernih sukoba i nastanak našeg današnjega globalnog ratnog stanja. Priznanje primarnosti otpora omogućuje nam da tu povijest sagledamo odozdo i rasvjetljava alternative koje su danas moguće.

Velika tradicija klasične njemačke filozofije iz koje Marx crpi ima bogato razvijenu filozofsku metodu utemeljenu na odnosu između modaliteta izlaganja ili predočavanja, *Darstellung*, i modaliteta istraživanja, *Forschung*. Mladohegelijanci, filozofi koji su početkom devetnaestog stoljeća prilagodili i preobrazili Hegelovu misao za njemačku ljevicu, a među koje se ubrajaju Ludwig Feurbach, David Friedrich Strauss, Arnold Ruge, Moses Hess i Heinrich Heine, uzeli su za polazište Hegelov *Darstellung*, njegovo izlaganje razvoja Duha u svijetu. Međutim, njihovo istraživanje preokreće tu idealističku perspektivu na svijet i postavlja je čvrsto na noge, razvijajući pojmove zbiljskih, materijalnih subjektiviteta. Na osnovi tog istraživanja, *Forschung*, i njegove utemeljenosti u materijalnim subjektivitetima oni uspostavljaju *neue Darstellung*, odnosno novu viziju zbilje. To novo izlaganje ne samo da demistificira otuđenu perspektivu idealističkog gledišta, već također aktivno sazdaje novu zbilju. Subjektiviteti koji se pokazuju kroz to novo istraživanje tvorci su nove zbilje, stvarni protagonisti povijesti. To je upravo i Marxova metoda. Njegovo istraživanje naravi rada i produktivnosti onih koji su izrabljivani pod kapitalom nije samo orijentirano prema novoj viziji svijeta iz njihove perspektive, već i prema novoj zbilji stvaranoj kroz njihovo povijesno djelovanje. Mi sada, na isti način, moramo pokušati shvatiti naše globalno ratno stanje i njegov razvoj kroz to istraživanje nove genealogije društvenih i političkih pokreta

75

Otpor

otpora. To će nas naposljetku dovesti do nove vizije našeg svijeta i ujedno razumijevanja subjektiviteta koji mogu stvoriti novi svijet.

Kao što smo već vidjeli, vojna se pitanja nikad ne mogu rješavati izolirano, a u doba biomoći i biopolitike ona su sve čvršće isprepletena s društvenim, kulturnim, ekonomskim i političkim pitanjima. Da bismo ovdje ocrnali prve obrise tih subjektiviteta otpora moramo anticipirati neke od rezultata naše analize u 2. dijelu društvene konstitucije mnoštva i njegove tehničke konstitucije, to jest zaključke kako su ljudi integrirani u sisteme ekonomske produkcije i reprodukcije, koje poslove obavljaju i što proizvode. Suvremena pozornica rada i proizvodnje, kao što ćemo objasniti, transformira se pod hegemonijom nematerijalnog rada, to jest rada koji proizvodi nematerijalne proizvode, kao što su informacije, znanja, ideje, slike, odnosi i afekti. To ne znači da više nema industrijske radničke klase čije žuljevite ruke težače za strojevima ili da više nema poljoprivrednog radništva koje obrađuje polja. To čak ne znači da se globalno smanjio broj takvog radništva. Ustvari, radnici uključeni u nematerijalnu proizvodnju mala su manjina u globalnoj cjelini. To, naprotiv, znači da kvalitete i karakteristike nematerijalne proizvodnje tendiraju dovesti do transformacije drugih oblika rada i, štoviše, društva u cjelini. Neke od tih karakteristika izvjesno nisu dobrodošle. Primjerice, kada naše ideje i afekti, ili emocije, bivaju upregnuti u rad i kad oni tako postaju podložni novim oblicima poslodavnog upravljanja, često doživljavamo nove i intenzivne oblike povreda prava i otuđenja. Nadalje, ugovorni i materijalni uvjeti nematerijalnog rada koji se teže proširiti na čitavo tržište rada čine položaj radne snage općenito sve prekarnijim. Primjerice, u raznim oblicima nematerijalnog rada postoji tendencija da nestane razlikovanje između radnog i neradnog vremena, što beskrajno produljuje radni dan – dok on ne ispuni čitav život, a postoji i tendencija da nematerijalni rad funkcionira bez stabilnih dugoročnih ugovora i time dođe u prekarnu poziciju gdje postaje fleksibilnim (izvršavanje više zadataka istovremeno) i mobilnim (neprestano mijenjanje lokacija). Neke pak karakteristike nematerijalnog rada, koje teže preobraziti i druge oblike rada, imaju enorman potencijal za pozitivne društvene promjene. (Pozitivne karakteristike su, paradoksalno, druga strana istih onih negativnih tendencija.) Prvo, nematerijalni rad teži se premjestiti iz ograničenog polja strogo ekonomske domene i ući u opću produkciju i reprodukciju društva u cjelini. Primjerice, proizvodnja ideja, znanja, afekata ne stvara samo sredstva kojima se društvo oblikuje i održava, već nematerijalni rad ta-

kođer direktno proizvodi društvene odnose. Nematerijalni rad je biopolitički utoliko što je orijentiran na stvaranje oblika društvenog života, a takav rad onda teži više ne biti ograničen na ekonomsko, već također postaje neposredno društvena, kulturna i politička sila. Zaključno, izrečeno filozofskim pojmovima, proizvodnja koja je ovdje posrijedi jest *proizvodnja subjektiviteta*, stvaranje i reprodukcija novih subjektiviteta u društvu. Tko smo, kako gledamo na svijet, kako općimo jedni s drugima, sve se to stvara kroz tu društvenu, biopolitičku proizvodnju. Drugo, nematerijalni rad teži poprimiti društveni oblik *mreža* zasnovanih na komunikaciji, suradnji i afektivnim odnosima. Nematerijalni rad može se provoditi u zajedništvu, pa nematerijalni rad i iznalazi nove, neovisne mreže suradnje kroz koje proizvodi. Njegova sposobnost da ulazi i transformira sve aspekte društva te njegov suradnički mrežni oblik dvije su iznimno moćne karakteristike koje nematerijalni rad širi kroz druge oblike rada. Te karakteristike mogu poslužiti kao preliminarni obrisi društvene konstitucije mnoštva koja danas mobilizira pokrete otpora protiv trajnog, globalnog ratnog stanja.

Trebamo također ocrniti prve obrise političke orijentacije tog mnoštva, anticipirajući vrlo sažeto rezultate naše analize u 3. dijelu knjige. Primarne snage koje su nosile povijest modernih borbi otpora i oslobodilačkih pokreta, kao i najproduktivnije pokrete otpora danas, argumentirat ćemo, vođene su u osnovi ne borbom protiv bijede i siromaštva, već dubokom žudnjom za demokracijom – stvarnom demokracijom vladavine sviju nad svima zasnovane na odnosima jednakosti i slobode. Ta demokracija san je stvaran kroz velike revolucije modernog doba, ali još uvijek neostvaren san. Danas nove karakteristike mnoštva i njegove biopolitičke produktivnosti otvaraju moćne nove smjerove za ispunjenje tog sna. To stremljenje k demokraciji prožimlje čitave cikluse protesta i demonstracija oko pitanja globalizacije, od dramatičnih događaja na sastanku na vrhu Svjetske trgovinske organizacije u Seattleu 1999. do okupljanja Svjetskog socijalnog foruma u Porto Alegreu u Brazilu. Ta žudnja za demokracijom također tvori srž različitih pokreta i demonstracija 2003. godine protiv rata u Iraku i trajnog ratnog stanja općenito. Potreba za demokracijom izravno se poklapa, u trenutnim uvjetima, s potrebom za mirom. Jednom kada je rat postao utemeljujuća sastavnica politike i kad je izvanredno stanje postalo trajno, onda se mir za mnoštvo uzdiže u najvišu vrijednost, nužni uvjet za svako oslobođenje. Međutim, u ovom kontekstu prepojednostavljeno je poistovjećivati interese mnoštva neposredno i isključivo s mirom.

Tijekom modernog doba, ali još uvijek i danas, pokreti otpora morali su se s ratom i nasiljem koje rat donosi obračunavati ponekad nenasilnim, ali ponekad i nasilnim sredstvima. Možda bismo prije trebali reći da veliki ratovi za oslobođenje jesu (ili bi trebali biti) u krajnjoj mjeri usmjereni na “rat protiv rata”, to jest aktivno nastojanje da se uništi režim nasilja koje perpetuira naše ratno stanje i podržava sisteme nejednakosti i ugnjetavanja. To je nužan preduvjet za ostvarenje demokracije mnoštva.

Prepoznavanje karakteristika mnoštva omogućit će nam da obrnemo naše gledanje na svijet. Nakon izlaganja, *Darstellung*, našega trenutnog ratnog stanja, naše istraživanje, iliti *Forschung*, naravi i uvjeta mnoštva omogućit će nam da dođemo do novog motrišta s kojeg ćemo moći prepoznati stvarne, stvaralačke sile koje se pojavljuju s mogućnošću da se stvori novi svijet. Velika proizvodnja subjektiviteta mnoštva, njegovih biopolitičkih sposobnosti, njegove borbe protiv siromaštva, njegova stalnog stremljenja k demokraciji tu se odreda podudaraju s genealogijom tih otpora, koja seže od ranog modernog doba do naših vremena.

Stoga ćemo u narednim odjeljcima pratiti genealogiju oslobodilačkih borbi, od formiranja narodnih vojski u velikim modernim revolucijama preko gerilskog ratovanja do, konačno, suvremenih oblika mrežne borbe. Kada damo zamah toj genealogiji promjenjivi oblici otpora otkrit će nam, zapravo, tri vodeća načela – načela koja imaju stvarno uporište u povijesti i koja određuju njeno kretanje. Prvo načelo koje vodi tu genealogiju pozvat će se na povijesni trenutak, to jest oblik otpora koji je najučinkovitiji u borbi protiv nekog određenog oblika moći. Drugo načelo ustanovit će podudarnost između promjenjivih oblika otpora i transformacija ekonomske i društvene proizvodnje – drugim riječima, ispostavlja se da u svakom razdoblju model otpora koji se pokaže najučinkovitijim ima isti oblik kao dominantni modeli ekonomske i društvene proizvodnje. Treće načelo koje će se otkriti poziva se na demokraciju i slobodu: svaki novi oblik otpora ima cilj ukloniti nedemokratska svojstva prethodnog oblika, stvarajući lanac sve demokratskijih pokreta. Ta genealogija oslobodilačkih ratova i pokreta otpora na kraju bi nas trebala navesti da uvidimo koji je najadekvatniji oblik organizacije otpora i oslobodilačkih borbi u suvremenoj materijalnoj i političkoj situaciji.

Prije nego što krenemo dalje, trebamo primijetiti da su neki od temeljnih tradicionalnih modela političkog aktivizma, klasne borbe i re-

volucionarne organizacije danas postali zastarjeli i neiskoristivi. U nekim aspektima potkopale su ih taktičke i strateške pogreške, a u drugim su ih neutralizirale protupobunjeničke inicijative, ali važniji uzrok njihova odumiranja je transformacija samog mnoštva. Trenutno globalno preustrojavanje društvenih klasa, hegemonija nematerijalnog rada i oblika odlučivanja zasnovanih na mrežnim strukturama radikalno mijenjaju uvjete svakog revolucionarnog procesa. Primjerice, tradicionalnu modernu koncepciju pobune, koja je primarno poprimila svoju definiciju kroz niz epizoda od Pariške komune do Oktobarske revolucije, karakteriziralo je gibanje od pobunjeničke aktivnosti masa prema stvaranju političkih avangardi, od građanskog rata prema izgradnji revolucionarne vlade, od izgradnji organizacija protumoći prema osvajanju državne moći te od otvaranja konstitutivnih procesa prema uspostavi diktature proletarijata. Takvi povijesni sljedovi revolucionarnog djelovanja danas više nisu zamislivi, a namjesto njih iskustvo pobune moramo iznova otkriti, da tako kažemo, u tkivu mnoštva. Možda pobunjeničko djelovanje više nije podijeljeno na te stadije, već se oni razvijaju istodobno. Kao što ćemo kroz ovu knjigu obrazložiti, otpor, egodus, pražnjenje neprijateljske moći i izgradnja novog društva od strane mnoštva jesu jedan te isti proces.

OD NARODNE VOJSKE DO GERILSKOG RATOVANJA

Moderno doba je bilo prepuno građanskih ratova. Nakon velikog Njemačkog seljačkog rata početkom šesnaestog stoljeća, pobune seljaka proširile su se diljem Europe, primarno kao odgovor na prelazak u kapitalizam. U isto to vrijeme izvan Europe kolonijalni susreti proizvodili su kontinuirani sukob i bunt. Postoji veliko nasljeđe modernih seljačkih ratova, istinskih građanskih ratova, ponekad iznimno svirepih, koje možemo naći od Španjolske do Rusije i od Meksika do Indije.⁸⁰ Tehnike ugnjetavanja koje je razvila kapitalistička modernizacija, a koje su bile iznimno nasilne, primjenjivale su se podjednako protiv pobunjenika, odmetnika i vještica. Međutim, otpori i buntovi nisu bili antimodernistički. Modernizacija je također služila kao model razvitka na drugoj strani, u formiranju naoružanih skupina seljaka u vojske. Narodne vojske formirale su se protiv vojski kraljeva i kolonizatora: Cromwell je predvodio vojsku maloposjednika u Engleskoj revoluciji,

sankiloti su razvili modernu vojsku polazeći od teorije klasnog rata, a gerilski borci na jugu Sjedinjenih Američkih Država formirali su se u vojsku kako bi porazili Cornwallisa i britanske trupe. Sve velike moderne revolucionarne borbe protiv kolonijalnih sila, u Sjevernoj i Južnoj Americi, u Aziji i Africi, uključivale su formiranje oružanih skupina, ustanika, gerilaca i pobunjenika u narodne vojske. To je fundamentalna promjena koju je donio moderni građanski rat: formiranje raspršenih i neredovitih pobunjeničkih snaga u vojsku.

Različite teorije građanskog rata koje je u moderno doba razradila ljevica zadržavale su se na toj transformaciji ustanka u vojsku, transformaciji ustaničkog djelovanja u organiziranu protusilu. Primjerice, Friedrich Engels, analizirajući ustanke u Njemačkoj 1848. godine, opisao je nužni prelazak od oružanog ustanka proletera na formiranje vojske komunista. Prema Engelsu mora se izgraditi čvrst odnos između pobunjeničkih djela, pojedinačnih čina neposluha i sabotaze, s jedne strane, i formiranja vojske, to jest objedinjenog ustroja vojnih snaga, s druge strane.⁸¹ Lav Trocki i generali Crvene armije, kad su krenuli u građanski rat protiv bjelogardejskih ruskih snaga, konstatali su isti problem: kako organizirati mobilne seljačke gerilske snage pod jedinstvo središnjeg zapovjedništva. Kako moderno naoružanje i organizacijske strukture mogu stvoriti uvjete u kojima će moderno vojno upravljanje voditi seljake? Isak Babelj opisuje kako je skupina Kozaka koju je organizirao Semjon Buđoni otkrila jedno rješenje: oni su dvokolice (*tačanke*), koje su bile standardno oruđe za rad kozačkih seljaka, pretvorili u mobilne mitraljeske nosače, stvorivši time jednu od najuspješnijih sovjetskih ofanzivnih jedinica.⁸² Impuls prema centralizaciji vojne organizacije pojavio se tako kao dio nastojanja da se povežu različite društvene klase i različite razine ekonomske razvijenosti u jedan zajednički politički projekt. Primarne karakteristike revolucionarnog pojma modernog građanskog rata na ljevici, kako socijalističkoj tako i komunističkoj, obuhvaćaju taj prelazak od gerilskih skupina prema centraliziranom vojnom ustrojstvu.

Formiranje narodne vojske u modernome građanskom ratu tako u brojnim slučajevima odgovara tranziciji od seljačkog iskustva prema iskustvu industrijskog radništva. Urbani proletarijat mogao se neposredno uključiti u centralizirane vojne formacije, dok su ustanci na selu težili ostati izolirani i komunikacijski nepovezani. Moderna narodna vojska bila je vojska industrijskih radnika, dok su gerilske snage bile primarno skupine seljaka. Put modernizacije stoga se mnogim re-

volucionarima u agrarnim društvima učinio jedinom mogućom strategijom. U takvim je slučajevima formiranje narodne vojske bio veliki projekt artikulacije i komunikacije. Primjerice, Dugi marš Mao Ce Tunga sredinom 1930-ih oslanjao se na dva odnosa: centripetalni, koji okuplja raspršene skupine pobunjenika kako bi oformile nešto poput nacionalne vojske, i centrifugalni, koji pohodom kroz različite regije Kine, od juga do sjevera, duž puta sije skupine revolucionara kako bi oni dalje širili revoluciju.⁸³ Odnos između pobune i revolucije, između ustanka i građanskog rata, naoružanih skupina i revolucionarne narodne vojske, tako se artikulira zajedno s pojmovima preuzimanja vlasti i izgradnje novog društva. Uzmimo za primjer i proces formiranja od kojegdje sabrane narodne vojske više od dva desetljeća ranije tijekom Meksičke revolucije: seljaci Emiliana Zapate na jugu putovali su pješice ili na konjima, dok su peoni Pancha Ville na sjeveru ponekad jahali, a ponekad prisvajali vlakove kako bi s čitavim svojim pokretnim selom na tračnicama sastavljenim od topova, vojnika i obitelji mogli prijeći pustinjske visoravni. Taj veliki pokret egzodusa ili karavane revolucionara upravo je ono što su Diego Rivera, José Orozco i David Siqueiros tako lijepo prikazali svojim velebnim muralima. Od središnje važnosti je bio trajni pokret koji raspršenim i izoliranim gerilskim snagama omogućava da se ujedine u narodnu vojsku. Dakako, seljaci u tom procesu vojne modernizacije neće postati proleter, ali će jednom kada su postali moderna vojska uspjeti nadići izolaciju koja je prethodno karakterizirala seljačku gerilsku pobunu.

Taj prijelaz još više zaokuplja reakcionarne teorije modernoga građanskog rata. Primjerice, Carl von Clausewitz početkom devetnaestog stoljeća bio je nadahnut antinapoleonskim gerilskim ratovanjem španjolskih seljaka, ali je, za razliku od onoga što nalazimo u komunističkim teorijama, smatrao da te oružane skupine ne smiju postati vojska. Clausewitz isključuje bilo koji tip revolucionarne izobrazbe koja bi mogla dovesti do partizanskog oslobodilačkog rata. Njegovi seljaci partizani ostat će vezani uz zemlju, unatoč ili čak zahvaljujući građanskom ratu. Carl Schmitt, stoljeće i pol nakon Clausewitza, slično inzistira na tome da su partizani "telurijska" figura, vezani uz zemlju, uz postojeće odnose proizvodnje, uz folklor i tradiciju – i te karakteristike postaju zajedničke svim legitimističkim nacionalizmima u Europi nakon 1848. Ta telurijska koncepcija građanskog rata odbija modernizacijsku tendenciju objedinjenja borbi u narodnu vojsku, smatrajući ih izoliranima i time neuskладivima s republikanskim i revolucionarnim

projektima. Schmittov najveći strah je da će se telurijski partizan, ta posljednja straža zemlje, preobraziti u modernog, “motoriziranog” partizana.⁸⁴

Vežanost uz tlo, zajedno s drugim podjelama i unutarnjim proturječjima, često je osujećivala moderne pobune i revolucionarne projekte. Primjerice, bezglavi Garibaldijev pokret u devetnaestostoljetnoj Italiji, koji je doista sadržavao neke dubokosežne elemente društvene revolucije, uvijek bi nailazio na neuspjeh kad bi se pokušao organizirati u narodnu vojsku. Razlog tome su prvenstveno bili reakcionarni elementi. Antifašistički pokreti u Poljskoj, Ukrajini, Rusiji, Italiji, Francuskoj, Jugoslaviji i drugim zemljama tijekom Drugoga svjetskog rata zasnivali su se na logici artikuliranja i objedinjavanja, ali mnogi od njih su sadržavali nestabilnu mješavinu elemenata: klasnu borbu, nacionalizam, tradicionalnu obranu tla i raznovrsne reakcionarne pozicije. Isti tipovi mješavina i podjela mogli su se naći u brojnim ratovima za nacionalno oslobođenje koji su narednih desetljeća izbili u Africi i Aziji.⁸⁵ Nije slučajnost da se protupobunjeničke strategije često koncentriraju na ta unutarnja proturječja, pokušavajući zadržati različite subjekte odvojenima i zaoštriti njihove međusobne ideološke razlike ne bi li spriječile političko preustrojavanje. Često, ali ne i uvijek, pokušaji da se razdvoje različite komponente otpora slijede linije klasnih podjela.⁸⁶ Nasuprot tome, put modernizacije, put prema ujedinjenoj narodnoj vojsci, činio se jedinom mogućom strategijom za moderni građanski rat.

Međutim, premda se ujedinjena narodna vojska u tom periodu pokazala kao najučinkovitiji oblik otpora dominaciji i svrgavanja struktura moći, ona nije uvijek vodila željenim političkim rezultatima. Oružani otpor morao je ujedno biti i projekt konstitucije nove nacije: pobjednička vojska trebala je uspostaviti novu nacionalnu vlast i administrativni aparat, no politički oblik narodne vojske bio je, naravno, strogo hijerarhijski i centraliziran. Narodna vojska je trebala ili sama preuzeti vlast (kao što je često i bio slučaj) ili delegirati civilnu vlast na novu naciju, što se u postkolonijalnom svijetu često moralo učiniti bez oslanjanja na bilo kakav povijesni presedan. Centralizirano formiranje narodne vojske izgleda kao pobjednička strategija do trenutka kada je izvojevana pobjeda, kada slabost njene ujedinjene i hijerarhijske strukture postaje bolno očita. Daleko od toga da bi narodna vojska jamčila demokraciju.⁸⁷

Transformacija raspršenih gerilskih organizacija u ujedinjenu narodnu vojsku ima dvije vrlo različite strane. S jedne, ona se podudara s općim smjericama modernizacije. Nije slučajnost da teorije tranzicije iz kapitalizma u socijalizam, odnosno iz predkapitalističkih režima u intenzivnu fazu modernizacije (te dvije tendencije često se preklapaju do te mjere da ih je teško razlučiti), igraju toliko važnu ulogu u modernim refleksijama o umijeću ratovanja. Gerilski ratovi i ratovi za oslobođenje u svim svojim različitim oblicima djeluju kao strukturni pokretači modernizacije, redefinirajući vlasničke i proizvodne odnose, određujući primarne oblike autonomne industrijalizacije, prerazmjštajući stanovništvo i obrazujući nacionalnu populaciju. Ustvari, nije točno, kao što mnogi reakcionari tvrde, da bi modernizacije napredovale brže u tim zemljama da nije bilo građanskih ratova za oslobođenje. Naprotiv, revolucionarni građanski ratovi bili su pokretači modernizacije. S druge strane, centralizacija i hijerarhija, koje je uključivalo formiranje narodne vojske, rezultirale su dramatičnim gubljenjem autonomije pojedinih lokalnih gerilskih organizacija i pobunjeničkih populacija u cjelini. Nedemokratski karakter moderne narodne vojske može se tolerirati tijekom perioda bitke, kada se on čini nužan za pobjedu, ali ne i kad on definira narav poratnog političkog ustrojstva.

Moderni klasni ratovi i ratovi za oslobođenje donijeli su sa sobom iznimnu proizvodnju subjektiviteta. Zamislite samo što se događalo na meksičkom selu ili u jugoistočnoj Aziji ili Africi kada je poticaj na pobunu i formiranje narodne vojske u utemeljujućem, konstitutivnom ratu došao iz svijeta bijede i porobljenosti, zamislite kako duboke energije je taj poziv uzburkao, jer radilo se o pozivu ne samo na oružje nego na izgradnju individualnih i društvenih tijela. *Ono što utemeljujući ratovi, u krajnjoj instanci, stvarno proizvode, a često poslije ne uspijevaju ispuniti, jest velika žudnja za demokracijom.* Jedan primjer nove proizvodnje subjektiviteta kroz otpor i oslobodilačke pokrete dvadesetog stoljeća jesu jedinstvena anarhistička iskustva Španjolskoga građanskog rata, iskustva organiziranja političke pobune novim primjenama vojnih i društvenih odnosa. Svi oni koji su u kronikama zabilježili to razdoblje, čak i Sovjeti, cijenili su značaj Buenaventure Durrutija, velikoga katalonskog anarhističkog vođe, i društvenih transformacija ustanka koje je on proveo u djelo.⁸⁸

Tijekom 1960-ih diljem svijeta došlo je do preporoda gerilskih organizacija. Taj preporod poklopio se sa *sve jačim odbacivanjem centraliziranih modela narodne vojske.* To odbacivanje temeljilo se većim dije-

lom na želji za većom slobodom i demokracijom. Vojno ustrojstvo ujedinjene narodne vojske bilo je, dakako, dovedeno u pitanje u pogledu njene učinkovitosti i osjetljivosti na protupobunjeničke strategije, no ono je također bilo podložno, dapače iziskivalo je centraliziranu, autoritarnu kontrolu. U usporedbi s tim, činilo se kao da gerilsko ustrojstvo nudi model decentralizacije i relativne autonomije.

Kubanska revolucija bila je jedno od primarnih nadahnuća za povratak gerilskih organizacija tijekom 1960-ih. Novina kubanskog modela vidjela se u njenoj potvrdi primarnosti gerilskog vojnog iskustva i odbijanju da se gerilske snage podrede kontroli političke partije.⁸⁹ Konvencionalno pravovjerje bilo je da vojskovođe trebaju biti potčinjene partijskoj kontroli: General Than Ho Ši Minu, tijekom Dugog marša Žu De Mao Ce Tungu, tijekom boljševičke revolucije Trockijevog Lenjinu. Za razliku od toga, Fidel Castro i kubanske gerilske snage nisu bile potčinjene političkim vođama i same su formirale partiju tek nakon vojne pobjede. K tome, Che Guevara je dodatno naglasio primarnost gerilskog djelovanja vlastitim primjerom kada je napustio političku sferu u Kubi i vratio se na ratišta u Kongu i Boliviji.

Taj kubanski model gerilske borbe mnogi su smatrali oslobađajućim, pogotovo u Latinskoj Americi, jer je on našao način kako izbjeći autoritetu i kontroli tradicionalnih komunističkih i socijalističkih partija. Primarnost gerilskog ratovanja doživljena je kao poziv brojnim skupinama da započnu s vlastitim revolucionarnim vojnim djelovanjem. Svatko je mogao (i trebao) zaputiti se u planine poput Chea i formirati *foco*, malu autonomnu gerilsku jedinicu. To je bila uradi-sam metoda revolucije. Kubanski model se smatrao oslobađajućim i u pogledu samog oblika gerilske organizacije. Beskonačan broj malih gerilskih jedinica mogao je djelovati relativno neovisno jedna o drugoj, stvarajući policentričnu strukturu i horizontalni odnos među jedinicama, za razliku od vertikalne i centralizirane zapovjedne strukture tradicionalne vojske. U oba ta pogleda, kubanski gerilski model izgledao je kao da nudi manje autoritarnu, a više demokratsku mogućnost revolucionarnog organiziranja.

Međutim, demokratska i neovisna narav kubanske gerilske *foco* strategije krajnje je nedostižna. Prije svega, sloboda od kontrole tradicionalnih partija naprosto je zamijenjena kontrolom vojnog autoriteta. I Fidel Castro i Che Guevara inzistiraju na tome da gerilska snaga mora na kraju biti pod vodstvom jednog autoriteta, jednog čovjeka, koji će kasnije, nakon pobjede, služiti kao politički vođa. Drugo, horizontalno

i autonomno uobličeno gerilsko ustrojstvo pokazuje se također iluzornim. Gerilski *foco* nije stvarno autonomna jedinica: *foco* je ćelija kolone, a kolona je ćelija armije. Gerilski *foco* je partijska avangarda u zametnom obliku. Drugim riječima, *prividno pluralna i policentrična struktura teži se u praksi svesti na centralizirano jedinstvo*.

Slabost demokracije koju nude gerilski pokreti često postaje najočitiija onda kad oni izvojevaju pobjedu i preuzmu vlast – iako su gotovo uvijek demokratskiji no režimi koje svrgavaju. Budući da u kubanskom modelu ne postoji prethodna politička struktura koja bi bila odvojena od gerilske snage, vlada nakon oslobođenja mora biti formirana na osnovi same vojne strukture. U brojnim slučajevima demokratska raznolikost i autonomija pojedinih gerilskih jedinica bivaju reducirane kako se relativno horizontalna vojna struktura pretvara u vertikalnu državnu zapovjednu strukturu. U tom procesu različite potčinjene društvene skupine, koje su odigrale odlučne uloge u revolucionarnom procesu, simetrično bivaju isključene s pozicija vlasti. Jedan pokazatelj demokratske naravi gerilskih vojnih organizacija je učešće žena. Primjerice, nije bilo neuobičajeno da žene čine više od 30 posto boraca u latinoameričkim gerilskim organizacijama, uz podjednaki postotak na vodećim položajima.⁹⁰ To je bio mnogo viši postotak učešća žena nego u drugim segmentima istih tih društava, kao što su političke ili sindikalne organizacije, a mnogo viši nego u državnim vojnim režimima drugdje. U nikaragvanskom slučaju, nakon pobjede Sandinista, mnoge su se žene-borci žalile da nisu mogle zadržati svoje vodeće položaje u postrevolucionarnoj strukturi moći. Doista impresivan broj žena držao je važne položaje u pobjedničkoj sandinističkoj vladi, ali niti približno toliko koliko u sandinističkim gerilskim snagama.⁹¹ To je tek jedan simptom procesa *dedemokratizacije* gerilskih pokreta.

Pored kubanskog modela, drugo primarno nadahnuće preporoda gerilskih organizacija u 1960-ima bila je kineska Kulturna revolucija. Kulturna revolucija bila je kompleksan društveni proces čiju narav i posljedice povjesničari tek počinju rasvijetljavati,⁹² ali izvan Kine sliku Kulturne revolucije radikalni i revolucionarni pokreti odmah su pozdravili kao radikalni društveni eksperiment. Ono što je dopiralo izvan Kine nisu bile vijesti o stvarnim promjenama, već slogani Kulturne revolucije, slogani kao što je “bombardirajte partijske centrale”, često pomiješani s Maovim sloganima i maksimama iz ranijih razdoblja o gerilskom ratovanju i revoluciji. U Kulturnoj revoluciji sam Mao je pozvao kineske narodne mase da napadnu partijski državni aparat i same pre-

uzmu vlast. *Slika Kine tako je služila kao alternativa sovjetskom modelu i različitim komunističkim partijama koje su slijedile sovjetsku liniju, ali ona je također uspostavila pojam punog i slobodnog angažmana masa bez centralizirane kontrole. Vanjska slika Kulturne revolucije stoga je bila slika antiautoritarizma i radikalne demokracije. Ukratko, činilo se kao da Kulturna revolucija daje odgovor na pitanje “stalne revolucije”, radikalnog i nedovršivog procesa klasne borbe jednog dijela industrijskog radništva i seljaštva. Kako proleTERSka subverzija može stalno stvarati revolucionarne učinke? Kako taj proces može preuzeti i legitimirati vladajući oblik moći, uključujući njegovu vojnu organizaciju? Kineski model služio je kao primjer, ponekad uz bok kubanskoj strategiji, a ponekad kao alternativa njoj. Činilo se da decentralizirane strukture gerilskih organizacija, autonomnih od državnog i partijskog aparata, već u mnogome slijede diktate Kulturne revolucije u njenom najradikalnijem i najučetljivijem obliku.*

Slabost tog kineskog modela, pogotovo izvan Azije, primarno je proizlazila iz toga da je primjenjivana bez dobrog poznavanja naravi suvremenog kineskog društva. Iz Kine je dopiralo minimalno informacija i analize su bile nedovoljno utemeljene da bi dale potvrdu za neki model političke ili vojne organizacije.⁹³ (Primjerice, teško je zamisliti što su Crne pantere mislile kad su na ulicama Berkeleya prodavale primjerke Maove crvene knjižice.) Demokratski karakter Kulturne revolucije, k tome, dodatno komplicira i kvalificira pozicija samog Maa, jer barem izvana izgleda kao da njegovi pozivi na napad na sve oblike vlasti paradoksalno jačaju njegov središnji položaj i kontrolu.

I kubanski gerilski model i maoistički model fundamentalno su dvoznačni u pogledu slobode i demokracije. S jedne strane, oni u određenoj mjeri odgovaraju na žudnju za demokratskijim oblicima organizacije i autonomije od centralizirane vojne i političke kontrole. Međutim, s druge, pluralna i demokratska narav gerilskih pokreta tendirala se svoditi na jedinstvo i centraliziranost, kako u funkcioniranju same vojne organizacije, tako još dramatičnije u novonastalim političkim oblicima. Centralizirana kontrola i hijerarhija uvijek se vraćaju. Ti modeli gerilskih pokreta možda se stoga najbolje mogu pojmiti kao *tranzicijski oblici* koji primarno otkrivaju kontinuiranu i neutaženu žudnju za demokratskijim i neovisnijim oblicima revolucionarne organizacije.

Kada prepoznamo moć tih modernih figura oružane narodne borbe, od narodne armije do gerilske organizacije, postaje jasno koliko su

pogrešne različite teorije koje *autonomiziraju političko od društvenoga*. Primjerice, uzmimo razlikovanje koje Hannah Arendt povlači između političke revolucije i društvene revolucije, ilustrirajući ga pozivanjem na Američku revoluciju (politička) i Francusku revoluciju (društvena).⁹⁴ Arendtina koncepcija teži razdvojiti poriv za političkim oslobođenjem i demokracijom od zahtjeva za društvenom pravdom i klasnog sukoba. Međutim, čak za devetnaestostoljetne revolucije, a sve više kako je moderno doba odmicalo, to se razlikovanje sve teže moglo održati: pritisci ekonomskih, društvenih i političkih faktora nalaze izraz u svakoj od tih revolucionarnih figura, tako da njihovo razdvajanje u zasebne ladice samo mistificira stvarni konkretni proces narodne oružane borbe i gerilskih pokreta. Dapače, česta strategija protupobune i državne represije je suprotstavljanje jedne protiv druge, društva protiv političkog, pravde protiv slobode. Naprotiv, u dugim razdobljima oružanog otpora i oslobodilačkih pokreta – pogotovo u dvadesetostoljetnim antifašističkim pokretima otpora i antikolonijalnim borbama za nacionalno oslobođenje – gerilske snage kontinuirano stvaraju čvrste artikulacijske poveznice između političkog i društvenog, između, primjerice, antikolonijalnih ratova za oslobođenje i antikapitalističkih klasnih ratova.⁹⁵ Kako se krećemo prema postmodernom dobu ta artikulacija povezanosti između društvenog i političkog postaje još intenzivnija. Genealogija otpora i borbi u postmodernom doba, kao što ćemo začas vidjeti, pretpostavlja *političku narav društvenog života* i usvaja je kao unutarnji ključ za sve pokrete. A ta pretpostavka zapravo je u temelju koncepta biopolitike i biopolitičke proizvodnje subjektiviteta. Ovdje su ekonomska, društvena i politička pitanja nerazmrsivo isprepletena. Svaki teorijski napor da se u tom kontekstu uspostavi autonomija političkog, da ga se odvoji od društvenog i ekonomskog, više nema nikakva smisla.

IZUM MREŽNE BORBE

Osvrnemo li se na genealogiju modernih revolucija i pokreta otpora, vidjet ćemo da je ideja “naroda” odigrala temeljnu ulogu, kako u modelu narodne vojske tako i gerilskom modelu, u uspostavljanju organizacije i legitimiranju njenog nasilja. “Narod” je oblik suverenosti koji ide za smjenom državne vlasti i preuzimanjem vlasti. Ta moderna legitimacija suverenosti, čak u slučaju revolucionarnih pokreta, zapravo je

rezultat uzurpacije. *Narod* često služi kao srednji član između pristan-ka koji daje stanovništvo i zapovjedi koju izdaje suverena moć, ali općenito ta fraza služi kao puki izgovor za opravdavanje vlasti. Moderna legitimacija moći i suverenosti, čak u slučajevima otpora i pobune, uvijek je utemeljena u transcendentnom elementu, bilo da je taj autoritet (iskazano veberijanskom terminologijom) tradicionalan, racionalan ili karizmatičan. Dvoznačnost pojma suverenog naroda pokazuje se kao dvoličnost, jer legitimacijski odnos uvijek teži privilegirati vlast, a ne stanovništvo u cjelini. Taj dvoznačni odnos između naroda i suverenosti razlog je stalnog nezadovoljstva koje smo prethodno spominjali u pogledu nedemokratskog karaktera modernih oblika revolucionarne organizacije, priznanje da se oblici dominacije i autoritet protiv kojih se borimo stalno vraćaju u samim pokretima otpora. Štoviše, danas sve više moderni argumenti za legitimiranje nasilja naroda pate od iste krize o kojoj smo prethodno govorili u kontekstu legitimacije državnog nasilja. Ovdje također tradicionalni pravni i moralni argumenti više ne vrijede.

Možemo li danas zamisliti novi proces legitimacije koji više ne počiva na suverenosti naroda, već je naprotiv utemeljen na biopolitičkoj produktivnosti mnoštva? Mogu li novi organizacijski oblici otpora i pobune konačno zadovoljiti želju za demokracijom koja je implicitna u čitavoj modernoj genealogiji borbi? Postoji li imanentni mehanizam koji ne apelira ni na kakav transcendentni autoritet koji je sposoban legitimirati nasilje u borbi mnoštva da stvori novo društvo zasnovano na demokraciji, jednakosti i slobodi? Ima li uopće smisla govoriti o ratu mnoštva?

Jedan od modela legitimacije koji nalazimo u modernom dobu, a koji bi nam mogao pomoći da razriješimo ta pitanja jest onaj koji pokreće klasnu borbu. Ne mislimo pritom toliko na projekte socijalističkih država i partija, koje su nedvojbeno izgradile vlastite moderne oblike suverenosti, već na dnevne borbe samih radnika, njihove koordinirane činove otpora, neposluha i subverzije prema odnosu dominacije na radnome mjestu i šire u društvu. Potčinjene klase organizirane u pobunu nisu gajile bilo kakve iluzije o legitimnosti državnog nasilja, čak i kada su prihvaćale reformističke strategije kojima su se upuštale u suradnju s državom, prisiljavajući je da stvori socijalni sistem i zahtijevajući od nje pravnu regulaciju, kao što je pravo na štrajk. Nikad nisu zaboravile da su zakoni koji legitimiraju državno nasilje transcendentne norme koje održavaju privilegije vladajuće klase (pogotovo, vla-

sničke klase) i potčinjenost ostatka stanovništva. One su znale da dok nasilje kapitala i države počiva na transcendentnom autoritetu, legitimacija njihove klasne borbe počiva isključivo na njihovim interesima i žudnjama.⁹⁶ Klasna borba tako je bila moderni model imanentnog legitimacijskog temelja, u smislu da se nije pozivala ni na kakav suvereni autoritet za svoje opravdanje.

Međutim, ne smatramo da se pitanje legitimacije borbi mnoštva može razriješiti naprosto proučavanjem arheologije klasnog ratovanja ili pokušajem da se uspostavi čvrst kontinuitet s prošlošću. Povijesne borbe mogu ponuditi neke važne primjere, ali nove dimenzije moći iziskuju nove dimenzije otpora. K tome, takva pitanja ne mogu se riješiti tek teorijskim promišljanjem, već se moraju otvoriti u praksi. Trebamo se vratiti našoj genealogiji tamo gdje smo stali i vidjeti kako su same političke borbe uzvratile udarac.

Nakon 1968., godine u kojoj je dugi ciklus borbi kulminirao i u dominantnim i podređenim dijelovima svijeta, oblici otpora i oslobodilački pokreti počeli su se radikalno mijenjati – i ta promjena odgovarala je promjenama radne snage i oblika društvene proizvodnje. Taj pomak možemo prepoznati prije svega u transformacijama naravi gerilskog ratovanja. Najočividnija promjena bila je ta da su se gerilski pokreti krenuli prebacivati sa sela u grad, iz otvorenih prostora u zatvorene. Tehnike gerilskog ratovanja počele su se prilagođavati novim oblicima postfordističke proizvodnje, na liniji informatičkih sistema i mrežnih struktura. Naposljetku, kako je gerilsko ratovanje sve više usvajalo odlike biopolitičke proizvodnje i širilo se kroz čitavo društveno tkivo, ono je sve više kao svoj cilj postavljalo proizvodnju subjektiviteta – ekonomskog i kulturnog subjektiviteta, kako materijalnog tako i nematerijalnog. Nije se samo radilo, drugim riječima, o “osvajanju srca i umova” nego o stvaranju novih srca i umova izgradnjom novih komunikacijskih krugova, novih oblika društvene suradnje i novih modaliteta interakcije. U tom procesu možemo razabrati tendenciju prema nadilaženju modernoga gerilskog modela novim demokratskim mrežnim modelima organizacije.

Jedna od maksima gerilskog ratovanja koja je bila zajednička maoiističkom i kubanskom modelu bila je povlaštenost ruralnog u odnosu na urbano. Krajem 1960-ih i početkom 1970-ih gerilske borbe postale su sve više metropolitanske, pogotovo u Amerikama i Europi.⁹⁷ Pobune afroameričkih geta u SAD-u 1960-ih bile su možda uvodno poglavlje u urbanizaciju političke borbe i naoružanih sukoba u 1970-ima. Dakako,

mnogi od urbanih pokreta u to doba nisu usvojili policentrički organizacijski model tipičan za gerilske pokrete, već su pretežno slijedili stariji centralizirani, hijerarhijski model tradicionalnih vojnih struktura. Black Panther Party i Front du Libération du Québec u Sjevernoj Americi, urugvajski Tupamaros i brazilaska Acção Libertadora Nacional u Južnoj Americi te njemačka Frakcija Crvene armije i talijanske Crvene brigade u Europi redom su bili primjeri zastarjele, centralizirane vojne strukture. U tom razdoblju pojavljuju se također decentralizirani i policentrični urbani pokreti čije su organizacije sličile modernom gerilskom modelu. Donekle su u tim slučajevima taktike gerilskog ratovanja naprosto prenesene sa sela u grad. Grad je džungla. Urbani gerilci poznaju njegov teren kapilarno tako da se u bilo kojem trenutku mogu okupiti i napasti, a zatim raspršiti se i nestati u njegovim pukotinama. Međutim, težište postupno više nije bilo na napadima na vladajuće sile, već na transformaciji samoga grada. U metropolitanskim borbama bliska povezanost između neposluha i otpora, između sabotaže i dezertiranja, protumoći i konstitutivnih projekata postajala je sve intenzivnija. Primjerice, velike borbe pokreta Autonomije u Italiji u 1970-ima uspjele su privremeno preoblikovati pejzaž velikih gradova, oslobađajući čitave zone u kojima su stvarane nove kulture i novi oblici života.⁹⁸

Međutim, prava transformacija gerilskih pokreta tijekom tog razdoblja nema toliko veze s urbanim ili ruralnim terenom – ili, bolje rečeno, prebacivanje u urbane prostore očigledno je simptom jedne značajnije transformacije. *Dublja transformacija odvija se u odnosima između organizacije pokretâ i organizacije ekonomske i društvene proizvodnje.*⁹⁹ Kao što smo već vidjeli, masovne vojske ustrojenog industrijskog tvorničkog radništva odgovaraju centraliziranim vojnim formacijama narodne vojske, dok su gerilski oblici ustanka vezani uz seljačku proizvodnju, ustrojeni relativnom izoliranošću raspršenom diljem seoskog područja. Međutim, od 1970-ih nadalje tehnike i organizacijski oblici industrijske proizvodnje pomaknuli su se prema manjim i mobilnijim proizvodnim jedinicama i fleksibilnim strukturama proizvodnje – što je pomak koji se često naziva prelaskom s fordističke na postfordističku proizvodnju. Male pokretne jedinice i fleksibilne strukture postfordističke proizvodnje odgovaraju donekle policentričnom modelu gerile, no gerilski model je tu izravno transformiran tehnologijama postfordizma. Mreže informacija, komunikacija i suradnji – primarne osi postfordističke proizvodnje – počinju definirati i nove gerilske pokrete. Ne samo da pokreti primjenjuju tehnologije poput inter-

neta kao oruđe za organiziranje već počinju usvajati te tehnologije kao modele vlastite organizacijske strukture.

U određenoj mjeri ti postmoderni, postfordistički pokreti dovršavaju i učvršćuju policentričku tendenciju ranijih gerilskih modela. Prema klasičnoj kubanskoj formulaciji fokizma i gevarizma gerilske snage su policentrične, sastavljene od brojnih relativno nezavisnih jedinica zvanih *focos*, ali ta pluralnost mora se naposljetku svesti na jedinstvo i gerilske snage moraju postati vojska. Mrežna organizacija, naprotiv, temelji se na *neprekidnoj* pluralnosti njenih sastavnica i njenih komunikacijskih mreža, pa redukcija na centraliziranu i objedinjenu zapovjednu strukturu nije moguća. Policentrični oblik gerilskog modela tako evoluirao u mrežni oblik u kojemu nema središta, već samo nesvedive pluralnosti čvorova koji komuniciraju jedni s drugima.

Jedno razlikovno svojstvo mrežne borbe mnoštva, kao i postfordističke ekonomske proizvodnje, jest to da se ona odvija na biopolitičkom terenu – drugim riječima, ona izravno proizvodi nove subjektivitete i nove oblike života. Istina jest da su vojne organizacije uvijek bile upletene u proizvodnju subjektiviteta. Moderna vojska proizvela je discipliniranog vojnika koji će slijediti naredbe, poput discipliniranog radnika fordističke tvornice, a ni proizvodnja discipliniranog subjekta u modernim gerilskim snagama nije bila bitno drukčija. Mrežna borba, pak, poput postfordističke proizvodnje, ne oslanja se na disciplinu na isti način: kreativnost, komunikacija i samoorganizirana suradnja nje su primarne vrijednosti. Dakako, taj novi oblik sile pruža otpor i napada neprijatelja kao što su vojne sile to uvijek činile, ali njeno težište sve više je unutarnje – proizvodnja novih subjektiviteta i novih obuhvatnih oblika života unutar same organizacije. Više se “narod” ne uzima kao temelj niti preuzimanje vlasti u suverenoj državnoj strukturi kao cilj. Demokratski elementi gerilske strukture idu još dalje u mrežnom obliku, pri čemu sama organizacija postaje manje sredstvo, a više cilj po sebi.

Među brojnim primjerima građanskog rata u zadnjim desetljećima dvadesetog stoljeća velika većina bila je još organizirana prema zastarjelim modelima, bilo prema starome modernom gerilskom modelu ili prema tradicionalnoj centraliziranoj vojnoj strukturi, što uključuje Crvene Kmere u Kambodži, mudžahedine u Afganistanu, Hamas u Libanonu i Palestini, Novu narodnu armiju u Filipinima, Sendero Luminozo u Peruu te FARC i ELN u Kolumbiji. Mnogi među tim pokretima, pogotovo nakon što dožive poraz, počinju se transformirati i poprima-

ti mrežne odlike. Jedna od pobuna koja je usmjerena prema budućnosti i ilustrira tranziciju iz tradicionalne gerilske organizacije prema mrežnim oblicima je palestinska Intifada, koja je započela 1987. i ponovo se rasplamsala 2000. godine. Pouzdane informacije o organizaciji Intifade su rijetke, ali izgleda da u ustanku paralelno egzistiraju dva modela.¹⁰⁰ S jedne strane, pobunu iznutra organiziraju mladi siromašni ljudi na vrlo lokalnoj razini, okupljeni oko vođa po četvrtima i narodnih komiteta. Bacanje kamenja i izravno sukobljavanje s izraelskom policijom i vlastima koje je pokrenula prva Intifada brzo se proširilo čitavom Gazom i Zapadnom obalom. S druge strane, pobunu izvana organiziraju različite etablirane palestinske političke organizacije, većina kojih su bile u izbjeglištvu početkom prve Intifade i pod kontrolom ljudi starije generacije. Tijekom različitih faza Intifade činilo se da je u različitim omjerima određuju ta dva organizacijska oblika, jedan unutarnji i drugi vanjski, jedan horizontalan, autonoman, distribuiran i drugi vertikalni, centraliziran. Intifada je tako podvojena organizacija koja je usmjerena natrag na starije centralizirane oblike i naprijed na nove distribuirane oblike organiziranja.

Borbe protiv apartheida u Južnoj Africi slično ilustriraju tu tranziciju i paralelnu prisutnost dvaju temeljnih organizacijskih oblika, ali tijekom mnogo dužeg razdoblja. Unutarnji sastav snaga koje su izazvale i naposljetku srušile režim apartheida bio je krajnje kompleksan i mijenjao se tijekom vremena, ali jasno se može prepoznati, barem od sredine 1970-ih s pobunom u Sowetu i dalje tijekom 1980-ih, ogromno umnažanje horizontalnih borbi.¹⁰¹ Zajednički tim različitih pokretima bio je crnački bijes protiv bijele dominacije, ali oni su bili organizirani u relativno autonomne oblike kroz različite segmente društva. Studentske skupine bile su važni akteri, a sindikati, koji su imali dugu prošlost borbe za prava u Južnoj Africi, odigrali su središnju ulogu. Tijekom tog razdoblja te horizontalne borbe bile su u dinamičnom odnosu prema vertikalni starijih organizacija tradicionalnog vodstva, kao što je Afrički nacionalni kongres (ANC), koji je djelovao u ilegali i u izbjeglištvu do 1990. Moguće je taj kontrast između autonomnih, horizontalnih organizacija i centraliziranog vodstva hipostazirati kao napetost između organiziranih borbi (radnika, studenata i drugih) i ANC-a, ali možda ćemo više svjetla u stvar unijeti prepoznamo li ga također kao napetost unutar samog ANC-a, napetost koja se zadržala i, u nekim pogledima, još više razvila nakon što je ANC izabran na vlast 1994.¹⁰² Dakle, poput Intifade borbe protiv apartheida obuhvatile su dva organizacijska oblika, obilježavajući time u našoj genealogiji točku prijelaza.

Zapatistička nacionalna oslobodilačka vojska (EZLN), koja se prvi put pojavila u meksičkoj pokrajini Chiapas 1990-ih, nudi još čišći primjer te transformacije: zapatisti su prekretnica između staroga gerilskog modela i novog modela biopolitičkih mrežnih struktura. Zapatisti također izvrsno pokazuju kako ekonomska tranzicija postfordizma podjednako može funkcionirati u urbanim i ruralnim teritorijima, povezujući lokalna iskustva s globalnim borbama.¹⁰³ Zapatisti, koji su nastali i prvenstveno ostali seljački i urođenički pokret, koriste internet i komunikacijske tehnologije ne samo kao sredstvo za odašiljanje svojih priopćenja vanjskom svijetu, već također, barem donekle, kao strukturni element unutar svoje organizacije, pogotovo kako se ona širi preko granica južnog Meksika na nacionalnu i globalnu razinu. Komunikacija je u središtu zapatističkog shvaćanja revolucije i zapatisti stalno naglašavaju potrebu za stvaranjem horizontalnih mrežnih organizacija namjesto vertikalnih centraliziranih struktura.¹⁰⁴ Doduše, treba istaknuti da se taj decentralizirani organizacijski model protivi tradicionalnoj vojnoj nomenklaturi EZLN-a – zapatisti su ipak vojska i organizirani su kroz čitav spektar vojnih titula i činova. Međutim, kada se pozornije pogleda, može se vidjeti da iako zapatisti koriste tradicionalnu verziju latinoameričkog gerilskog modela, uključujući tendencije prema centraliziranoj vojnoj hijerarhiji, oni u praksi stalno podrivaju te hijerarhije i decentriraju autoritet kroz elegantne obrate i ironiju koji su tipični za njihovu retoriku. (Dapače, oni samu ironiju pretvaraju u političku strategiju.¹⁰⁵) Primjerice, paradoksalni zapatistički moto “zapovjedništvo sluša” ima za cilj izokretanje tradicionalnih odnosa hijerarhije unutar organizacije. Pozicije vodstva se rotiraju, a izgleda da postoji vakuum autoriteta u samom središtu. Marcos, primarni glasnogovornik i kvazi-mitska ikona zapatista, nosi čin *subcomandante* ne bi li se naglasila njegova relativna podređenost. Štoviše, njihov cilj nije bio poraziti državu i preuzeti suverenu vlast, već promijeniti svijet bez preuzimanja vlasti.¹⁰⁶ Drugim riječima, zapatisti preuzimaju sve elemente tradicionalne strukture i zatim ih transformiraju, pokazujući u najjasnijim mogućim pojmovima narav i smjer postmoderne tranzicije organizacijskih oblika.

U zadnjim desetljećima dvadesetog stoljeća pojavili su se, pogotovo u Sjedinjenim Američkim Državama, brojni pokreti koji se često svrstavaju pod rubriku “identitetska politika”, koji su primarno proizašli iz feminističkih borbi, borbi homoseksualaca i lezbijki te rasnih borbi.¹⁰⁷ Najvažnija organizacijska svojstva tih različitih pokreta je nji-

hovo inzistiranje na autonomiji i njihovo odbijanje bilo kakve centralizirane hijerarhije, vođa ili glasnogovornika. Partija, narodna armija, moderna gerilska sila, sve one iz njihove perspektive doživjele su bankrot zbog tendencije tih struktura da nameću jedinstvo, da niječu njihovu različitost i da ih potčinjavaju interesima drugima. Ako nije moguće demokratski oblik političkog okupljanja koji bi nam dopustio da zadržimo našu autonomiju i afirmiramo naše različitosti, kažu oni, onda ćemo ostati razdvojeni, na svome. Taj naglasak na demokratskoj organizaciji i neovisnosti proizašao je iz unutarnjih struktura tih pokreta, u kojima možemo vidjeti čitavu raznolikost bitnih eksperimenata u suradničkom odlučivanju, koordiniranim afinitetnim skupinama i tako dalje. U tom pogledu, ponovo izdizanje anarhističkih pokreta, pogotovo u Sjevernoj Americi i Europi, bilo je vrlo značajno zbog njihova naglaska na potrebi za slobodom i demokratskom organizacijom.¹⁰⁸ Sva ta iskustva demokracije i autonomije, čak i na najmanjim razinama, golemo su blago za budući razvoj pokretâ.¹⁰⁹

Konačno, globalizacijski pokreti koji su se proširili od Seattlea do Genove i Svjetskih socijalnih foruma u Porto Alegreu i Mumbaiju i koji su udahnuili život pokretima protiv rata dosad su najjasniji primjeri distribuirane mrežne organizacije. Posebno iznenađujući element događanja u Seattleu u studenome 1999. i na svim takvim velikim događajima nakon njega jest taj da su skupine za koje smo smatrali da imaju različite, pa čak suprotstavljene interese uspjele djelovati zajedno – ekolozi sa sindikalistima, anarhisti s crkvenim skupinama, homoseksualci i lezbijke s onima koji protestiraju protiv zatvorsko-industrijskog kompleksa. Te skupine nisu ujedinjene ni pod kakvim zajedničkim autoritetom, već se međusobno odnose kroz mrežnu strukturu. Socijalni forumi, afinitetne skupine i drugi oblici demokratskog odlučivanja čine bazu tih pokreta i uspijevaju djelovati zajedno na temelju onoga što im je zajedničko. To je razlog zbog kojega sebe nazivaju “pokretom pokretâ”. Pun izraz autonomije i različitosti svakog od njih poklapa se sa snažnom artikulacijom svakog od njih. Demokracija određuje i cilj tih pokreta i njihovu stalnu aktivnost. Ti globalizacijski protestni pokreti očigledno su ograničeni u mnogom pogledu. Prije svega, premda je njihova vizija i želja globalna u razmjerima, do sada su uspjeli okupiti značajno članstvo samo u Sjevernoj Americi i Europi. Drugo, dokle god ostaju tek protestni pokreti, koji putuju od jednog sastanka na vrhu do drugog, oni neće biti sposobni preobraziti se u utemeljujuću borbu i artikulirati alternativnu društvenu organizaciju.

Ta ograničenja možda predstavljaju samo privremene prepreke i pokreti će možda otkriti načine kako ih prevladati. Međutim, ono što je najvažnije za našu argumentaciju ovdje je oblik pokreta. Ti pokreti tvore dosad najrazvijeniji primjer mrežnog modela organizacije.

Ovime je zaključena naša genealogija suvremenih oblika otpora i građanskog rata, koja je prvo išla od raspršenih gerilskih pobuna i ustanaka prema ujedinjenom modelu narodne vojske, drugo od centralizirane vojne strukture prema policentričnoj gerilskoj vojsci te konačno od policentričnog modela prema distribuiranoj, punomatričnoj mrežnoj strukturi. *To je vreme naše povijesti*. U mnogim aspektima to je tražična povijest, ispunjena brutalnim porazima, ali ujedno i bogato nasljeđe koje želju za oslobođenjem gura prema budućnosti i bitno određuje sredstva njenog ostvarenja.

Iz naše genealogije modernog otpora proizašla su tri vodeća načela ili kriterija koja smo naveli na početku. Prvo vodeće načelo je jednostavna mjera djelotvornosti unutar neke specifične povijesne situacije. Svaki oblik organizacije mora iskoristiti priliku i povijesne okolnosti koje nudi trenutno ustrojstvo snaga ne bi li maksimizirao svoju sposobnost da se odupre, suprotstavi i zbacila vladajuće oblike moći. Drugo načelo je potreba za oblikom političke i vojne organizacije koji može odgovarati trenutnim oblicima ekonomske i društvene proizvodnje. Oblici pokreta evoluiraju u skladu s evolucijom ekonomskih oblika. Konačno, i najvažnije, demokracija i sloboda stalno djeluju kao vodeća načela u razvoju organizacijskih oblika otpora. U različitim trenucima naše povijesti ta tri načela dolazila su u sukob jedna s drugima, primjerice u slučajevima kad se činilo da se unutarnja demokracija i neovisnost pokreta morala žrtvovati ne bi li se maksimizirala njihova djelotvornost ili u drugim pak slučajevima kada se djelotvornost morala žrtvovati u interesu demokracije ili autonomije pokreta. Danas smo došli do točke gdje se ta tri načela poklapaju. Distribuirana mrežna struktura nudi model za apsolutno demokratsku organizaciju koja odgovara dominantnim oblicima ekonomske i društvene proizvodnje te također predstavlja najmoćnije oružje protiv strukture vladajućih sila.¹¹⁰

U tome mrežnom kontekstu sama legalnost postaje manje djelotvoran i manje važan kriterij razlikovanja između pokreta otpora. Tradicionalno smo odvojeno sagledavali one oblike otpora koji su djelovali “unutar” i “izvan” zakona. *Unutar* uspostavljenih pravnih normi otpor je služio neutralizaciji represivnih učinaka zakona: radnički štrajkovi, aktivni građanski neposluš i razne druge aktivnosti koje se suprotsta-

vljaju ekonomskim i političkim vlastima predstavljaju prvu razinu nepotčinjavanja. Na drugoj razini, partije, sindikati te drugi pokreti i zastupnička tijela koja opkoračuju trenutni pravni poredak, djelujući *unutar i izvan* zakona, stvorili su protusile koje su stalno dovodile u pitanje trenutne vlasti. Na trećoj razini, *izvan* legalnoga, organizirani otpori, uključujući također razne narodne vojske i gerilske pokrete, pokušali su raskrstiti s trenutnim poretkom i urušiti ga, otvarajući prostore za izgradnju novog društva. Dok su u prošlosti te tri razine otpora iziskivale različite organizacije, danas su mrežni pokreti sposobni ući u sve njih simultano. Štoviše, u mrežnom kontekstu pitanje legalnosti postaje sve manje određivo. Primjerice, možda nije moguće reći djeluje li mreža demonstirana na nekom sastanku na vrhu legalno ili ilegalno kada nema središnjeg autoriteta koji predvodi protest i kada su protestne akcije tako raznolike i promjenjive. Dapače, i to je naša glavna poanta, najvažnije razlike među mrežnim otporima ne svode se na puko pitanje legalnosti. Najbolji kriterij za razlikovanje mrežnih pokreta zapravo su tri načela koja smo gore izložili, pogotovo zahtjev za demokracijom. To nam daje sredstva da, primjerice, jasno razlučimo među skupinama koje današnji teoretičari protupobune pogrešno svrstavaju u jednu skupinu. Teoretičari protupobune u mrežnom ratovanju povezuju zapatiste, Intifadu, globalizacijske protestne pokrete, kolumbijske narko-kartele i Al Kaidu. Te različite organizacije grupirane su zajedno jer se čine slično imune na tradicionalne protupobunjeničke taktike. Međutim, kada sagledamo te suvremene oblike organizacije u kontekstu kriterija koje smo ustanovili, jasno možemo prepoznati bitne razlike. (Postoje dakako mnoge druge bitne razlike, kao što je u njihovoj primjeni sile, ali to su razlike koje je naglasila naša analiza u ovom dijelu knjige.) Tako kolumbijski narko-karteli i Al Kaida mogu iz perspektive protupobune sličiti mrežama, ali ustvari oni su krajnje centralizirani, zasnovani na tradicionalnim vertikalnim zapovjednim lancima. Njihove organizacijske strukture nisu ni najmanje demokratske. Za razliku od toga, Intifada i zapatisti, kao što smo vidjeli, u nekim pogledima tendiraju prema distribuiranim mrežnim strukturama bez zapovjednog središta i uz maksimalnu autonomiju svih sudjelujućih elemenata. Njihovo središte je prije njihov otpor protiv dominacije ili njihov protest protiv siromaštva, odnosno, u pozitivnom pogledu, njihova borba za demokratsku organizaciju biopolitičkih zajedničkih dobara.

Sada se trebamo vratiti pitanju legitimacije koje smo postavili ranije. U ovom času trebalo bi postati razvidno da danas iznova problema-

tizirati kako potrebe proletarijata mogu legitimirati nove oblike moći ili, prevedemo li to pitanje u nešto drukčiji idiom, pitati kako se klasna borba može transformirati u socijalni rat ili, opet drukčije, prevodeći ponovo, pitati kako imperijalistički rat može postati prilika za revolucionarni rat – sve to propitivanje je zastarjelo, iscrpljeno i otrcano. Uvjereni smo da mnoštvo postavlja problem društvenog otpora i pitanje legitimacije vlastite moći i primjene sile u posve drukčijim okvirima. Čak nam se čini da ni najnapredniji moderni oblici otpora i građanskog rata ne nude adekvatne elemente za rješavanje našeg problema. Primjerice, Intifada je oblik borbe koji barem površno odgovara nekim jakim karakteristikama pokreta mnoštva, kao što su mobilnost, fleksibilnost i sposobnost prilagodbe te protivljenje promjenjivim oblicima ugnjetavanja na radikalnan način. Međutim, Intifada može samo aludirati na oblik za kojim tragamo, na strateški prijelaz koji proletarijat navodi da poprimi oblik mnoštva, to jest da postane mrežno tijelo. Oblik organizacije koji je potreban mora mobilizirati punu moć biopolitičke proizvodnje i također u potpunosti ostvariti obećanje demokratskog društva.

Ovdje se nalazimo pred svojevrsnim ponorom, strateškom nepoznanicom. Svaki prostorni, vremenski i politički parametar revolucionarnog odlučivanja à la Lenjin izgubio je svoje uporište, dok su pripadajuće strategije postale potpuno nepraktične. Čak i koncept “protu-moći”, koji je bio tako važan za strategije otpora i revolucije u razdoblju oko 1968., gubi svoju snagu. Sva poimanja koja pretpostavljaju moć otpora kao homolognu ili čak sličnu moći koja nas potčinjava više nam nisu od koristi. Ovdje bismo trebali učiti od Pierrea Clastresa koji preispitujući narav rata iz antropološke perspektive tvrdi da na ratove ugnjetavača ne trebamo gledati kao na ratove ugnjetavanih. Kao što Clastres tumači, ratovi ugnjetavanih predstavljaju konstitutivne pokrete koji ciljaju na obranu društva protiv onih koji imaju moć. Povijest narodâ s poviješću je, kažu, povijest klasne borbe – a povijest narodâ bez povijesti, trebali bismo kazati s jednakim uvjerenjem, povijest je njihove borbe protiv države.¹¹¹ Trebamo pojmiti te vrste borbi koje Clastres vidi i prepoznati njihov adekvatni oblik u našem današnjem dobu.

Pa ipak već su nam poznate neke stvari koje nam mogu pomoći da usmjerimo našu strast za otporom. Kao prvo, znamo da je legitimacija globalnog poretka danas fundamentalno utemeljena na ratu. Otpor ratu i time otpor legitimaciji toga globalnog poretka stoga postaje zaje-

dnički etički zadatak. Kao drugo, znamo da su kapitalistička proizvodnja i život (i proizvodnja) mnoštva sve čvršće povezani i međusobno uvjetovani. Kapital ovisi o mnoštvu, ali stalno pada u krizu otporom mnoštva prema zapovijedanju i autoritetu kapitala. (To će biti središnja tema 2. dijela knjige.) U borbi prsa o prsa mnoštva i Imperija na biopolitičkom poprištu koje ih zbližava mnoštvo se poziva na demokraciju kao svoje političko utemeljenje. Ta demokracija koja se protivi ratu jest “apsolutna demokracija”. Mi također taj demokratski pokret možemo nazvati procesom “egzodusa”, jer on uključuje to da mnoštvo raskida veze koje povezuju imperijalne suverene vlasti uz pristanak potčinjenih. (Apsolutna demokracija i egzodus bit će središnje teme 3. dijela knjige.)

98

INTELEGENCIJA ROJA

Rat

Kada distribuirana mreža napadne ona se roji oko svog neprijatelja: bezbrojne neovisne sile čine se kao da sa svih strana udaraju u pojedinačnu točku i onda opet nestaju u okolini.¹¹² Iz vanjske perspektive mrežni napad može se opisati kao roj jer se pokazuje bezobličan. Budući da mreža nema središta koji diktira poredak, oni koji mogu misliti samo u okvirima tradicionalnih modela predmnijevaju da ona uopće nema organizacije – oni vide puku spontanost i anarhiju. Mrežni napad doima se poput roja ptica ili kukaca u filmu strave – mnoštva bezumnih napadača, nepoznatih, neodredivih, neviđenih i neočekivanih. Međutim, ako se pogleda unutar mreže, možemo vidjeti da je ona organizirana, racionalna i stvaralačka. Ona ima inteligenciju roja.

Nedavna istraživanja umjetne inteligencije i računalnih modela koriste pojam inteligencije roja kako bi imenovala kolektivne i distribuirane tehnike rješavanja problema bez centralizirane kontrole ili datosti globalnog modela.¹¹³ Ona tvrde da je dio problema s većinom prethodnih istraživanja umjetne inteligencije bio taj što su predmnijevala da je inteligencija smještena u pojedinačnom umu, dok je njihov argument da je inteligencija fundamentalno društvena. Ti istraživači tako izvlače pojam roja iz kolektivnog ponašanja društvenih životinja, kao što su mravi, pčele i termite, u cilju ispitivanja multiagentnih distribuiranih sistema inteligencije. Skupno životinjsko ponašanje može ponuditi prvu aproksimaciju te ideje. Primjerice, razmotrimo kako tropski termite grade velebne, razgranate strukture svodova komunicirajući međusobno – istraživači polaze od hipoteze da

svaki termite prati koncentraciju feromona koju su ostavili drugi termite u roju.¹¹⁴ Iako nijedan termite pojedinačno nema visoku inteligenciju, roj termite formira inteligentni sistem bez centralne kontrole. Inteligencija roja je fundamentalno utemeljena na komunikaciji. Istraživačima na području umjetne inteligencije i računalnih metoda, razumijevanje tog rojevitog ponašanja pomaže u pisanju algoritama kojima bi se računski optimiziralo rješavanje problema. Računala se također mogu projektirati tako da procesiraju informacije brže korištenjem rojevite arhitekture namjesto konvencionalnih centraliziranih modela procesiranja.

Rojeviti model što ga sugeriraju životinjska društva i koji su razvili ti istraživači pretpostavlja da je svaki od agenata ili čestica u roju de facto isti i sam za sebe ne previše kreativan. Za razliku od toga, rojevi koje možemo vidjeti kako nastaju u novim mrežnim političkim organizacijama sazđani su od mnoštva različitih kreativnih aktera. To dodaje nekoliko dodatnih slojeva kompleksnosti modelu. Pripadnici mnoštva ne moraju postati isti ili odreći se svoje kreativnosti da bi međusobno komunicirali i surađivali. Oni ostaju različiti u pogledu rase, roda, spolnosti i tako dalje. Dakle, ono što trebamo pojmiti je ta kolektivna inteligencija koja može nastati iz komunikacije i suradnje tako raznolike mnogostrukosti.

Možda ćemo kada shvatimo ogromni potencijal te inteligencije roja konačno moći razumjeti zašto je pjesnik Arthur Rimbaud u svojim prekrasnim himnama Pariškoj komuni 1871. stalno zamišljao revolucionarne komunare kao kukce. Dakako, nije rijetko da se neprijateljske jedinice zamišlja kao kukce. Dapače, Emile Zola u svome povijesnom romanu Le débâcle opisuje “crne rojeve” Prusa koji gaze francuske položaje kod Sedana poput nasrnulih mrava: “un si noir fourmillement de troupes allemandes”.¹¹⁵ Takve insektne metafore za neprijateljske rojeve naglašavaju neizbježni poraz, a da pritom neprijatelj može ostati inferioran – ta oni su samo bezumni kukci. Međutim, Rimbaud uzima taj ratni kliše i izokreće ga, skladajući hvalospjeve roju. Komunari koji brane svoj revolucionarni Pariz protiv vladinih snaga koje napadaju iz Versaillesa mile gradom u Rimbaudovoj poeziji poput mrava (fourmillier) i njihove barikade pršte od aktivnosti poput mravinjaka (fourmilières). Zašto bi Rimbaud opisao komunare, koje voli i kojima se divi, kao roj mrava? Ako pozornije pogledamo, vidjet ćemo da je čitava Rimbaudova poezija puna kukaca, pogotovo zvukova kukaca, zujanja, brujanja, rojenja (bourdonner, grouiller). “Kukco-stih” je izraz kojim jedan čitatelj opisuje Rimbaudovu poeziju, “muzika roja”.¹¹⁶ Ponovno buđenje i ponovno otkrivanje osjeta u mladahnom tijelu – središnji dio Rimbaudova poetskog svijeta – to se događa u brujanju i roje-

99

Otpor

nju puti. To je nova vrsta inteligencije, kolektivne inteligencije, rojevite inteligencije koju su Rimbaud i komunari anticipirali.

OD BIOMOĆI PREMA BIOPOLITIČKOJ PROIZVODNJI

Genealogija otpora koju smo upravo zaključili – od narodnih vojski i gerilskih jedinica do mrežnih pokreta – može se lako učiniti premehaničkom ili nategnutom. Ne želimo ostaviti dojam da se oblici otpora razvijaju nekakvom prirodnom evolucijom ili nekim unaprijed zacrtanim maršem prema apsolutnoj demokraciji. Upravo suprotno, ti povijesni procesi nisu predodređeni ni na koji način niti ih naprijed vuče nekakav idealni konačni cilj povijesti. Povijest se razvija u suprotstavljenim i nenadanim smjerovima, stalno podložna slučaju i zgodi. Momenti borbe i otpora nastaju na nepredviđene i nepredvidljive načine.

100

Rat

Trebamo također uvidjeti da razmatranje genealogije otpora samo u pogledu *oblika*, kao što smo primarno to činili do sada, nije dovoljno. Formalne razlike između centralizirane vojske, policentričnih gerilskih skupina, distribuiranih mreža doista nude jedan kriterij vrednovanja i razlikovanja pokreta otpora, ali ne i jedini niti najvažniji. Takva formalna razlikovanja između, recimo, globalizacijskih pokreta i terorističkih mreža ili između zapatista i narko-lanaca uspijevaju zahvatiti samo mali dio onoga što je stvarno različito među njima. Moramo gledati ne samo na oblik nego i sadržaj onoga što oni čine. Činjenica da je pokret organiziran kao mreža ili roj ne jamči da će biti miran ili demokratski. Pomak dalje od formalnih pitanja omogućio bi nam da se bolje uhvatimo u koštac s nacionalističkim i religioznim oblicima otpora. Nacionalistički i religiozni otpori najčešće i jesu utemeljeni na centraliziranim organizacijama i jakom shvaćanju identiteta, ali ne treba ih samo zbog toga smatrati reakcionarnim ili nazadnim. Demokracija nije samo stvar formalnih struktura i odnosa već i društvenih sadržaja, toga kako se odnosimo jedni prema drugima i kako proizvodimo zajedno.

Paralela koju smo povukli između evolucije otpora i evolucije ekonomske proizvodnje također je bila ograničena, usredotočena samo na oblik. Ako promatramo samo formalnu korespondenciju mogli bismo stvoriti dojam da je tehnološka inovacija primarna pokretačka snaga

društvene promjene. Sada trebamo razmotriti sadržaj onoga što se proizvodi, njegovo kako i tko. Tek kada proizvodnju sagledamo iznutra te sagledamo uvjete rada i temelje eksploatacije moći uvidjet ćemo kako otpori nastaju na radnom mjestu i kako se mijenjaju ukorak s transformacijama radne snage i svih proizvodnih odnosa. To će nam omogućiti da razradimo mnogo supstancijalniju vezu između proizvodnje i otpora.

Nakon što smo toliko govorili o ratu, sada, u 2. dijelu knjige, trebamo se okrenuti proizvodnji te ispitati narav i podjele suvremene globalne ekonomije. To, međutim, neće biti strogo ekonomsko ispitivanje, jer će se vrlo brzo otkriti da je u mnogim aspektima ekonomska proizvodnja danas istodobno kulturna i politička. Ustvrdit ćemo da dominantni oblik suvremene proizvodnje, koji uspostavlja svoju hegemoniju nad drugima, stvara “nematerijalna dobra” kao što su ideje, znanje, oblici komunikacije i odnosi. U takvom nematerijalnom radu proizvodnja se prelijeva preko granica tradicionalnog poimanja ekonomije mobilizirajući izravno kulturu, društvo i politiku. Ono što se u tom slučaju proizvodi nisu samo materijalna dobra već i stvarni društveni odnosi i oblici života. Tu ćemo vrstu proizvodnje nazvati “biopolitičkom” ne bismo li naglasili koliko su njeni proizvodi opći i koliko izravno ona mobilizira društveni život u njegovoj cjelini.

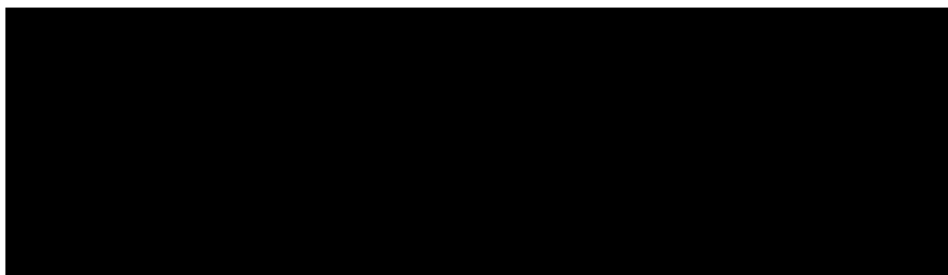
Ranije smo govorili o “biomoći” kako bismo pojasnili da nas trenutni ratni režim ne ugrožava samo smrću nego da on vlada nad životom, producirajući i reproducirajući sve aspekte društva. Sada ćemo se prebaciti s biomoći na biopolitičku proizvodnju. Jedna i druga mobiliziraju društveni život u cjelini – stoga imaju zajednički prefiks *bio* – ali to čine na vrlo različite načine. Biomoć stoji iznad društva, transcendentna, kao suverena vlast koja nameće svoj poredak. Za razliku od toga, biopolitička je proizvodnja imanentna društvu te stvara društvene odnose i oblike suradničkim oblicima rada. Biopolitička proizvodnja dat će supstancu našem ispitivanju demokracijâ, koje je dosad bilo previše formalno. Ona će također razjasniti društvenu osnovu na kojoj je danas moguće započeti projekt mnoštva.

101

Otpor

Mnoštvo

Političko djelovanje koje cilja na transformaciju i oslobođenje danas je moguće poduzeti samo na temelju mnoštva. Da biste shvatili pojam mnoštva u njegovu najopćijem i najapstraktnijem obliku, dopustite nam da ga kontrastiramo s pojmom naroda.¹ Narod je jedan. Naravno, stanovništvo je sastavljeno od mnogobrojnih različitih pojedinaca i klasa, ali narod sintetizira ili reducira te društvene razlike u jedan identitet. Za razliku od toga, mnoštvo nije objedinjeno, već ostaje pluralno i mnogostruko. To je razlog zbog kojega, prema dominantnoj tradiciji političke filozofije, narod može vladati kao suverena moć, dok mnoštvo ne može. Mnoštvo se sastoji od skupa *singularnosti* – a pod singularnošću tu mislimo društveni subjekt čija se razlika ne može svesti na istost, razlika koja ostaje različita. Sastavnice naroda su bezrazlične u njihovu jedinstvu – one postaju identitet negiranjem ili stavljanjem u zagradu svojih razlika. Pluralne singularnosti mnoštva stoga su u kontrastu spram bezrazličnog jedinstva naroda.

Međutim, iako mnoštvo ostaje mnogostruko, ono nije fragmentirano, anarhično ili nekoherentno. Pojam mnoštva stoga treba kontrastirati nizu drugih pojmova koji označavaju množinske kolektive, kao što su gomila, masa i rulja. Budući da su različiti pojedinci ili skupine koje tvore gomilu nekoherentni i ne prepoznaju nikakva zajednička svojstva, njihov skup razlika ostaje inertan i može se činiti bezrazličnim zbrojem. Sastavni elementi masa, rulje i gomile nisu singularnosti – i to je očividno iz činjenice da njihove razlike tako lako tonu u bezrazličnost cjeline. Štoviše, ti su društveni subjekti fundamentalno pasivni, u smislu da ne mogu djelovati samostalno, već ih treba voditi. Gomila ili rulja ili svjetina mogu imati društvene učinke – često strašno razorne učinke – ali ne mogu djelovati same po sebi. Stoga su prijemčive za vanjsku manipulaciju. Mnoštvo označava aktivni društveni subjekt, koji djeluje na temelju onoga što singularnosti dijele kao zajedničko. Mnoštvo je iznutra različito, mnoštveni društveni subjekt čija se konstitucija i djelovanje ne temelje na identitetu ili jedinstvu (a još manje na bezrazličnosti), već na onom što mnoštvo ima zajedničko.

Ta početna pojmovna definicija mnoštva postavlja jasan izazov pred čitavu tradiciju suverenosti. Kao što ćemo obrazložiti u 3. dijelu knjige, jedna od stalno ponavljanih istina političke povijesti jest da jedan može vladati, bilo da se radi o monarhu, partiji, narodu ili pojedincu – a društveni subjekti koji nisu ujedinjeni i koji ostaju mnoštveni ne mogu vladati, već njima treba vladati. Drugim riječima, svaka suverena moć nužno formira *političko tijelo* koje ima glavu koja zapovijeda, udove koji slušaju i organe koji funkcioniraju skupa kako bi podržali vladara. Pojam mnoštva dovodi u pitanje tu uvriježenu istinu suverenosti. Mnoštvo, iako ostaje mnoštveno i iznutra različito, sposobno je djelovati zajednički i tako vladati nad sobom. Mnoštvo nije političko tijelo s jednim koji zapovijeda i drugima koji slušaju, već *živo tkivo* koje vlada nad sobom. Dakako, ova definicija mnoštva otvara mnoge pojmovne i praktične probleme, o kojima ćemo opsežno raspraviti u ovom i sljedećem dijelu, no treba otpočetak biti jasno da je izazov mnoštva izazov demokracije. Mnoštvo je jedini društveni subjekt koji je sposoban ostvariti demokraciju, to jest vladavinu svih nad svima. Drugim riječima, ulozi su iznimno visoki.

U ovome poglavlju razradit ćemo pojam mnoštva prvenstveno iz socioekonomske perspektive. Mnoštvo je također pojam rasnih, rodni i spolnih razlika. Naš fokus na ekonomsku klasu ovdje treba smatrati djelomično kompenzacijom za relativni izostanak pažnje za pitanja klase proteklih godina u usporedbi s tim drugim linijama društvene razlike i hijerarhije. Kao što ćemo vidjeti, suvremeni oblici proizvodnje, koje ćemo nazvati biopolitičkom proizvodnjom, nisu ograničeni na ekonomske fenomene, već teže uključiti sve aspekte društvenog života, uključujući komunikaciju, znanje i afekte. Također je odmah korisno prepoznati da je nešto poput pojma mnoštva odavno dijelom nekih snažnih tokova u feminističkoj i antirasističkoj politici. Kad kažemo da ne želimo svijet bez rasnih ili rodni razlika, već naprotiv svijet u kojemu rasa ili rod nisu bitni, to jest svijet u kojemu one ne određuju hijerarhije moći, svijet u kojemu se razlike slobodno izražavaju, to je iskaz žudnje za mnoštvom. I naravno, za singularnostima koje sazdaju mnoštvo, jer da bismo uklonili ograničavajući, negativni, destruktivni karakter razlika i učinili razlike (rodne razlike, rasne razlike, razlike u spolnosti i tako dalje) našom snagom, moramo radikalno transformirati ovaj svijet.²

Iz socioekonomske perspektive mnoštvo je zajednički subjekt radne snage, to jest stvarno tkivo postmoderne proizvodnje, ali istodob-

no i objekt iz kojega kolektivni kapital pokušava stvoriti tijelo svoga globalnog razvitka. Kapital želi pretvoriti mnoštvo u organsko jedinstvo, kao što ga država želi pretvoriti u narod. Tu se onda, kroz borbe radne snage, počinje ukazivati stvarna produktivna biopolitička figura mnoštva. Kada je tkivo mnoštva zarobljeno i preobraženo u tijelo globalnoga kapitala, ono se nalazi unutar i protiv procesa kapitalističke globalizacije. Međutim, biopolitička proizvodnja mnoštva teži mobilizirati ono što dijeli kao zajedničko i što proizvodi kao zajedničko protiv imperijalne moći globalnoga kapitala. S vremenom, razvijajući svoju produktivnu figuru utemeljenu na zajedničkome, mnoštvo se može kretati kroz Imperij i probiti se na drugu stranu, izraziti se autonomno i vladati nad sobom.

Odmah trebamo prepoznati razmjere domene kapitala. Kapital više nema vlast samo nad omeđenim mjestima unutar društva. Kako se impersonalna vladavina kapitala širi kroz društvo izvan zidova tvornice i geografski diljem svijeta, kapitalističko zapovijedanje teži postati “ne-mjesto” iliti, u stvarnosti, svako mjesto. Više nema ničega izvanjskoga kapitalu, kao što nema niti izvanjskoga logici biomoći koju smo opisali u 1. dijelu – i ta podudarnost nije nikakva slučajnost, jer kapital i biomoć prisno djeluju zajedno. Za razliku od toga, mjesta izrabljivanja su uvijek određena i konkretna, te stoga trebamo shvatiti izrabljivanje na temelju specifičnih mjesta gdje je ono locirano i specifičnih oblika u koje je organizirano. To će nam omogućiti da razradimo *topologiju* različitih figura izrabljivanog rada i *topografiju* njegove prostorne raspoređenosti diljem svijeta. Takva je analiza korisna jer mjesto izrabljivanja je jedno od bitnih mjesta gdje se pojavljuju činovi odbijanja i egzodusa, otpora i borbe. Ta analiza će time dovesti do kritike političke ekonomije globalizacije utemeljene na otporima formiranju tijela globalnoga kapitala i na oslobodilačkim potencijalima zajedničkih moći koje dijeli globalno udarničko mnoštvo.

106

Mnoštvo

2.1 OPASNE KLASSE

Staljinova temeljna greška je nepovjerenje u seljake.

MAO CE TUNG

Mi smo siromasi!

PROTESTNI SLOGAN U JUŽNOJ AFRICI

KAKO RAD POSTAJE ZAJEDNIČKIM

107

Opasne
klase

Mnoštvo je klasni pojam. Teorije ekonomskih klasa tradicionalno su prinuđene izabrati između jedinstva i pluralnosti. Pol jedinstva uobičajeno se vezuje uz Marxa i njegovu tvrdnju da kapitalističko društvo teži prema pojednostavljenju klasnih kategorija tako da se svi oblici radne snage teže stopiti u jedan jedinstveni subjekt, proletarijat, koji se sukobljava s kapitalom. Pol pluralnosti pak najjasnije ilustriraju liberalne argumentacije koje inzistiraju na neizbježnoj mnogostrukosti društvenih klasa. Ustvari, obje su te perspektive istinite. U prvom slučaju, istina je da je kapitalističko društvo karakterizirano podjelom na kapital i radnu snagu, na one koji posjeduju proizvodna sredstva i na one koji ih ne posjeduju, i da stoga uvjeti za rad i uvjeti za život onih bez vlasništva teže poprimiti zajednička svojstva. Isto tako je, u drugom slučaju, istina da postoji potencijalno beskonačan broj klasa koje tvore suvremeno društvo utemeljeno ne na ekonomskim razlikama, već također na razlikama rase, etničkog porijekla, geografije, roda, spolnosti i drugih faktora. Činjenica da su obje te naizgled suprotstavljene pozicije istinite trebala bi ukazati na to da je sama ta alternative možda lažna.³ Prinudni izbor između jedinstva i mnogostrukosti tretira klasu kao da se radi o puko empirijskom pojmu i propušta uzeti u obzir razmjere u kojima je sama klasa politički definirana.

Klasa je određena klasnom borbom. Naravno, postoji beskonačno mnogo načina na koje se ljudi mogu grupirati u klase – prema boji kose, krvnoj grupi i tako dalje, no klase koje su bitne su one klase koje su

definirane linijama kolektivne borbe. U tom pogledu rasa je podjednako politički pojam kao i ekonomska klasa. Ni etnička pripadnost ni boja kože ne određuju rasu – rasa je politički određena kolektivnom borbom. Neki smatraju da rasu stvara rasno ugnjetavanje, kao što je Jean-Paul Sartre tvrdio da antisemitizam proizvodi Židova. Tu logiku treba odvesti korak dalje: rasa nastaje kolektivnim otporom protiv rasnog ugnjetavanja. Ekonomska klasa se slično formira kolektivnim činovima otpora. Prema tome, niti istraživanje o ekonomskim klasama niti istraživanje o rasi ne bi trebalo krenuti od pukog kataloga empirijskih razlika, već od linija kolektivnog otpora moći. Klasa je, ukratko, politički pojam, utoliko što klasa jest i može jedino biti kolektivitet koji se bori zajednički.

Klasa je također politički pojam u jednom drugom pogledu: teorija klasa ne samo da odražava postojeće linije klasne borbe nego i predlaže potencijalne buduće linije. Zadatak teorije klasa u tom je pogledu onda identificirati postojeće *uvjete* za potencijalnu kolektivnu borbu i izraziti ih kao politički *prijedlog*. Klasa je zapravo konstitutivna intervencija, projekt. Tako bi očito trebalo čitati Marxovu tvrdnju o težnji prema binarnom modelu klasnih struktura u kapitalističkim društvima. Empirijska tvrdnja tu nije da društvo već karakterizira jedna jedinstvena klasa radništva suprotstavljena jednoj jedinstvenoj klasi kapitala. Primjerice, u Marxovim povijesnim spisima njegova analiza bavi se zasebno mnogobrojnim klasama radništva i kapitala. Empirijska tvrdnja Marxove klasne teorije glasi da postoje uvjeti koji omogućuju stvaranje jedne jedinstvene klase radništva. Ta tvrdnja je ustvari dio političkog prijedloga za objedinjenjem borbi radništva u proletarijat kao klasu. Taj politički projekt je ono što najfundamentalnije razdvaja Marxovu binarnu klasnu koncepciju od liberalnih modela pluralnosti klasa.

U toj točki zapravo staro razlikovanje između ekonomskih i političkih borbi postaje gotovo prepreka za razumijevanje klasnih odnosa. Klasa je zapravo biopolitički pojam koji je istodobno ekonomski i politički.⁴ K tome, kada kažemo biopolitički to također znači da naše razumijevanje rada ne može biti ograničeno na nadničarski rad, već se mora odnositi na ljudske stvaralačke kapacitete u svoj njihovoj općosti. Kao što ćemo ustanoviti, siromašni time nisu isključeni iz te koncepcije, već su dapače u njoj srži.

Pojam mnoštva, dakle, u jednom pogledu bi trebao pokazati da teorija ekonomske klase ne treba birati između jedinstva i pluralnosti. Mnoštvo je nesvodiva mnogostrukost – singularne društvene razlike

koje tvore mnoštvo moraju uvijek biti iskazane i nikada poravnate u istovjetnost, jedinstvo, identitet ili bezrazličnost. Mnoštvo nije naprosto fragmentirana i raspršena mnogostrukost. Doduše, istina je da su se u našem postmodernome društvenom životu stari identiteti raspali. Primjerice, kasnije u ovom poglavlju ćemo raspravljati o tome kako su čvrsti identiteti industrijskog radništva u dominantnim zemljama narušeni porastom kratkoročnog zapošljavanja i prisilnom mobilnošću novih oblika rada, kako je migracija dovela u pitanje tradicionalna shvaćanja nacionalnog identiteta, kako se obiteljski identitet promijenio i tako dalje. Međutim, fragmentacija modernih identiteta ne sprječava singularnosti da djeluju zajednički. To je definicija mnoštva koju smo započeli gore: singularnosti koje djeluju zajednički. Ključ za tu definiciju je činjenica da ne postoji pojmovno ili stvarno proturječje između singularnosti i zajedničkosti.

U jednom drugom pogledu pojam mnoštva trebao bi nanovo probuditi Marxov politički projekt klasne borbe. Mnoštvo je iz te perspektive utemeljeno ne toliko na trenutnoj empirijskoj opstojnosti klase koliko na njenim uvjetima mogućnosti. Drugim riječima, pitanje koje treba postaviti nije “Što je to mnoštvo?”, već “Što mnoštvo može postati?” Takav politički projekt jasno mora biti utemeljen u empirijskoj analizi koja pokazuje zajedničke uvjete onih koji mogu postati mnoštvo. Dakako, zajednički uvjeti ne znače istovjetnost ili jedinstvo, ali oni zahtijevaju da razlike u naravi ili vrsti ne dijele mnoštvo. Drugim riječima, to znači da bezbrojni, specifični tipovi rada, oblika života i geografskog položaja, koji će uvijek biti nužni, ne sprječavaju komunikaciju i suradnju na zajedničkom političkom projektu. Taj mogući zajednički politički projekt, ustvari, sadrži neke sličnosti s projektom niza devetnaestostoljetnih pjesnika-filozofa, od Hölderlina i Leopardija do Rimbauda, koji su uzeli drevno shvaćanje ljudske borbe protiv prirode i preobrazili je u element solidarnosti svih koji ustaju protiv izrabljivanja. (Njihova situacija suočavanja s krizom Prosvjetiteljstva i revolucionarne misli zapravo i nije toliko različita od naše situacije.) Od borbe protiv ograničenja, oskudnosti i surovosti prirode prema suvišku i izobilju ljudske produktivnosti – to je materijalna baza stvarnoga zajedničkog projekta koji su ti pjesnici-filozofi proročki prizivali.⁵

Jedno polazište je misliti mnoštvo kao sve one koji rade pod vladavinom kapitala i time potencijalno kao klasu onih koji odbijaju vladavinu kapitala. Pojam mnoštva se tako znatno razlikuje od pojma radničke klase, barem od uporabe tog pojma u devetnaestom i dvadesetom

tom stoljeću. Radnička klasa je fundamentalno restriktivni pojam utemeljen na isključivanju. U njenom najograničenijem poimanju radnička klasa se odnosi samo na industrijsku radnu snagu i tako isključuje sve druge radne klase. U najširem poimanju, pak, radnička klasa se odnosi na sve nadničare i time isključuje različite nenadničarske klase. Isključivanje drugih oblika rada iz radničke klase temelji se na shvaćanju da postoje razlike u vrsti između, primjerice, muškog industrijskog rada i ženskog reproduktivnog rada, između industrijskog rada i seljačkog rada, između radništva i siromašnih. Radnička klasa smatra se primarnom produktivnom klasom i izravno pod vladavinom kapitala, pa prema tome jedinim subjektom koji može stvarno djelovati protiv kapitala. Druge izrabljivane klase mogu se također boriti protiv kapitala, ali samo pod vodstvom radničke klase. Bez obzira na to je li to tome bilo tako u prošlosti ili nije, pojam mnoštva počiva na činjenici da to danas ne vrijedi. Drugim riječima, taj pojam počiva na tvrdnji da nema političkog prioriteta među oblicima rada: svi oblici rada danas su društveno produktivni, oni proizvode u zajedništvu i oni također dijele zajednički potencijal da se odupru dominaciji kapitala. Možete to zamisliti kao jednakost mogućnosti za otpor. Valja odmah pojasniti da to neće reći da industrijski rad ili radnička klasa nisu bitni, već naprosto da oni nisu politički povlašteni naspram drugih radnih klasa unutar mnoštva. Za razliku od isključivanja koja karakteriziraju pojam radničke klase, mnoštvo je dakle otvoren i obuhvatan pojam. Mnoštvo pojmu proletarijata daje njegovu najpuniju definiciju: oni koji rade i proizvode pod vladavinom kapitala. Da bismo verificirali taj pojam mnoštva morat ćemo pokazati da razlike u vrsti koje su bile osnova podjele rada više nisu primjenjive – drugim riječima, da su ostvareni uvjeti da različiti tipovi rada komuniciraju, surađuju i postanu zajednički.

Prije nego što se okrenemo figurama rada koje su se tradicionalno isključivale iz radničke klase, trebali bismo nakratko prvo razmotriti opće smjernice prema kojima se sama radnička klasa transformirala, pogotovo u pogledu njenog hegemonijskog položaja u ekonomiji. U svakom ekonomskom sistemu postoje usporedo drugi mnogobrojni različiti oblici rada, ali uvijek je tu jedna figura rada koja uspostavlja hegemoniju nad drugima. Ta hegemonijska figura služi kao vrtlog koji postupno transformira druge figure kako bi one poprimile njena svojstva. Hegemonijska figura nije dominantna u kvantitativnom pogledu, već u načinu na koji ima transformacijsku moć nad drugima. Hegemonija tu označava tendenciju.

U devetnaestom i dvadesetom stoljeću industrijski rad je bio hegemonijski u globalnoj ekonomiji, iako je ostao manjinski u kvantitativnom pogledu u usporedbi s drugim oblicima proizvodnje poput poljoprivrede.⁶ Industrija je bila hegemonijska utoliko što je uvlačila druge oblike u svoj vrtlog: poljoprivreda, rudarstvo, čak i društvo morali su se industrijalizirati. Ne samo mehanizirana praksa već i ritam života industrijskog radništva i njegov radni dan postupno su transformirali sve druge društvene institucije, kao što su obitelj, škola i vojska. Daka, transformirane prakse rada, u poljima kao što je industrijalizirana poljoprivreda, uvijek su ostajale različite od industrije, ali uvijek su dijelile sve više zajedničkih elemenata. To je aspekt tog procesa koji nas najviše zanima: mnoštvenost specifičnih konkretnih oblika rada ostaje različita, ali teži akumulirati sve veći broj zajedničkih elemenata.

U zadnjim desetljećima dvadesetog stoljeća industrijski rad je izgubio svoju hegemoniju i namjesto njega pojavio se “nematerijalni rad”, to jest rad koji stvara nematerijalne proizvode, kao što su znanje, informacija, komunikacija, odnos ili emocionalna reakcija.⁷ Konvencionalni pojmovi kao što su *uslužni rad*, *intelektualni rad* i *kognitivni rad* redom se odnose na različite aspekte nematerijalnog rada, ali nijedan ne zahvaća njegovu općost. Za početak možemo nematerijalni rad misliti u dva načelna oblika. Prvi oblik se odnosi na rad koji je primarno intelektualan ili jezični, kao što su rješavanje problema, simbolički i analitički zadaci te jezično izražavanje.⁸ Ta vrsta nematerijalnog rada proizvodi ideje, simbole, kodove, tekstove, jezične figure, slike i druge proizvode te vrste. Drugi primarni oblik nematerijalnog rada nazivamo “afektivnim radom”. Za razliku od emocija, koje su mentalni fenomen, afekti se podjednako odnose na tijelo i um. Štoviše, afekti, kao što su radost i tuga, otkrivaju trenutno stanje života u čitavom organizmu, iskazujući određeno stanje tijela prema određenim modalitetima mišljenja.⁹ Dakle, afektivni rad je rad koji proizvodi ili manipulira afektima kao što su osjećaj mira, ugone, zadovoljstva, uzbuđenja ili strasti. Primjerice, možemo raspoznati afektivni rad u radu pravnih savjetnika, stjuarda i radnika u lancima brze prehrane (usluga s osmijehom). Jedna od naznaka sve većeg značaja afektivnog rada, barem u dominantnim zemljama, jest tendencija da poslodavci naglašavaju obrazovanje, stav, karakter i “proaktivno socijalno” ponašanje kao primarne vještine koje su potrebne zaposleniku.¹⁰ Radnik s dobrim stavom i socijalnim vještinama drugi je način da se kaže kako je radnik sposoban za afektivni rad.

Većina stvarnih poslova koji uključuju nematerijalni rad kombiniraju ta dva oblika. Primjerice, komunikacijsko povezivanje nedvojbeno je jezična i intelektualna operacija, ali neizbježno ima i afektivnu komponentu u odnosu među stranama u komunikaciji. Uobičajeno je kazati da novinari i mediji općenito ne samo da donose informacije već također čine vijesti atraktivnima, uzbudljivima, poželjnima – mediji moraju stvarati afekte i oblike života.¹¹ Dapače, svi oblici komunikacije kombiniraju proizvodnju simbola, jezika i informacija s proizvodnjom afekta. K tome, nematerijalni rad gotovo se uvijek miješa s drugim oblicima rada: primjerice, zdravstveni radnici izvide afektivne, kognitivne i jezične zadatke uz materijalne, kao što je čišćenje kreveta i previjanje.

Moramo naglasiti da rad koji uključuje svaka nematerijalna proizvodnja ostaje materijalan – on uključuje naša tijela i mozgove kao svaki drugi rad. Ono što je nematerijalno jest *njegov proizvod*. Priznajemo da je *nematerijalni rad* vrlo višeznačan pojam u tom pogledu. Možda bi bilo bolje shvatiti taj novi hegemonijski oblik kao “biopolitički rad”, to jest rad koji stvara ne samo materijalna dobra nego također odnose i, naposljetku, sam društveni život. Pojam *biopolitički* tako ukazuje na to da tradicionalna razlikovanja između ekonomskog, političkog, društvenog i kulturnog postaju sve nejasnija. Međutim, biopolitika uvodi brojna dodatna usložnjenja, tako da s našega gledišta pojam nematerijalnosti, unatoč svojim nejasnoćama, olakšava početno razumijevanje i bolje ukazuje na opću tendenciju ekonomske transformacije.

Kada tvrdimo da nematerijalni rad teži zauzeti hegemonijski položaj, ne želimo reći da većina radnika danas na svijetu proizvodi primarno nematerijalna dobra. Naprotiv, poljoprivredni rad ostaje, kao što jest već stoljećima, dominantan u kvantitativnom pogledu, a ni industrijski rad se nije globalno smanjio u brojčanom pogledu. Nematerijalni rad tvori manjinu globalnog rada i koncentriran je u nekim od dominantnih regija svijeta. Namjesto toga, naša je tvrdnja da je nematerijalni rad postao *hegemonijski u kvalitativnom pogledu* te da je nametnuo tendenciju drugim oblicima rada i samom društvu. Drugim riječima, nematerijalni rad je danas u istom položaju u kojem je industrijski rad bio prije 150 godina, kada je činio samo mali udio globalne proizvodnje i bio koncentriran na malom dijelu svijeta, ali je ipak imao hegemoniju nad svim drugim oblicima proizvodnje. Kao što su se u toj fazi svi oblici rada i samo društvo morali industrijalizirati, danas se rad i društvo moraju informatizirati, postati inteligentni, postati komunikativni, postati afektivni.

U nekim pogledima potčinjene klase iz razdoblja industrijske hegemonije nude ključ za razumijevanje glavnih odlika hegemonije nematerijalnog rada. S jedne strane, poljoprivrednici su uvijek koristili znanje, inteligenciju i inovaciju tipičnu za nematerijalni rad. Poljoprivredni rad zacijelo je fizički iznimno naporan – zemlja je nisko, kao što vam svatko tko je radio na polju može reći, ali poljoprivreda je također znanost. Svaki poljoprivrednik je kemičar koji usklađuje tipove tla s odgovarajućim zasadima, pretvara voće i mlijeko u vino i sir; biolog-genetičar koji selektira najbolje sjeme da bi poboljšao sorte biljaka; meteorolog koji promatra nebo. Poljoprivrednik mora poznavati zemlju i raditi s njom, u skladu s njenim ritmovima. Ustanoviti najbolji dan za sadnju ili žetvu usjeva kompleksna je računica. To nije spontani čin intuicije ili doslovno ponavljanje prošlosti, već odluka utemeljena na primjeni tradicionalnih znanja, koja se stalno obnavljaju inteligencijom i pokusima, na opažane uvjete. (Poljoprivrednici isto tako moraju biti financijski spekulanti – pratiti stalne fluktuacije tržišta vrebajući najbolje vrijeme za prodaju svojih proizvoda.) Ta vrsta otvorene znanosti karakteristična za poljoprivredu koja se mijenja prema nepredvidljivim promjenama prirode sugerira tipove znanja koji su središnji za nematerijalni rad za razliku od mehanicističkih znanosti tvornice.

S druge strane, drugi oblik rada koji je potčinjen industrijskoj hegemoniji, a koji se tradicionalno nazivao “ženski rad”, pogotovo reproduktivni rad u domaćinstvu, pokazuje ne samo isti tip otvorene znanosti sazdane od znanja i inteligencije bliske prirodi već također afektivni rad koji je centralan za nematerijalnu proizvodnju. Socijalistički orijentirane feminističke znanstvenice opisivale su taj afektivni rad koristeći pojmove kao što su *obiteljski rad*, *skrbnički rad* i *majčinski rad*.¹² Rad u domaćinstvu svakako iziskuje takve repetitivne materijalne zadatke kao što su čišćenje i kuhanje, ali također uključuje proizvodnju afekata, odnosa te oblika komunikacije i suradnje među djecom, u obitelji i u zajednici. Afektivni rad je biopolitička proizvodnja utoliko što izravno proizvodi društvene odnose i oblike života.

Afektivni rad koji su prepoznale feministice te znanja i inteligencija koji su karakteristični za poljoprivredni rad nude bitne ključeve za razumijevanje odlika nematerijalne paradigme, ali to ne znači da je poljoprivrednicima ili ženama bolje pod hegemonijom nematerijalnog rada. S jedne strane, poljoprivrednici, unatoč svojoj inteligenciji i znanjima, ostali su vezani uz tlo te, kao što ćemo uskoro vidjeti, pate pod još brutalnijim oblicima izrabljivanja u globalnoj ekonomiji. S druge

strane, čak i onda kad afektivni rad postane centralan za mnoge proizvođačke zadatke pod hegemonijom nematerijalnog rada, njega i dalje obnašaju žene na potčinjenim pozicijama. Dapače, rad s izraženom afektivnom komponentom općenito je feminiziran, uživa manje autoriteta i slabije je plaćen. Primjerice, žene koje su zaposlene kao asistentice u odvjjetničkim uredima i bolničke njegovateljice ne samo da obnašaju afektivni rad izgradnje odnosa s pacijentima i klijentima ili upravljanja uredskim dinamikama, već se također brinu za svoje šefove, odvjjetnike i liječnike, koji su uglavnom muškarci. (Štrajkovi i demonstracije bolničkih njegovateljica u Francuskoj ranih 1990-ih jasno ilustriraju rodnu osnovu eksploatacije afektivnog, a materijalnog rada.¹³) Nadalje, kad afektivna proizvodnja postane dijelom nadničarskog rada, iskustvo takvog rada može postati krajnje otuđujuće: prodajem svoju mogućnost da stvaram ljudske odnose, nešto krajnje intimno, na zapovijed klijenta ili šefa.¹⁴ Otudenje je oduvijek bio neadekvatan pojam za razumijevanje izrabljivanja tvorničkog radništva, ali u ovom polju koje još mnogi ne žele ni smatrati radom – u afektivnom radu, ali također u proizvodnji znanja i simboličkoj proizvodnji – otudenje doista nudi koristan pojamovni ključ za razumijevanje izrabljivanja.

Dakle, hegemonija nematerijalnog rada ne čini sav rad ugodnim ili ispunjujućim, niti umanjuje hijerarhiju i zapovijedanje na radnom mjestu ili polarizaciju na tržištu rada. Naše shvaćanje nematerijalnog rada ne treba brkati s utopijskim snovima 1990-ih o “novoj ekonomiji” za koju se, uglavnom zahvaljujući tehnološkim inovacijama, globalizaciji i porastu na tržištu dionica, mislilo da je sav rad učinila zanimljivim i zadovoljavajućim, demokratizirala bogatstvo i prognala recesiju u prošlost.¹⁵ Međutim, hegemonija nematerijalnog rada teži promijeniti uvjete rada. Uzmite za primjer transformacije radnog dana u nematerijalnoj paradigmi, to jest sve nejasniju podjelu između radnog vremena i slobodnog vremena. U industrijskoj paradigmi radništvo je gotovo isključivo proizvodilo tijekom sati provedenih u tvornici. Međutim, kad je proizvodnja usmjerena na rješavanje problema ili stvaranje ideje ili odnosa, radno vrijeme teži se protegnuti na čitavo vrijeme života. Ideja ili slika vam pada na pamet ne samo u uredu već i pod tušem ili u snovima. Ponovimo još jednom, tradicionalne karakteristike rada u poljoprivredi i domaćinstvu mogu nam pomoći da shvatimo taj pomak. Dakako, u poljoprivrednom radu tradicionalno nema sata koji otkucava na polju: kada je potrebno, radni dan se proteže od zore do sumraka. Tradicionalne rutine ženskog rada u domaćinstvu još očitije dokidaju podjele radnog dana i produljuju ga na čitav život.

Neki ekonomisti također koriste pojmove *fordizam* i *postfordizam* da bi označili taj pomak s ekonomije karakterizirane stalnim dugoročnim zaposlenjem tipičnim za tvorničke radnike na ekonomiju koju obilježavaju fleksibilni, mobilni i prekarni radni odnosi: *fleksibilni* jer se radnici moraju prilagođavati na različite zadatke, *mobilni* jer radnici često moraju prebacivati s posla na posao i *prekarni* jer nema ugovora koji bi jamčili stabilno, dugoročno zaposlenje.¹⁶ Dok je težište ekonomske modernizacije, koja je razvila fordističke radne odnose, bilo na ekonomiji velikih razmjera te velikim proizvodnim i razmjenskim sistemima, ekonomska postmodernizacija, sa svojim postfordističkim radnim odnosima, razvija fleksibilne sisteme manjih razmjera. Temeljna ekonomska ideologija koja se proteže kroz postmodernizaciju temelji se na shvaćanju da učinkovitost kočice monolitni sistemi proizvodnje i masovne razmjene, a pospješuju proizvodni sistemi koji mogu reagirati brzo i ponuditi diferencirane tržišne sheme, fokusirane na specijalizirane strategije. Novonastajući postfordistički oblik poljoprivredne proizvodnje, primjerice, karakteriziraju upravo takvi tehnološki pomaci. Poljoprivredna modernizacija uvelike se oslanjala na mehaničke tehnologije, od sovjetskih traktora do kalifornijskog sistema navodnjavanja, ali poljoprivredna postmodernizacija razvija biološke i biomehaničke izume, kao i specijalizirane proizvodne sisteme, kao što su staklenici, umjetno osvjetljenje i hidroponični uzgoj.¹⁷ Te nove tehnike i tehnologije teže udaljiti poljoprivrednu proizvodnju od proizvodnje na veliko i omogućuju specijaliziraniju proizvodnju na malo. Nadalje, kao što se postmoderna industrijska proizvodnja informatizira, primjerice integracijom komunikacijskih tehnologija u postojeće industrijske procese, tako se i poljoprivreda informatizira, najvidljivije na razini sjemena. Tako se jedna od najzanimljivijih borbi u poljoprivrednoj proizvodnji, a o kojoj ćemo detaljnije malo kasnije, vodi oko vlasništva nad zametnom plazmom usjeva, to jest nad genetskim informacijama pohranjenim u sjemenu. Korporacije specijalizirane za proizvodnju sjemena patentiraju nove usjevne sorte koje su same stvorile, danas najčešće genetskim inženjeringom, premda su poljoprivredni uzgajivači odavno otkrivali, čuvali i poboljšavali genetske resurse usjeva bez takvog zahtjeva za pravom vlasništva. Svjetska organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih naroda (FAO) predložila je stoga koncept Prava poljoprivrednih uzgajivača da uzgajaju genetske resurse koje bi trebalo stvoriti protutežu Pravu proizvođača sjemena.¹⁸ Naš cilj ovdje nije hvaliti ili osuđivati te prakse – neke su znanstvene intervencije u

poljoprivredi korisne, a druge štetne. Naša je primarna poanta ovdje jednostavno da proces poljoprivredne transformacije i borbe za prava sve više ovisi o kontroli i proizvodnji informacija, pogotovo usjevnih genetskih informacija. To je jedan od načina na koji poljoprivreda postaje informatizirana.

Općenito, hegemonija nematerijalne proizvodnje teži transformirati organizaciju proizvodnje od linearnih odnosa proizvodne trake prema bezbrojnim i nezactanim odnosima distribuiranih mreža. Informacija, komunikacija i suradnja postaju normama proizvodnje, a mreža postaje dominantni oblik organizacije. Stoga tehnički sistemi proizvodnje itekako korespondiraju s njenim društvenim ustrojem: s jedne strane tehnološke mreže, a s druge suradnja društvenih subjekata upregnutih u rad. Ta korespondencija definira novu topologiju rada i karakterizira nove prakse i strukture izrabljivanja. Niže u 1. ekskursu ćemo argumentirati kako izrabljivanje pod hegemonijom nematerijalnog rada više nije primarno izvlaštenje vrijednosti mjereno individualnim ili kolektivnim vremenom uloženog rada, već prisvajanje vrijednosti koju proizvodi kooperativni rad, rad koji postaje sve uobičajeniji svojim kolanjem kroz društvene mreže. Središnje oblike proizvodne suradnje više ne stvaraju kapitalisti kao dio projekta organiziranja rada, već oni nastaju iz produktivnih energija samog rada. To je ključna karakteristika nematerijalnog rada: proizvodnja komunikacije, društvenih odnosa i suradnje.

Hegemonija nematerijalnog rada stvara zajedničke odnose i zajedničke društvene oblike daleko izraženije no što je to ikada prije bio slučaj. Dakako, svaki hegemonijski oblik rada stvara elemente koji su zajednički: kao što je ekonomska modernizacija i hegemonija industrijskog rada pomoću tehnologija, praksi i temeljnih ekonomskih odnosa industrije dovela na istu liniju poljoprivredu i sve ostale sektore, tako ekonomska postmodernizacija i hegemonija nematerijalnog rada ima – kao što smo rekli – slične transformativne učinke. Dijelom je to stvar novostvorenih osnova zajedničkosti, a dijelom toga da danas možemo jasnije prepoznati osnove zajedničkosti koje odavno postoje, kao što su uloga informacija i znanstvenih spoznaja u poljoprivredi. Međutim, razlika s nematerijalnim radom je ta da su sami njegovi proizvodi, u mnogom pogledu, neposredno društveni i zajednički. Proizvodnja komunikacije, afektivnih odnosa i znanja, za razliku od proizvodnje automobila i pisanih strojeva, može izravno proširiti polje onoga što zajednički dijelimo. To ne znači, ponavljamo, da radni i proizvodni uv-

jeti postaju *isti* diljem čitavog svijeta i u različitim sektorima ekonomije. Već to znači da mnoge pojedinačne instance radnih procesa, proizvodnih odnosa, lokalnih situacija i životnih iskustava koegzistiraju s tim “postajanjem zajedničkim”, ali na različitim razinama apstrakcije, oblika rada i općih proizvodnih i razmjenskih odnosa – i da nema proturječja između singularnosti i zajedničkosti. To postajanje zajedničkim, koje teži reducirati kvalitativne podjele unutar sfere rada, biopolitičko je stanje mnoštva.

Test zbilje: kakvim dokazima raspoložemo da potkrijepimo našu tvrdnju o hegemoniji nematerijalnog rada? Već smo rekli da se u toj tvrdnji radi o tendenciji, a ne o tome da je nematerijalni rad danas dominantan u kvantitativnom smislu. Prvi i najkonkretniji pokazatelj kojim raspoložemo jesu trendovi u zapošljavanju. U dominantnim zemljama nematerijalni rad je u žarištu onoga što statistike pokazuju kao zanimanja u najvećem porastu, kao što su posluživatelji hrane, prodavači, računalni inženjeri, učitelji i zdravstveni radnici.¹⁹ Tu je i paralelni trend da se brojni oblici materijalne proizvodnje, kao što su industrija i poljoprivreda, sele u potčinjene dijelove svijeta. Ti trendovi u zapošljavanju ukazuju na to da hegemonija nematerijalnog rada nastaje koordinirano s postojećim globalnim podjelama rada i moći. Drugi tip dokaza, koji treba sagledati više u kvalitativnim okvirima, jest da drugi oblici rada i proizvodnje poprimaju karakteristike nematerijalne proizvodnje. Ne samo da su računala integrirana u sve tipove proizvodnje, već općenitije komunikacijski mehanizmi, informacije, znanja i afekti transformiraju tradicionalne proizvodne prakse, primjerice kako kontrola nad informacijama utječe na poljoprivredu. Kao treće, središnja uloga nematerijalnog rada ogleda se u sve većem značaju koji poprimaju nematerijalni oblici vlasništva što ih on proizvodi. Kasnije ćemo analizirati kompleksna pravna pitanja koja dolaze s patentima, autorskim pravima i različitim nematerijalnim dobrima koja su u skorajšnje vrijeme postala predmetom zaštite kao privatno vlasništvo. Naposljetku, najapstraktniji i najopćenitiji dokaz jest taj da distribuirani mrežni oblik tipičan za nematerijalnu proizvodnju niče diljem društvenog života kao način razumijevanja svega – od živčanih funkcija do terorističkih organizacija. To je krajnja uloga hegemonijskog oblika proizvodnje – preobraziti čitavo društvo na vlastitu sliku i priliku, što je tendencija koju ne može zahvatiti ni jedna statistika. Stvarno očitovanje te tendencije je, zapravo, postajanje proizvodnje biopolitičkom.

SUMRAK SELJAČKOG SVIJETA

Figura seljaka mogla bi predstavljati najveći izazov za pojam mnoštva, jer je tu prisutna iznimna težina ekonomske, kulturne i političke povijesti koja ga smješta izvan, kao figuru koja je kvalitativno različita od industrijske radničke klase i drugih radnih klasa. Štoviše, opće je mjesto predmnijevati da seljaci i seoski život ostaju nepromijenjeni stoljećima ili čak tisućljećima.²⁰ Što bi moglo biti vjekovječnije i temeljnije za čovječanstvo od figure seljaka u prisnoj razmjeni sa zemljom, dok obrađuje tlo i proizvodi hranu? Trebamo reći da nisu svi poljodjelci seljaci – seljak je povijesna figura koja označava određeni način obrađivanja tla i proizvodnje unutar specifičnog skupa društvenih odnosa. Seljaštvo je jednom nastalo i jednom će nestati. To ne znači da više neće biti poljoprivredne proizvodnje, ruralnog života i sličnog. Već to znači da se uvjeti poljoprivredne proizvodnje mijenjaju i, specifičnije, kao što ćemo ustanoviti, da postaju zajednički s rudarstvom, industrijom, nematerijalnom proizvodnjom i drugim oblicima rada, tako da poljoprivreda počinje komunicirati s drugim oblicima proizvodnje i više ne predstavlja kvalitativno drukčiji, izolirani oblik proizvodnje i života. Paralelno s drugim sektorima, poljoprivreda sve više postaje biopolitička. Kao što smo rekli, to postajanje zajedničkim jedan je od preduvjeta koji omogućuju egzistenciju mnoštva.

Seljaštvo je primarno ekonomski pojam koji označava specifični položaj unutar proizvodnih i razmjenskih odnosa. Seljaci se u prvom pokušaju mogu definirati kao oni koji obrađuju zemlju, koji proizvode primarno za vlastitu potrošnju, koji su dijelom integrirani i potčinjeni unutar šireg ekonomskog sistema te posjeduju ili imaju pristup potrebnoj zemlji i oruđu.²¹ Dvije središnje okosnice te definicije imaju, dakle, veze s vlasništvom i tržišnim odnosima. Korisno je naglasiti, ne bi li se izbjegla zabuna, da seljačke zajednice nisu ekonomski izolirane kao što su bili tradicionalni oblici poljoprivredne proizvodnje, ali nisu ni potpuno integrirane u nacionalna ili globalna tržišta kao što su kapitalistički poljoprivredni proizvođači. One su smještene na pola puta djelomične integriranosti u kojoj je njihova proizvodnja primarno, ali ne isključivo orijentirana na njihovu vlastitu potrošnju.²²

Međutim, seljaštvo prema toj uvriježenoj definiciji nije još dovoljno precizno određeno, jer nije dovoljno diferencirano u pogledu vlasništva. Mao Ce Tung je, primjerice, tijekom svojih ranih istraživanja o kineskom seljaštvu prepoznao da je seljaštvo potrebno podijeliti pre-

ma vlasništvu nad zemljom u tri kategorije ne bi li se otkrio politički smisao tog ekonomskog pojma: bogati seljaci, koji imaju velike posjede u zemlji i oruđu te koji unajmljuju druge da im pomažu u obrađivanju zemlje, srednji seljaci, koji posjeduju dovoljno zemlje i oruđa te se primarno oslanjaju na rad svoje obitelji, i siromašni seljaci, koji uzimaju zemlju u najam ili za udio u prinosu i često moraju prodavati dio svog rada drugima.²³ Temeljna podjela u Maovoj analizi između seljaka koji imaju posjede i onih koji ih nemaju stvara centrifugalnu tendenciju na svakom polju klasifikacije: na vrhu bogati seljaci su vrlo blizu veleposjednicima, jer posjeduju dovoljno vlasništva da zapošljavaju druge, a na dnu siromašni seljaci nisu bitno drukčiji od poljoprivrednog radništva jer ne posjeduju nikakvo vlasništvo ili ga ne posjeduju dovoljno.

Takozvani srednji seljaci ističu se u ovoj analizi kao najizdvojenija i najneovisnija kategorija – konceptijski i društveno. Možda baš zbog toga u toliko ustaljenih formulacija upravo srednji seljaci definiraju pojam seljaštva, tako da se seljaci u ekonomskim okvirima shvaćaju kao samodostatni, maloposjednički poljoprivredni proizvođači. Povijesne tendencije promjena u klasnom ustrojstvu seljaštva tijekom modernog razdoblja dramatično reduciraju broj srednjeg seljaštva, što odgovara centrifugalnoj konceptualnoj tendenciji u Maovoj analizi. Na gornjem polu nekoliko bogatih seljaka uspijevaju steći više zemlje i postati nerazlučivi od veleposjednika, na donjem polu siromašni seljaci teže biti isključeni iz tradicionalnih oblika posjeda nad zemljom (kao što je kulachenje) i postaju puki poljoprivredni težaci. Srednji seljaci gotovo da nestaju u tom procesu, prisiljeni da padnu na jednu ili na drugu stranu jaza vlasništva.

Ta centrifugalna povijesna tendencija odgovara procesu modernizacije kako u njenom kapitalističkom tako i u njenom socijalističkom obliku. Kada je Staljin započeo program kolektivizacije, sovjetski je režim mislio da će ta strategija potaknuti poljoprivrednu proizvodnju ekonomijom velikih razmjera i potaknuti upotrebu naprednijeg oruđa i tehnologija – ukratko, kolektivizacija je trebala dovesti traktore na poljoprivredna dobra.²⁴ Okrutni proces kolektivizacije očigledno su otpočeta – i to ne samo rukovodstvo, već i sami seljaci – vidjeli kao rat ne tek protiv bogatih seljaka, *kulaka*, koji su optuživani za gomilanje usjeva, već protiv svih seljaka koji su imali posjede, a zapravo protiv čitavog seljaštva kao klase. Na kratke staze proces kolektivizacije svakako se nije pokazao uspješnim u pogledu poljoprivredne proizvodnje i učinkovitosti (zagriženi otpor seljaka jamčio je taj neuspjeh²⁵), a

možda na duge staze nije ni uspio u uspostavljanju ekonomije velikih razmjera – to je predmet rasprava što ga je dugo zamagljivala hladnoratovska propaganda. Naša je primarna poanta ovdje da je socijalistička modernizacija poljoprivrede, koju su Kinezi velikim dijelom prilagodili i ponovili,²⁶ ne samo dovela traktore na selo nego, još važnije, nepovratno preobrazila odnose proizvodnje i razmjene u poljoprivredi, eliminirajući napokon seljaštvo kao ekonomsku klasu. Nema previše smisla nastaviti koristiti pojam *seljak* da bi se imenovalo poljoprivrednog radnika na ogromnom kolektivnom ili državnom poljoprivrednom dobru koji nema posjed i proizvodi hranu za distribuciju na nacionalnom tržištu. Niti ima smisla nastaviti zvati “seljacima” populaciju koja je napustila polja da bi radila u tvornicama. K tome, kasniji procesi dekolektivizacije poljoprivredne proizvodnje u postsovjetskom i postmaoističkom razdoblju u različitoj su mjeri ponovo uspostavili privatno vlasništvo nad zemljom, ali nisu obnovili razmjenske odnose koji definiraju seljaštvo, to jest proizvodnju primarno za potrošnju vlastite obitelji i djelomičnu integraciju u tržišta većih razmjera. Transformacija državnog i kolektivnog vlasništva prema oblicima privatnog vlasništva nije povratak na seljaštvo i na prijašnje stanje stvari, već stvaranje novog stanja koje je vezano uz globalne kapitalističke odnose proizvodnje i razmjene.²⁷

Transformacija poljoprivrednih proizvodnih odnosa u kapitalističkim zemljama krenula je u drugom smjeru, odnosno u nekoliko drugih smjerova, ali uvijek je vodila k istom kraju. Primjerice, u Sjedinjenim Američkim Država kapitalističko tržište (i u krajnjoj instanci banke) početkom dvadesetog stoljeća proglasilo je poljoprivrednu proizvodnju na obiteljskim dobrima neodrživom i izazvalo veliko premještanje stanovništva iz seoskih u gradska i polugradska područja. Radikalna konsolidacija vlasništva u velike poljoprivredne posjede i na kraju prelazak u ruke velikih agrobiznisa pratio je veliki skok u produktivnosti primjenom kontrole navodnjavanja, mehanizacije, kemijske obrade i tako dalje. Obiteljska poljoprivredna dobra i svi nezavisni, mali poljoprivredni proizvođači ubrzo su iščeznuli.²⁸ Poput obitelji Joad u romanu *Plodovi gnjeva* Johna Steinbecka farmeri su bili protjerani sa zemlje, primorani spakirati svoje stvari i nestati što su brže mogli. U Europi je taj proces bio raznolikiji i odvijao se kroz dugo razdoblje. Primjerice, u Engleskoj je poljoprivredno zemljište konsolidirano u velike posjede tijekom ranoga modernog doba, dok se vlasništvo nad malim posjedima dugo zadržalo u Francuskoj. Također, postojala je značajna razlika iz-

među trajnog kmetstva u istočnoj Europi i relativne slobode poljoprivrednog rada u zapadnoj Europi.²⁹ Međutim, do kraja dvadesetog stoljeća čak su se i preostali mali poljoprivredni posjedi toliko uklopili u nacionalne i globalne odnose razmjene da ih se više nije moglo smatrati seljačkima.³⁰

Povijest seljaštva i poljoprivredne proizvodnje u podređenim kapitalističkim zemljama daleko je kompleksnija. Prije svega, valja imati na umu da su u mnogim predjelima seljački odnosi proizvodnje i razmjene relativno recentan fenomen koji su stvorili europski kolonizatori. Prije kolonijalnog prodora poljoprivredno vlasništvo u većini slučajeva je bilo u kolektivnom posjedu i zajednice su bile gotovo posve samodostatne i ekonomski izolirane.³¹ Kolonijalne sile uništile su sisteme kolektivnog vlasništva, uvele su kapitalističko privatno vlasništvo i integrirale lokalnu poljoprivrednu proizvodnju djelomično u mnogo veća ekonomska tržišta – stvarajući time uvjete koji su sličili onome što je u Europi bilo poznato kao seljačka proizvodnja i razmjena.³² Međutim, vrlo se mali udio ruralne populacije u Aziji, Africi i Latinskoj Americi ikad uklapao u ideološki centralnu kategoriju srednjeg seljaka – nezavisnog, malog poljoprivrednika koji proizvodi primarno za vlastitu potrošnju. Primjerice, latinoameričkom poljoprivredom dominirala je barem od kraja devetnaestog stoljeća ekstremna polarizacija vlasništva nad zemljom – na jednom kraju veliki latifundistički posjedi koji su zapošljavali brojne obitelji, a na drugom kraju radnici bez zemlje ili seljaci s previše malih i neplodnih posjeda da bi sebe mogli prehraniti. Zemljišna reforma, koja je predstavljala liberalni i revolucionarni borbena poklič u Latinskoj Americi tijekom dvadesetog stoljeća, od Zapatinih odrpanih trupa do gerilskih revolucionara u Nikaragvi i El Salvadoru, imala je za cilj nešto poput figure srednjeg seljaka. Osim nekolicine kratkih iznimki, najistaknutijih u Meksiku i Boliviji, tendencija se u Latinskoj Americi, međutim, stalno kretala u suprotnom smjeru, zaoštravajući polarizaciju na temelju posjeda i vlasništva nad zemljom.³³

Diljem podređenoga kapitalističkog svijeta malim poljoprivrednim proizvođačima sistematično su se uskraćivala prava na zemlju kako se vlasništvo postupno konsolidiralo u velike posjede, koje su kontrolirali ili veleposjednici u zemlji ili mamutske strane korporacije.³⁴ Taj proces može se činiti kao nasumično i neusmjereno kretanje koje je nosila široka i neujedinjena skupina aktera – nacionalne vlasti, strane vlasti, multinacionalni i transnacionalni agrobiznisi, Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond i mnogi drugi. Na apstraktnijoj i fundamen-

talnijoj razini, kao što ćemo vidjeti u poglavlju 2.2, “De corpore”, ti su različiti akteri objedinjeni pod zajedničkom ideologijom, koja seže od kapitalističke modernizacije do neoliberalizma i globalne ekonomske integracije. Prema toj ekonomskoj ideologiji, maloposjednička poljoprivreda koja zadovoljava vlastite osnovne potrebe ekonomski je nazađna i neučinkovita, ne samo zbog svojih tehnoloških i mehaničkih ograničenja nego, što je važnije, zbog svojih razmjenskih odnosa. Prema tom gledištu, u globalno integriranom tržištu ekonomski akter u poljoprivredi ili bilo kojem drugom sektoru može opstati samo fokusiranjem proizvodnih energija na jedan tip tržišne robe koju može proizvoditi bolje nego drugi i distribuirati ga na široko tržište. Rezultirajuća izvozno orijentirana monokulturna poljoprivreda neizbježno nalaže proizvodnju velikih razmjera i koncentriranje vlasništva. Kapitalistička kolektivizacija tako je težila prema stvaranju gotovo monopola nad obradivim tlom i velikim jedinicama poljoprivredne proizvodnje koje zapošljavaju armije poljoprivrednog radništva upregnutog u proizvodnju za svjetsko tržište.³⁵ Izvan toga ostaje globalna ruralna klasa siromašnih koja ili ne posjeduje zemlju ili je ne posjeduje dovoljno za preživljavanje.

Figura seljaka tako je diljem svijeta pala u drugi plan ekonomskog pejzaža poljoprivrede, koji sada pretežno nastanjuju velike korporacije, poljoprivredni radnici i sve očajnija siromašna ruralna klasa. Veliki pokret modernizacije, kako u njegovim socijalističkim tako i u njegovim kapitalističkim oblicima, bio je pokret opće konvergencije. Od 1970-ih neki autori naglašavaju sve veće sličnosti između poljoprivrednika i industrijske radničke klase, to jest proletarizaciju poljoprivrednog rada i stvaranje “tvornica na poljima”.³⁶ Međutim, treba paziti da se o tome ne misli kao o procesu homogenizacije proizvodnih praksi i oblika života. Poljoprivrednici nisu postali *isto* što i industrijska radnička klasa. Poljoprivredni rad još uvijek je krajnje različit od rudarstva, industrijskog rada, uslužnog rada i drugih oblika rada. Poljoprivredni život ima jedinstven odnos prema zemlji i razvija simbiotski odnos sa životom prirodnih elemenata – tla, vode, sunca, vode. (I tu se jasno raspoznaje potencijal poljoprivrede da postane biopolitička.) Poljoprivreda jest i uvijek će ostati singularni oblik proizvodnje i života, premda su – i to je bila naša primarna poanta – procesi modernizacije stvorili zajedničke proizvodne i razmjenske odnose koje poljoprivreda dijeli s drugim oblicima proizvodnje.

To nestajanje figure seljaka, koje smo opisali u ekonomskim terminima, može se prepoznati i s kulturnog gledišta. To nam otvara drugu perspektivu na taj isti proces. Primjerice, većina moderne europske književnosti do devetnaestog i dvadesetog stoljeća bila je usredotočena na seljački svijet – ne toliko na seljaštvo kao društvenu klasu, već češće na sve one popratne društvene formacije koje je ono omogućilo, kao što su učeno društvo seoskih vlastelinstava, gradski aristokratski krugovi salona i dokolice te ograničeni horizonti života na selu.³⁷ Ustvari, sami seljaci nisu bili tako važni u europskoj književnosti koliko je to bio tradicionalni ruralni život u kojem su seljaci, poput zemlje, igrali ulogu prirodne i stabilne pozadine. Taj svijet seljaka bio je vezan uz nevinost i prirodnost tradicionalne društvene organizacije – klasnih podjela, vlasničkih i proizvodnih odnosa i tako dalje – koji, naravno, nisu bili ni nevini ni prirodni. Međutim, najprije u Engleskoj a onda i diljem Europe, sve više se uviđalo da je taj sretni ruralni svijet seljaka nestao ili je u procesu brzog nestajanja. Međutim, dugo nakon što je nestao u stvarnosti svijet seljaka još se zadržao u europskoj književnosti u vidu nostalgije za prošlim vremenima, za odgovarajućom tradicionalnom strukturom osjećaja, vrijednosnih sustava ili oblika života.³⁸ Naposljetku je iščezla i ta europska kulturna figura tradicionalnog seljačkog svijeta, zajedno s nostalgijom za njom. Jedno objašnjenje prelaske iz realizma u modernizam, što je stalan trop u europskim književnim studijima i povijesti umjetnosti, ukazuje na kraj seljačkog svijeta: kad je bliska prošlost seljačkog svijeta postala nedostupna, mnogi su se europski autori i umjetnici prebacili na arhaičniju prošlost primitivnog i mitskog. Drugim riječima, rođenje modernizma prema tom shvaćanju je otkrivanje drevne prapovijesti, svojevrsnog vječnog ishodišta psihe, mita ili instinkta. D. H. Lawrence, T. S. Eliot i Michel Leiris, kao i Paul Gauguin, Henri Matisse i Pablo Picasso – da navedemo samo najočitije primjere – usvajaju figure primitivne egzistencije i bivanja kao elemente svojih estetskih konstrukcija. Ta napetost između primitivnosti i konstruiranosti jedna je od odrednica koje definiraju modernizam.³⁹

Dok u modernoj europskoj književnosti i likovnoj umjetnosti možemo pratiti kulturni pomak od seljaka prema primitivnom, povijest antropologije išla je u suprotnom smjeru, od primitivnog prema seljaku.⁴⁰ Klasična antropologija rođena je u kasnom devetnaestom stoljeću na osnovama binarne podjele između europskog sebstva i primitivnog drugog, ali sredinom dvadesetog ta je podjela zamijenjena drugim bi-

narnim parom: europsko sebstvo – seljačko drugo, koje je služilo kao fundament glavnine moderne antropologije. Jedan važan aspekt tog pomaka od primitivnog prema seljačkom je novo poimanje drugosti: dok antropološka fascinacija primitivnim uspostavlja odnos krajnje razlike i tuđosti, seljak je poznata i bliska figura, tako da se s tim pomakom smanjuje stupanj drukčijosti. Na kraju, kad ekonomska figura seljaka, koja je izvan Europe uvijek počivala na upitnim temeljima, gubi svoju vrijednost u zadnjim desetljećima dvadesetoga stoljeća, antropološka paradigma seljaka također zapada u krizu. Polje antropologije danas na početku dvadeset prvog stoljeća nadilazi svoju modernu paradigmu i razvija novo poimanje razlike, na koje ćemo se vratiti kasnije.

Konačno, pored ekonomskih i kulturnih dimenzija, seljak je i politička figura ili, prema brojnim poimanjima, apolitička figura, isključena iz politike.⁴¹ To ne znači da se seljaci ne bune protiv svoje potčinjenosti i izrabljivanja, jer moderna je povijest ispresijecana masivnim eksplozijama seljačke pobune i obilježena stalnom strujom manjih seljačkih otpora. To ne znači niti da seljaštvo ne igra važnu političku ulogu. To znači da je seljaštvo fundamentalno konzervativno, izolirano i sposobno samo reagirati, ali ne i autonomno politički djelovati. Kao što smo vidjeli u 1. dijelu knjige, seljački ratovi, prema tom gledištu, barem od šesnaestog stoljeća bili su telurijski, vezani uz obranu tla i usmjereni na očuvanje tradicije.

Marx je tvrdio da je politička pasivnost seljaštva posljedica nedostatka kako komunikacijskih veza tako i velikih krugova društvene suradnje. Zajednice francuskih seljaka maloposjednika koje je Marx proučavao sredinom devetnaestog stoljeća bile su raspršene po selima, razdvojene i izolirane. Nemogućnost da komuniciraju bila je razlog zbog kojega je Marx smatrao da seljaci sebe ne mogu predstavljati (već se njih mora predstavljati).⁴² Marxovo je stajalište da politička subjektivacija iziskuje od klase ne samo samopredstavljanje već prije svega i najosnovnije unutarnju komunikaciju. Komunikacija je, u tom smislu, ključna za razumijevanje političkog značaja tradicionalne podjele između grada i sela te političkog povlašćivanja urbanih političkih subjekata, koje je naslijeđeno iz devetnaestog u dvadeseto stoljeće. Ruralni život nije toliko definiran suženim nazorima koliko nemogućnošću komunikacije. Komunikacijski krugovi koji su urbanim radničkim klasama dali veliku političku prednost nad ruralnim seljaštvom nastali su također zahvaljujući radnim uvjetima. Industrijska radna snaga, koja radi u timovima oko jednog zajedničkog stroja, određena je suradnjom

i komunikacijom, što joj omogućuje da postane aktivna i nastupi kao politički subjekt.

U devetnaestom i dvadesetom stoljeću vodila se uistinu iscrpna rasprava oko “agrarnog pitanja” i uloge seljaka u revolucionarnoj politici. Sam Marx je u jednom trenutku predložio da se komunistički politički projekt zasnue na ruskim seljačkim komunama.⁴³ Međutim, glavni tokovi marksističke i socijalističke misli shvaćali su seljaštvo kao klasu koja bi mogla imati revolucionarni potencijal samo ako bi slijedila urbani industrijski proletarijat – što je bilo nejednako partnerstvo u kojem je proletarijat igrao aktivnog predvodnika, a seljaštvo pasivno tijelo.⁴⁴ Međutim, kad je industrijski proletarijat predvodio i govorio u ime seljaštva, to zacijelo nije uvijek bilo u interesu seljaka. Ta tragična povijest poučila nas je, ponovo, o nepravdi i pogubnim posljedicama kada jedan subjekt govori u ime drugog, podređenog subjekta, čak i kada taj drugi subjekt ne može govoriti u svoje ime.⁴⁵

Može se činiti da je Mao Ce Tung figura koja najjasnije raskida s tom marksističkom linijom, ali i njegovi iskazi – od danâ njegova rano političkog djelovanja do razdoblja revolucionarne borbe – ostaju vjerni dvjema temeljnim postavkama Marxova promišljanja političke uloge seljaštva: seljaštvo je fundamentalno pasivno te mora ući u savezništvo i prepustiti se vodstvu jedinog stvarno političkog revolucionarnog subjekta – industrijskog proletarijata.⁴⁶ Dvadesetostoljetno kinesko seljaštvo nije ništa manje izolirano i ništa manje komunikativno od seljaka koje je Marx proučavao u Francuskoj u devetnaestom stoljeću. Mao je prepoznao da u kontekstu kineskog društva, uz tako mali industrijski proletarijat i tako veliku seljačku klasu, politički angažman seljaštva mora biti daleko ekstenzivniji nego drugdje – i da Kineska revolucija zapravo mora izmisliti seljački oblik komunističke revolucije. Uloga seljaštva u Kini do tog trenutka je ustvari samo kvantitativno različita od njegove uloge u prethodnim komunističkim revolucionarnim borbama. Sama Kineska revolucija bila je ustvari revolucija vođena sa seljaštvom, ali ne i revolucija od strane seljaštva. Kvalitativna razlika nastala je tek kasnije. Tijekom revolucionarne borbe i sve više tijekom razdoblja Velikog skoka naprijed i Kulturne revolucije, Maov politički fokus okrenuo se prema seljaštvu – ne prema seljacima *kakvi su bili*, već prema seljacima *kakvi bi mogli biti*.⁴⁷ Bit maoističkog projekta bilo je nastojanje da se seljake politički transformira. Seljaci, tijekom dugog revolucionarnog procesa kroz njegove različite faze, nadilaze pasivnost i izolaciju koju je prepoznao Marx – seljaci postaju komunika-

ktivni, kooperativni i artikulirani kao djelatni kolektivni subjekt. To je primarni smisao toga kako bi se maoistički projekt mogao primijeniti diljem svijeta: ratovi i borbe seljaka više ne bi trebali biti usmjereni na obranu tla u strogo konzervativnom odnosu. Već bi te bitke trebale postati biopolitičke bitke, s ciljem preobrazbe društvenog života u cjelini. Kako seljaštvo postaje komunikativno i aktivno ono prestaje postojati kao zasebna politička kategorija, dovodeći do smanjenja političkog značaja podjele na grad i selo.⁴⁸ Paradoksalno, *konačna pobjeda seljačke revolucije znači kraj seljaštva* (kao zasebne političke kategorije). Drugim riječima, krajnji politički cilj seljaštva je dokidanje sebe kao klase.⁴⁹

Figura seljaka izlazi iz svoga pasivnog i izoliranog stanja, poput leptira koji izlazi iz kukuljice, otkrivajući da je dio mnoštva, jedna od brojnih singularnih figura rada i oblika života koji unatoč razlikama dijele zajedničke uvjete egzistencije. Tendencija figure seljaka da postane manje izdvojena i zasebna kategorija danas je zapravo indikativna za općenitiji trend podruštvljenja svih figura rada. Na isti način kao što figura seljaka teži nestati, tako nestaju i figure industrijskog radnika, radnika u uslužnoj industriji i sve druge zasebne kategorije. A zauzvrat, borbe svakog segmenta teže postati borbe svijetu. Primjerice, najinovativnije borbe poljoprivrednika danas, kao što su borbe koje vode *Confédération paysanne* u Francuskoj ili *Movimento sem terra* u Brazilu nisu zatvorene borbe ograničene na jedan segment populacije. One otvaraju nove perspektive za svakoga po pitanju ekologije, siromaštva, održivih ekonomija i zapravo svih aspekata života.⁵⁰ Dakako, svaki oblik rada ostaje singularan u svojoj konkretnoj opstojnosti, a svaki tip radnika drukčiji od svakog drugog – radnik u auto-industriji od uzgajivača riže od prodavača u trgovini na malo – ali ta mnogostrukost teži se unijeti u zajednički supstrat. Filozofskim riječnikom mogli bismo reći da je tu posrijedi toliki broj singularnih modaliteta oživljavanja zajedničke radne supstance: svaki modalitet ima singularnu bit, ali svi oni imaju udjela u zajedničkoj supstanci.

Pouke iz polja antropologije mogu nam pomoći da pojasnimo taj odnos između singularnosti i zajedničkosti. Kao što smo već rekli, odumiranje klasične antropologije i njene paradigmatičke figure drugosti, primitivnog čovjeka, otvara put modernoj antropologiji i njenoj paradigmatičkoj figuri seljaka. Sada odumiranje figure seljaka kao drugoga i stoga odumiranje moderne antropologije otvara put globalnoj antropologiji.⁵¹ Zadatak je globalne antropologije, kako bi to sročili mnogi suvremeni antropolozi, u potpunosti napustiti tradicionalne strukture

drugosti i, namjesto toga, otkriti koncept kulturne različitosti utemeljen na pojmu singularnosti. Drugim riječima, “drugi” klasične i moderne antropologije, primitivni čovjek i seljak, bili su poimani prema njihovoj različitosti od europskog sebstva. Različitost od Europe u oba slučaja postavljena je u vremenskim okvirima, tako da je neeuropsko bilo preživjelo anakroni zaostatak iz prošlosti, bilo prapovijesne prošlosti primitivnog čovjeka ili povijesne prošlosti seljaka. Globalna antropologija mora nadići fundamentalni eurocentrizam tih shvaćanja koji razliku misle prvenstveno kao različitost od europskog. Kulturna razlika mora se pojmiti iz sebe, kao singularnost, bez bilo kakva utemeljenja u drugom.⁵² Isto tako ona mora misliti sve kulturne singularnosti ne kao preživjele anakrone zaostatke prošlosti, već kao ravnopravne sudionice u našoj zajedničkoj sadašnjici.

Uzmimo kao primjer te nove globalne paradigme to kako su antropolozi počeli mijenjati shvaćanje afričke modernosti. Dokle god se strogo držimo europskog društva kao standarda kojim se mjeri moderno, dotle se naravno mnogi dijelovi Afrike, kao i drugi podređeni dijelovi svijeta, ne mogu mjeriti. Ali čim prepoznamo singularnosti i pluralnosti unutar modernosti možemo početi uviđati da je Afrika podjednako, ali drukčije moderna od Europe. Štoviše, Afrikanci u ovo naše doba globaliziranih odnosa podjednako su kozmopoliti kao i ljudi u dominantnim regijama, u smislu da se njihov društveni život stalno mijenja i da ga karakterizira kulturna razmjena i ekonomsko općenje s različitim udaljenim dijelovima svijeta.⁵³ Neki od fenomena koji predstavljaju najveći izazov za takvo poimanje afričke modernosti i kozmopolitizma su oni oblici rituala i magije koji nastavljaju biti integralnim elementima suvremenog života. Primjerice, u Južnoj Africi nakon apartheida dogodio se osjetan porast u dojavama okultnih fenomena i nasilja, kao što su vračanje, sotonizam, čudovišta, zombiji, ritualna ubojstva i slični drugi fenomeni.⁵⁴ To nije povratak primitivnog predmodernog, niti je to puko lokalni fenomen. Riječ je o zajedničkom elementu koji se pojavljuje u sličnim kontekstima diljem planeta, premda u različitim lokalnim oblicima. Primjerice, Indonezija, Rusija i dijelovi Latinske Amerike slično su doživjeli povratak okultnih fenomena i nasilja. To su sve odreda društva u kojima su novi snovi o bogatstvu u globalnoj kapitalističkoj ekonomiji prvi put morali zaroniti u hladnu stvarnost imperijalnih hijerarhija. Magija i čudovišta su načini da se u svakom od tih konteksta shvati ta zajednička proturječna društvena situacija. Lokalna singularnost i globalna zajedničkost tih načina života

nisu suprotstavljene našem pluralnom kolektivnom planetarnom stanju, već ga zajedno određuju.

Taj tip proučavanja pomaže nam da shvatimo primarne antropološke odlike mnoštva. Kada pristupimo nekoj drukčijoj populaciji više nismo primorani izabrati između toga da kažemo "Oni su isti kao mi" ili "Oni su drukčiji od nas" (kao što je bio slučaj u diskursu o primitivnom čovjeku i, donekle, u diskursu o seljaku). Taj par suprotstavljenih pojmova – identitet i razlika – nije adekvatan okvir za razumijevanje organizacije mnoštva. Naprotiv, mi smo *istodobno* mnogostrukost singularnih oblika života i dijelimo zajedničku globalnu egzistenciju. Antropologija mnoštva je antropologija singularnosti i zajedničkosti.

DVA TALIJANA U INDIJI

128

Mnoštvo

Nekoć davno dvojica talijanskih pisaca uputiše se zajedno na praznike u Indiju i svaki potom napisao knjigu o tim putovanjima. Jedan u Indiji uviđa samo ono što je različito, a drugi samo ono što je isto.

Jedan pisac, Alberto Moravia, naslovi svoju knjigu Ideja Indije (Un'Idea dell'India) i pokušao objasniti koliko je Indija drukčija, ali ga frustrira što to može shvatiti samo u najapstraktnijim, najmetafizičkim pojmovima i kroz niz tautologija. Iskustvo ga uči zašto su Europljani Europljani, a Indijci Indijci, ali to je tako teško uhvatiti riječima. Razlika u religiji, pomisli, pomoći će mu da to objasni. Indija je, objašnjava, zemlja religije par excellence. Ne samo da su njene religije drukčije od naših već u Indiji religija također zahvaća sav život. Religijska ideja u potpunosti proživlje iskustvo. Indijci vode svakodnevni život upražnjavajući svoju religiju putem bezbrojnih stranih i neshvatljivih rituala. Međutim, taj pojam žive religijske ideje, uviđa, također ne uspijeva uhvatiti razliku. Različitost Indije je daleko više od toga. Štoviše, ta krajnja poteškoća da se to izrazi potvrđuje mu da je različitost Indije neiskaziva. Dragi moji Talijani, zaključuje, ne mogu vam opisati Indiju. Morate se sami zaputiti tamo i otkriti enigmu sami za sebe. Sve što mogu reći jest da je Indija Indija.

Drugi pisac, Pier Paolo Pasolini, naslovi svoju knjigu Miris Indije (L'odore dell'India) i pokušao objasniti koliko je Indija slična. Hoda kroz napučene ulice Mumbaija noću i zrak je pun mirisa koji ga podsjećaju na mirise doma: istrunulo povrće koje je ostalo za tržnicom, vruće ulje tezgara koji kuha hranu na pločniku i blagi smrad kanalizacije. Pisac susreće obitelj koja izvodi razrađeni ritual na obali rijeke, prinoseći plodove, rižu i cvi-

jeće. Niti to mu nije novo. Seljaci doma u Friuliju imaju slične običaje, drevne poganske obrede koji su opstali stoljećima. I, naravno, tu su dječaci. Pisac zaigrano razgovara na nemuštom engleskom s grupom dječaka koji se okupljaju na uglovima ulica. Naposljetku se u Kočinu sprijateljuje s Revijem, siromašnim, nasmiješenim siročetom kojeg stalno gnjave i pljačkaju stariji dječaci. Prije nego napusti grad pisac uvjeri katoličkog svećenika obećanjem da će slati novac iz Italije da primi dječaka i da ga zaštiti, isto kao što bi učinio kod kuće. Svi ti dječaci, uviđa pisac, isti su kao dječaci u svakoj siromašnoj četvrti Rima ili Napulja. Dragi moji Talijani, zaključuje, Indijci su isti kao i mi. U njegovim očima sve razlike Indije tope se i ono što ostaje samo je još jedna Italija.

Sve nas to navodi na pitanje jesu li ti suputnici uopće vidjeli istu zemlju. Međutim, iako su na suprotstavljenim polovima, njihova dva odgovora savršeno se uklapaju kao parabola o dva lica eurocentrizma: "Oni su krajnje različiti od nas" i "Oni su isti kao i mi". Istina, mogao bi netko reći, leži negdje između – oni su pomalo poput nas, ali su također pomalo različiti, ali to bi samo dodatno zamaglilo problem. Nijedan od ta dva talijanska pisca ne može se oteti potrebi da koristi europski identitet kao univerzalni standard, mjerilo sve istosti i različitosti. Čak se Indijci (a isto tako i Indonezijci, Peruanci i Nigerijci) moraju mjeriti prema standardu europskog identiteta. To je moć eurocentrizma.

Međutim, Indija nije naprosto različita od Europe. Indija (i svaka lokalna realnost unutar Indije) je singularna – ne različita od bilo kakvog univerzalnog standarda, već različita po sebi. Kad bi se prvi talijanski pisac mogao osloboditi Europe kao standarda, mogao bi dokučiti tu singularnost. Međutim, ta singularnost ne znači da je svijet tek skup lokalnosti koje ne komuniciraju. Jednom kada prepoznamo singularnost, počinje se ukazivati i zajedničko. Singularnosti komuniciraju, a komunicirati mogu zbog zajedničkog koje dijele. Mi dijelimo ista tijela s dva oka, deset prstiju na rukama, deset na nogama; mi dijelimo život na ovoj Zemlji; mi dijelimo kapitalističke režime proizvodnje i razmjene; mi dijelimo zajedničke snove o boljoj budućnosti. K tome, naša komunikacija, suradnja i kooperacija nisu samo utemeljene na postojećem zajedničkom, već one ujedno proizvode zajedničko. Mi svaki dan uvijek iznova stvaramo zajedničko. Kad bi se drugi talijanski pisac mogao osloboditi Europe kao standarda, mogao bi dokučiti taj dinamički odnos zajedničkog.

Ovo je neeurocentrički pogled na globalno mnoštvo: otvorena mreža singularnosti koje se međusobno povezuju na osnovi zajedničkog koje dijele i zajedničkog koje proizvode. Nikome od nas nije jednostavno prestati mje-

129

Opasne klase

riti svijet prema standardu Europe, ali pojam mnoštva to zahtijeva od nas. To je izazov. Prihvatimo ga.

BOGATSTVO SIROMAŠNIH (ILITI: MI SMO SIROMASI!)

Kada kažemo da je postojanje rada zajedničkim središnji preduvjet nužan za izgradnju mnoštva, to bi moglo sugerirati da su oni koji su isključeni iz nadničarskog rada – siromašni, nezaposleni, oni koji ne primaju nadnicu, beskućnici itd. – po definiciji isključeni iz mnoštva. Međutim, to nije tako, jer te su klase ustvari uključene u društvenu proizvodnju. Unatoč bezbrojnim mehanizmima hijerarhije i potčinjavanja, siromašni stalno iskazuju golemu moć života i proizvodnje. Da bismo to shvatili potrebno je izokrenuti perspektivu. Dakako, potrebno nam je prepoznati i pobuniti se protiv načina kako se sve većem broju ljudi diljem svijeta uskraćuje adekvatan prihod, hrana, stanovanje, obrazovanje, zdravstvena njega – ukratko, prepoznati da su siromašni žrtve globalnog poretka Imperija. I još važnije, moramo prepoznati da siromašni nisu samo žrtve već i moćni akteri. Svi oni koji su “bez” – bez zaposlenja, bez boravišta, bez papira, bez stanovanja – zapravo su isključeni samo dijelom. Što pažljivije promatramo živote i aktivnosti siromašnih, to više uviđamo koliko su oni beskrajno kreativni i moćni, dapače, kao što ćemo izložiti, koliko su oni stvarno dijelom kolanja društvene i biopolitičke proizvodnje. Srazmjerno njihovoj sve većoj uključenosti u procese društvene proizvodnje, oni sve više, zajedno s tradicionalnim radničkim klasama, postaju sudionici u zajedničkom stanju i time potencijalno dio mnoštva. Uključivanje siromašnih u različite oblike uslužnog rada, njihova sve centralnija uloga u poljoprivredi, njihova mobilnost u velikim migracijama pokazuju koliko je taj proces već uznapredovao. Na najopćenitijoj razini, biopolitička proizvodnja – uključujući proizvodnju znanja, informacija, jezičnih oblika, komunikacijskih mreža i suradničkih društvenih odnosa – teži uključiti čitavo društvo, a tu pripadaju i siromašni.

Komunisti i socijalisti mahom tvrde da bi siromašni trebali biti isključeni iz bilo koje središnje uloge u političkoj organizaciji jer su isključeni i iz kapitalističkog proizvodnog procesa. Partija se stoga tradicionalno sastoji primarno od avangarde radnika zaposlenih u hegemonijskom obliku proizvodnje, a ne od siromašnih radnika ili još manje

od nezaposlenih siromaha. Siromašni se smatraju opasnima: ili moralno opasnima jer su neproduktivni društveni paraziti – lopovi, prostitutke, ovisnici i tako dalje – ili politički opasnima jer su neorganizirani, nepredvidljivi i latentno reakcionarni. Zapravo, pojam *Lumpenproletariat* (ili odrpani proletarijat) ponekad je služio demonizaciji siromašnih u cjelini. A da bi taj prezir prema siromašnima konačno bio potpun, ponekad se oni smatraju pukim zaostatkom preindustrijskih društvenih oblika, nekom vrstom povijesnog otpada.⁵⁵

U ekonomskim okvirima marksisti i drugi siromašne su često smatrali “industrijskom rezervnom vojskom”, to jest izvorom potencijalnog industrijskog radništva koje je privremeno nezaposleno, ali bi se u svakom trenutku moglo mobilizirati u proizvodnju.⁵⁶ Industrijska rezervna vojska je stalna prijetnja koja visi nad glavama trenutne radne klase, budući da, prvo, njena bijeda služi kao primjer za zastrašivanje radnika što im se može dogoditi te da, drugo, višak ponude radne snage koji ona predstavlja ruši cijenu rada i podriva radničku snagu protiv poslodavaca (primjerice, služeći kao potencijalni štrajkolomci). Te stare teorije o industrijskoj rezervnoj vojsci ponovo se vraćaju u kontekstu globalizacije kada korporacije koriste ogromne razlike u nadnicama i radnim uvjetima u različitim zemljama kao neku vrstu “dumpinga” rada, premještajući radna mjesta diljem svijeta ne bi li smanjile troškove. Radnici u dominantnim zemljama stalno žive pod prijetnjom da će im se tvornice zatvoriti, a njihova radna mjesta odseliti u inozemstvo. Tako se siromašni globalni Jug pojavljuje u položaju industrijske rezervne vojske, koju globalni kapital koristi protiv radnika ne samo na globalnom Sjeveru nego i u drugim dijelovima globalnog Juga. (Primjerice, prijetnja preseljenja radnih mjesta u Kinu koristi se protiv radnika i u Sjevernoj i u Južnoj Americi.) Kao što su tradicionalno mnogi komunistički i socijalistički politički projekti pokušavali spasiti radničku klasu od destruktivnih pritisaka industrijske rezervne vojske unutar nacija pojedinačno, tako danas također mnogi sindikati u dominantnim zemljama smišljaju strategije ne bi li spasili radnike od prijetnje siromašnih radnika u podređenim zemljama.

Bez obzira na to je li ta logika bila valjana u prošlosti, danas je pogrešno misliti bilo o siromašnima bilo o globalnom Jugu kao o industrijskoj rezervnoj vojsci. Prvo, ne postoji “industrijska vojska” u smislu da industrijsko radništvo više ne tvori kompaktno, koherentno jedinstvo, već ono funkcionira kao jedan oblik rada među mnogima u mrežama koje definira nematerijalna paradigma. Dapače, općenitije

gledano, društvena podjela između zaposlenih i nezaposlenih postaje sve nejasnija. Kao što smo već rekli, u doba postfordizma stabilno i zamčeno zaposlenje na koje su brojni segmenti radničke klase u dominantnim zemljama prethodno mogli računati više ne postoji. Ono što se naziva fleksibilnošću tržišta rada znači da niti jedno radno mjesto nije sigurno. Više nema jasnih podjela, već jedno veliko sivo područje u kojemu svi radnici lebde između zaposlenosti i nezaposlenosti. Drugo, ne postoji “rezerva” u smislu da nikakva radna snaga nije izvan procesa društvene proizvodnje. Siromašni, nezaposleni i podzaposleni u našim društvima zapravo su aktivni u društvenoj proizvodnji, iako nemaju plaćenu poziciju. Naravno, nikada nije bila istina da siromašni ili nezaposleni ne čine ništa. Same strategije preživljavanja često iziskuju iznimnu snalazljivost i kreativnost.⁵⁷ Međutim, danas, ukoliko društvenu proizvodnju sve više definira nematerijalni rad poput suradnje ili izgradnje društvenih odnosa i komunikacijskih mreža, utoliko aktivnost svih pripadnika društva, uključujući siromašnih, sve više postaje izravno produktivna.

U mnogim aspektima siromašni su zapravo iznimno bogati i produktivni. Primjerice, iz perspektive biološke raznolikosti neke od najsiromašnijih regija svijeta, općenito globalni Jug, imaju najveće bogatstvo biljnih i životinjskih vrsta, dok je globalni Sjever dom razmjerno malom broju njih. K tome, siromašne populacije, pogotovo domorodačke populacije, znaju kako živjeti s tim biljnim i životinjskim vrstama, održavajući ih na životu i profitirajući od njihovih korisnih svojstava. Primjerice, prisjetite se domorodačkih populacija u Amazoniji, koje znaju kako živjeti sa šumom i čija aktivnost je nužna da bi se šuma održala na životu.⁵⁸ Ili pak domorodačkog znanja o ljekovitim primjenama bilja. To bogatstvo znanja i bogatstvo biljnih i životinjskih genetskih resursa ne prenosi se u ekonomsko bogatstvo – dapače, kao što ćemo vidjeti kasnije u ovom poglavlju, neke od najzanimljivijih rasprava o vlasništvu danas imaju veze s vlasništvom nad domorodačkim znanjima i genetskim materijalom biljaka. Svejedno, važno je prepoznati da iako profit ide drugamo, to ogromno bogatstvo igra bitnu ulogu u globalnoj društvenoj proizvodnji.

Tu zajedničku narav kreativne društvene aktivnosti dodatno potcrtava činjenica da danas proizvodnja sve više ovisi o jezičnim kompetencijama i zajednici.⁵⁹ Aktivni elementi društva akteri su jezične kreativnosti u stalnom procesu proizvodnje zajedničkih jezika. U sve većoj mjeri ta jezična zajednica dolazi prije profita i izgradnje lokal-

nih i globalnih hijerarhija. Jezik održava hijerarhijske odnose u barem tri pogleda: unutar pojedine jezične zajednice održavajući znakove društvene nadređenosti i podređenosti; između jezičnih zajednica određujući dominaciju jednog jezika nad drugima – primjerice, dominaciju globalnog engleskog; te unutar stručnih jezika kao odnos između moći i znanja. Međutim, uviđamo da su unatoč tim hijerarhijama potčinjeni najčešće najkreativniji sudionici jezične zajednice jer razvijaju nove jezične oblike i spojeve te ih komuniciraju zajednici u cjelini. (Kreativna uloga afroameričkog govora unutar američkog engleskog očigledan je primjer.) Zapravo, proturječje između jezičnih hijerarhija, jezične proizvodnje i zajedničkosti jest ono što jezik danas čini moćnim poprištem sukoba i otpora. Taj paradoks pomaže pri izokretanju tradicionalne slike siromašnih: budući da siromašni sudjeluju i pomažu stvoriti jezičnu zajednicu, koja ih onda isključuje i potčinjava, siromašni nisu samo aktivni i produktivni već i antagonizirani i potencijalno pobunjenički nastrojeni. Paradoksalan položaj siromašnih unutar jezične zajednice indikativan je za njihov položaju u društvenoj proizvodnji općenito. I zapravo, siromašni u tom pogledu mogu poslužiti kao predstavnici ili, bolje rečeno, zajednički iskaz svekolike stvaralačke društvene djelatnosti. Da dovršimo izokretanje tradicionalne slike, mogli bismo, dakle, reći da *siromašni utjelovljuju ontološko stanje ne samo otpora nego i samog produktivnog života*.

Migranti su posebna kategorija siromašnih koja pokazuje to bogatstvo i produktivnost. Tradicionalno, različite vrste migrirajuće radne snage, uključujući trajne imigrante, sezonske radnike i skitnice, bile su isključene iz primarne koncepcije i političke organizacije radničke klase. Njihova kulturna različitost i mobilnost dijelila ih je od stabilnih, jezgrenih figura rada. Međutim, u suvremenoj ekonomiji i u postfordističkim radnim odnosima, mobilnost sve više definira tržište rada u cjelini, a sve kategorije rada teže prema stanju mobilnosti i kulturnog miješanja koji su uobičajeni za migrante. Radnici često nisu samo prinuđeni mijenjati radno mjesto tijekom karijere, već se moraju geografski seliti na duža razdoblja ili čak svakodnevno putovati na posao u udaljene krajeve. Migranti možda često putuju bez imovine u uvjetima krajnjeg siromaštva, ali čak i onda su bremeniti znanjima, jezicima, vještinama i kreativnim sposobnostima: svaki migrant sa sobom donosi čitav jedan svijet. Dok su velike europske migracije prošlosti općenito bile usmjerene prema nekom “izvanjskom” prostoru, prema onome što se zamišljalo kao prazne prostore, danas se pak mnoge velike mi-

gracije kreću prema punini, prema najbogatijim i najpovlaštenijim područjima svijeta. Velike metropole Sjeverne Amerike, Europe, Azije i Srednjeg Istoka magneti su za migrante, podjednako kao što ta područja trebaju migrante da bi pogonile svoju ekonomiju. Kao u Demokritovoj fizici, punina privlači drugu puninu.

Dio bogatstva migranata je njihova žudnja da imaju nešto više, njihovo odbijanje da prihvate stanje stvari. Većina migracija je dakako potaknuta potrebom da se izbjegnu uvjeti nasilja, gladi ili oskudice, ali uz te negativne uvjete postoji i pozitivna žudnja za bogatstvom, mirom i slobodom. Taj kombinirani čin odbijanja i iskazivanja žudnje je iznimno moćan. Pobjeći od života stalne nesigurnosti i prinudne mobilnosti je dobra priprema za bavljenje i odupiranje tipičnim oblicima izrabljivanja nematerijalnog rada. Ironično, velika globalna središta bogatstva koja pozivaju migrante da ispune nedostatke u njihovoj ekonomiji dobivaju više no što su tražila, jer imigranti prožimlju čitavo društvo svojim subverzivnim žudnjama. Iskustvo bijega je nešto poput treniranja žudnje za slobodom.

K tome, migracije nas mogu poučiti o geografskim podjelama i hijerarhijama globalnoga zapovjednog sistema. Migranti shvaćaju i iznose na vidjelo društvene skale opasnosti i sigurnosti, siromaštva i bogatstva, tržišta visokih i niskih nadnica te situacije više ili manje slobodnih oblika života. I s tim poznavanjem hijerarhija oni idu protiv struje koliko god mogu, u potrazi za bogatstvom i slobodom, moći i užitkom. Migranti prepoznaju geografske hijerarhije sistema, ali svejedno se odnose prema svijetu kao jednom zajedničkom prostoru, koji služi kao živo svjedočanstvo o nepovratnoj činjenici globalizacije. Migranti demonstriraju (i pomažu izgraditi) opću zajedničkost mnoštva prelazeći i time djelomično potkopavajući svaku geografsku zapreku. To ne znači da su svi na svijetu u istoj situaciji. Ogromne razlike u prihodima, radnim uvjetima i životnim uvjetima nisu samo uzrok velike bijede već su također, kao što ćemo obrazložiti u sljedećem odjeljku knjige, bitni za upravljanje suvremenom globalnom ekonomijom. Naša je poanta prije da te razlike treba pojmiti ne kao pitanje isključivanja, već kao pitanje diferencijalnog uključivanja, ne kao razdjelnicu između radnika i siromašnih na nacionalnoj ili globalnoj razini, već kao hijerarhije unutar zajedničkog stanja siromaštva. Sve mnoštvo je produktivno, ali sve mnoštvo je i siromašno.

Ne želimo pritom reći da je siromašnima ili migrantima bolje te da bismo se svi trebali odreći svog imutka i uputiti u tuđinu. Naprotiv,

svaki tip siromaštva nosi posebnu patnju. U poglavlju 3.2. izložit ćemo pritužbe protiv golemog i sve većeg siromaštva i nejednakosti u globalnom sistemu. Protiv njih bi se trebalo boriti na sve moguće načine. Međutim, unatoč njihovu siromaštvu i njihovoj lišenosti materijalnih sredstava, hrane, stanovanja i tako dalje, siromašni imaju ogromno bogatstvo u svom znanju i sposobnostima stvaranja.

Ne postoji kvalitativna razlika koja dijeli siromašne od klasa zaposlenih radnika. Naprotiv, postoji sve više zajedničko egzistencijalno stanje i stvaralačka djelatnost koja određuje cjelokupno mnoštvo. Kreativnost i domišljatost siromašnih, nezaposlenih, podzaposlenih i migranata bitni su za društvenu proizvodnju. Kao što se danas društvena proizvodnja odvija unutar i izvan tvorničkih zidova, tako se ona odvija unutar i izvan nadničarskog odnosa. Nema društvene razdjelnice koja bi dijelila produktivne od neproduktivnih radnika. Štoviše, stara marksistička razlikovanja između produktivnog i neproduktivnog rada, kao i između produktivnog i reproduktivnog rada, koja su oduvijek bila dvojbeni, sada bi trebalo potpuno odbaciti. Poput pojma industrijske rezervne vojske, ta razlikovanja se također često koriste da bi se isključilo žene, nezaposlene i siromašne iz središnjih političkih uloga, a revolucionarni projekt povjerio muškarcima (žuljevitih ruku iz tvornica) koji su smatrani primarnim proizvođačima. Danas mi stvaramo kao aktivne singularnosti, surađujući u mrežama mnoštva, to jest u zajedničkom.

Borbe siromašnih protiv uvjeta siromaštva nisu tek snažni činovi protesta već i potvrde biopolitičke moći – otkrivanje zajedničkog “bitka” koji je moćniji od njihova bijednog “imutka”. Tijekom dvadesetog stoljeća u dominantnim zemljama pokreti siromašnih nadišli su fragmentiranost, obeshrabrenost, rezigniranost, pa čak i paniku koju može pobuditi pad u siromaštvo i iznijeli svoje nezadovoljstvo protiv nacionalnih vlada, zahtijevajući preraspodjelu bogatstva.⁶⁰ Današnje borbe siromašnih poprimaju općenitiji, biopolitički karakter i teže se kreću na globalnoj razini. Primjerice, Ashwin Desai prenosi priču o nastanku suvremenog protestnog pokreta protiv deložacija i ukidanja vode i struje koji je krenuo iz Chatswortha, nedaleko od Durbanu u Južnoj Africi. Jedan od iznimnih elemenata tog pokreta je njegova zajednička baza. Crni Južnoafrikanci i Južnoafrikanci indijskog porijekla marširaju zajedno kličući “Mi nismo Indijci, mi smo siromasi!” “Mi nismo Afrikanci, mi smo siromasi!”⁶¹ Drugi iznimni aspekt je globalna razina na kojoj siromašni iznose svoje nezadovoljstvo. Oni zacijelo svo-

je proteste mogu usmjeriti protiv lokalnih službenika i južnoafričke vlade, koja je prema njihovim tvrdnjama od kraja apartheida produbila bijedu većine siromašnih, ali oni također ciljaju na neoliberalnu globalizaciju kao izvor njihova siromaštva, a prigodu da to izraze dobili su u Durbanu tijekom UN-ove Svjetske konferencije protiv rasizma 2001. godine. Ti južnoafrički demonstranti itekako su u pravu – “Mi smo siromasi!” – i to možda općenitije no što je intencija njihova slogana. Svi mi sudjelujemo u društvenoj proizvodnji – to je u konačnici bogatstvo siromašnih.

Prije ili kasnije protesti protiv zajedničkih uvjeta siromaštva morat će otkriti tu zajedničku produktivnost u konstitutivnim političkim projektima. Primjerice, zahtjevi za “zajamčenim dohotkom”, prihodom namijenjenim svim građanima bez obzira na zaposlenost, koji već nekoliko godina kruže Europom, Brazilom i Sjevernom Amerikom, upravo su takav konstitutivni projekt protiv siromaštva.⁶² Kad bi nadišao granice nacionalnog prostora i postao globalnim zahtjevom za zajamčenim prihodom za sve, mogao bi postati sastavnim elementom projekta za demokratsko upravljanje globalizacijom. Takav zajednički program distribuiranja bogatstva korespondirao bi sa zajedničkom produktivnošću siromašnih.

Naše tvrdnje o bogatstvu, produktivnosti i zajedničkosti siromašnih imaju neposredne implikacije po sindikalno organiziranje. Stari oblik sindikata, koji je nastao u devetnaestom stoljeću i čiji je cilj bilo pregovaranje oko nadnica za neku pojedinačnu granu, više nije dovoljan. Prvo, kao što smo obrazložili, stari sindikati nisu sposobni zastupati nezaposlene, siromašne pa ni mobilne i fleksibilne postfordističke radnike zaposlene na određeno vrijeme, premda oni također aktivno sudjeluju u društvenoj proizvodnji i povećavanju društvenog bogatstva. Drugo, stari sindikati podijeljeni su prema različitim proizvodnim granama i zadacima zacrtanim na vrhuncu industrijske proizvodnje – sindikat rudara, sindikat vodoinstalatera, sindikat mehaničara i tako dalje. Danas, kako radni uvjeti i odnosi postaju zajednički, tako te tradicionalne (ili čak neke novozacrtane) podjele više nemaju smisla i služe jedino kao prepreka. Konačno, stari sindikati postali su puko ekonomske, a ne više političke organizacije. U dominantnim kapitalističkim zemljama organizacije radničke klase dobile su zajamčeni pravni, ustavni status u zamjenu za usko fokusiranje na ekonomska pitanja radnih mjesta i nadnica, a odricanje od društvenih ili političkih zahtjeva. Međutim, u paradigmi nematerijalnog rada, dok proizvodnja postaje

sve obuhvatnije biopolitička, takva izolacija ekonomskih pitanja ima sve manje smisla.

Ono što je danas nužno i moguće jest oblik organizacije rada koji nadilazi sve podjele starih sindikata i uspijeva predstavljati postajanje rada zajedničkim – ekonomski, politički i društveno. Dok tradicionalni sindikati brane ekonomske interese ograničene kategorije radništva, mi trebamo stvoriti organizacije rada koje mogu predstavljati cjelokupnu mrežu singularnosti koje u suradnji proizvode društveno bogatstvo. Primjerice, jedan od skromnih prijedloga koji idu u tom smjeru uključuje otvaranje granskih sindikata drugim segmentima društva – njihovim stapanjem s drugim snažnim društvenim pokretima koji su se izdigli zadnjih godina – ne bi li time stvorili oblik “sindikalizma društvenog pokreta”.⁶³ Borbeniji primjer nude *piqueteros*, pokreti nezaposlenog radništva u Argentini, koji su krenuli funkcionirati kao aktivistički, politizirani sindikati nezaposlenih. Drugi primjer radničkog aktivizma izvan tradicionalnog okvira radničkih sindikata može se prepoznati u štrajkovima koje su 2003. u Francuskoj vodili “*intérimaires*” – to jest radnici u industriji zabave, medijima i umjetnosti koji nemaju puno zaposlenje.⁶⁴ U svakom slučaju, sindikat koji bi bio vrijedan svoga imena danas – vrijedan nasljeđa radničkih borbi – mora biti organizirano očitovanje mnoštva, sposobno da se nosi s čitavim globalnim poljem društvenog rada. Siromašni nemaju potrebe za zakonima za suzbijanje siromaštva – stari zakoni za suzbijanje siromaštva samo su ih zadržavali u siromaštvu.

Sada je lako uvidjeti zašto su iz perspektive kapitala i globalne strukture moći sve te klase tako opasne. Ako bi bile naprosto isključene iz krugova globalne proizvodnje, ne bi predstavljale veliku opasnost. Ako bi bile samo pasivne žrtve nepravde, ugnjetavanja i izrabljivanja, ne bi bile tako opasne. Naprotiv, one su opasne jer ne samo da su nematerijalni i industrijski radnici, nego također poljoprivredni radnici, pa čak i siromašni i migranti *uključeni* kao aktivni subjekti u biopolitičku proizvodnju. Njihova mobilnost i njihova zajedničkost stalno prijete destabiliziranjem globalne hijerarhije i podjela o kojima ovisi globalna kapitalistička moć. Oni klize preko barijera i probijaju povezne tunele koji idu ispod zidova podjela. Štoviše, te opasne klase stalno ometaju ontološku konstituciju Imperija: na svakom sjecištu linija stvaranja i linija bijega društveni subjektiviteti postaju hibridniji, isprepleteniji i izmješaniiji, dodatno izmičući silama kontrole. Oni prestaju biti identiteti i postaju singularnosti. U paklu siromaštva i odiseji

migracije već smo vidjeli kako se naziru prvi obrisi figure mnoštva. Jezici se miješaju i uzajamno djeluju kako bi stvorili ne jedan objedinjeni jezik, nego zajedničku moć komunikacije i kooperacije između mnoštva singularnosti.

DEMONSKA MNOŠTVA: DOSTOJEVSKI ČITA BIBLIJU

Mnoštvo ima svoju tamnu stranu. Novozavjetna parabola o gergezenskom zloduhu, koju uz neke preinake prenose Marko, Luka i Matija, baca svjetlo na demonsko lice mnoštva. Isus susretne čovjeka opsjednutog zlodusima i upita ga za ime, jer egzorcizam iziskuje ime. Zloduh zagonetno odgovori: "Legija, jer u nj [opsjednutog čovjeka] udoše mnogi zlodusi." Zlodusi preklinju Isusa da ih prebaci u obližnje krdo svinja. Svinje pak, opsjednute zlodusima, jurnu niz liticu i podave se u vodi počinivši masovno samoubojstvo. A čovjek, oslobođen zloduha, sjedne do Isusovih nogu.

Jedan od intrigantnih i uznemirujućih aspekata te parabole jest pomutnja oko jednine i množine. Zloduh je istodobno "ja" i "mi". Tu je posrijedi mnoštvo. Možda je sama ta pomutnja oko jednine i množine demonsko svojstvo. Prijetnju naglašava zloduhovo ime: "Legija". Latinska riječ legio bila je rasprostranjena u aramejskom i grčkom označavajući veliki broj, ali ona se također odnosila, kao što se odnosi i dan-danas u modernim jezicima, na rimsku vojnu jedinicu od oko šest tisuća ljudi. Zašto je Legija ime zloduha? Zato jer ima tako moćnu razornu snagu? Zato jer mnoštvo u njemu može djelovati zajedno? Možda je stvarna prijetnja tog demonskog mnoštva više metafizička: budući da je istodobno jednina i množina, ono uništava samo brojevno razlikovanje. Prisjetite se ogromnog napora koji su teolozi ulagali da dokažu kako nema više bogova, već je samo jedan. Lingvisti su se također dugo mučili s imenicama koje imaju neodređeni broj, koje su istodobno jednina i množina, kao što je lišće ili oruđe. Prijetnja političkom poretku je možda još bjelodanija: politička se misao od antičkih vremena temeljila na razlikovanjima između jedan, nekoliko i mnogo. Demonsko mnoštvo krši takva brojeva razlikovanja. Ono je ujedno jedno i mnogo. Neodređeni broj mnoštva prijeti svim tim načelima poretka. Takva je smicalica đavolje djelo.

Fjodor Dostojevski bori se s mukama koje mu zadaju takva demonska mnoštva u svom velikom romanu iz 1873. Bjesovi.⁶⁵ Rusija Dostojevskog okružena je tamnim, opasnim silama. Kmetovi su oslobođeni, tradicionalni

društveni poredak se urušava, a strani utjecaji vode prema moralnoj i društvenoj katastrofi. Dobrodušni Rusi djeluju kao da su opsjednuti – ali što je to što ih opsjeda? Tko su zlodusi Dostojevskog? Roman se odvija u mirnom ruskom selu gdje susrećemo udovca Stjepana Verhovenskog koji provodi svoje pozne godine snubeći za naklonost udovicu Varvaru Stavroginu, najbogatiju ženu u mjestu. Verhovenskijev sin Petar, nedavno se vrativši s putovanja po prijestolnicama Europe, šarmira mlade djevojke u mjestu. Možda bi se mogao zaljubiti u uglednu mladu damu iz sela i društveni poredak bi se reproducirao kao što se od uvijek reproducira. Međutim, kako se roman razvija, saznajemo da se ispod bezvremenih rituala ruskoga seoskog života kotri ultratajna pseudorevolucionarna politička organizacija, koja teži bezumnom uništavanju i uključuje pripadnike nekih od najboljih seoskih obitelji, na čelu s egoističnim vođom Petrom Verhovenskim. Aktivnosti tajanstvene svite dovode do niza katastrofalnih događaja. Svatko u selu na neki je način nesvjesno manipuliran ili pod utjecajem zlokobne zavjere. Međutim, do kraja romana svi pripadnici tajne zavjere ili će počiniti samoubojstvo, ili će ih ubiti netko od njihovih vlastitih drugova, ili će se skloniti u sigurnost zatvora ili egzila. Stjepan Verhovenski na završnim stranicama romana razmišlja o biblijskoj paraboli o gergezenskom zloduhu. To je točno kao ova naša Rusija, uzvikne, koja je okružena zlodusima već stoljećima! Možda smo mi svinje koje su opsjeli zlodusi i moramo jurnuti niz liticu kako bismo se podavili u vodi ne bi li Rusija sjela spašena do nogu Isusovih!

Stjepan Verhovenski (a i sam Dostojevski) nastoji umiriti svoje strahove naivnim viđenjem egzorcizma demonskog mnoštva i kršćanskog iskupljenja Rusije.⁶⁶ Jednom kada političku spletku, pogotovo njenog zavjereničkog vođu, obilježi kao demonsku, onda je lako može izolirati od stvarne, vječne, iskupive biti Rusije. To je možda utješno viđenje stvari, ali on odbija uvidjeti da je stvarna demonska sila u samom ruskom mnoštvu. Oslobođenje kmetova i veliki radikalni pokreti 1860-ih pokrenuli su val nemira koji je ugrozio stari poredak i koji će u nadolazećim godinama dovesti do potpunog urušavanja. Ono što je tako zastrašujuće kod mnoštva jest njegov neodređeni broj, ono je istodobno mnogi i jedan. Kada bi postojala samo jedna ujedinjena zavjera protiv starog društvenog poretka, kao što to zamišlja Dostojevski, onda bi se ona mogla prepoznati, konfrontirati i potući. Ili kada bi postojalo mnogo zasebnih, izdvojenih društvenih prijetnji, njih bi se također moglo savladati. Međutim, mnoštvo je legija: ono se sastoji od bezbrojnih elemenata koji premda ostaju različiti jedni od drugih, komuniciraju, surađuju i djeluju zajednički. A to je uistinu demonski!

EKSKURS 1.: Metoda – Marxovim stopama

Evo zagonetke. Za Marxovu metodu historijskog materijalizma ključno je to da društvena teorija mora biti oblikovana prema konturama suvremene društvene zbilje. Za razliku od raznoraznih idealizama koji nude neovisne, transhistorijske teorijske okvire, primjerene za sve društvene zbilje – jedan kroy za sve, Marx godine 1857. u svom uvodu u *Grundrisse*, prekrasno sažetom izlaganju o metodi, pojašnjava da modus našeg razumijevanja mora biti bolje usklađen sa suvremenim društvenim svijetom i, prema tome, mijenjati se s poviješću: metoda i supstanca, forma i sadržaj moraju korespondirati.⁶⁷ To dakako znači da jednom kada se povijest pomakne i društvene zbilje promijene, tada stare teorije više nisu adekvatne. Potrebne su nam nove teorije za novu zbilju. Slijedeći Marxovu metodu mi se onda moramo udaljiti od Marxovih teorija u skladu s tim kako su se objekt njegove kritike, kapitalistička proizvodnja i kapitalističko društvo u cjelini, promijenili. Jednostavno rečeno, da bi se slijedilo Marxovim stopama potrebno je otići dalje nego Marx i razviti na temelju njegove metode novi teorijski aparat za našu trenutnu situaciju. Trebamo napisati novi uvod koji može osuvremeniti Marxovu metodu i uzeti u obzir promjene između 1857. i danas. Međutim, čudno, čim na taj način krenemo dalje nego Marx, kontinuirano nas prati slutnja da je on tu već bio prije nas.

Primarni elementi Marxove metode koji će nas voditi u razvoju naše metode jesu: (1) povijesna tendencija, (2) realna apstrakcija, (3) antagonizam i (4) konstituiranje subjektiviteta.⁶⁸ Već smo koristili Marxov pojam tendencije kad smo ranije ustvrdili da suvremenu ekonomiju određuje hegemonija nematerijalne proizvodnje. Iako nematerijalni rad nije dominantan u kvantitativnim okvirima, naša je tvrdnja da je on nametnuo tendenciju svim drugim oblicima rada, transformirajući ih prema vlastitim odlikama, te je time preuzeo hegemonijsku poziciju. Sjetite se da, kao što i Marx sam ističe na prvim stranicama *Kapitala*, tada kad je on proučavao industrijski rad i kapitalistič-

ku proizvodnju oni su činili samo udio u engleskoj ekonomiji, manji udio u njemačkoj i drugim europskim ekonomijama, a tek sićušan segment globalne ekonomije. U kvantitativnim okvirima poljoprivreda je sigurno i dalje bila dominantna, ali Marx je u kapitalu i industrijskom radu prepoznao tendenciju koja će djelovati kao pokretač budućih transformacija. Kada nam ortodoksni marksisti danas govore da se industrijska radnička klasa na svijetu brojčano nije smanjila i da stoga industrijski rad i tvornica moraju ostati vodeća jezgra marksističke analize, valja ih podsjetiti na Marxovu metodu tendencije. Brojke su bitne, ali ključno je shvatiti smjer sadašnjice, iščitati koje će sjeme niknuti, a koje uvenuti. Marxov veliki pothvat sredinom devetnaestog stoljeća bio je u interpretaciji tendencije i projekta kapitala, tada još u povojima, kao dovršenog društvenog oblika.

U ideji tendencije implicitna je ideja historijske periodizacije. Bezbrojne promjene u povijesti dešavaju se svakodnevno, ali postoje i velike paradigme koje tijekom dužih razdoblja određuju naše načine razmišljanja, strukture znanja, ono što se čini normalnim i abnormalnim, ono što je očito i ono što je nerazvidno, pa čak i ono što je misljivo i ono što nije, a onda se dramatično izmijene i formiraju novu paradigmu. Taj prelazak iz jednog razdoblja u drugo pomak je iz jedne tendencije u drugu. Suvremenu kapitalističku proizvodnju odlikuje niz prelazaka koji daju ime različitim naličjima istog pomaka: iz hegemonije industrijskog rada u hegemoniju nematerijalnog rada, iz fordizma u postfordizam i iz modernog u postmoderno. Periodizacija daje okvir historijskom kretanju u vidu prelaska iz jedne relativno stabilne paradigme u drugu.⁶⁹

Svaki period odlikuje jedan ili više oblika koji strukturiraju različite elemente društvene zbilje i misli. Ti zajednički oblici, ili *izomorfizmi*, u svakom od razdoblja odgovaraju onome što, primjerice, Michel Foucault opisuje u svojim studijama prostornih rasporeda i arhitektura različitih modernih disciplinarnih institucija. Nije nikakva slučajnost, tvrdi on, da zatvor slični tvornici, koja pak slični školi, koja pak slični kasarni, koja pak slični bolnici i tako dalje.

Svi dijele zajednički oblik koji Foucault povezuje s disciplinarnom paradigmom.⁷⁰ Danas, naprotiv, gdje god se osvrnemo vidimo mreže – u vojnim organizacijama, društvenim pokretima, poslovnim formacijama, migracijskim obrascima, komunikacijskim sistemima, fiziološkim struktura, jezičnim odnosima, živčanim prijenosnicima, pa čak i osobnim odnosima. Nije da mreža nije bilo prije ili da se struktura mozga promijenila. Već je mreža sada postala zajednički oblik koji teži odrediti naše načine razumijevanja svijeta i djelovanja u njemu. Iz naše perspektive najvažnije je pak da su mreže oblik organizacije kooperativnih i komunikativnih odnosa koje nameće nematerijalna paradigma proizvodnje. Tendencija tog zajedničkog oblika da nastane i da uspostavi hegemoniju jest ono što određuje razdoblje.

Kao ilustraciju tog pojma tendencije i njenih formalnih korespondencija između misli i društvene zbilje na duža razdoblja možemo uzeti upravo ono što bi se moglo učiniti kao najmoćniji protuprimjer: Descartesovo metodološko utemeljenje: “Mislim, dakle jesam”, koje cilja na izvjesnost individualnog uma, autonomnog od tijela i njegova fizičkog svijeta. Descartes može zamisliti da nema tijela i da nema svijeta ili mjesta na kojem bi se mogao nalaziti, a samo to mišljenje uvjerava ga u izvjesnost vlastite egzistencije. Stoga se može učiniti zbunjujućim da u istom tekstu u kojem Descartes formulira to shvaćanje, u *Raspravi o metodi*, Descartes svoje otkriće smješta na vrlo konkretno mjesto u svijetu. “Tada sam se nalazio u Njemačkoj, kamo su me dovele prilike rata, koji tamo još nije svršio.”⁷¹ Descartes dolazi do svog otkrića o izvjesnosti individualnog uma jednog dana 1619., vjerojatno 10. studenoga, kada se kao vojnik u njemačkom Tridesetogodišnjem ratu tijekom zime utaborio u jednoj grijanjoj sobi. Kakve veze imaju rat i Descartesova osobna uloga u njemu s vječnom istinom kao što je “Mislim, dakle jesam”? Zašto se Descartes uopće trudi saopćiti nam mjesto i vrijeme? Svakako bi bilo lako razumjeti kako takva potresna zbilja, takav beznadan, besmislen rat može nekoga nagnati da poželi prestati “proučavati knjigu svijeta” i namjesto toga se-

be pretvori u predmet proučavanja. Mogu zamisliti da taj jeziv svijet ne postoji i da je moje misleće sebstvo jedina jasna i izvjesna zbilja. Bilo bi zacijelo krajnje pojednostavljeno pojmiti Descartesovo metodološko otkriće kao pučku reakciju zdvojnog vojnika u ratu. To bi pretpostavilo preuski, premehanički i prelinearni odnos uzroka i učinka. Međutim, bilo bi podjednako krivo odvojiti Descartesovo otkriće od njegove društvene zbilje. Dapače, Descartesova je veličina da je prepoznao oblik i način mišljenja koje odgovara čitavom jednom razdoblju tek u nastajanju. Suvereno, individualno, misleće sebstvo koje Descartes otkriva ima isti *oblik* kao niz drugih figura koje će izniknuti manje-više istodobno u Europi modernog doba, od individualnog ekonomskog subjekta do suverene nacionalne države. Niti Tridesetogodišnji rat niti bilo koji drugi historijski događaj ne “uzrokuje” Descartesovu teoriju, već čitav niz odnosa koji tvore zbilju njegove situacije čine tu teoriju mislivom. Njegovo otkriće odgovara oblikom novonastajućoj tendenciji njegove društvene zbilje.

Za Marxa, naravno, sve počinje s proizvodnjom, tako da se trebamo okrenuti pitanju proizvodnje kako bismo shvatili ideju *realne apstrakcije*, drugi element njegove metode koji bismo trebali slijediti. Marx od klasične političke ekonomije, dakle Adama Smitha i Davida Ricarda, usvaja maksimum da je u kapitalističkom društvu rad izvor sve vrijednosti i bogatstva. Međutim, rad pojedinca neće nam pomoći da razumijemo kapitalističku proizvodnju, unatoč simpatiji koju politički ekonomisti gaje prema mitu Robinsona Crusoea. Kapital stvara kolektivni, društveno povezani oblik proizvodnje u kojem rad svakoga od nas proizvodi u suradnji s bezbrojnim drugima. Bila bi besmislica smatrati da vrijednost u kapitalističkoj proizvodnji proizlazi iz rada osamljenog pojedinca, objašnjava Marx, kao što bi bila besmislica zamisliti razvoj jezika bez ljudi koji zajedno žive i između sebe razgovaraju (*Grundrisse*, 8). Da bi se razumjelo kapital moramo krenuti od pojma društvenog rada – apstrakcije, ali, kao što Marx tvrdi, racionalne apstrakcije koja je zapravo realnija i temeljnija za razumijevanje proizvodnje kapitala nego bilo koja konkretna in-

stanca pojedinačnog rada. U kapitalističkoj proizvodnji pojedinačni rad zidara, rad varioca, rad prodavača i tako dalje međusobno su ekvivalentni ili sumjerljivi, jer svaki od njih sadrži zajednički element – apstraktni rad, rad općenito, rad bez obzira na njegov pojedinačni oblik. Apstraktni je rad, objašnjava Marx, ključ za razumijevanje kapitalističkog poimanja vrijednosti. Ako je, kao što smo rekli, u kapitalističkom društvu rad izvor sveg bogatstva, onda apstraktni rad mora biti izvor vrijednosti općenito. Novac je krajnje predstavljanje bezrazličnosti i apstrakcije kapitalističke vrijednosti.

Jednom kad izložimo Marxov pojam apstraktnog rada i njegovog odnosa prema vrijednosti, brzo raspoznavamo važnu razliku između Marxova i našeg vremena. Marx postavlja odnos između rada i vrijednosti kao odnos korespondirajućih količina – određena količina apstraktnog rada jednaka je nekoj količini vrijednosti. Prema tom zakonu vrijednosti, koji određuje kapitalističku proizvodnju, vrijednost je izražena u mjerljivim, homogenim jedinicama radnog vremena. Marx na kraju povezuje to shvaćanje sa svojim analizama radnog dana i viška vrijednosti. Međutim, taj zakon danas više nije održiv u formi u kojoj su ga zamislili Smith, Ricardo i sam Marx. Vremenska jedinica rada kao temeljno mjerilo vrijednosti danas više nema smisla. Rad i dalje ostaje fundamentalnim izvorom vrijednosti u kapitalističkoj proizvodnji, to se ne mijenja, ali moramo preispitati o kakvoj vrsti rada se tu radi i koje su njene vremenske dimenzije. Ranije smo napomenuli da su se radni dan i vrijeme proizvodnje pod hegemonijom nematerijalnog rada stubokom promijenili. Uobičajeni ritmovi tvorničke proizvodnje, s jasnim podjelama na radno vrijeme i neradno vrijeme, tendiraju se izgubiti u polju nematerijalnog rada. Sjetite se samo kako na visokoplaćenom kraju tržišta rada kompanije poput Microsofta pokušavaju ured učiniti nalik domu, nudeći besplatne obroke i fiskulturne programe ne bi li zaposlenike zadržali u uredu što je moguće veći broj njihovih budnih sati. Na niskoplaćenom kraju tržišta rada radnici moraju žonglirati između nekoliko poslova ne bi li spojili kraj s krajem. Takve su prakse

oduvijek postojale, ali danas s prelaskom iz fordizma u postfordizam povećana fleksibilnost i mobilnost koje se nameću radnicima te iščezavanje stabilnog, dugoročnog zaposlenja tipičnog za tvornički rad tendiraju postati normom. Na visokoplaćenom i na niskoplaćenom kraju tržišta rada nova paradigma urušava podjelu na radno vrijeme i vrijeme za život.

Taj blizak odnos između rada i života, to gubljenje vremenskih podjela koje vidimo u postfordističkoj proizvodnji još je jasnije u pogledu proizvoda nematerijalnog rada. Materijalna proizvodnja – primjerice, proizvodnja automobila, televizora, odjeće i hrane – stvara *sredstva društvenog života*. Moderni oblici društvenog života ne bi bili mogući bez tih tržišnih proizvoda. Za razliku od toga, nematerijalna proizvodnja, uključujući proizvodnju ideja, slika, znanja, komunikacije, kooperacije i afektivnih odnosa, teži stvarati ne sredstva društvenog života, nego *sam društveni život*. Nematerijalna proizvodnja je biopolitička. To stajalište nam dopušta da se svježim pogledom osvrnemo na čitavu evoluciju kapitalističke proizvodnje – pomalo kao što je u anatomiji čovjeka ključ za anatomiju majmuna (*Grundrisse*, 31-32). Kapital je uvijek bio orijentiran prema produkciji, reprodukciji i kontroli društvenog života. Primjerice, Marx ukazuje na tu činjenicu kada kaže da, iako se kapital može definirati, kako glasi opće mjesto, kao akumulacija društvenog bogatstva u obliku roba ili novca, kapital je, najfundamentalnije sagledano, društveni odnos. Proizvodnja kapitala je, danas još jasnije i izravnije, proizvodnja društvenog života. Marx također ukazuje u tom smjeru svojim pojmom “živog rada”, oblikovnim žarom naših kreativnih kapaciteta. Živi rad je fundamentalna ljudska moć: sposobnost da se prema svijetu odnosimo djelatno i da se stvara društveni život. Živi rad uvijek može biti potčinjen kapitalu ili sveden na radnu snagu koja se kupuje i prodaje te proizvodi robe i kapital, ali živi rad to uvijek nadilazi. Naši inovativni i kreativni kapaciteti uvijek su veći nego naš produktivni rad – to će reći, produktivni za kapital. Ovdje nam valja uvidjeti da je ta biopolitička produkcija s jedne strane *nemjerljiva*, jer se ne može

kvantificirati u fiksne jedinice vremena, a s druge strane uvijek *ekscesivna* u pogledu vrijednosti koju kapital može izvući iz nje, jer kapital nikad ne može prisvojiti čitav rad. Zbog toga moramo revidirati Marxovo shvaćanje odnosa između rada i vrijednosti u kapitalističkoj proizvodnji.

Središnji aspekt paradigme nematerijalne proizvodnje koji tu trebamo pojmiti je njegov bliski odnos s kooperacijom, suradnjom i komunikacijom – ukratko, njeno utemeljenje u zajedničkom. Marx inzistira na tome da je jedan od velikih progresivnih elemenata kapitala povijesno organiziranje vojski radnika u kooperativne proizvodne odnose. Primjerice, kapitalist poziva radnike u tvornicu, upravljajući ih prema suradnji i komunikaciji u proizvodnji i dajući im sredstva za to. Za razliku od toga, u paradigmi nematerijalnog rada sam rad teži izravno proizvesti sredstva općenja, komunikacije i kooperacije za proizvodnju. Afektivni rad uvijek izravno stvara odnos. Proizvodnja ideja, slika i znanja ne samo da se provodi zajednički – nitko zapravo ne misli sam, sve mišljenje je proizvedeno u suradnji s prošlim i sadašnjim mišljenjem drugih – nego svaka nova ideja i slika priziva i otvara nove suradnje. Napokon, proizvodnja jezika, bilo prirodnih jezika ili umjetnih jezika, kao što su računalni jezici i različite vrste koda, uvijek je suradnička i uvijek stvara nova sredstva suradnje. Na sve te načine u nematerijalnoj se proizvodnji stvaranje kooperacije pounutrilo u radu i time izvanjštilo naspram kapitala.

Ekonomisti registriraju to zajedničko u mistificiranom obliku kroz pojam “eksternalija”. Pozitivne eksternalije su koristi koje se stječu bez vlastitog djelovanja. Uvriježeni je školski primjer da kada moj susjed učini svoju kuću i dvorište ljepšima vrijednost *mog* zemljišta također raste. Općenitije i temeljnije, eksternalije se odnose na društveno bogatstvo stvoreno mimo izravnog proizvodnog procesa, čiju vrijednost kapital može samo djelomično prisvojiti. Društvena znanja, odnosi i oblici komunikacije koji proizlaze iz nematerijalne proizvodnje općenito ulaze u tu kategoriju. Kako postaju uobičajeni za društvo, oni čine novi oblik sirovine koja se ne troši u proizvodnji, već raste s

upotrebom. Poduzeća u Michiganu, sjevernoistočnoj Italiji ili južnoj Indiji imaju korist od obrazovnog sistema, javne i privatne infrastrukture cesta, željeznica, telefonskih linija i optičkih provodnika, kao i općeg kulturnog razvitka populacije. Inteligencija, afektivne vještine i tehnička znanja tih populacija pozitivne su eksternalije s gledišta privrednih subjekata. Kapital ne mora platiti za te vanjske izvore bogatstva, ali ih ne može ni kontrolirati u potpunosti. Takve eksternalije, koje su nam svima zajedničke, sve više određuju ekonomsku proizvodnju u cjelini.

Teorija odnosa rada i vrijednosti danas se mora temeljiti na zajedničkome. Zajedničko se pojavljuje na oba kraja nematerijalne proizvodnje, kao pretpostavka i kao rezultat. Naše zajedničko znanje je utemeljenje za svu novu proizvodnju znanja, jezična zajednica je osnova za svu jezičnu inovaciju, naši postojeći afektivni odnosi temelj za svu proizvodnju afekata, a naša zajednička društvena zaliha slika omogućuje stvaranje novih slika. Sve te proizvodnje utječu u zajedničko i onda služe kao temelj za nove proizvodnje. Ustvari, zajedničko se pojavljuje ne samo na početku i na kraju proizvodnje već i usred nje, jer su sami proizvodni procesi zajednički, suradnički i komunikativni. Rad i vrijednost postali su biopolitički u smislu da živjeti i proizvoditi teže postati međusobno nerazlučivi. Kako život teži biti posve angažiran u činu produkcije i reprodukcije, tako sam društveni život postaje produktivni stroj.

Ta nova svojstva vrijednosti u paradigmi nematerijalne i biopolitičke proizvodnje, kao što je njen nemjerljiv karakter i njena tendencija da postane zajednička i dijeljena, potkopavaju sve tradicionalne mehanizme računovodstva. Standardne mjere produkcije, reprodukcije, cirkulacije, potrošnje i investicija moraju se odreda preosmisliti. Primjerice, takve metode ne uspijevaju obračunati eksternalije i sve druge kolaborativne društvene oblike proizvodnje koji se javljaju izvan uskih nadničkih odnosa. U devetnaestom stoljeću francuski su fiziokrati poput Françoisa Quesneya stvorili *Tableau économique* kako bi izrazili ukupne količine vrijednosti u godišnjoj proizvodnji, cirkulaciji i potrošnji neke ekonomije. Danas trebamo novi *Tableau écono-*

mique koji nadilazi tradicionalne mjere i koji je kadar točnije opisati gdje se stvara vrijednost i gdje ona odlazi u nacionalnoj i globalnoj ekonomiji. To bi iziskivalo revoluciju metoda ekonomskog računovodstva, nešto slično tome kako je Einsteinova teorija relativnosti transformirala naše razumijevanje uobičajenih, metričkih prostora euklidske geometrije. Međutim, opet, kada se odmaknemo dalje od Marxa možemo se osvrnuti i vidjeti da je on također već tuda kročio sa sličnim pojmom zajedničke proizvodnje i zajedničkog bogatstva. “Ali *in fact*”, piše on u svojim bilješkama, “ako se zdere ograničeni građanski oblik, što je drugo bogatstvo do u univerzalnoj razmjeni proizvedena univerzalnost potreba, sposobnosti, užitaka, proizvodnih snaga itd. individua?... Apsolutno razvijanje njegovih stvaralačkih predispozicija, bez druge pretpostavke osim prethodnog historijskog razvoja, koji taj totalitet razvoja, tj. razvoja svih ljudskih snaga kao takvih, ne mjereno nekim *unaprijed datim* mjerilom, čini samosvrhom? Gdje se on ne reproducira u svojoj određenosti, nego producira svoj totalitet? Ne nastoji da ostane bilo što postalo, nego je u apsolutnom kretanju postajanja?” (*Grundrisse*, 198-199) Kada uklonimo klapne kapitalističkog društva koje nam sužavaju pogled, možemo s Marxom uvidjeti da materijalno bogatstvo, uključujući robe, vlasništvo i novac, nije svrha po sebi. Ta spoznaja ne bi nas trebala ponukati na asketsko odricanje. Istinsko bogatstvo, koje je svrha po sebi, počiva u zajedničkome – u zbiru užitaka, žudnji, sposobnosti i potreba koje svi dijelimo. Zajedničko bogatstvo je istinski i pravi objekt proizvodnje.

Ne želimo reći da je paradigma nematerijalne proizvodnje nekakav raj u kome proizvodimo slobodno u zajedništvu i jednako dijelimo zajedničko društveno bogatstvo. Nematerijalni rad je i dalje izrabljiv pod vladavinom kapitala, podjednako kao i materijalni rad. Drugim riječima, rad žena, muškaraca i djece i dalje kontroliraju kapitalisti koji prisvajaju bogatstvo koje proizvodi njihov rad. Tu u igru ulazi *antagonizam*, treći element Marxove metode koju trebamo slijediti. Pojam *izrabljivanja* danas, kao uvijek, imenuje stalno radničko iskustvo antagonizma. Teorija iz-

rabljivanja mora otkriti svakodnevno strukturno nasilje kapitala protiv radništva koje proizvodi taj antagonizam i služi, povratno, kao osnova organiziranju radništva i odbijanju kontrole kapitalista. Marx inzistira da se svaka koncepcija izrabljivanja mora temeljiti na teoriji vrijednosti. Ako se odnos rada i vrijednosti promijenio, onda se također mora promijeniti naše razumijevanje izrabljivanja. Za Marxa je izrabljivanje određeno količinom radnog vremena, kao uostalom i teorija vrijednosti. Stupanj izrabljivanja odgovara količini viška radnog vremena, to jest udjela radnog dana koji se proteže preko vremena koje je nužno da radnik proizvede vrijednost jednaku nadnici koja mu se plaća. Višak radnog vremena i višak vrijednosti proizveden tijekom tog vremena ključni su za Marxovu definiciju izrabljivanja. To vremensko mjerilo otvorilo je Marxu jasan i prikladan pojmovni okvir i učinilo njegovu teoriju izravno primjenjivom u njegovu vremenu na borbe radništva za kraćim radnim danom.

Danas, međutim, u paradigmi nematerijalne proizvodnje, teorija vrijednosti ne može se više poimati u okvirima mjerenja količine vremena, tako da se ni izrabljivanje ne može razumjeti u tim okvirima. Kao što moramo razumjeti proizvodnju vrijednosti u okvirima zajedničkog, tako i izrabljivanje moramo pojmiti kao *izvlaštenje zajedničkog*. Drugim riječima, zajedničko je postalo mjesto viška vrijednosti. Izrabljivanje znači privatiziranje dijela ili čitave vrijednosti koja je proizvedena kao zajednička. Stvoreni odnosi i komunikacije po svojoj su naravi zajednički, no kapital uspijeva privatizirati nešto od njihovog bogatstva. Uzmite za primjer profit koji se izvlači iz afektivnog rada. Isto vrijedi za proizvodnju jezika, ideja i znanja – ono što se zajednički proizvodi postaje privatno. To važi, primjerice, u slučajevima kada tradicionalna znanja nastala u domorodačkim zajednicama ili kada znanja nastala suradnički u znanstvenim zajednicama postanu privatnim vlasništvom. U nekim pogledima, mogli bismo reći da novac i financijalizacija ekonomije sumiraju neprovidnu logiku kojom otpadaju tradicionalne karakteristike kapitalističke proizvodnje, no kapital ipak uspijeva uspostaviti kontrolu

i izvlačiti bogatstvo. Naravno, novac je samo opći ekvivalent koji potiče razmjenu, ali i krajnja reprezentacija zajedničkog. Financijski instrumenti, poput derivativa, kao što ćemo vidjeti kasnije u 3. dijelu knjige, projiciraju tu reprezentaciju zajedničkog u budućnost. Drugim riječima, kroz financijska tržišta novac teži reprezentirati ne samo sadašnju nego i buduću vrijednost zajedničkog. Financijski kapital kladi se na budućnost i funkcionira kao opća reprezentacija naših zajedničkih budućih proizvodnih snaga. Profiti financijskog kapitala vjerojatno su izvlaštenje zajedničkog u najčistijem obliku.

Međutim, logika izvlaštenja ni najmanje se ne odnosi jednako na sve u svijetu. Kada već postavljamo teoriju tendencije, gdje polazimo od toga da oblik rada djeluje hegemonijski nad drugima, moramo priznati da to pretpostavlja podjele rada koje odgovaraju geografskim, rasnim i rodnim hijerarhijama. U sljedećem odjeljku knjige ćemo se posvetiti topografiji izrabljivanja koja određuje te hijerarhije. Upravljanje globalnim podjelama rada i moći jedno je od oružja koje kapitalu stoji na raspolaganju u održanju zapovjedništva nad globalnom proizvodnjom i bogatstvom.

Četvrti i konačni element Marxove metode koji tu trebamo slijediti vezan je uz *proizvodnju subjektiviteta*. Subjektivitet se, prema Marxu, proizvodi u materijalnim praksama proizvodnje. "Stoga proizvodnja ne proizvodi samo predmet za subjekt," piše Marx, "već i subjekt za predmet" (*Grundrisse*, 17). Subjektivitet radništva također se proizvodi u antagonizmu iskustva izrabljivanja. Čini nam se da, u ovom našem dobu hegemonije nematerijalne proizvodnje, *siromasi* čine paradigmsku figuru proizvodnje. To ne znači da se odvija stalna pauperizacija radništva, kao što je to Marx pretpostavljao, ili da sve radništvo svijeta trpi uvjete krajnjeg siromaštva (iako zapravo mnogi i trpe). "Siromasi" su jedina figura koja može označavati društvo u svojoj njegovoj općosti kao nerazdvojivu cjelinu, određeno njegovom bazom, upravo kao što demonstranti u Južnoj Africi koriste taj pojam da bi naznačili općost različitih skupina u borbi. U paradigmi nematerijalne proizvodnje, u proizvodnji utemeljenoj na komunikaciji i suradnji, "siromasi"

su primarna figura proizvodnje u smislu da društvo teži proizvoditi kao koordinirani skup. "Siromasi" također potcrtavaju proturječni suprotstavljeni odnos proizvodnje prema svijetu vrijednosti: "siromasi" su isključeni iz bogatstva, a ipak uključeni u krugove društvene proizvodnje. "Siromasi" su tkivo biopolitičke proizvodnje. Mi smo siromasi.

Ovdje, na kraju našeg puta kroz nacrt nove metode koja ide dalje od Marxa i uzima u obzir promjene u našem svijetu, muči nas opet čudna slutnja da je Marx tu već bio prije nas. U fragmentarnom stilu tipičnom za njegove bilješke u *Grundrisse* on objašnjava da rad pod kapitalom implicira stanje apsolutnog siromaštva. "Živi rad koji egzistira kao apstrakcija od tih momenata svoje realne zbilje...; to potpuno ogoljenje, čisto subjektivna egzistencija rada lišena svake objektivnosti. Rad kao *apsolutno siromaštvo*: siromaštvo ne u smislu oskudice, već kao potpuno isključenje predmetnog bogatstva." (*Grundrisse*, 114). Međutim, čim Marx postavi tu negativnu perspektivu na siromaštvo kao isključivanje, on definiciju siromaštva izokreće u pozitivni oblik. "Rad ne kao predmet, već kao djelatnost, ne kao sama vrijednost, već kao *živi izvor* vrijednosti. Opće bogatstvo, nasuprot kapitalu u kojem ono egzistira predmetno, kao zbilja, kao njegova *opća* mogućnost bogatstva koja se u akciji potvrđuje kao takva." (*Grundrisse*, 114). Živi rad prema tome ima dvostruki karakter: s jedne strane on se pojavljuje kao apsolutno siromaštvo, jer je lišeno bogatstva, ali s druge strane Marx prepoznaje siromaštvo kao nulti stupanj ljudskog djelovanja, kao figuru opće mogućnosti i prema tome izvorom sveg bogatstva. Ono što smo mi ljudi u svojoj osnovi jest opća mogućnost ili opća proizvodna sposobnost. Taj dvostruki karakter siromaštva i mogućnosti određuje sve jasnije subjektivitet rada u nematerijalnoj paradigmi. Bogatstvo koje ono stvara je oduzeto, a to je izvor njegove antagonizacije. Međutim, ono zadržava svoju sposobnost da proizvodi bogatstvo – i to je njegova moć. U toj kombinaciji antagonizma i moći počiva konstitucija revolucionarnog subjektiviteta.

Naše prijatelje ekonomiste ništa ne srđi više od podsjećanja na to da je ekonomija duboko reakcionarna disciplina. Zapravo, od njenih početaka između Škotske i Francuske u doba koje je mislilo da je doseglo prosvijećenost, ekonomija se razvila kao teorija mjere i ravnoteže između dijelova cjeline – ekonomske cjeline produkcije, reprodukcije i distribucije bogatstva. Svakako, međunarodna kretanja su dinamična, rast je stalan, oblici i temelji su uvijek otvoreni za raspravu, tako da sukoba ne nedostaje, ali stabilnost cjeline uvijek neutralizira kretanje dijelova. Kao u Aristotelovu svijetu, za ekonomiste materija i forma, kretanje i svrhe nužno su usklađene i objedinjene. Zbog tog je razloga ekonomija, unatoč prividu stalnog kretanja, posve fiksna i statična. Nije nikakva slučajnost da su francuski fiziokrati i škotski moralisti prvi formulirali pretpostavke analitike koja će u razdoblju jednog stoljeća postati neoklasična “opća teorija ravnoteže”. Bilo je neizbježno da statističari i matematičari preuzmu ekonomiju, jer su oni jedini koji barataju tehnikama potrebnim da se njom ovlada. Izračuni i modeli svakodnevno potvrđuju, izvan akademskih knjižnica i državnih akata, utopiju političke reakcije. Zašto reakcije? Zato što se reprodukcija društva analizira s ciljem da je se zadrži upravo u onom obliku u kojem jest i da je se formulira u okvirima kvantitativnih mjera koje odnose izrabljivanja mogu učiniti neizbježnima i prirodnima – ontološkom nužnošću. Ekonomija je disciplinarnija od bilo koje druge discipline, a takva je bila od svojih početaka.

Tijekom modernog doba i sve više prema našim vremenima pojavljuju se fenomeni i institucije koji se ne uklapaju u ravnoteže dobrostive i radosne znanosti ekonomije. Nemjerljive kvantitete, nesavršenosti i izobličene informacije, surovi i barbarski oblici izrabljivanja, zakonske i institucionalne promjene, uz društvene i političke revolucije – ukratko, svi katastrofalni fenomeni koji se mogu svrstati pod kategoriju kriza – pokazuju da teorije ravnoteže ne mogu služiti kao opća shema ekonomije, već da se tu radi o prevladavanju neravnoteže. Revolucionari su ukazivali na tu činjenicu. U akademskom svijetu Thorstein Veblen ju je naslutio. Dvojba, koja se pretvo-

nila u izvjesnost, bila je da mjera i ravnoteža uopće ne postoje u prirodi!

U dvadesetom stoljeću, uz tragične ratove i druge kataklizme, došlo je doba rekonstrukcije, slavni godina političke ekonomije. Uz priznanje da su se prirodne mjere urušile, rekonstrukcija je uključivala političku taktiku prilagodbe koja je ciljala na ponovnu uspostavu tradicionalnih ekonomskih ravnoteža. Taktike su ponekad vodile novim strategijama, kao što je, primjerice, nakon sloma tržišta 1929. John Maynard Keynes pokušao znanstveno rekonstruirati znanje o (i nadležnost nad) društvenim figurama produkcije, reprodukcije i distribucije bogatstva. Ako prirodne mjere više ne vrijede (ili barem više ne funkcioniraju pod pritiscima klasne borbe), onda treba konstruirati funkciju mjerenja koja vraća ravnotežu u razvoj, čak i tijekom krize, s obzirom na političke ideologije, odnose proizvođača i proizvodnih sektora. Bio je to rijedak slučaj u povijesti ekonomije da je poduzet napor da se politička ekonomija oslobodi reakcionarnog aparata koji je nosi. Da bi se to postiglo, bilo je nužno otvoriti sistem novim društvenim snagama i političkim subjektima ne bi li se posredovalo među antagonističkim društvenim tenzijama. Politička ekonomija morala se pretvoriti u New Deal.

Međutim, mogu li se održati parametri reprodukcije kapitalističkog poretka na duge staze jednom kad se državna regulacija otvori za društveni antagonizam, odnosno bolje rečeno nakon što je društveni antagonizam priznat kao referentni okvir (ako već ne i legitimacija) političkog poretka? Može li se održati kapitalistički poredak jednom kad je politička ekonomija otvorena za mogućnosti sve novijih pravila distribucije bogatstva? Može li se još održati jednom kad je ekonomski intervencionizam, bilo kroz socijalnu državu (čak i u doba njene krize) bilo kroz ratovanje (u njegovoj sirovoj učinkovitosti), prodro u sve suprotstavljene snage koje tvore društveni život? Kejnzijanizam, privevši kraju naturalističku iluziju, otvorio je nerješivi problem s kojim se politička ekonomija morala suočiti. Već 1970-ih Keynesova rekonceptualizacija ekonomije davala je negativne rezultate. Sa širenjem Hladnog rata kejnzijanizam je najprije Paul Samuelson sveo na okvire koji su sličili staroj srednjostrujaškoj neoklasičnoj doktrini, a zatim su

ga Milton Friedman i Čikaška škola uspjeli potpuno potkopati, predlažući uspostavljanje određenih mjera ravnoteže prenošenjem sve moći regulacije na novac, to jest tržište. Time smo vraćeni, mogli bismo reći, natrag u znanost ekonomije – međutim, kakve li čudne znanosti! Sada se ona temelji na svojevrsnom “monetarnom esencijalizmu” u kojem standard mjere više nije ni u kakvom odnosu prema stvarnom svijetu proizvodnje i razmjene, osim prema normama koje diktiraju Središnja banka i Savezna riznica. Monetarni aristotelijanizam se vratio, a Središnja banka je postala nepokrenuti pokretač monetarne ontologije. Međutim, sve je to krajnje dvojbeno. Zdravi razum i svakodnevno iskustvo uče nas (u dobroj kejnzijanskoj formi) da novac nije pretpostavka produktivne društvene zbilje, nekakav a priori, nego rezultat, stvoren a posteriori regulatornim instrumentima.

K tome, čak i kada kritiziramo središnju ulogu novca, ipak moramo prepoznati, bez ironije, da taj metafizički status koji ekonomisti pridaju novcu (kao što to često u filozofiji biva) u određenoj mjeri doista nalikuje zbilji. Naime, što se više proizvodnja podružtvuje i globalizira, to se monetarne sponse (koje služe kao temelj za financijske instrumente) predstavlja ju kao indikacije i očitovanja opće društvene proizvodnje i kao skup odnosa koji povezuju različite ekonomske aktere. Zapravo, jedino moć novca može predstavljati općost vrijednosti proizvodnje jednom kad su one postale očitovanje globalnih mnoštava. Međutim, da bismo shvatili tu analogiju, moramo još jednom uvidjeti krizu ekonomije i njenih raznorodnih nastojanja da definira mjerne standarde, tragajući za utemeljenjem ne više naravi, nego zajedničkih preustrojavanja konstitucije rada i konkretne kooperacije singularnih subjekata (pojedinaca i skupina) koji čine proizvodnju. Više se ne možemo nadati da ćemo pronaći mjerne jedinice, a čak kada se takve jedinice ukažu one su naprosto efemerni rezultati koji nastaju a posteriori iz zajedničke organizacije društva i kontinuiranog razrješavanja antagonizma koji ga prožimlju. Stoga se ekonomija, koja je iscrpila svoje snage, mora otvoriti politici – mora se podrediti političkoj praksi i priznati da ne može drukčije. Ekonomija, ako želi biti znanost, mora se vratiti nečemu što je bliže grčkom značenju tog pojma i uzeti u obzir cjelokupni društveni život.

Dok čekamo da se pojavi neki Imre Lakatos ili Paul Feyerabend da napravi preokret u ekonomiji, zanimljivo je primijetiti da, iako je ta disciplina zapela u svome dogmatskom drijemežu, neki ekonomisti donose zaključke koji su slični onima koje mi ovdje predlažemo. Uzmite primjer Garyja Beckera, koji je pola stoljeća postavljao isto to pitanje: što znači pitati se mogu li ljudi biti zadovoljni ili ispunjeni u čisto ekonomskom smislu, a pritom ne uvesti čitavo polje biopolitičke egzistencije? Metodološki individualizam Čikaške škole zacijelo ne može riješiti takve probleme, čak i ako uvede nove pojmove kao što su ljudski kapital i kognitivni kapital. Međutim, sumorna znanost, kako ju je Thomas Carlyle nazvao, nije bespovratno osuđena na propast. Ona će se moći preporučiti kada sagleda novu zajedničku antropologiju i intelektualnu i afektivnu moć produktivnog rada te kada uz kapitaliste i nadničare uspije obuhvatiti siromašne i isključene, koji unatoč isključivanju uvijek čine produktivna očitovanja društvenog bitka. Da bi ekonomija danas funkcionirala, ona se mora oformiti oko zajedničkog, globalnog i društvene suradnje. Drugim riječima, ekonomija mora postati biopolitička znanost. Ekonomski inženjering, kao što kaže Amartya Sen, mora se okrenuti etici.

2.2 DE CORPORE

Tijelo bez organa svodi se na žudeću proizvodnju, privlači je i prisvaja. Organi-mašine kače se za tijelo bez organa kao za prsluk fletiste ili kao medalje za triko hrvača što podrhtavaju pri njegovu hodu.

GILLES DELEUZE I FÉLIX GUATTARI

Ali općenito uzevši, sistem zaštitnih carina danas je konzervativan, dok slobodna trgovina djeluje revolucionarno. Ona razara nekadašnje nacionalnosti i do krajnosti zaoštava suprotnost između proletarijata i buržoazije. Jednom riječju, sistem slobodne trgovine ubrzava socijalnu revoluciju. I samo u tom revolucionarnom smislu, gospodo, ja glasam za slobodnu trgovinu.

KARL MARX

Do sada smo pitanju rada i siromaštva primarno pristupali pod vidom ekonomije, pokušavajući pokazati da postoji dovoljan zajednički temelj, interakcija i komunikacija između različitih singularnih figura proizvodnje da bi se omogućila izgradnja mnoštva. Međutim, već smo uvidjeli da bavljenje radom i siromaštvom nije tek pitanje ekonomije. Figure koje se stapaju u mnoštvo – industrijsko radništvo, nematerijalno radništvo, poljoprivredno radništvo, nezaposleni, migranti i tako dalje – biopolitičke su figure koje predstavljaju različite oblike života na konkretnim mjestima i naš je zadatak shvatiti materijalnu posebnost i rasprostranjenost svakog od njih. K tome, moramo istražiti političke i društvene institucije koje održavaju globalne hijerarhije i geografiju siromaštva i potčinjavanja. Ukratko, naša analiza mora se sada pomaknuti od *topologije* izrabljivanja prema njenoj *topografiji*. Dok je topologija preispitivala logiku izrabljivanja u proizvodnji, topografija će mapirati hijerarhije sistema moći i njene nejednake odnose na sje-

veru i jugu globusa. Ti prostorni odnosi kontrole i potčinjavanja ključ su za razumijevanje kako se proturječna sistema transformiraju u antagonizam i sukob.

Budući da smo počeli uviđati (iz stajališta kritike političke ekonomije) kako singularne figure postmodernog rada ne ostaju fragmentirane i raspršene, već se teže komunikacijom i suradnjom okupljaju u zajednički društveni bitak, moramo sada uroniti u taj društveni bitak kao u nešto što je istodobno bogato i ubogo, puno produktivnosti i patnje, ali lišeno oblika. Taj zajednički društveni bitak je moćna matrica u samoj srži produkcije i reprodukcije suvremenog društva i ima potencijal da stvara novo, alternativno društvo. Na taj zajednički društveni bitak trebali bismo gledati kao na novo tkivo, amorfno tkivo koje tek formira svoje tijelo. Ovdje je važno pitanje koji će tip tijela te zajedničke singularnosti formirati? Jedna je mogućnost da će ih regrutirati globalne vojske u službi kapitala i potčiniti globalnim strategijama pokornog uključivanja i nasilne marginalizacije. Drugim riječima, to novo društveno tkivo može se formirati u produktivne organe globalnoga društvenog tijela kapitala. Međutim, druga je mogućnost da će se te zajedničke singularnosti autonomno organizirati kroz svojevrstu "moć tkiva" na liniji duge filozofske tradicije koja seže natrag barem do apostola Pavla iz Tarza.⁷² Moć tkiva je moć da sebe transformiramo kroz povijesno djelovanje i stvaramo novi svijet. Dakle, iz te apstraktne, metafizičke perspektive politički sukob je postavljen između dva oblika kojima se društveno tkivo mnoštva može organizirati u globalno društveno tijelo.

GLOBALNI APARTHEID

Rane moderne europske rasprave političke filozofije uobičajeno počinju s odjeljkom naslovljenim *De corpore*, koji analizira i ljudsko i političko tijelo. Političko tijelo je utjelovljeni zakon kao regulirani društveni poredak.⁷³ Analogija s ljudskim tijelom potkrepljuje prirodnost toga poretka – mi imamo glavu kojom donosimo odluke, ruke kojima se borimo u našim bitkama i razne druge klase ili organe od kojih svaki služi svojoj prirodnoj funkciji. U ranim modernim analizama čitav taj poredak uobičajeno još potvrđuje i jamči božanski autoritet. Razvile su se dvije struje te tradicije u modernoj europskoj političkoj misli. Prema jednoj struji suveren, koji stoji iznad društva, uspostavlja i jamči pore-

dak političkog tijela: svi su potčinjeni suverenu i ujedinjeni pod suverenom voljom. To je politička proizvodnja subjektiviteta u kojoj je čitavo stanovništvo formirano u jedan jedinstveni identitet. Rezultirajuće političko tijelo, najčešće nacionalno političko tijelo, jest apsolutističko u reakcionarnom smislu, to jest različite društvene klase ili funkcije apsolutno su ujedinjene pod zapovjedništvom suverena. Druga moderna struja te tradicije oblikuje političko tijelo na sliku republike, to jest kao *res publica*, javni predmet. U tom slučaju suverenost je unutar političkog tijela i utemeljena u nekom prirodnom stanju koje prethodi kako društvenom ugovoru tako i prijenosu prava i moći na suverena. Tu je također političko tijelo apsolutno, a moć suverena ujedinjena unatoč tome što republikanska misao inzistira na ograničenjima suverenosti. Proizvodnja subjektiviteta u toj modernoj republikanskoj verziji poprima oblik konstitucionalizma koji regulira hijerarhijsko političko tijelo: poput organa i udova individualnog tijela, svaki segment društva ima svoje organsko mjesto i funkciju u političkom tijelu ustavne republike.

158

Mnoštvo

Budući da ćemo kasnije raspravljati o toj alternativni na engleskom i francuskom primjeru, vraćajući se na Hobbesa i Rousseaua, postavimo je sada u okvirima njemačke tradicije pravne teorije. Najrazrađeniji primjer prve struje je njemačka koncepcija *Reicha*, koji je – bilo da ga prevedemo kao “vladavina” ili “carstvo” – zapravo *Gemeinschaft*, to jest zajednica tijelâ, krvi i tla koja čini *Heimat*, ili domovinu. Iz te perspektive autoritet je organski element društvene cjeline, međutim, kao u plemenu i obitelji, on je patrijarhalan i iskazan na najvišoj točki postavljenoj iznad društva. Martin Luther to vrelo obaveze prema zapovijedanju naziva *Obriqkeitsstaat* (država utemeljena na autoritetu). Drugu struju, republikansku i ustavnu, ilustrira velika devetnaestostoljetna tradicija njemačkog javnog prava, koja je svoj demokratski vrhunac dosegla u djelu Rudolfa von Jheringa i njegovih učenika. Međutim, niti tu nema alternative jedinstvu suverenog zapovijedanja. Subjektivno pravo, barem na političkom terenu, vrijedi ako nije sankcionirano uređenim političkim tijelom. Čak u tradiciji institucionalizma, od Otta von Gierkea do Ernsta Forsthoffa, koja dopušta jaku autonomiju društvenih tijela i time teoretizira “supsidijarnu narav” različitih društvenih izvora autoriteta, centralna okosnica zapovijedanja i dalje je apsolutno objedinjena. Javno ustavno tijelo je i dalje organsko tijelo moći. U obje te struje, moderne teorije političkog tijela su izričite formulacije biomoći, jer uspostavljaju apsolutno i totalno uređenje društvenog subjektiviteta i društvenog života kao cjeline pod objedinjenom suverenom moći.

Suvremeni proučavatelji političkih oblika globalizacije općenito ponavljaju te dvije verzije modernog političkog tijela.⁷⁴ S jedne strane, tu su autori koji globalno društvo čitaju kao režim globalne sigurnosti. Budući da nacionalne države i stari međunarodni poredak, razmišljaju oni, nisu više dovoljni da nas zaštite od prijetnji s kojima se suočavamo u svijetu, trebat će stvoriti druge oblike suverenosti da bi se upravljalo konfliktom i održalo globalni poredak. Za većinu autora u toj struji Sjedinjene Američke Države kao jedina supersila (a ponekad u savezništvu s drugim velikim silama ili, općenitije, sa “Zapadom”) moraju provoditi suverenost koja će jamčiti poredak globalnog društva kao političkog tijela. S druge strane, neki suvremeni “republikanski” autori traže novi društveni ugovor između društva i suverena, ali sada na globalnoj razini, ne bi li se ublažili ekscesi i reducirali konflikti u novome svjetskom poretku. Oni opet pretpostavljaju da suverenost počiva unutar globalnog društva, utemeljena na implicitnim načelima ili vrijednostima, i njihov je cilj proširiti moderne političke institucije izvan nacionalnih granica i uspostaviti kozmopolitsku upravu kroz globalni ustavni poredak, stvarajući time globalno političko tijelo. U 3. dijelu argumentirat ćemo da niti jedna od tih verzija globalnog društva ne dopušta punu koncepciju demokracije, jer nastavljajući organizirati sve elemente društva u organsko političko tijelo one nužno reduciraju razlike i slobodu dijelova i uspostavljaju hijerarhije među njima. Demokratsko mnoštvo ne može biti političko tijelo, barem ne u modernom obliku. Mnoštvo je nešto poput singularnog tkiva koje odbija organsko jedinstvo tijela.

Ovdje bismo se, kao prvo, trebali usredotočiti na činjenicu da niti jedna od tih teorija ne može pojmiti novu narav globalnog političkog tijela, a da ne prizna da je ono sastavljeno od podjela i hijerarhija koje su podjednako ekonomske koliko i političke. Organi političkog tijela zapravo su primarno ekonomske podjele, tako da je kritika političke ekonomije nužno potrebna da bi se shvatilo *anatomiju* tog tijela. Kao drugo, trebali bismo se usredotočiti na činjenicu da te moderne tradicije izgradnje političkog tijela ne mogu proniknuti u nove oblike globalnog političkog tijela, jer su toliko ovisne o nacionalnim modelima. Kada te teorije ne nastavljaju prikazivati moć i suverenost striktno pod vidom nacionalnih država ili skupova nacionalnih država, onda samo proširuju nacionalne koncepte i institucije na višu regionalnu ili čak globalnu razinu. Recentni proces globalizacije i posebno gubljenje suverenosti nacionalnih država potkopali su preduvjete koji su omogućili

159

De corpore

li modernu izgradnju političkog tijela. Globalno političko tijelo nije pu-ko nacionalno tijelo koje se raspojasalo preko nacionalnih granica. Na-protiv, ono ima novu fiziologiju.⁷⁵

Nalazimo se u razdoblju tranzicije ili, bolje rečeno, međuvlasti. Povjesničari su stoljećima raspravljali tko vlada u razdobljima među-vlasti i kako se grade temelji novih institucija, ali jedna od stvari koje jasno proizlaze iz toga jest da ne bi trebalo biti vakuuma moći. Moć može u nekim vremenima biti šire raspodijeljena ili pak podijeljena iz-među dva ili više vladara, ali jedino čega ne može biti jest totalna odsu-tnost moći, praznina. Ustvari, kada učenjaci koriste pojam *anarhija* ka-ko bi okarakterizirali takva razdoblja oni uobičajeno ne govore o odsu-tnosti moći, već naprosto o institucionalnom kaosu, ekscesu ili defek-
tu proizvodnje normi ili sukobima među moćima – i sve to je bilo pri-
sutno već tijekom međuvlasti u sedamnaestostoljetnoj Engleskoj kao
što je i u današnjoj eri globalizacije. Kao što kaže Joseph Schumpeter,
upravo kada se čini da je polje čisto i prazno, već su ustvari posađene
klice “tropskog bujanja novih pravnih struktura.”⁷⁶ Naša suvremena
međuvlast, danas kada moderna nacionalna paradigma političkih tijela
prelazi u novi globalni oblik, također je napučena obiljem novih struk-
tura moći. Jedina stvar koja ostaje stalno prisutna i ne napušta pozor-
nicu jest sama moć.

Da bismo izbjegli zabunu valja nam naglasiti da ovdje ne tvrdimo kako u toj međuvlasti nacionalne države više nemaju moći, već da se njihove moći i funkcije transformiraju u novi globalni okvir. Prečesto u suvremenim diskusijama o globalizaciji autori pretpostavljaju da je to isključiva alternativa: ili su nacionalne države još uvijek važne ili se dogodila globalizacija figura vlasti. Moramo, naprotiv, shvatiti da je je-dno i drugo istina: nacionalne države nastavljaju biti važne (neke, na-ravno, važnije od drugih), ali su se radikalno izmijenile u globalnom kontekstu. Saskia Sassen taj proces naziva “denacionalizacijom”. Drža-ve nastavljaju igrati ključnu ulogu u određivanju i održavanju pravnog i ekonomskog poretka, tvrdi ona, ali njihova djelovanja sve su više usmjerena ne prema nacionalnim interesima, nego prema novona-stajućoj globalnoj strukturi moći.⁷⁷ Iz te perspektive nema suprotnosti između nacionalnih država i globalizacije. Države nastavljaju obnašati mnoge od svojih tradicionalnih funkcija tijekom međuvlasti, ali ih transformira novonastajuća globalna moć, kojoj sve više teže služiti.

Kritika političke ekonomije mora se pozabaviti tom međuvlašću i prepoznati da ta vremenska tranzicija odgovara prostornoj transfor-

maciji globalne moći. Ekonomsko bogatstvo i moć i dalje su nejednako raspoređeni po današnjem svijetu, ali nacionalne granice koje su prije određivale kartu moći sada se pomiču. Koncepti nejednačenog razvo-ja i neuravnotežene razmjene, koji su tijekom 1960-ih predstavljali sredstva za borbu ekonomista trećeg svijeta, trebali su naglasiti radi-
kalnu razliku u razini izrabljivanja između zemalja Prvog i Trećeg svi-
jeta.⁷⁸ Ti koncepti pomogli su u rasvjetljavanju nepokolebljive ustraj-
nosti globalnih podjela i hijerarhija – zašto su bogate zemlje ostajale
bogate, a siromašne siromašne. Nejednačen razvoj opisuje kako do-
minantne zemlje svijeta stvaraju sve naprednije režime produktivno-
sti i profita uz podršku i na štetu podređenih zemalja. Neuravnotežena
razmjena odnosi se na činjenicu da je proizvodnja u siromašnim ze-
mljama postojano potcjenjivana na svjetskom tržištu, tako da zapravo
siromašne zemlje dotiraju bogate, a ne obrnuto. Štoviše, mislilo se da ti
sistemi nejednakosti predstavljaju proturječne unutar kapitalističkog
razvoja koje bi, pod određenim političkim uvjetima, moglo srušiti čitav
kostur kapitalističke vladavine. Međutim, kapitalistička globalizacija
uspjela je riješiti taj problem na najgori mogući način – ne time da uči-
ni radne odnose jednakim u svim zemljama diljem svijeta, već time da
je izopačene mehanizme nejednačenosti i neuravnoteženosti svugdje
pretvorila u opće stanje. Danas nejednačeni razvoj i neuravnotežena
razmjena postoje između najbogatijih i najsiromašnijih četvrti Los An-
gelesa i Lagosa u Nigeriji, postoje procesi biopolitičkog dampinga dife-
renciranjem cijene radne snage tako da rad određenih radnika ima
veću vrijednost, a rad drugih manju, dok rad nekih gotovo da i nema
ekonomsku vrijednost. Naravno, još uvijek postoje, govoreći općenito i
u grubim crtama, važne razlike između nacija i između velikih geogra-
fskih zona svijeta, između Europe i Afrike, između Sjeverne i Južne
Amerike, između globalnog Sjevera i globalnog Juga, ali to nisu homo-
gene zone. Linije hijerarhije i podjele daleko su kompleksnije. Danas
treba biti geografom da bi se mapirala topografija izrabljivanja.⁷⁹

Globalno političko tijelo nije određeno samo globalnim podjelama rada već i s njima blisko povezanim globalnim podjelama moći. Klasični udžbenici političke ekonomije iz pera Adama Smitha i Davida Ricarda predstavljaju međunarodne podjele rada kao da su to prirodni fenomeni koje bi inteligentni kapitalisti, upućeni u razlike u cijeni i dobitku, mogli iskoristiti. Međutim, uvijek su postojale hijerarhije moći koje koordiniraju i održavaju te međunarodne podjele rada – od kolonijalnih uprava do postkolonijalnih odnosa moći. Podjele rada i hijerar-

hije moći u globalnom sistemu su tako intimno povezane da ih treba pojmiti zajedno. I, k tome, te podjele danas teže ne držati se više strogo nacionalnih granica, tako da namjesto da ih zovemo “međunarodnima” trebamo ih, na tragu Jamesa Mittelmana, zvati “globalnim podjelama moći.”⁸⁰ Koncept globalnih podjela rada i moći, s jedne strane, implicira da nije moguće *fiksno* ustanoviti stupnjeve razvoja i izrabljivanja, već da treba prepoznati stalno promjenljiv status podjela među geografskim područjima i među stanovništvima. Globalne podjele su ishod i predmet borbe za moć. S druge strane, on implicira da se ravnoteža stalnih podjela postiže samo nametanjem pravila koja normaliziraju, naturaliziraju i kontroliraju podjele. Jedan složeni primjer promjenljivih linija hijerarhije i izrabljivanja pod paskom globalnog sistema nudi ekonomski uzlet i pad takozvanih azijskih zmajeva i tigrova. U 1980-ima te ekonomije su se transformirale pod onime što neki ekonomisti nazivaju “perifernim fordizmom”, u kojemu je iseljavanje industrijske proizvodnje iz dominantnih zemalja pomoglo dramatično potaknuti ekonomski razvoj pod vodstvom globalnih ekonomskih sila i institucija, kao što je MMF. Ekonomije Južne Koreje, Singapura i drugih južnoazijskih zemalja vinule su se kroz globalnu hijerarhiju, u nekim slučajevima daleko iznad razine srednje razvijenih zemalja kao što su Indija i Brazil. Međutim, ekonomska kriza kasnih 1990-ih uzdrmala je posebno snažno iste te zemlje, te je njihova sretna zvijezda u globalnoj hijerarhiji pala gotovo podjednako brzo.⁸¹ Ukratko, topografija globalnih podjela rada, siromaštva, izrabljivanja promjenjiva je matrica politički izgrađenih hijerarhija. U sljedećem ćemo dijelu detaljnije razmotriti neke od političkih institucija koje predsjedaju hijerarhijama globalnog sistema.

Kao u kakvoj zlokobnoj kuharici, trebali bismo dodati još taj posljednji sastojak koji nadopunjuje recept globalne topografije siromaštva i eksploatacije, posljednji dio o demografiji – društvenoj znanosti koja je najčvršće vezana uz biomoć. Već u devetnaestostoljetnoj Engleskoj Thomas Malthus, ekonomist i anglikanski svećenik, upozorio je na katastrofalne posljedice prenapučenosti. Danas nije neuobičajeno čuti slične pozive za populacijskom kontrolom kako dopiru iz organizacija za međunarodnu pomoć i sa scene nevladinih organizacija. Ono što te organizacije predlažu (uz karitativni i humanitarni prizvuk), često zapravo diktiraju i provode u daleko zlokobnijem obliku velike međunarodne agencije i nacionalne vlade. Današnji maltuzijanizam često poprima oblik uskraćivanja nekim stanovništvima pomoći za hranu i sa-

nitarnu infrastrukturu, pa čak i kampanja prisilne sterilizacije. Strategije nacionalnih i internacionalnih organizacija tu nadopunjava glad za profitom multinacionalnih korporacija, koje su nesklone investirati u najsiromašnije dijelove svijeta, a ponekad čak odbijaju prodavati im lijekove po cijenama koje su im dostupne. Siromaštvo i bolest postaju neizravni instrumenti populacijske kontrole. Mi se svakako zalažemo za programe kontrole rađanja i planiranja obitelji, ali one u koje je moguće uključiti se dobrovoljno. Međutim, rasprave o demografskim eksplozijama i populacijskim krizama, valja jasno reći, najčešće nisu zapravo usmjerene niti na poboljšanje života siromašnih niti na zadržavanje održive ukupne globalne populacije na razini s kapacitetima planeta, već se primarno bave time koje se društvene skupine reproduciraju, a koje ne. Drugim riječima, kriza je specifično u tome da se broj *siromašnog* stanovništva povećava i u dominantnim i u podređenim dijelovima svijeta. (Liberalne ekonomske teorije kontrole populacijskog rasta, otkako ih je velečasni Malthus testirao na svojoj anglikanskoj župi, oduvijek su prezirale odvratnu sklonost siromašnih da se reproduciraju). To je posebno jasno kada povežemo govor o populacijskoj krizi s katastrofičnim objavama da bijelo stanovništvo, pogotovo u Europi, opada u apsolutnim brojkama i još dramatičnije u usporedbi s nebijelim stanovništvom u Europi i diljem svijeta. Drugim riječima, fundamentalna kriza leži u tome da se mijenja boja globalnog stanovništva, postajući u većoj mjeri tamnoputa. Teško je razlučiti većinu suvremenih projekata kontrole populacijskog prirasta od svojevršne rasne panike. To primarno vodi k političkim spletkama i globalnom stanju demografske uzbuhe. Reprodukcijski život mora se prilagoditi ne bi li očuvala hijerarhije globalnog prostora i zajamčila reprodukciju političkog poretka kapitala. To je možda najprizemniji oblik biomoći: ako su brojke, kao što kažu, moć, onda se reprodukcija svih stanovništava mora kontrolirati.

U suvremenom periodu tranzicije, globalne međuvlasti, možemo vidjeti kako nastaje nova topografija izrabljivanja i ekonomskih hijerarhija čije se linije protežu iznad i ispod nacionalnih granica. Živimo u sistemu globalnog apartheida. Međutim, trebamo jasno kazati da taj apartheid nije naprosto sistem *isključivanja*, kao kad bi se podređena stanovništva naprosto odsjeklo, kao bezvrijedna i odbaciva. Danas u globalnom Imperiju, kao i nekoć u Južnoj Africi, apartheid je produktivni sistem *hijerarhijskog uključivanja* koji održava bogatstvo nekolicine radom i siromaštvom mnogih. Globalno političko tijelo time je također ekonomsko tijelo koje definiraju globalne podjele rada i moći.

POSJET DAVOSU

Švicarski Davos je mjesto gdje se svake godine, osim kada protesti to učine nepraktičnim, na nekoliko dana sjate financijske, industrijske i političke oligarhije svijeta da bi održale Svjetski ekonomski forum i planirale sudbinu kapitalističke globalizacije. Mnogi zagovornici i protivnici sadašnjega globalnog poretka zamišljaju globalizaciju kao definiranu nereguliranim kapitalizmom – sa slobodnim tržištima i slobodnom trgovinom – što se često naziva “neoliberalizmom”. Međutim, kratki posjet zasniženom Davosu može nam pomoći da otklonimo to poimanje nereguliranog kapitalizma, jer tu možemo jasno vidjeti potrebu vodstava velikih korporacija da pregovaraju i surađuju s političkim vodstvima dominantnih nacionalnih država i birokratima nadnacionalnih ekonomskih institucija. Tu također možemo vidjeti da nacionalne i globalne razine političke i ekonomske kontrole zapravo nisu u sukobu jedne s drugima, već rade zajedno ruku pod ruku. Ukratko, u Davosu možemo vidjeti institucionalne odnose koji podržavaju i reguliraju globalni politički i ekonomski sistem. To je živčano središte globalnoga političkog tijela.

Najvažnija lekcija koju se može naučiti iz Davosa jednostavno je ta da je takvo okupljanje nužno: ekonomske, političke i birokratske elite svijeta trebaju raditi zajedno u stalnoj sprezi. Općenitije kazano, ono potvrđuje staru pouku da *ekonomska tržište ne može postojati bez političkog poretka i regulacije*. Ako slobodno tržište znači tržište koje je autonomno i spontano, slobodno od političke kontrole, onda takvo slobodno tržište uopće ne postoji. To je naprosto mit. Iz neiskorjenjivosti toga mita stječe se dojam da je nostalgija za starim Indijskim birooom, gdje su svoj nauk stjecali veliki ekonomisti Britanskog imperija koji su neustrašivo kružili između Ministarstva vanjskih poslova i Engleske banke, još uvijek živa i snažna. Međutim, čak i slobodno tržište britanskog kapitalizma na njegovu liberalnom vrhuncu sredinom devetnaestog stoljeća stvorili su i održavali državna sila, artikulirana pravna struktura, nacionalne i internacionalne podjele rada, bogatstvo, moć itd.⁸² Oni koji zagovaraju oslobađanje tržišta ili trgovine od državne kontrole zapravo ne zahtijevaju *manje* političke kontrole nego samo *drukčiju vrstu* političke kontrole. Ne radi se tu o pitanju je li država jaka ili slaba ili pak trebaju li državne snage intervenirati u ekonomiju. Tu se radi samo o pitanju *kako* će država i druge političke sile intervenirati. Kasnije ćemo u ovom dijelu knjige preispitati kakva je to politička i

pravna intervencija potrebna danas da bi se zaštitila i proširila domena privatnog vlasništva. Za sada je to dovoljno ilustrirati jednostavno pozivanjem na činjenicu da je politička kontrola potrebna kako bi se uspokojile i porazile radničke borbe protiv kapitala. Iza svih pregovora o radu stoji politička moć i prijetnja njene sile. Kada ne bi bilo političke regulacije, to jest odnosa sile da riješi proizvodne sukobe, tada ne bi bilo ni kapitalističkog tržišta. Tako je, primjerice, neoliberalizam trijumfirao u kasnom dvadesetom stoljeću. To razdoblje tržišne slobode ne bi se dogodilo da premijerka Thatcher nije porazila velške rudare i da predsjednik Reagan nije uništio sindikat kontrolora leta. Svi zagovornici slobodnih tržišta znaju u dubini duše da samo politička regulacija i sila omogućuju slobodno tržište. Kompatibilnost između političke kontrole i ekonomskih tržišta postaje, k tome, jasna kada sagledamo oblik i upravljanje samim poslovnim poduzećima. Tijekom dvadesetog stoljeća znanstvenici su primjećivali da se institucionalne strukture korporacija i državnih tijela razvijaju tako da postaju sve sličnije i sličnije te da poslovna poduzeća postaju sve čvršće uvezana u javna poduzeća.⁸³ Ne iznenađuje da jedna te ista šačica ljudi tako često bez velike muke tijekom svojih karijera prelazi iz državnih ureda u korporativna sjedišta i natrag. Poslovne, birokratske i političke elite nisu stranci kada se okupe na Svjetskom ekonomskom forumu. Već se sasvim dobro međusobno poznaju.

Globalizacija stoga ne znači kraj ili čak smanjenje političke i pravne kontrole nad korporacijama i ekonomskim tržištima, već prije ukazuje na pomake u oblicima kontrole. Stalnu uvezanost globalnih tržišnih sila i pravnih ili političkih institucija moguće je podijeliti na tri kategorije ili razine: privatni sporazumi i privatni oblici nadležnosti na globalnom tržištu koje stvaraju i kojima upravljaju same korporacije; regulatorni mehanizmi uspostavljeni trgovinskim sporazumima među nacionalnim državama koji izravno kontroliraju određene prakse međunarodne trgovine i proizvodnje; opće norme koje djeluju na internacionalnoj ili globalnoj razini i koje podupiru internacionalne ili nadnacionalne institucije.

Prvu razinu karakteriziraju brojni novonastajući oblici privatne nadležnosti pomoću kojih poslovni subjekti upravljaju globalnom ekonomskom aktivnošću izvan granica kontrole nacionalnih država ili drugih struktura vlasti.⁸⁴ Jedan primjer takve privatne nadležnosti jest novi, globalni oblik *lex mercatoria*, odnosno “prava trgovca”. *Lex mercatoria* tradicionalno je ime za pravni sistem koji je trgovcima i poslov-

nim subjektima (nadasve prijevoznim, osiguravateljskim, bankovnim i trgovinskim poduzećima) omogućavao da samostalno sklapaju ugovore na područjima izvan državne kontrole na temelju običajnog tumačenja prava.⁸⁵ *Lex mercatoria* izvorno se odnosila na pravne strukture kojima se rukovodila trgovina među trgovcima u srednjovjekovnoj Europi u centrima izvan pravne nadležnosti svih suverenih sila. Danas na svjetskom tržištu postoji opsežna domena privatnih poslovnih ugovora koja se može smatrati novom *lex mercatoria*. Svakako nije teško zamisliti brojne slučajeve kada poslovni subjekti trebaju pravni okvir koji ne ovisi ni o kojem pojedinačnom nacionalnom pravnom sistemu, već funkcionira izvan i kao zamjena nacionalnim strukturama u sferi globalnog poslovanja. Zamislite, primjerice, da francuska tvrtka u svojim uredima u New Yorku ugovori s njemačkom tvrtkom isporuku zaliha nafte sa svojih crpilišta u Kazahstanu. Pripada li nadležnost nad ugovorom američkom ili francuskom, njemačkom ili kazahstanskom zakonu? Ustaljene strukture *lex mercatoria* imaju za cilj rješavati takve slučajeve i nude zajednički okvir. I doista, mnogim poslovnim ugovorima koji se potpisuju u današnjoj globalnoj ekonomiji pravnu valjanost ne daju nacionalne države, već ih sastavljaju odvjetničke tvrtke koje služe multinacionalnim i transnacionalnim korporacijama.

Lex mercatoria danas i tržišta koja ona regulira opsegom su veća od nekadašnjih. Tržišta su se promijenila ne samo u pogledu prostora i vremena – razmjenjiva dobra više se ne prenose u Burgundiju na mulama firentinskih trgovaca, već putuju velikim brzinama preko čitavog svijeta – i ne samo u pogledu naravi razmjenjivanih dobara, koja sad obuhvaćaju svakojaka nematerijalna dobra, kao što su usluge, ideje, slike i programski kodovi. Tržišta o kojima danas govorimo također su proširila svoju domenu na sve aspekte ekonomskog života, tako da ona danas ne obuhvaćaju više samo razmjenu već i proizvodnju kako materijalnih, tako i nematerijalnih dobara. K tome, i regulatorni zahvat koji ta nova *lex mercatoria* provodi nad tim tržištima je opsežniji. Primjerice, ekonomske teorije koje se fokusiraju na “transakcijske troškove”, to jest na druge troškove od same monetarne cijene koja proizlazi iz trgovanja dobrima ili uslugama, naglašavaju autoregulatornu sposobnost poslovnog sektora u polju međunarodne trgovine i izvode minimalne preduvjete koji to omogućuju. Elementi tržišne kohezije koje takve teorije prepoznaju kao nužne preduvjete u ovom kontekstu doista postaju pravilima ponašanja ili pravnim normama općenja među poslovnim subjektima. Time što korporacije i njihove odvjetničke tvrtke razvijaju

međunarodni, dapače globalni režim *lex mercatoria* i tako uspostavljaju normativni proces koji regulira globalizaciju, kapital stvara svojevrsnu “globalnu upravu bez vlasti” u njenom najslabijem obliku. Tako proizašao režim globalnog prava više nije zatočenik državnih struktura i više nema oblik pisanih zakona ili uspostavljenih regulativa, već je puko konvencionalan i običajan. Zakon tu nije vanjsko ograničenje koje regulira kapital, već međunarodni iskaz sporazuma među kapitalistima. To je ustvari svojevrsna kapitalistička utopija.

Međutim, ne treba previše naglašavati općenitost tog “zakonodavstva putem ugovora” koje se razvija u novoj *lex mercatoria* i upravljačkoj ulozi korporativnih odvjetničkih tvrtki. San o samovladavini kapitala zapravo je vrlo ograničen. Istina, u određenoj mjeri ta nova globalna *lex mercatoria* mogla se razviti u razdoblju međuvlasti budući da je čvrsti stisak nacionalnih država nad moći ekonomske regulacije olabavio i da su se korporacije uspjele oteti kontroli. Međutim, ne treba nikada zaboraviti da privatna nadležnost koja nastaje u toj domeni poslovnih ugovora može postojati samo uz podršku političkih vlasti: iza svake utopije kapitalističke autoregulacije krije se stroga, podržavajuća politička vlast. Primjerice, da bi takav sistem funkcionirao pojedinačna nacionalna tržišta moraju biti stabilna i slično ustrojena. I što je najvažnije, prava kapitala, kao što su prava da brani vlasništvo i kontrolira radnu snagu, moraju slično tome biti zajamčena na pojedinačnim nacionalnim tržištima ne bi li se produktivnim djelatnostima omogućilo da ulaze u razmjenu uz neometano kolanje i minimalno trenje. Ujedno, budući da privatno pravo uvijek ovisi o javnom pravu kako bi moglo zajamčiti obaveze i sankcije, *lex mercatoria* se pokazuje potpuno nedostatnom kada regulacija poslovnih interakcija iziskuje pravne sankcije. Nacionalne države stoje iza međunarodnih poslovnih ugovora i stalne su nositeljice prijetnje sankcijom. Dakako, neke nacionalne države imaju ogromne nadležnosti, a druge nemaju gotovo nikakve. Možda bismo trebali reći da pravo u ovom kontekstu predstavlja ne priliku za sve, već povlasticu za nekolicinu.

Na drugoj razini pokazuje se da nacionalne države nude supstancialniji pojam globalne vladavine, koji uvodi snažnije elemente nadležnosti. Bilateralni i multilateralni trgovinski sporazumi između dviju ili više nacionalnih država jedan su način na koji se odnosi nadležnosti i sile kodificiraju i institucionaliziraju na višoj, općenitijoj razini. Međunarodni trgovinski sporazumi postoje odavna, ali sada teže stvoriti uistinu globalne oblike nadležnosti. Svjetska trgovinska organizaci-

ja (WTO) možda je najistaknutiji primjer takve globalne institucije. WTO je pravi forum globalne aristokracije u kojemu možemo vidjeti jasno izražene sve antagonizme i proturječja među nacionalnim državama, uključujući njihove suprotstavljene interese, njihove nejednake moći i njihovu težnju da se svrstavaju prema podjelama na sjever i jug. Ta druga razina je domena u kojoj možemo najjasnije raspoznati međuvlast koja je na pola puta od nacionalnog i međunarodnog prava prema globalnom ili imperijalnom pravu, gdje globalnu upravu podupire široki spektar pravnih vlasti, normativnih sistema i proizvođača. U novom proturječnom globalnom ekonomskom poretku koji nastaje kroz međunarodne sporazume isprepletene su globalizirajuće tendencije s nacionalističkim elementima, liberalni prijedlozi s interesnim izokretanjima liberalnih ideala, regionalne političke solidarnosti s neokolonijalnim pothvatima komercijalne i financijske dominacije. Primjerice, preporođeni ekonomski nacionalizam možemo prepoznati u tome kako najmoćnije zemlje nameću protekcionističke mjere čim je neki važan sektor njihove nacionalne ekonomije, kao što je proizvodnja čelika ili poljoprivreda, negativno pogođen globalnim tržištima. Interesna izokretanja liberalnih ideala vidljiva su u tome kako se anti-monopolistički zakoni, koje je prihvatila većina dominantnih zemalja, u cilju zaštite tržišnog natjecanja u nacionalnoj ekonomiji, slabe i zaobilaze kako bi se omogućile mopolističke prakse i uništila konkurencija na međunarodnoj razini. Što se tiče financijske dominacije dovoljno je pogledati samo restriktivne monetarne politike koje se nameću različitim regijama, poput onih koje euro diktira u istočnoj Europi ili latino-američkih monetarnih odbora koji nacionalne valute vežu uz dolar. Unatoč koegzistenciji tih proturječnih elemenata, tendencija prema formiranju globalnog ekonomskog poretka je nepovratna. Upravo su u tom aspektu neki stručnjaci prepoznali da transformacije suverenosti koje nameće globalizacija ne vode pukom dokidanju moći nacionalnih država, već globalnoj suverenosti koja je "kompleksnija".⁸⁶

Konačno, na trećoj razini nalazimo najjasnije institucionalizirane elemente regulatornog aparata globalne ekonomije. Mnoge od tih institucija, poput Svjetske banke, Međunarodnoga monetarnog fonda i organizacija za ekonomski razvitak Ujedinjenih naroda stvorene su krajem Drugoga svjetskog rata ne bi li regulirale stari međunarodni porijekal, ali su postupno transformirale svoje funkcije u skladu s potrebama promijenjenog ekonomskog poretka. Tim nadnacionalnim ekonomskim institucijama rukovode predstavnici zemalja članica, ali ne

uz jednaku moć glasa. Dok u WTO-u svaka nacija ima jedan glas, Svjetska banka i MMF imaju čudan sistem "jedan dolar jedan glas", tako da su prava glasa srazmjerna monetarnim doprinosima. Primjerice, godine 2003. Sjedinjene Američke Države imale su više od 17% sveukupnih glasova u MMF-u, koja ima 183 zemlje članice, dok su ostale zemlje G7 imale zajedno više od 46%.⁸⁷ Odnosi glasova u Svjetskoj banci približno su isti. Pa ipak, te institucije nisu pod potpunom kontrolom glasova zemalja-članica, što nerijetko moćne članice kao što su Sjedinjene Američke Države nuka na iskazivanje nezadovoljstva. Kao sve velike birokracije one razvijaju ograničenu autonomiju i funkcioniraju ne kao međunarodne, nego zbilja globalne institucije. Na toj globalnoj razini izvori legitimacije su inherentni sistemu, što znači da se ekonomske, političke i pravne odluke teže podudarati. Glavne nadnacionalne institucije, naravno, imaju vrlo različite funkcije i različite institucionalne kulture, koje ponekad mogu dovesti do sukoba i kritike među agencijama. Općenito bismo mogli reći da MMF-om dominiraju ekonomski tehničari, dok mnogi od suradnika Svjetske banke i agencija za pomoć UN-a imaju etiku socijalnih prava sličnu onoj kakva je prisutna u krugovima nevladinih organizacija.⁸⁸ Međutim, unatoč takvim razlikama, glasit će naš argument, te nadnacionalne institucije provode zajedničku i koherentnu ekonomsku i političku kontrolu.

MMF je možda ideološki najkoherentnija nadnacionalna ekonomska institucija. Utemeljen je u Bretton Woodsu 1944. u cilju regulacije međunarodne monetarne suradnje i očuvanja stabilnosti međunarodnih financijskih tržišta između pobjednika i gubitnika Drugog svjetskog rata, tako da je njegov mandat izričito bio izbjegavanje monetarne katastrofe kakva je proizašla iz Versajskog mira. Međutim, tijekom posljednjih desetljeća dvadesetog stoljeća MMF je bitno izmijenio svoju misiju po tri osi: globalizaciji trgovine, financijalizaciji tržišta i globalnoj integraciji krugova proizvodnje. Na MMF tako pada zadatak da zaradi kako upravljati novim oblicima globalne društvene proizvodnje (koji su sada postfordistički, postmoderni i određeni biopolitičkim stanjem mnoštva) putem financijskih mehanizama. Temeljni projekt MMF-a postao je primoravanje država da napuste kejnzijanske društvene programe i prihvate monetarističke politike. On poboljšavajućim i siromašnim ekonomijama prepisuje neoliberalni recept koji uključuje minimalnu potrošnju na javni socijalni sistem, privatizaciju javne proizvodnje i bogatstva te smanjenje javnog duga. Taj recept, koji je postao poznat kao "Vašingtonski konsenzus", uvijek se kritiziralo iz

krugova izvan, ali i unutar nadnacionalnih ekonomskih institucija.⁸⁹ Primjerice, neki iz ekonomskih razloga prigovaraju tome kako su politike primjenjivane kao jedinstveni model u različitim zemljama, bez obzira na nacionalne specifičnosti i bez pridavanja pozornosti odnosima između monetarnih politika i društvenih dinamika. Drugi općenitije prigovaraju političkoj agendi modela Vašingtonskog konsenzusa: monetarni policajac nikad nije neutralan i uvijek podržava neki politički režim. Nakon ekonomskih katastrofa u jugoistočnoj Aziji 1997. i Argentini 2000. godine, koje su većinom stavljene na teret MMF-u, taj je model bio predmetom još širih kritika. Pa ipak, unatoč kritici i ekonomskim neuspjesima, MMF nastavlja diktirati nimalo izmijenjene neoliberalne monetarističke politike.

Na drugom kraju spektra globalnih institucija, Svjetska banka kontinuirano najavljuje projekte namijenjene društvenom blagostanju, rješavanju problema kao što su globalno siromaštvo i glad. Svjetska banka stvorena je zajedno s MMF-om 1944. godine i ima zadatak podupirati ekonomski razvoj podređenih zemalja, primarno zajmovima za pojedinačne projekte. Tijekom njene povijesti, a pogotovo tijekom predsjedanja Roberta McNamare od 1968. do 1981., Banka je sve veću pažnju poklanjala siromaštvu.⁹⁰ Postoje mnogobrojni pojedinci u Svjetskoj banci i različitim krovnim organizacijama Ujedinjenih naroda, kao što je Organizacija za hranu i poljoprivredu (FAO), koji ulažu krajnje napore da bi smanjili globalno siromaštvo i umanjili podjele globalnog apartheida. Nitko ne bi trebao nijekati njihova uvjerenja ili umanjivati dobro koje proizlazi iz njihovih napora, ali ne bismo trebali ni zanemariti zbiljska ograničenja koja ih svakodnevno frustriraju. Jedno od velikih ograničenja iz perspektive onih koji rade u tim institucijama jest u tome da su prisiljeni raditi s državnim vlastima i usmjeravati sredstva kroz njih. Posvemašnja korupcija, političke podjele te ekonomske, rasne i rodne hijerarhije tih država time postaju nužnim dijelom projekata razvoja ili pomoći, često ometajući ili osujećujući njihove naučljive učinke. Mnogi bi željeli da mogu raditi izravno sa stanovništvom i zaobići države, ali mandat svih tih međunarodnih agencija nalaže da one rade samo s državama i ne petljaju se u njihova unutarnja politička pitanja. Jedino rješenje koje im stoji na raspolaganju jest obvezivanje tih država postavljanjem uvjeta za pomoć – ograničiti korupciju podrivanjem državne suverenosti. Čak i kada se Svjetska banka bavi socijalnim problemima kao što su siromaštvo ili migracije, ona te projekte mora učiniti takvima da su konzistentni i da podržavaju glo-

balni poredak. Rezultat je toga taj da, kao što ćemo vidjeti u 3. dijelu, mnogi kritiziraju tipove projekata koje Svjetska banka podupire i žale se zbog dugova koje oni ostavljaju državama na otplatu.

Moramo se odmaknuti korak natrag od razlika i obiteljskih trzavica između MMF-a, Svjetske banke i drugih nadnacionalnih agencija da bismo vidjeli opće ustrojstvo koje, unatoč svim razmiricama, objedinjuje te institucije. Činjenica da imaju različite funkcije, pa čak i različite institucionalne kulture, ne znači da te institucije djeluju protivno jedna drugoj. U krajnjoj mjeri jedno je opće ograničenje koje određuje i objedinjuje aktivnosti svih tih institucija, jer njihova legitimacija na poslijetku leži u svrsi koja je zadana njihovom političkom misijom, a to je, na najbazičnijoj razini, projekt uspostave liberalnog poretka za globalno kapitalističko tržište. Uzmimo hipotetski primjer: ako dvije zemlje imaju ekonomije koje su podjednako u krizi i imaju podjednako loše ekonomske učinke, MMF će nametnuti stroge okvire ekonomskih mjera štednje onoj koja predstavlja veću prijetnju globalnom neoliberalnom poretku (onoj u kojoj su možda elementi klasne borbe snažni, kao što je Argentina), a neće primijeniti iste te diktate na onu koja je nužni element u održanju globalnog poretka (kao što je Turska, koja sada služi kao ključna karika u izgradnji imperijalnog poretka na Srednjem Istoku). Prema tome, Svjetska banka i WTO će ponuditi veću financijsku pomoć i trgovinske povlastice jednoj zemlji nego drugoj. Norme i regulative koje diktiraju te institucije, naravno, nisu uvijek istovrsne i stalne, ali unatoč preprekama i trzavicama one uvijek djeluju unutar općeg okvira sporazuma.

Ovdje možemo nazrijeti opću arhitekturu u kojoj tri razine regulatornih aparata djeluju zajedno u kombiniranoj strukturi sastavljenoj od kapitalističkih tržišnih sila i pravno-političkih institucija ne bi li sazdale kvazi-globalnu vladu ili globalnu kvazi-vladu. Prva razina je autoregulacija kapitalističkih interakcija u interesu osiguravanja profita; druga obuhvaća posredovanja među nacionalnim državama koje grade konsenzus na međunarodnoj razini; a treća je konstitutivni projekt stvaranja nove globalne nadležnosti. Ugovorni sporazumi nove globalne *lex mercatoria*, nacionalne i regionalne trgovinske politike te sporazumi i nadnacionalne ekonomske institucije koordiniraju se međusobno kako bi pravno uredili globalnu ekonomiju u cilju očuvanja i reprodukcije trenutnog poretka. Svi oni, primjerice, moraju nastojati stvarati i održavati tržišne uvjete koji su potrebni da bi se zajamčili ugovorni odnosi između korporacija. Interesi većine bogatih i moćnih korpora-

cija i nacija, unatoč sporovima, moraju se bez greške zbrinuti. Ono što oni moraju očuvati, na najbazičnijoj razini, globalne su podjele rada i moći, hijerarhije koje određuju globalno političko tijelo. Upravo je stoga prizor srdačnih osobnih susreta u zasnižeženom Davosu tako korisno polazište za razumijevanje sistema. Korporativni rukovodioci ne mogu to postići sami, a ne mogu to ni nacionalni dužnosnici ni nadnacionalni birokrati. Oni moraju raditi zajedno.

Neki od onih koji se bune protiv nadnacionalnih ekonomskih institucija, kao što ćemo vidjeti u 3. dijelu knjige, zahtijevaju da ih se reformira ili dokine jer služe održanju podjela i hijerarhija bogatstva i moći u svijetu. Međutim, valja nam stalno imati na umu kako te institucije djeluju zajedno s druge dvije razine globalne ekonomske regulacije. Iz perspektive te kompleksne cjeline možemo uvidjeti da eliminiranje MMF-a ili Svjetske banke ne bi ublažilo globalne hijerarhije. Morao bi nastati neki drugi organizam ili institucija da ispuni njihovu ulogu u sveukupnoj strukturi, odnosno, još gore, bilo bi još manje regulacije nad dominantnim poslovnim subjektima i državama – što bi bila opasna situacija po kapital i izvjesna katastrofa za nas ostale. K tome, reformiranje nadnacionalnih institucija moguće je jedino unutar određenih granica, jer su one, kao što smo rekli, omeđene na reprodukciju trenutnoga globalnog poretka. Stoga su na kraju važnija sistematska ograničenja koja blokiraju bilo kakvu supstancijalnu reformu. Nadnacionalne ekonomske institucije moraju raditi zajedno s nacionalnim dužnosnicima i poslovnim rukovodstvima kako bi reproducirale globalni ekonomski poredak skupa s njegovim unutarnjim hijerarhijama, a prostor fleksibilnosti tu je vrlo malen. To je stijena na koju će se nasukati svaki ozbiljni pokušaj reforme.

JAKA VLADA SE VRAĆA

Jaka vlada doduše nikad nije ni nestala, ali svakako je postala zamjetno vidljivija posljednjih godina, pogotovo nakon 11. rujna 2001. Primjerice, raznorazni vojni i pravni projekti globalne sigurnosti predvođeni od tog datuma primarno Sjedinjenim Američkim Državama usmjereni su jednim dijelom prema stabiliziranju i osiguravanju globalnog ekonomskog poretka. U nekim aspektima privatni oblici nadležnosti nad globalnom ekonomijom, kao što je nova *lex mercatoria*, zajedno sa svim mehanizmima međunarodne trgovine i makroekonomske ravnoteže

koji je omogućuju, zapali su nakon 11. rujna u krizu. Dominantne nacionalne države morale su intervenirati kako bi osigurale sve razine ekonomskih međudjelovanja – financijske transakcije, osiguravateljske odnose, zračni prijevoz i tako dalje. Kriza nas je nakratko podsjetila koliko je kapitalu potrebno da suverena vlast stoji iza njega, što je istina koja postane vidljiva svaki put kad se pojave ozbiljne pukotine u tržišnom poretku i hijerarhiji.

Jaka vlada koja jamči tržišni poredak mora dijelom biti vojna sila. Kapital povremeno mora pozvati vojsku da silom otvori nevoljka tržišta i stabilizira postojeća. Primjerice, u ranom devetnaestom stoljeću britanski je kapital trebao britansku vojsku da otvori kinesko tržište pobjedom u Opijumskom ratu. Međutim, to ne znači da se sva vojna djelovanja mogu objasniti specifičnim ekonomskim interesima. Nije ispravno misliti, primjerice, da su vojna djelovanja koja su Sjedinjene Američke Države predvodile posljednjih desetljeća – Afganistan i Irak, a još manje Somalija, Haiti i Panama – bila primarno usmjerena na stjecanje neke specifične ekonomske prednosti, kao što je pristup jeftinoj nafti. Takvi specifični ciljevi su sekundarni. Primarna poveznica između vojnog djelovanja i ekonomskog interesa postoji na mnogo općenitijoj razini analize, apstrahirano od bilo kakvih pojedinačnih nacionalnih interesa. *Vojna sila mora jamčiti uvjete za funkcioniranje svjetskog tržišta* – naime, jamčenjem podjele rada i moći u globalnom političkom tijelu. Međutim, taj napor je paradoksalan, jer je odnos između sigurnosti i profita dvojak. S jedne strane, primjena državne vojne sile je nužna da bi se jamčila sigurnost globalnih tržišta, ali s druge strane sigurnosni režimi teže jačati nacionalne granice i ometati globalna kolanja proizvodnje i trgovine na kojima su se temeljili neki od najvećih profita. Sjedinjene Američke Države i druge vojne sile moraju pronaći načina kako učiniti interese sigurnosti i ekonomskih profita kompatibilnima i komplementarnima.

Trebamo jasno reći da ponovo iskazana potreba da jaka vlada podrži ekonomiju, pogotovo nakon 11. rujna, nikako ne predstavlja povratak na kejnzijizam. U kejnzijizmu nacionalna država podržavala je stabilnost i rast ekonomije stvarajući mehanizme koji su posredovali konflikt i interes radničke klase te time povećavali društvenu potražnju za proizvodnjom. Oblici suverenosti kojima smo danas svjedoci, naprotiv, potpuno su na strani kapitala, bez posredovanih mehanizama kojima bi on mogao usuglašavati svoj konfliktan odnos prema radnoj snazi. U tom pogledu je zanimljivo koliko je dvoznačna pozicija kapita-

la kada je rizik dominantna odlika ekonomske aktivnosti i razvitka, štoviše svih društvenih međudjelovanja. Svijet je opasno mjesto, a uloga jake vlade i vojne intervencije je smanjivanje rizika i pružanje sigurnosti uz istovremeno održavanje trenutnog poretka.

Jaka vlada je također nužna za ekonomsku regulaciju, ali u sadašnjem kontekstu to se pokazuje podjednako paradoksalnim kao njena vojna uloga. Kao što je 11. rujna bio brutalan podsjetnik na potrebu za sigurnošću, skandal s poduzećem Enron bio je podsjetnik na potrebu za jakom vladom radi borbe protiv korupcije. Skandal oko Enrona bio je značajan ne zato jer se toliko investitora našlo pogođeno i jer je toliko istaknutih političara imalo prisne odnose s tom korporacijom, već također i ponajprije jer su korumpirane poslovne prakse naširoko bile smatrane ne tek izoliranim slučajem, nego poopćenim fenomenom koji se ubraja u uvriježene načine poslovanja. Izvršni direktori Enrona i revizori Arthura Andersena svakako nisu jedini koji se upuštaju u takve oblike strateški namjernog lažnog prikazivanja stanja. Možda i ne iznenađuje da je u ovom periodu međuvlasti korupcija postala poopćena. Slabljenje nacionalnih pravnih regulativa, prevlast nepisanih pravila nad ozakonjenim normama i slabi oblik državnog upravljanja otvaraju sezonu lova na profite. Svaki put kada se događa prelazak iz jednog režima u drugi, kada stara pravila više ne vrijede, a nova još nisu čvrsto uspostavljena, zavlada korupcija. Zadatak jake vlade u borbi protiv korupcije postaje, međutim, paradoksalan kada regulacija ometa normalne poslovne prakse koje su temeljne za ostvarivanje profita. Katastrofa s Enronom nije samo pitanje lažiranih računa, već također riskantne prakse financijske spekulacije s budućim opcijama u energetskom sektoru, koje su imale izravne i kobne posljedice po kalifornijsko energetsko tržište. Ta uvriježena praksa oblik je korupcije. Moguće je misliti da su napuhane burzovne vrijednosti još jedna vrsta korupcije protiv koje su države zadužene boriti se. Predsjednik Federalnih rezervi i središnji bankari moraju umiriti iracionalno bujanje tržišta bez ugrožavanja ekonomskih profita. Kao što Tacit kaže: kad je republika najkorumpiranija, zakoni su najbrojniji, no trebali bismo dodati: ti zakoni, koliko god brojni bili, ne mogu spriječiti korupciju, jer je ona ključna za sistem.

Pitanje korupcije postaje još proturječnije kad se spoji s vojnim djelovanjima u projektima “demokratske tranzicije” i “izgradnje nacije”. Zadatak je tih projekata ne samo stvoriti stabilan i miran režim, već režim koji funkcionira (obično posve potčinjeno) unutar globalnog

ekonomskog i političkog sistema, kao organ globalnoga političkog tijela. Primjer koji stoji za sve suvremene projekte izgradnje nacije u tom pogledu je integracija Sovjetskog Saveza u globalno kapitalističko tržište. Dok su se bivše sovjetske ekonomije transformirale kako bi se prilagodile globalnim podjelama rada i moći, privatizirane državne industrije i isključive uvozno-izvozne dozvole prenošene su prema obiteljskim i političkim vezama tako da stvore golema bogatstva novih oligarha. Istodobno su se pojavile moćne ruske mafije koje su kontrolirale široki spektar kriminalnih radnji. “Demokratska tranzicija”, saznali smo, lozinka je za korupciju. Takva korupcija može biti u sukobu s potrebom za stabilnim nacionalnim političkim režimom, ali istodobno potiče integraciju u globalno ekonomsko tržište. U svakom slučaju, nema potrebe za iznenađenošću kada takvi oblici korupcije nastanu i tijekom dugog procesa izgradnje nacije u Afganistanu i Iraku.

ŽIVOT NA TRŽIŠTU

Jedan od temeljnih zadataka jake vlade je zaštita privatnog vlasništva. Otkako je vlasništva postoje krađa, krivotvorenje, korupcija, sabotaža i drugi prijestupi. Jasno je da su svi pokretni oblici materijalnog vlasništva, kao što su automobili ili nakit, stalno pod prijetnjom krađe. Nepokretni oblici materijalnog vlasništva također su pod rizikom oštećenja sabotажom ili običnim vandalizmom. Čak i zemlja, najsigurniji oblik vlasništva, podložna je nesigurnosti. Drugim riječima, sve privatno vlasništvo oduvijek je iziskivalo policijsku zaštitu, ali u paradigmi nematerijalne proizvodnje događa se ekspanzija nematerijalnog vlasništva, koje je nepostojanije i teže kontrolirati, što postavlja nove probleme za sigurnost. Kako vlasništvo postaje sve neopipljivije, ono teži i skliznuti iz stiska svih postojećih mehanizama zaštite, zahtijevajući od suverene vlasti obuhvatnije napore u zaštiti.

Novi i povećani sigurnosni rizici nematerijalnog vlasništva primarno su posljedica istih onih kvaliteta koje ta dobra uopće čine korisnima i vrijednima. Primjerice, računalni programi i baze podataka postale su podložne uništavanju i kvarenju uslijed opće povezivosti računalnih sistema. Računalni virusi, crvi i slični fenomeni funkcioniraju kao neki oblik sabotaže, budući da poput drvenog klipa ubačenog da rastrga zupčanički mehanizam stroja oni također koriste samo funkcioniranje stroja za njegovo uništenje. No, oni predstavljaju znatno veće

poteškoće za sigurnost od drugih oblika sabotaze, jer ne iziskuju fizičku blizinu. Računalnoj sabotazi dovoljan je samo virtualni pristup stroju.

Daleko značajniji sigurnosni problem od uništavanja i kvarenja nematerijalnog vlasništva kroz povezivost jest onaj prisutan kroz umnoživost, koja ne prijete samom vlasništvu nego njegovu privatnom karakteru. Mnogobrojni oblici nedozvoljenog umnažanja nematerijalnih proizvoda očigledni su i jednostavni – umnažanje pisanih tekstova, računalnog softvera ili audio i video sadržaja. Oni su toliko očigledni jer društvena i ekonomska korisnost tih nematerijalnih oblika vlasništva ovisi upravo o njihovoj jednostavnoj umnoživosti uz nisku cijenu, tehnikama koje sežu od tiskarskog stroja preko fotokopirnog stroja do digitalnog snimanja. *Umnoživost koja ih čini vrijednima upravo je ono što prijete njihovu privatnom karakteru.* Naravno, umnažanje je različito od tradicionalnih oblika krađe, jer izvorno vlasništvo nije otuđeno vlasniku – već je naprosto više vlasništva za druge. Privatno vlasništvo tradicionalno se temeljilo na logici oskudnosti dobara – materijalno vlasništvo ne može biti na dva mjesta odjednom – ako ga vi imate ne mogu ga imati i ja, no beskonačna umnoživost ključna za te nematerijalne oblike vlasništva izravno urušava bilo kakvo stvaranje oskudnosti te vrste.⁹¹ Iskustvo Napstera tu je zanimljiv primjer, jer ono postavlja pitanje reprodukcije u društvenom obliku. Napster je brojnim korisnicima ponudio platformu za besplatno dijeljenje i kopiranje glazbenih snimaka u obliku mp3 datoteka. U razmjeni među korisnicima glazbene snimke više nisu funkcionirale kao privatno vlasništvo, jer su postale zajedničke. To izlazi daleko izvan tradicionalnih koncepcija krađe ili piratstva, u smislu da to nije tek transfer vlasništva s jednog vlasnika na drugog, već povreda privatnoga karaktera samog vlasništva – možda neka vrsta društvenog vlasništva. Napster je na kraju zatvoren zbog toga što je pomagao pri povredama autorskih prava, ali na Mreži postoje bezbrojni drugi primjeri tekstova, informacija, slika i drugih nematerijalnih oblika privatnog vlasništva koji su ilegalno besplatno dostupni i umnoživi. Takvi primjeri ukazuju na neke od velikih novih problema u policijskom održavanju reda nad privatnim vlasništvom.

Međutim, policijsko djelovanje i sila sekundarne su za uspostavljanje i održavanje privatnog vlasništva – primarna snaga jake vlade u zaštiti privatnog vlasništva ne smije biti sila nego pravo – to jest, pravna struktura koja legitimira privatno vlasništvo. Novi oblici vlasništva, pogotovo nematerijalni oblici vlasništva, iziskuju nove i proširene

pravne mehanizme legitimacije i zaštite. Mnogi oblici nematerijalnog vlasništva odmah se čine nepravednima naspram prihvaćenih normi i stoga zahtijevaju dramatične pravne inovacije. To možemo, primjerice, jasno vidjeti u slučaju “biovlasništva”, to jest životnih oblika koji su postali privatnim vlasništvom. Doduše, individualna živa bića odavno su bila podložna pretvaranju u privatno vlasništvo, ali ovdje se radi o općenitijem obliku biovlasništva. Tradicionalno, moguće je posjedovati jednu ili deset ili sto krava pasmine holstein ili jabuka sorte mcintosh, ali nije moguće posjedovati kravu pasmine holstein ili jabuku sorte mcintosh kao životni oblik. Rodni oblik tradicionalno se smatrao dijelom prirode, a time nije bio podložan pretvaranju u vlasništvo. Možda najslavniji i najkontroverzniji primjer takvog biovlasništva je OnkoMiš, jedina životinjska vrsta koja je do sada patentirana. Laboratoriji tvrtke Du Pont zajedno sa Sveučilištem Harvard proizveli su OnkoMiša transplantacijom ljudskog gena uzročnika tumora na miša. Miš je predisponiran da razvije kancerogene tumore i stoga je koristan za onkološko istraživanje.⁹² Du Pont prodaje pojedinačne miševe kao istraživačko oruđe, ali novi aspekt ovdje je taj da Du Pont ne posjeduje tek pojedinačne miševe, već tip miša u cjelini.

Pravni put do privatnog vlasništva nad tipovima živih organizama otvoren je u Sjedinjenim Američkim Državama 1980. odlukom Vrhovnog suda koji je dopustio izdavanje patenata ne samo za proces stvaranja novog organizma već i za organizam sam. Godine 1972. jedan mikrobiolog zatražio je patent u ime kompanije General Electric za bakterije koje razgrađuju sirovu naftu i koje su time korisne za čišćenje naftnih mrlja. Ured za patente i žigove SAD-a izdao je taj patent i na proces proizvodnje bakterije i na metodu prenošenja bakterije na slamu koja pluta na vodi, ali je odbio patent na same bakterije. Ured je dao obrazloženje da su mikroorganizmi proizvodi prirode i stoga se ne mogu patentirati. Međutim, Vrhovni sud je presudio da mikrobiologove bakterije ne potpadaju pod tu kategoriju, jer “njegov zahtjev se ne odnosi na dosad nepoznat prirodni fenomen, već na neprirodno proizvedenu ili sazdanu prirodu – proizvod ljudske domišljatosti...”⁹³ Vrhovni sud dao je u ovom slučaju obrazloženje da te bakterije ne pripadaju prirodi, jer su one ishod ljudskog rada, a ista logika kasnije je uspostavila temelj za patentiranje drugih oblika života kao što je OnkoMiš.

Pravna inovacija u zaštiti takvog nematerijalnog privatnog vlasništva počiva na priznavanju nematerijalnog rada – drugim riječima, ono što se prije smatralo dijelom prirode i stoga zajedničkim vlasništvom,

glasi obrazloženje, zapravo je proizvod ljudskog rada i inovatorstva, te je stoga privatno vlasništvo. Taj tip inovacije ili širenja pravne zaštite privatnog vlasništva odnosi se na široki spektar novih oblika vlasništva. Jedno od najkompleksnijih i najosporavanijih domena obuhvaća vlasništvo nad genetskom informacijom. Kao ilustraciju dovoljno je navesti jedan od najčešće razglabanih slučajeva vlasništva nad ljudskom genetskom informacijom vrijednom u medicinskom liječenju i istraživanju. Godine 1976. pacijent u medicinskom centru Kalifornijskog sveučilišta podvrgnut je liječenju leukemije "dlakavih stanica". Liječnici su uvidjeli da njegova krv možda ima neka posebna svojstva za liječenje leukemije i 1981. dobili su patent u ime Kalifornijskog sveučilišta za liniju T-stanica – to jest, sekvencu genetske informacije – koju su razvili iz pacijentove krvi. Potencijalna vrijednost proizvoda koji bi se mogli razviti iz nje procijenjena je na tri milijarde dolara. Pacijent je tužio sveučilište oko vlasništva nad T-stanicama i genetskom informacijom, ali Kalifornijski vrhovni sud je presudio protiv njega. Sud je tvrdio da je Kalifornijsko sveučilište pravovaljani vlasnik stanične linije, jer organizam koji se javlja u prirodi (na čemu je počivao njegov zahtjev) ne može se patentirati, dok se informacija koju su znanstvenici izvukli iz njega može patentirati, jer je ona ishod ljudske domišljatosti.⁹⁴

U slučajevima koji se tiču vlasništva nad genetskom informacijom u biljkama, te na kraju krajeva vlasništva nad sortama sjemena i biljaka, presuđuje se prema istoj pravnoj logici i slično na osnovi nematerijalnog rada. Uzmimo za primjer "ratove za sjeme" u kojima se osporavalo privatno vlasništvo nad sortama sjemena i biljki duž globalne razdjelnice sjever-jug.⁹⁵ Globalni Sjever je genetski siromašan u pogledu biljnih sorti, pa ipak je velika većina patentiranih biljnih sorti u vlasništvu Sjevera – globalni Jug je genetski bogat u pogledu biljnih sorti, ali siromašan u pogledu patenata. Štoviše, mnogi od patenata u vlasništvu Sjevera bazirani su na informacijama koje su derivirane iz genetske sirovine iz biljaka s Juga. Bogatstvo Sjevera stvara profite kao privatno vlasništvo, dok ga bogatstvo Juga ne stvara jer se smatra zajedničkim nasljeđem ljudskog roda. Pravna osnova za privatno vlasništvo nad biljnim sortama u osnovi je ista kao ona koja je na djelu u slučaju drugih živih organizama, kao što su bakterije za čišćenje naftnih mrlja i OnkoMiš, i izravno se poziva na rad. Biljke, biljne sorte i germinalna plazma (to jest, genetska informacija kodirana u sjemenu) mogu se pretvoriti u privatno vlasništvo, ako su proizvodi ljudskog rada i, prema tome, nisu dio prirode.⁹⁶

To pitanje vlasništva čini nam se središnjom problematikom u današnjim debatama o genetski izmijenjenim prehrambenim proizvodima. Neki su dizali uzbunu da genetski izmijenjena frankenštajnska hrana ugrožava naše zdravlje i remeti prirodni poredak. Protivili su se eksperimentiranju na novim biljnim sortama, jer smatraju da autentičnost prirode odnosno integritet sjemena mora ostati nepovrediv.⁹⁷ Nama to miriše na teološki argument čednosti. Mi, naprotiv, kao što smo već naširoko obrazlagali, smatramo da su priroda i život u cjelini uvijek već umjetni, a to je pogotovo jasno u razdoblju nematerijalnog rada i biopolitičke proizvodnje. To doduše ne znači da su sve promjene dobre. Poput svih čudovišta, genetski izmijenjeni usjevi mogu biti i korisni i štetni po društvo. Najbolji osigurač je da se eksperimentiranje provodi demokratski i otvoreno, pod zajedničkom kontrolom, a to privatno vlasništvo onemogućuje. Ono što danas u tom pogledu najviše trebamo su mobilizacije koje će nam dati moć da demokratski interveniramo u znanstveni proces. Kao u ranim danima pandemije AIDS-a, kada su aktivističke skupine poput ACT UP-a postale specijalisti i dovele u pitanje pravo znanstvenika da zadrže isključivu kontrolu nad istraživanjem i javnom politikom, tako i danas aktivisti trebaju postati specijalisti za genetsko modificiranje i njegove učinke ne bi li otvorili proces demokratskoj kontroli.⁹⁸ K tome, genetsko modificiranje dovelo je do poplave patenata koji prenose kontrolu s uzgajivača na korporacije koje proizvode sjeme. To funkcionira kao ključna poluga u koncentriranju kontrole nad poljoprivredom o kojoj smo ranije raspravljali. Drugim riječima, primarno pitanje nije to da ljudi mijenjaju prirodu, već da priroda prestaje biti zajednička, da postaje privatnim vlasništvom i potpada pod isključivu kontrolu svojih novih vlasnika.

Ista logika nematerijalnog rada služi, konačno, također u pravnim sporovima oko tradicionalnih znanja. Prvo, uzmimo često navođen primjer stabla nim u Indiji. Stoljećima su uzgajivači u Indiji mljeli sjeme stabla nim i posipali ga po poljima ne bi li zaštitili usjeve od insekata. Nim je prirodni, neotrovni pesticid koji ne škodi biljkama. Godine 1985. multinacionalna kemijska korporacija W. R. Grace and Company uložila je zahtjev i dobila patent na pesticid baziran na nimu koji je tržišno promovirala kao organski, neotrovan itd. Patent se neuspješno pokušalo osporiti na sudovima u SAD-u. U stvari, između 1985. i 1998. dodijeljeno je četrdeset patenata na proizvode koji se baziraju na stablu nima, neki od njih indijskim organizacijama, a neki ne.⁹⁹ U vrlo sličnom slučaju Medicinski centar Sveučilišta u Missisippiju dobio je

1995. patent na “Korištenje kurkume u zacjeljivanju rana”. U Indiji prašak od kurkume je tradicionalni lijek za ogrebotine i porezotine koji se koristio generacijama. Godine 1996. Indijsko vijeće za znanstveno i industrijsko istraživanje pokrenulo je postupak osporavanja patenta i on je opozvan. Patent nije opozvan zbog toga što ima svakodnevnu primjenu u Indiji. Vlasti SAD-a nisu dužne uvažiti dokaz tradicionalnog znanja koje je nastalo izvan Sjedinjenih Američkih Država, osim ako ono nije priznato i citirano u znanstvenim časopisima. Patent nad kurkumom je opozvan, dakle, jer je njegova prethodna primjena dokumentirana u znanstvenim izdanjima. Naravno, zanimljiv aspekt tog slučaja je da razotkriva različite standarde koji se primjenjuju na tradicionalno i znanstveno znanje. Moglo bi se reći da pravni sistem priznaje kao rad samo formalnu znanstvenu djelatnost i stoga se samo njeni proizvodi mogu pretvoriti u vlasništvo – dok tradicionalni oblici proizvodnje znanja nisu priznati kao rad i stoga se njihovi proizvodi smatraju zajedničkim nasljeđem čovječanstva.¹⁰⁰

180

Mnoštvo

U svim tim slučajevima pravo na nove oblike vlasništva – nad mikroorganizmima, životinjama, biljkama, sjemenom i tradicionalnim znanjima – ovisi o tvrdnji da su oni proizvedeni i da su proizvedeni, specifično, kao znanje, informacija ili kod. Biovlasništvo, odnosno vlasništvo nad životnim oblicima, oslanja se na proizvodnju kodova koji određuju život. To je taj dvokorak pravne logike: budući da su životni oblici određeni kodom, a kod se može proizvesti, onda onaj koji proizvodi kod ima pravo na posjed nad životnim oblicima.

Neke od najžustrijih kritika današnjega ogromnog širenja nematerijalnog vlasništva i biovlasništva tvrde da pretvaranje zajedničkog u privatno ide protiv društvenog dobra. Jedan od tradicionalnih argumenata za zaštitu nematerijalnih dobara kao što su ideje jest da privatno vlasništvo potiče stvaralaštvo. Primjerice, znamenita je činjenica da je Thomas Jefferson kreirao američki patentni zakon ne bi li potaknuo tehnološku inovaciju, a u naše vrijeme mandat je UN-ove Svjetske organizacije za intelektualno vlasništvo da potiče kreativnost i inovaciju zaštitom intelektualnog vlasništva.¹⁰¹ Međutim, danas sve više privatno vlasništvo ograničavanjem dostupnosti ideja i informacija sputava kreativnost i inovaciju. Stručnjaci i praktičari na polju internetskih tehnologija odavno upozoravaju da su rana kreativnost kibernetičke revolucije i razvoj interneta bile moguće zbog otvorenosti i pristupa informacijama i tehnologijama, dok se danas sve to postepeno zatvara na razini fizičkih veza, razini koda i razini sadržaja. Privatizacija elek-

troničkih “zajedničkih dobara” postala je prepreka daljnjoj inovaciji.¹⁰² Kada je komunikacija temelj proizvodnje, tada privatizacija izravno stvara prepreke kreativnosti i produktivnosti. Znanstvenici na polju mikrobiologije, genetike i srodnih polja isto tako tvrde da se znanstvene inovacije i napredak u znanju temelje na otvorenoj suradnji i slobodnoj razmjeni ideja, tehnika i informacija. Znanstvenici općenito nisu potaknuti na inovaciju potencijalnim bogatstvom koji bi mogli steći od patenata, iako korporacije i sveučilišta koja ih zapošljavaju to svakako jesu. Privatno vlasništvo nad znanjem i informacijama samo je prepreka komunikaciji i suradnji koje su u temelju društvene i znanstvene inovacije.

Nije nikakva slučajnost da toliko stručnjaka za intelektualno vlasništvo i internet koriste pojmove poput elektronička i stvaralačka *zajednička dobra* ili *novo ograđivanje dobara interneta*, jer trenutni procesi podsjećaju na najranije razdoblje kapitalističkog razvitka. Ako se procesi neoliberalne privatizacije nastave, naše bi doba zapravo moglo na kraju nalikovati baroku, periodu nastalom iz krize europske renesanse. Racionalna lucidnost i strastveni realizam “novog čovječanstva” renesanse iscrpili su se i barok je u izričaju – to jest, posredovanju i stvaranju lijepoga – morao posegnuti za hiperbolom i falsifikacijom. Iza transformacija stila i mode, mistifikacije jezika i izdaje ontoloških utemeljenja znanja odvija se dublja povijesna drama: kriza prvih razvitaka manufakture, strmoglav pad produktivnosti rada i, najvažnije, refeudalizacija poljoprivrede uz konačnu privatizaciju zajedničkih dobara. Sretni počeci manufakturne buržoazije i njene “vrline” svedeni su, u baroku, na “sreću” nekolicine, a nad perspektivu budućnosti nadvio se opći strah pred novom klasom proizvođača, koju je stvorio sam buržoaski razvitak. Današnje privatizacije imaju izraženo barokni, neofeudalni sukus – privatizacija znanja, informacije, komunikacijskih mreža, afektivnih odnosa, genetskog koda, prirodnih izvora itd. Razbuktu biopolitičku produktivnost mnoštva podrivaju i blokiraju procesi privatnog prisvajanja.

Logika ranog razdoblja kapitalističkog razvitka navodi na drugi izazov koji se postavlja pred širenje nematerijalne proizvodnje i biovlasništva, onaj koji preispituje tko ima pravo na vlasništvo. Tradicionalni zakon kapitalističkog vlasništva temelji se na radu: onaj čiji rad stvara dobro ima pravo da ga posjeduje. Gradim kuću i zato je ona moja. Ta logika rada ostaje, kao što smo vidjeli, fundamentalna u novim sporovima oko vlasništva: kada sudac presudi da je bakterija, sjeme ili živo-

181

De corpore

tinjska vrsta pravomoćno vlasništvo znanstvenika koji ga je stvorio, onda je tu na djelu radna logika vlasništva. Dapače, postoji nužan odnos između činjenice da ljudski rad u domeni nematerijalne proizvodnje sve više izravno proizvodi životne oblike i znanja i činjenice da sve više životnih oblika i znanja postaju privatnim vlasništvom. (Sve veći značaj nematerijalnog vlasništva tako potkrepljuje našu raniju tvrdnju o hegemoniji nematerijalnog rada.) Međutim, u čitavoj toj domeni nematerijalnog rada pravo ili naslov vlasništva podriva sama logika koja ga podržava, jer se rad koji stvara vlasništvo ne može poistovjetiti niti s jednim pojedincem ili skupinom pojedinaca. Nematerijalni rad je sve više zajednička aktivnost koju karakterizira kontinuirana suradnja među brojnim pojedinačnim proizvođačima. Primjerice, tko proizvodi informaciju o genetskom kodu? Ili pak, tko proizvodi znanje o korisnim medicinskim primjenama neke biljke? U oba slučaja informacije i znanje proizvodi ljudski rad, iskustvo i domišljatost, ali ni u jednom od tih slučajeva rad se ne može izolirati na pojedinca. Takvo znanje uvijek se proizvodi u suradnji i komunikaciji, zajedničkim radom unutar propulzivnih i neograničenih društvenih mreža – u ova dva slučaja: u znanstvenoj zajednici i u domorodačkoj zajednici. Opet su sami znanstvenici ti koji nude najrječitija svjedočanstva o činjenici da znanje i informacije ne proizvode pojedinci, već da oni nastaju kolektivno u suradnji. A taj suradnički, komunikativni, zajednički proces proizvodnje znanja karakterizira podjednako i sve ostale domene nematerijalne i biopolitičke proizvodnje. Prema Johnu Lockeu rad koji stvara privatno vlasništvo produžetak je tijela, ali danas je to tijelo sve više zajedničko. Pravno opravdanje privatnog vlasništva podriva zajednička, društvena narav proizvodnje. A kada se tradicionalno kapitalističko pravo ili naslov vlasništva urušava, onda postupno ne preostaje ništa drugo što bi zaštitilo privatno vlasništvo osim nasilja.

Trenutačni paradoksi nematerijalnog vlasništva, čini se, reaktualiziraju humanističke tirade mladog Marxa protiv privatnog vlasništva. “Privatno vlasništvo nas je učinilo tako glupim i jednostranim”, piše Marx, da nipodaštavamo sve oblike *bivanja* zbog priprostog osjećaja *imanja*.¹⁰³ Svi ljudski osjeti, znanje, mišljenje, čuvstvo, ljubav – ukratko, sav život – korumpirani su privatnim vlasništvom. Međutim, Marx jasno naglašava da on ne zaziva povratak na bilo kakav oblik primitivnog zajedničkog posjeda. Njega, naprotiv, zanima proturječna logika kapitala koja ukazuje na novo buduće rješenje. Kao što smo vidjeli, s jedne strane kapitalistička prava privatnog vlasništva temelje se na individu-

alnom radu proizvođača, ali s druge kapital stalno uvodi kolektivnije i kolaborativnije oblike proizvodnje: bogatstvo koje kolektivno proizvode radnici postaje privatno vlasništvo kapitalista. To proturječje postaje sve radikalnije u domeni nematerijalnog rada i nematerijalnog vlasništva. Privatno vlasništvo čini nas djelomično glupima navodeći nas da mislimo da sve vrijedno mora biti nečije privatno vlasništvo. Ekonomisti nam neumorno govore kako se dobro ne može zaštititi i učinkovito iskoristiti ako nije u privatnom vlasništvu. Međutim, istina je da daleko veći dio našeg svijeta nije privatno vlasništvo i da naš društveni život funkcionira isključivo zahvaljujući toj činjenici. Kao što smo vidjeli u ovom poglavlju, pored tradicionalnih oblika vlasništva kao što su zemlja, industrije i željeznice, nova dobra kao što su genetske informacije, znanja, biljke i životinje također postaju privatnim vlasništvom. To je primjer onoga što smo ranije nazvali izvlaštenjem zajedničkog. Međutim, mi ne bismo mogli u našem svakodnevnom životu općiti i komunicirati kad jezici, oblici govora, geste, metode rješavanja sukoba, načini ljubavi i velika većina praksi življenja ne bi bili zajednički. Znanost bi naprosto stala kada naše velike akumulacije znanja, informacija i metoda izučavanja ne bi bile zajedničke. Društveni život ovisi o zajedničkome. Možda ćemo se jednog dana u budućnosti osvrnuti i uvidjeti kako smo bili glupi u ovom razdoblju kada smo dopustili da privatno vlasništvo monopolizira toliko oblika bogatstva, postavljajući prepreke inovaciji i srozavajući život, prije no što smo otkrili kako društveni život u cijelosti povjeriti zajedničkome.

2.3 TRAGOVİ MNOŠTVA

Nije li se Kant pitao postoji li neki događaj koji se nikako drukčije ne može objasniti nego samo moralnim nagnućem čovječanstva, čime bi se, jednom za svagda, dokazala “težnja čovječanstva prema dobru”? Kantov odgovor: “to je revolucija”. Kant kaže da se taj fenomen [revolucije] više ne može zanemariti u ljudskoj povijesti, jer je on pokazao da u ljudskoj naravi postoji nagnuće i sposobnost za dobro, što do sada u slijedu događaja nikad nije otkrila ni jedna politika.

FRIEDRICH NIETZSCHE

184

Mnoštvo

U prethodnom poglavlju vidjeli smo da se zajedničko produktivno tkivo mnoštva formiralo u globalno političko tijelo kapitala, koje je geografski podijeljeno hijerarhijama rada i bogatstva te kojim vlada višeslojna struktura ekonomskih, pravnih i političkih sila. Proučavali smo fiziologiju i anatomiju toga globalnog tijela kroz topologiju i topografiju izrabljivanja. Naš zadatak sada je ispitati mogućnost da se samo produktivno tkivo mnoštva drukčije organizira i otkrije alternativu globalnom političkom tijelu kapitala. Tu je naše polazište naš uvid da proizvodnja subjektiviteta i proizvodnja zajedničkog zajedno mogu formirati spiralni, simbiotski odnos. Drugim riječima, subjektivitet se proizvodi kooperacijom i komunikacijom, a taj proizvedeni subjektivitet sâm zauzvrat proizvodi nove oblike kooperacije i komunikacije, koji pak proizvode nove subjektivitete i tako dalje. U toj spirali svaki sljedeći pokret iz proizvodnje subjektiviteta u proizvodnju zajedničkog je inovacija koja za ishod ima bogatiju zbilju. Možda bismo u tom procesu metamorfoze i konstituiranja trebali prepoznati formaciju tijela mnoštva, fundamentalno novu vrstu tijela, zajedničko tijelo, demokratsko tijelo. Spinoza nam nudi početnu zamisao što bi mogla biti anatomija takvog tijela. “Ljudsko tijelo”, piše Spinoza, “složeno je iz više individua (različite naravi), od kojih je svaka silno složena” – među-

tim, to je mnoštvo mnoštva ipak sposobno djelovati zajednički kao jedno tijelo.¹⁰⁴ Ako mnoštvo treba formirati tijelo, ono će u svakom slučaju uvijek i nužno ostati otvorene, pluralne konstitucije i nikad neće postati jedinstvena cjelina podijeljena na hijerarhiju organa. Tragovi mnoštva pokazat će isto ono nagnuće i sposobnost za dobro koje Kant nalazi u revolucionarnom događaju.

ČUDOVIŠNOST TKIVA

Postmoderni društvo odlikovano je rasapom tradicionalnih društvenih tijela. Obje strane u debati između “modernista” i “postmodernista”, koja je donedavno raspirivala akademske i kulturne rasprave, priznaju taj rasap. Ono što ih zapravo dijeli jest to da modernisti žele zaštititi i uskrsnuti tradicionalna društvena tijela, a postmodernisti prihvaćaju ili pak slave njihov rasap.¹⁰⁵ Primjerice, u Sjedinjenim Američkim Državama brojni autori, suočeni s raspadom tradicionalnih društvenih organizacija i prijetnjom fragmentiranog individualističkog društva prizivaju nostalgiju za prošlim društvenim formacijama. Takvi projekti restauracije – često utemeljeni na obitelji, crkvi i državi – dugo su bili stalna okosnica vizija desnice, no najzanimljiviji i najstrastveniji recentni zagovori došli su iz okrilja središnje struje ljevice. Uzimimo za primjer obrazloženje Roberta Putnama, koje je naišlo na široki odjek, o odumiranju građanskih organizacija i organizacija proisteklih iz zajednice u Sjedinjenim Američkim Državama. Kuglački klubovi, bridž klubovi, religijske i druge slične organizacije nekoć su nudile osnovna sredstva društvenog okupljanja, formiranja društvenih skupina i kohezije društva. Odumiranje takvih građanskih i zajedničarskih grupa simptom je općeg odumiranja svih oblika društvenog okupljanja u Sjedinjenim Američkim Državama, argumentira Putnam, koje ostavlja stanovništvo ne samo da se igra samo već da, u mnogim aspektima, i živi samo.¹⁰⁶ Sličan ton nostalgije i žaljenja za izgubljenom zajednicom dominira čitavim nizom popularnih studija o recentnim promjenama na radnom mjestu. Tradicionalni oblici rada, kao što je tvornički rad ili čak još više obrtnički rad, nudili su stabilno zaposlenje i vještine koje su radnicima omogućavale da razvijaju i ponose se koherentnim, doživotnim karijerama uz trajnu društvenu povezanost koja se vrtila oko njihova posla. Prelazak iz fordističkog u postfordističko uređenje rada, uz uspon uslužnog rada i “fleksibilnih”, “mobilnih”, ne-

185

Tragovi
mnoštva

stabilnih tipova zaposlenja, uništio je te tradicionalne oblike rada, kao i forme života koje su oni stvorili. Nestabilnost, oplakuju oni, podriiva karakter, povjerenje, lojalnost, međusobni osjećaj dužnosti i obiteljske spone.¹⁰⁷ Takva pojašnjenja odumiranja tradicionalnih društvenih formi i zajednica, obojena nostalgijom i žaljenjem, u određenoj se mjeri mjeri poklapaju s pozivima na patriotizam jedne struje američke ljevice, koji su prethodili 11. rujnu 2001., ali su ih događaji tog dana snažno potkrijepili. Za te autore, domoljublje je drugi (i možda najviši) oblik zajednice koja će – pored toga što jamči poraz neprijatelja izvan zemlje – zauzdati anomiju i individualističku fragmentaciju koja prijeti društvu kod kuće.¹⁰⁸ U svim tim slučajevima – građanskih udruženja, radnog mjesta, obitelji i domovine – konačni cilj je ponovno stvaranje objedinjenog društvenog tijela i time ponovno stvaranje naroda.

186

Mnoštvo

Srednja struja europske ljevice dijeli taj osjećaj nostalgije za tradicionalnim društvenim oblicima i zajednicama, ali u Europi je ona najčešće iskazana ne jadikovkom nad našim današnjim stanjem izolacije i individualizma, već sterilnim ponavljanjima otrcanih zajedničarskih obreda. Zajedničarske prakse, koje su bile dijelom ljevice, sada su postale tek prazne sjenke zajednice koje tendiraju voditi u besmisleno nasilje, od gnjevnih navijačkih klubova do karizmatičnih religioznih kultova i od ponovog oživljavanja staljinističkog dogmatizma do ponovog raspirivanja antisemitizma. Partije i sindikati ljevice, u potrazi za strogim vrijednostima iz davnina, često izgleda padaju u stare geste kao po kakvu automatskom refleksu. Stara društvena tijela koja su ih nekoć uzdržavala više ne postoje. Nedostaje narod.

Čak kada se nešto nalik narodu pomoli na društvenoj pozornici Sjedinjenih Američkih Država, Europe ili gdje drugdje, vođama institucionalne ljevice on se doima poput nečeg izopačenog i prijetećeg. Novi pokreti koji su se izdigli posljednjih desetljeća – od *queer* politike organizacija ACT UP- a i Queer Nationa do globalizacijskih protesta u Seattleu i Genovi – nisu usklađivi s njom i predstavljaju joj prijjetnju, stoga su čudovišni. Istina, uz moderne instrumente i modele današnji se društveni oblici, ali i ekonomske tendencije, zbilja mogu samo učiniti kao kaotični i nekoherentni. Događaji i činjenice kao da zabljesnu u odvojenim, nepovezanim slikama i ne razvijaju se u koherentan narativ. U očima modernog doba postmoderna je možda doista obilježena krajem velikih narativa.

Treba se riješiti sve te nostalgije, koja i ako nije istinski opasna, onda je u najboljem slučaju znak poraza. U tom smislu mi smo doista

“postmodernisti”. Sagledamo li naše postmoderni društvo, lišeni bilo kakve nostalgije za modernim društvenim tijelima koja su se raspala ili narodom koji nedostaje, vidjet ćemo da je ono što susrećemo neka vrst društvenog tkiva, tkiva koje nije tijelo, tkiva koje je zajednička, živa supstanca. Moramo naučiti što to tijelo može činiti. “Tkivo”, piše Maurice Merleau-Ponty u filozofskom registru, “nije materija, nije um, nije supstanca. Da bismo ga odredili trebat će nam stari pojam ‘element’, u smislu u kojem se koristi kada govorimo o vodi, zraku, zemlji i vatri.”¹⁰⁹ Tkivo mnoštva čisti je potencijal, neoblikovana životna sila, i u tom smislu ono je element društvenog bitka, stalno usmjeren na puninu života. Iz te ontološke perspektive, tkivo mnoštva je elementarna moć koja konstantno proširuje društveni bitak, proizvođači preko bilo koje tradicionalne političko-ekonomske mjere vrijednosti. Možete pokušati zauzdati vjetar, more, zemlju, ali svaki od tih elemenata uvijek će nadmašiti vaš dohvat. Iz perspektive političkog poretka i kontrole to elementarno tkivo mnoštvo je izluđujuće neuhvatljivo, jer ga se ne može bezostatno utjerati u hijerarhiju organa političkog tijela.

Živo društveno tkivo koje nije tijelo može se lako učiniti čudovišnim. Mnogima su ta mnoštva, koja nisu ni narodi ni nacije, pa čak ni zajednice, još jedna instancija nesigurnosti i kaosa koji je proizašao iz kolapsa modernoga društvenog poretka. Ona su društvene katastrofe postmodernog doba, po njihovu shvaćanju nalik jezovitim rezultatima genetskog inženjeringa koji je pošao po krivu ili užasnim posljedicama industrijskih, nuklearnih ili ekoloških kataklizmi. Bezobličnost i neuređenost su zastrašujuće. Čudovišnost tkiva nije povratak na prirodno stanje, već rezultat društva, umjetnog života. U prethodnom razdoblju moderna društvena tijela i moderni društveni poredak održavali su, barem ideološki, unatoč stalnoj inovaciji, prirodni karakter – primjerice, prirodne identitete obitelji, zajednice, naroda i nacije. U modernom dobu filozofi vitalizma još su mogli protestirati protiv štetnih učinaka tehnologije, industrijalizacije i komodifikacije egzistencije afirmiranjem prirodne životne snage. Čak i u kritici tehnologije Martina Heideggera, gdje je vitalizam postao neka vrsta nihilizma i estetike, čuju se odjeci te duge tradicije egzistencijalističkog otpora.¹¹⁰ Međutim, svako pozivanje na život danas mora ukazati na umjetni život, društveni život.

Vampir je jedna od figura koje daju izraz čudovišnosti, ekscesivnom i nepoćudnom karakteru tkiva mnoštva. Otkako je grof Drakula Brama Stokera stigao u viktorijansku Englesku, vampir je predstavljao

187

Tragovi
mnoštva

prijetnju za društveno tijelo i, posebno, za društvenu instituciju obitelji.¹¹¹ Vampirova prijetnja je prije svega njegova ekscesivna seksualnost. Putena žudnja je nezasitna i njen erotski ugriz pogađa podjednako muškarce i žene, podrivajući poredak heteroseksualnog sparivanja. Drugo, vampir podriva reproduktivni poredak obitelj vlastitim, alternativnim mehanizmom reprodukcije. Novi vampiri nastaju ugrizom bilo muškog bilo ženskog vampira, konstituirajući vječnu rasu nemrtvih. Vampir tako funkcionira u društvenoj imaginaciji kao figura čudovišnosti društva u kojem se tradicionalna društvena tijela, kao što je obitelj, raspadaju. Ne treba nas iznenaditi što su vampiri posljednjih godina postali tako dominantni u popularnim romanima, filmovima i televiziji.¹¹² Naši današnji vampiri pokazuju se drukčijima. Vampiri su i dalje društveni otpadnici, ali njihova čudovišnost drugima pomaže da prepoznaju da smo svi mi danas čudovišta – srednjoškolski otpadnici, seksualni nastranici, nakaze, preživjeli iz patoloških obitelji i tako dalje. Što je još važnije, čudovišta počinju stvarati nove, alternativne mreže afektivnosti i društvene organizacije. Vampir, njegov čudovišni život i njegova nezasitna žudnja postaju simptomatični ne samo za rasap starog društva već i za formiranje novog.

Trebamo pronaći nova sredstva za ozbiljenje moći tkiva mnoštva da formira novo društvo. S jedne strane, kao što Merleau-Ponty pojašnjava, tkivo je zajedničko. Ono je elementarno poput zraka, vatre, zemlje i vode. S druge strane, ta raznorazna čudovišta svjedoče o činjenici da smo svi mi singularni i da se naše razlike ne mogu svesti na jedinstveno društveno tijelo. Trebamo napisati neku vrstu anti-*De corpore* rasprave koja bi bila protivna svim modernim raspravama o političkom tijelu i zahvatila taj novi odnos između zajedničkosti i singularnosti u tkivu mnoštva. Opet je Spinoza taj koji najjasnije anticipira tu čudovišnu prirodu mnoštva zamišljajući život kao tkanje u kojem singularne strasti vežu zajedničku sposobnost transformacije, od žudnje do ljubavi i od tkiva do božanskog tijela. Iskustvo života za Spinozu je potraga za istinom, savršenstvom i božanskom radošću.¹¹³ Spinoza nam pokazuje kako danas, u postmoderni, možemo prepoznati te čudovišne metamorfoze tkiva ne samo kao opasnost nego i kao mogućnost, mogućnost stvaranja alternativnog društva.

Pojam mnoštva sili nas da zakoračimo u novi svijet gdje sebe možemo pojmiti samo kao čudovišta. Gargantua i Pantagruel u šesnaestom stoljeću, usred one revolucije koja je stvorila europsko moderno doba, bili su divovi koji su predstavljali amblem ekstremne snage slo-

bode i invencije. Oni su kročili revolucionarnim terenom i nudili divovski pothvat oslobođenja. Danas su nam potrebni novi divovi i nova čudovišta da bi spojili prirodu i povijest, rad i politiku, umjetnost i invenciju u demonstraciju nove moći koja se rađa u mnoštvu. Potreban nam je novi Rabelais, odnosno mnogo njih.¹¹⁴

INVAZIJA ČUDOVIŠTA

U sedamnaestom stoljeću, uz učenjačke knjižnice i laboratorije fantastičnih izuma, nastali su prvi kabineti čuda. Te zbirke sadržavale su svakojake strane predmete, od deformiranih fetusa u staklenkama do lajpciškog "čovjeka-pileta" – svakojake stvari koje su mogle potpiniti maštu Frederika Ruyscha iz Amsterdama da stvori svoje spektakularne alegorijske asemblaže. Čak se i u apsolutističkim kraljevstvima uvriježila praksa stvaranja kabineta prirodne povijesti, prepunih čudnovatosti. Petar Veliki, nakon što je u iznimno kratkom vremenu izgradio Sankt Peterburg na patnji i požrtvovnosti milijuna radnika, kupio je Ruyschovu zbirku i na temelju nje izgradio muzej prirodne povijesti u Sankt Peterburgu. Odakle ta invazija čudovišta?¹¹⁵

Uspon čudovišta u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću poklopio se s krizom starih eugeničkih vjerovanja i poslužio je osporavanju starih teleoloških pretpostavki u novonastajućim prirodnim znanostima. Pod eugeničkim vjerovanjima mislimo filozofski okvir koji nastanak kozmosa i etički poredak poistovjećuje u metafizičkom načelu: "Onaj koji je rođen u blagostanju, vladat će sretno." To grčko načelo prodrlo je na tisuću različitih puteva u židovsko-kršćansko kreacionističko viđenje svijeta. A kad je riječ o teleološkim pretpostavkama, one svako stvaranje i njegov razvoj vide kao predodređene svrhom ili entelehijama koje ga povezuju s poretkom kozmosa. Nije nikakva slučajnost da će se eugenika i finalizam objediniti kroz povijest "Zapadne civilizacije": zadani postanci i svrhe održavaju poredak svijeta. Ali u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću taj će se stari poredak civilizacije otvoriti preispitivanju. Dok su veliki ratovi koji su utemeljili moderno doba nanosili neopisivu patnju, čudovišta su počela utjelovljivati prigovore poretku zadanom eugenikom i finalizmom. Učinci su bili čak još snažniji u politici negoli u metafizici: čudovište nije neka slučajnost, već uvijek prisutna mogućnost koja može uništiti prirodni poredak autoriteta u svim domenama, od obitelji do kraljevstva. Mnogobrojne prosvijećene ličnosti modernog doba, od grofa de Buffona i baruna D'Holbacha do Denisa

Diderota, ispitivali su mogućnost novih normativnih figura u prirodi ili, ustvari, odnos između uzrokovanja i greške te neodređenosti poretka i moći. Čudovišta su zarazila čak i najprosvijećenije! Tu počinje stvarna povijest moderne europske znanstvene metode. Do tog trenutka, kao što D'Holbach optužuje, kocka je otežana kako bi uvijek padala na istu stranu, tako da su uredni rezultati koje smo vidjeli u razvoju prirode lažirani – no, sada igra konačno prestaje biti namještena. Upravo to dugujemo čudovištima: raskid s teleologijom i eugenikom otvara problem toga što bi trebao biti izvor stvaranja, kako se očituje, kamo će voditi.

Danas, kad je društveni horizont određen biopolitičkim okvirom, ne trebamo zaboraviti te rane moderne priče o čudovištima. Efekt čudovišta samo se još umnogostručio. Teleologija se danas može nazvati samo neznanjem i praznovjermem. Znanstvena metoda je sve više definirana u domeni neodredivosti i svaki stvarni entitet nastaje na aleatoran i singularan način, iznenađnim iskršavanjem novoga. Frankenstein je sada postao članom obitelji. U toj situaciji onda diskurs o živim bićima mora postati teorija njihova postanka i mogućih budućnosti koje ih očekuju. Uronjeni u tu nepostojanu stvarnost, suočeni sa sve većom artificijelnošću biosfere i institucionalizacijom društvenog, moramo biti spremni da će se čudovišta pojaviti svaki čas. "Monstrum prodigium", kao što to kaže Augustin iz Hippa, čudesna čudovišta. Međutim, danas se čudo ukazuje svaki put kada priznamo da stara mjerila više ne vrijede, svaki put kada se stara društvena tijela raspadnu i njihovi preostaci stvore plodno tlo za novu proizvodnju društvenog tkiva.

Gilles Deleuze prepoznaje čudovište u čovječanstvu. On tvrdi da je čovjek životinja koja mijenja svoju vrstu. Mi taj iskaz uzimamo ozbiljno. Čudovišta napreduju i znanstvena se metoda mora pozabaviti njima. Čovječanstvo transformira sebe, svoju povijest i prirodu. Problem više nije odlučiti hoćemo li prihvatiti te ljudske tehnike transformacije, već spoznati što učiniti s njima i razabrati hoće li one biti na našu korist ili štetu. Zapravo, mi moramo naučiti voljeti neka čudovišta, a boriti se protiv drugih. Veliki austrijski romansijer Robert Musil uspostavio je paradoksalan odnos između ludila i suviška žudnje u figuri Moosbruggera, čudovišnog kriminalca: kad bi čovječanstvo bilo kadro sanjati kolektivno, piše on, ono bi sanjalo Moosbruggera. Musilov Moosbrugger može poslužiti kao amblem našega podvojenog odnosa prema čudovištima i naše potrebe da unaprijedimo naše ekscesivne moći transformacije i napadnemo čudovišni, jezoviti svijet koji su nam stvorili globalno političko tijelo i kapitalističko izrabljivanje. Moramo iskoristiti čudovišne iskaze mnoštva da bismo osporili mutacije

umjetnog života preobraženog u tržišnu robu, kapitalističku moć da stavi na prodaju metamorfoze prirode, novu eugeniku koja podupire vladajuću silu. Novi svijet čudovišta je mjesto gdje čovječanstvo mora ugrabiti svoju budućnost.

PROIZVODNJA ZAJEDNIČKOG

Vidjeli smo da tkivo mnoštva proizvodi zajednički, na način koji je čudovišan i koji uvijek nadilazi mjeru svih tradicionalnih društvenih tijela, no to produktivno tkivo ne stvara kaos i društveni nered. Ono zapravo proizvodi ono zajedničko, a to zajedničko koje dijelimo služi kao osnova za buduću proizvodnju, u spiralnom, sve širem odnosu. To je možda najlakše shvatiti na primjeru komunikacije kao proizvodnje: mi komuniciramo samo na osnovi jezika, simbola, ideja i odnosa koji su nam zajednički, a rezultati te naše komunikacije opet su novi zajednički jezici, simboli ideje i odnosi. Danas taj dvostruki odnos između proizvodnje i zajedničkog – zajedničko je i proizvedeno i proizvodno – ključ je za razumijevanje svekolikog društvenog i ekonomskog djelovanja.

Jedan od izvora za razumijevanje proizvodnje i proizvodnosti zajedničkog u modernoj filozofiji može se naći u američkom pragmatizmu i pragmatičkom pojmu navike. Navika omogućuje pragmatistima da zamijene tradicionalne filozofske koncepcije subjektiviteta smještene bilo na transcendentnoj ravni ili u nekom dubljem unutarnjem sebstvu. Navika je ono zajedničko u praksi: zajedničko koje neprestano proizvodimo i zajedničko koje služi kao osnova za naše djelovanje.¹¹⁶ Navika je, dakle, na pola puta između fiksnog zakona prirode i slobode subjektivnog djelovanja – odnosno, točnije, ona nudi alternativu toj tradicionalnoj filozofskoj opoziciji. Navike stvaraju prirodu koja služi kao osnova za život. William James ih naziva golemim zamašnjakom društva, koji nudi protutežu ili inerciju nužnu za društvenu reprodukciju i svakodnevni život. Velebni roman Marcela Prousta, u posve drugom registru, iscrpna je meditacija o nužnosti navika za život i značaja koje one podaraju malim odstupanjima od njih: kasni majčin poljubac za laku noć, večera sat ranije u nedjelju i tako dalje. Navike su poput fizioloških funkcija, kao što su disanje, probava i kolanje krvi. Uzimamo ih zdravo za gotovo i ne možemo živjeti bez njih. Međutim, za razliku od fizioloških funkcija, ponašanje i navike su zajednički i društveni.

Oni se proizvode i reproduciraju kroz interakciju i komunikaciju s drugima.¹¹⁷ Navike tako nikada zapravo nisu individualne ili osobne. Individualne navike, ponašanje i subjektivitet nastaju samo na temelju društvenog ponašanja, komunikacije, djelovanja zajedno. Navike tvore našu društvenu prirodu.

Navike ne gledaju samo u prošlost nego i u budućnost. Kad bi navike bile naprosto automatizirano ponavljanje prošlih činova, slijedeći utabanu stazu kojom svakodnevno kročimo, one bi bile puki mrtvi teret. "O navikama možemo misliti kao o sredstvima koja čekaju, poput alata u kutiji, da ih upotrijebi svjesna namjera", napisao je John Dewey. "Ali one su više od toga. One su aktivna sredstva, sredstva koja sebe projiciraju, energični i dominantni načini ponašanja."¹¹⁸ Navike su živa praksa, mjesto stvaranja i inovacije. Ako gledamo na navike s individualnog gledišta, naša moć da se mijenjamo može se učiniti malom, ali kao što smo rekli navike se zapravo ne formiraju i ne izvode individualno. S društvenog gledišta, naprotiv, s gledišta društvene komunikacije i suradnje, zajedno imamo golemu moć inovacije. Pragmatisti, zapravo, ne daju prednost ni individualnom ni društvenom. Pokretač proizvodnje i inovacije nalazi se između toga dvoga, u komunikaciji i suradnji, kada djeluju zajedno. Navike zapravo nisu prepreke stvaranju, već su naprotiv zajednička osnova iz koje se događa sve stvaranje. Navike tvore narav koja je proizvedena i proizvodna, stvorena i stvarajuća – ontologija zajedničke društvene prakse.

Već možemo raspoznati koncept mnoštva koji se ukazuje iz pragmatičkog pojma navike. Singularnosti međusobno opće i društveno komuniciraju na osnovi zajedničkog, a njihova društvena komunikacija zauzvrat proizvodi zajedničko. Mnoštvo je subjektivitet koji nastaje iz te dinamike singularnosti i zajedničkosti. Međutim, pragmatistički pojam društvene proizvodnje tako je vezan uz moderno doba i moderna društvena tijela da je njegova korisnost danas za mnoštvo nužno sužena. Djelo Johna Deweyja, više nego bilo kojeg drugog pragmatista, u potpunosti je razradilo odnos između pragmatizma i moderne društvene reforme, ali isto tako jasno pokazuje da je ograničeno na modernost. Dewey je najpoznatiji po naporima u obrazovnoj reformi, premda je također bio aktivno uključen u reformu političkog sistema SAD-a, nadasve 1920-ih i 1930-ih.¹¹⁹ Dewey je tvrdio da su industrijska modernizacija i korporativni kapital prouzročili ne samo ekonomsku katastrofu već i katastrofalnu političku situaciju u kojoj javnost ne može aktivno sudjelovati u vlasti. Polemizirao je čak protiv Rooseveltovih

reformi *New Deal*, jer one nisu išle dovoljno daleko: namjesto planske ekonomije, Dewey je zagovarao nešto što bi se moglo nazvati planskom demokracijom.¹²⁰ Drugim riječima, on je inzistirao na razdvajanju političkog od ekonomskog ne bi li se mogla provesti pragmatička politička reforma. Dok je za Deweya ekonomska domena osuđena na instrumentalnost – u modernoj industriji navika se čini osuđena na tupo ponavljanje, politička je domena ta u kojoj komunikacija i suradnja mogu ispuniti demokratsko obećanje pragmatičkih pojmova navike i društvenog ponašanja. Dewey time demonstrira primjenjivost pragmatizma na modernu političku reformu, ali i njegovu ograničenost na modernost. Ono što mi danas moramo prepoznati je naprotiv pojam proizvodnje i proizvodnosti zajedničkog koji podjednako proizlazi iz političkog, ekonomskog i svih domena biopolitičke proizvodnje. Proizvodnost zajedničkog, k tome, mora moći odrediti ne tek reformu postojećih društvenih tijela, nego njihovu radikalnu transformaciju u proizvodnom tkivu mnoštva.

Postoje doista mnogobrojne teorije koje uspijevaju postići tu transformaciju u uvjete postmodernosti, a može ih se dobro sažeti pod konceptualnim pomakom od *navike* prema *izvedbi* kao središnjem pojmu proizvodnje zajedničkog. Primjeri tu uključuju feminističke i *queer* teorije izvedbenosti koje su amblem postmoderne *antropološke* transformacije.¹²¹ Te nove teorije tijela, koje su se pojavile 1990-ih, ne staju na starom diktatu da se trebamo "sjetiti tijela" jer izostavljanje tijela i propuštanje da se prizna spolna razlika, kao što su to filozofija i politika tradicionalno činile, pretpostavlja muško tijelo kao normu, nastavljajući i prikrivajući time potčinjavanje žena. Feminizam ima nužno proturječan odnos prema tijelu, jer je s jedne strane tijelo mjesto ugnjetavanja nad ženama, a s druge ženska tjelesna specifičnost je osnova za feminističku praksu. Nove teorije tijela izgleda uspijevaju razriješiti taj paradoks utoliko što su one ustvari *protiv* tijela i *za* zajedničku izvedbenost *queer* društvenog tkiva – i tu možemo nazrijeti poveznicu s pragmatizmom i njegovim pojmom zajedničkoga društvenog života. Judith Butler je artikulirala najbogatiju i najsofisticiraniju teoriju protiv tijela i jasno razradila izvedbenu procesnost konstituiranja. Butler napada prirodnu koncepciju spolne razlike, drugim riječima tradicionalnu feminističku koncepciju da je rod društveno konstruiran, dok je spol prirodan. Prirodna koncepcija spola ili društvenog i političkog tijela "žene", smatra ona, stavlja u potčinjenu poziciju razlike među ženama u pogledu rase i seksualnosti. Prirodna koncepcija spola

za sobom pogotovo povlači heteronormativnost, stavljajući u potčinjenu poziciju homoseksualno. Spol nije prirodan, a nije ni seksuirano tijelo “žene”, pojašnjava Butler, već se on, poput roda, iz dana u dan izvodi – kao što žene izvode ženstvenost, a muškarci muževnost u svojim svakodnevnim životima ili kao što devijanti izvode drukčije i krše norme. Protiv kritičara koji spočitavaju da njezin pojam rodne izvedbenosti ustupa individualnom subjektu previše volje i autonomije, kao da bi svatko od nas svako jutro mogao odlučiti što će izvoditi taj dan, Butler je prinuđena uvijek iznova ponavljati da su takve izvedbe ograničene bremenom prethodnih izvedbi i društvenih međudjelovanja. Izvedba, poput navike, ne uključuje niti fiksnu nepromjenjivu prirodu ni spontanu individualnu slobodu, već je smještena između njih, kao svojevrsno djelovanje u zajedništvu utemeljeno na suradnji i komunikaciji. Za razliku od pragmatističkog pojma navike, *queer* izvedbenost nije ograničena na reproduciranje ili reformiranje modernih društvenih tijela. Politički značaj uvida da je spol, zajedno sa svim drugim društvenim tijelima, produciran i stalno reproduciran kroz naše svakodnevne izvedbe leži u tome da možemo izvoditi drukčije, subvertirati ta društvena tijela i pronaći nove društvene oblike. *Queer* politika je izvrstan primjer takvog izvedbenoga kolektivnog projekta pobune i stvaranja. Ona zapravo nije potvrda homoseksualnih identiteta, već podrievanje logike identiteta općenito. Ne postoji *queer* tijelo, već samo *queer* tkivo, koje počiva na komunikaciji i suradnji društvenog ponašanja.

Drugi primjer nove uloge izvedbenosti nude lingvističke teorije koje uspijevaju proniknuti u postmodernu *ekonomsku* transformaciju. Kada se Dewey suočio s modernom industrijskom paradigmom, on je odlike tvorničkog rada vidio kao protivne demokratskoj razmjeni i kao tendenciju prema stvaranju tihe i pasivne javnosti. Međutim, danas postfordizam i nematerijalna paradigma proizvodnje usvajaju izvedbenost, komunikaciju i suradnju kao svoje središnje odlike. Izvedba je upregnuta u rad.¹²² Svaki oblik rada koji proizvodi nematerijalno dobro, poput odnosa ili afekta, rješavanja problema ili informiranja, od rada u prodaji do financijskih usluga, fundamentalno je izvedba: sam čin je proizvod. Ekonomski kontekst jasno pokazuje da sve te rasprave o navici i izvedbi moraju dobiti smisao proizvodnje ili stvaranja, što ih povezuje s kreativnim kapacitetima radnog subjekta. Paolo Virno uspijeva proniknuti u narav nove ekonomske paradigme koristeći jezičnu izvedbu kao metaforu i kao metonimiju novih aspekata suvremene proizvodnje. Dok je tvornički rad nijem, tvrdi, nematerijalni rad je razgo-

vorljiv i okupljalački: on često uključuje jezike, komunikacijske i afektivne vještine, međutim on, općenitije gledano, svoje primarne karakteristike dijeli s jezičnom izvedbom. Prvo, jezik se uvijek proizvodi zajedno: jezik nikad nije proizvod pojedinca, već ga uvijek stvara jezična zajednica u komunikaciji i suradnji. Drugo, jezična izvedba oslanja se na sposobnost inoviranja mijenjanjem okolina na osnovi prethodnih praksi i navika. Dok je tvornički rad težio specijalizaciji i čvrstim, određenim aktivnostima koje su se ponavljale tijekom dužeg razdoblja, nematerijalni rad iziskuje sposobnost stalnog prilagođavanja novim kontekstima – u skladu s fleksibilnošću i mobilnošću o kojima smo ranije govorili – i izvođenja u tim nestalnim i neodređenim kontekstima: rješavanje problema, stvaranje odnosa, generiranje ideja i tako dalje. Jezična sposobnost, odnosno rodna moć govora, neodređeni potencijal koji prethodi bilo kojoj pojedinoj iskazanoj stvari, prema Virnu nije samo bitna sastavnica nematerijalnog rada već je ključna za razumijevanje svih njegovih oblika. “Suvremena organizacija rada”, piše Virno, “mobilizira čovjekovu rodnu jezičnu kompetenciju: u izvršavanju nebrojenih zadataka i funkcija ne radi se toliko o upoznatosti s određenom klasom iskaza, koliko o sposobnosti da se proizvedu razne vrste iskaza – ne toliko ono što se govori, već čista i jednostavna moć-da-se-govori.”¹²³ Povezanost koju Virno postavlja između jezične i ekonomske izvedbenosti još jednom potcrtava trostruki odnos zajedničkog: naša moć govora utemeljena je na zajedničkom, odnosno na našem jeziku; svaki jezični čin stvara zajedničko; a sam čin govora izvodi se zajedno, u dijalogu, u komunikaciji. Taj trostruki odnos prema zajedničkome koji je ilustriran jezikom opća je odlika nematerijalnog rada.

Nema potrebe govoriti da to što život zajedno tendira odlikovati izvedbu nematerijalne proizvodnje još ne znači da smo ostvarili slobodno i demokratsko društvo. Kao što smo argumentirali ranije u ovom poglavlju, izrabljivanje danas teži djelovati izravno na naše izvedbe kontrolom koju kapital uspostavlja nad zajedničkim. Najviše što možemo reći u ovom trenutku jest da široka društvena rasprostranjenost i središnja ekonomska uloga tih praksi zajedničkog u našem svijetu nude uvjete koji *omogućuju* projekt stvaranja demokracije zasnovane na slobodi mnijenja i životu zajedno. Ostvariti tu mogućnost bit će projekt mnoštva.

Prije nego što krenemo dalje morali bismo ovu filozofsku raspravu o proizvodnji zajedničkog učiniti malo konkretnijom i povezati je s pravnom teorijom i praksom. Pravo je uvijek bilo povlaštena domena priznavanja i uspostave kontrole nad zajedničkim. Proizvodnja zajedničkog, kao što smo vidjeli iz filozofske perspektive, teži izmjestiti tradicionalne podjele između individualnog i društva, između subjektivnog i objektivnog te između privatnog i javnog. U pravnoj domeni, pogotovo u angloameričkoj tradiciji, koncept zajedničkog dugo je bio potisnut pojmovima javnog i privatnog, dapače suvremeni pravni trendovi još više nagrizaju bilo kakav prostor zajedničkog. S jedne strane, posljednjih godina svjedoci smo brojnih pravnih tendencija koje povećavaju moći društvene kontrole podrivajući “prava privatnosti” (koja se zovu “subjektivnim pravima” u kontinentalnoj pravnoj teoriji, a koja bismo mi nazvali “pravima singularnosti”). Primjerice, u Sjedinjenim Američkim Državama pravo žena na pobačaj i zakonska prava homoseksualca primarno su se tumačila i podržavala u ime privatnosti, inzistiranjem na tome da su ti činovi i odluke izvan javnosti i time izvan kontrole vlasti. Snage koje su se digle protiv pobačaja i homoseksualnih prava djeluju protiv te privatnosti i zaštite koju ona jamči. K tome, napadi na privatno ekspanzionalno su porasli s ratom protiv terorizma. Zakoni u Sjedinjenim Američkim Državama, kao što je *Patriot Act*, i u Europi uvelike su proširili pravo vlada da provode nadzor nad domaćim i stranim stanovništvom. Kapaciteti nadziranja također su se povećali zahvaljujući novim tehnološkim sistemima, kao što je Echelon, tajanstveni projekt obavještajnih službi Sjedinjenih Američkih Država i drugih vlada namijenjen praćenju globalnih elektroničkih komunikacija, uključujući telefonske, e-mail i satelitske komunikacije. Sve to smanjuje podjelu koja odvaja i štiti privatno. U logici antiterorizma i protupobune, buduću da sigurnost u krajnjoj instanci ima prioritet nad svim ostalim, zapravo ne postoji “privatno”. Sigurnost je apsolutna logika zajedničkog, odnosno perverzija koja cjelokupnost zajedničkog zamišlja kao predmet kontrole.

S druge strane, tu su primjeri pravnih napada na javno u ekonomskoj domeni o kojima smo već raspravljali. Privatizacija je središnja komponenta neoliberalne ideologije koja diktira strategiju velikih sila u vladanju nad globalnom ekonomijom. “Javno” koje neoliberalizam privatizira općenito su vlasništvo i poduzeća koje je prethodno kontro-

lirala država – od željeznica i zatvora do parkova. U ovom poglavlju raspravljali smo također o velikom širenju privatnog vlasništva na područja života koja su prethodno bila u zajedničkom posjedu – posredstvom patenata, autorskih prava i drugih pravnih instrumenata. Kada se ta logika dovede do krajnosti, ekonomisti mogu ići tako daleko da tvrde da bi svako dobro trebalo biti u privatnom vlasništvu kako bi se maksimizirala njegova produktivna upotreba. Drugim riječima, u društvenom tendencija je da se sve pretvara u javno i time otvara državnom nadzoru i kontroli, a u ekonomskom da se sve pretvara u privatno i podređeno pravima vlasništva.

Tu situaciju ne možemo razumjeti ako ne razjasnimo pomutnju koju stvara terminologija. “Privatno” se shvaća tako da uključuje podjednako prava i slobode društvenih subjekata i prava privatnog vlasništva, što zamagljuje razlikovanje između toga dvoga. Pomutnja proizlazi iz ideologije “posesivnog individualizma” u modernoj pravnoj teoriji, pogotovo njene angloameričke verzije, koja svaki aspekt ili atribut subjekta, od njegovih interesa i želja sve do njegove duše, poima kao “svojine” koje posjeduje pojedinac, svodeći sve aspekte subjektiviteta na ekonomsku domenu.¹²⁴ Koncept “privatnog” se tako može svrstati u istu kategoriju sa svim našim “posjedima”, i subjektivnim i materijalnim. “Javno” također zamagljuje važno razlikovanje između državne kontrole i onoga što je u zajedničkom posjedu i upravljanju. Moramo početi osmišljavati alternativnu pravnu strategiju i okvir: pojam privatnosti koji će izražavati singularnost društvenih subjektiviteta (a ne privatno vlasništvo) i pojam javnog utemeljen na zajedničkom (a ne državnoj kontroli) – moglo bi se reći postliberalnu i postsocijalističku pravnu teoriju. Tradicionalni pravni pojmovi privatnog i javnog očividno su nedostatni za taj zadatak.

Najbolji primjer suvremene pravne teorije utemeljene na singularnosti i zajedničkosti koju poznamo je škola “postsistemske teorije”, koja pravni sistem, u krajnje stručnoj terminologiji, razlaže kao transparentnu i demokratsku samoorganiziranu mrežu pluralnih podsistema, od kojih svaki organizira norme brojnih privatnih (odnosno, zapravo, singularnih) režima. To je molekularni koncept prava i proizvodnje normi koji se, u našim terminima, temelji na stalnom, slobodnom i otvorenom međudjelovanju singularnosti, koje kroz svoju komunikaciju proizvode norme.¹²⁵ Taj pojam prava singularnosti može se bolje shvatiti kao izraz etičkog pojma izvedbenosti o kojemu smo ranije raspravljali: njih proizvodi zajedničko, u društvenoj komunikaciji, a one

zauzvrat proizvode zajedničko. Činjenica da je taj pojam prava utemeljen na zajedničkome, moramo naglasiti, ne znači da je on “zajedničarski” koncept prava ili da ga na bilo koji način diktira zajednica. Termin *zajednica* često se koristi u pogledu moralnog jedinstva koje je postavljeno iznad stanovništva i njegovih međudjelovanja poput suverene moći. Zajedničko se ne odnosi na tradicionalne pojmove bilo zajednice bilo javnosti – ono je utemeljeno na *komunikaciji* među singularnostima i nastaje suradničkim društvenim procesima proizvodnje. Dok se individualno rastače u jedinstvu zajednice, singularnosti nisu ničim umanjene, već se slobodno očituju u zajedničkome. U tom kontekstu, dakle, da se vratimo na naše prethodne primjere, naša sloboda spolnih i reproduktivnih praksi mora biti zajamčena ne zato što su one privatne i individualne, već zato što su singularne i postoje u otvorenoj komunikaciji s drugima koji formiraju zajedničko. Dakako, to ne znači da su sve prakse prihvatljive (seksualno nasilje, primjerice), već da se odluka da se ustanove zakonska prava donosi u procesu komunikacije i suradnje među singularnostima.

Međutim, do sada smo još uvijek samo postavljali pitanja u formalno-pravnim terminima. Valja nam raspoznati kako se “zajedničko” u našem suvremenom svijetu može politički izgraditi. Kako singularnosti koje surađuju mogu iskazati svoju kontrolu nad zajedničkim i kako se ti iskazi mogu predstaviti u pravnim terminima? Ovdje se trebamo suočiti s pravnim okvirima koje su etablirali neoliberalni režimi i protiv kojih se bore pokreti mnoštva. Ti pravni okviri podupiru projekt privatizacije javnih dobara (kao što su voda, zrak, zemlja i svi sistemi upravljanja životom, uključivši zdravstvenu skrb i penzije, koji su prethodno, tijekom perioda socijalne države, pretvoreni u funkcije države), ali – i to je još važnije – ujedno privatizaciju javnih usluga (uključivši telekomunikacije i druge mrežne industrije, poštu, javni prijevoz, energetske sisteme i obrazovanje). Ta javna dobra i usluge, valja imati na pameti, bile su sam temelj moderne suverenosti u rukama nacionalnih država. Kako možemo zamisliti otpor privatizaciji zajedničkih dobara i usluga, a da ne upadnemo u staru opreku između privatnog i javnog?

Prvi zadatak juridičke ili pravne teorije zajedničkog u toj situaciji je negativni zadatak: pokazati lažnost neoliberalnog načela da “tržište određuje sve”. Čak ni najfanatičniji neoliberalni (kao ni libertarijanski) ideolog ne može tvrditi da je to načelo sveuključivo: svatko mora priznati da liberalizacija javnih dobara i usluga nužno ne vodi u njihovu

potpunu privatizaciju i da je na neki način zakon je taj koji mora održati “opći interes” ili “javni interes”, čak i ako je to samo prema formalnim pravilima koja jamče dostupnost i korištenje javnih usluga. (Čak i zakleti zagovornici deregulacije i privatizacije energetske industrije, primjerice, moraju priznati da javnost mora jamčiti pouzdanost energetske usluge). Međutim, to početno ograničenje prava privatnog vlasništva i to moguće otvaranje prema javnoj (zapravo, državnoj) pravnoj kontroli nije dovoljno.

Ono što je tu nužno, i to je drugi zadatak pravne teorije zajedničkog, jest zamijeniti koncept “općeg interesa” ili “javnog interesa” okvirom koji dopušta zajedničko sudjelovanje u upravljanju tim dobrima i uslugama. Stoga smatramo da pravni problem, koji je vezan uz postmodernu transformaciju biopolitičke proizvodnje, ne vodi od javnog interesa natrag u privatnu kontrolu zasnovanu na različitim društvenim identitetima, već vodi naprijed od javnog interesa prema zajedničkom okviru singularnosti. Zajednički interes, za razliku od općeg interesa koji je ukorijenjen u pravnoj dogmi nacionalne države, zapravo je proizvodnja mnoštva. Drugim riječima, *zajednički interes* je opći interes koji nije apstrahiran u kontrolu države, već opći interes koji su singularnosti što surađuju u društvenoj, biopolitičkoj proizvodnji prisvojile natrag – on je javni interes ne u rukama birokracije, već demokracije kojom upravlja mnoštvo. Drugim riječima, to nije puklo pravno pitanje, već se ono podudara s ekonomskom ili biopolitičkom aktivnošću koju smo ranije analizirali, kao što je zajedničkost koju stvaraju pozitivne eksternalije ili nove informacijske mreže te, općenitije, svi kooperativni i komunikativni oblici rada. Ukratko, zajedničko označava novi oblik suverenosti, demokratske suverenosti (odnosno, oblik društvene organizacije koja zamjenjuje suverenost) u kojoj društvene singularnosti vlastitom biopolitičkom aktivnošću kontroliraju ona dobra i usluge koje omogućuju reprodukciju samog mnoštva. To bi predstavljalo prelazak iz *res-publica* u *res-communis*.

Trebalo bi biti očigledno da naše inzistiranje na pravnom konceptu zajedničkog *protiv* i privatnog i javnog fundamentalno odstupa od tradicije i konstitutivnih iskustava jakobinstva i socijalizma kakva su se očitovala u devetnaestom i dvadesetom stoljeću. Ustvari, moderni patrimonijalni pojam disciplinarne države (koja se razvila u monarhijskom apsolutizmu) bezostatno je preveden u pravosudne oblike i zakonske strukture republikanske države, kako u njegovoj jakobinskoj tako i u socijalističkoj verziji. Pojmovi javnih dobara i usluga tako su se

razvili u svjetlu pravne teorije koja je javno držalo nasljeđem države i načelom općeg interesa za atribut suverenosti. Kada se pojavljuje koncept zajedničkog – ne kao prethodno konstituirani entitet i ne kao organska supstanca koja je nusproizvod nacionalne zajednice, ili *Gemeinschafta*, već kao produktivna djelatnost singularnosti u mnoštvu – on razbija kontinuitet moderne državne suverenosti i napada samo središte biomoći, demistificirajući njenu svetu jezgru. Sve što je opće ili javno mnoštvo mora prisvojiti natrag i njime upravljati, pretvarajući ga time u zajedničko. Taj pojam zajedničkog ne samo da obilježava konačni raskid s republikanskom tradicijom jakobinske i/ili socijalističke države, već također signalizira metamorfozu zakona, njegove prirode i strukture, njegove materije i forme.

Ta teorija zajedničkog također implicira dubokosežni pomak u polju međunarodnog prava. Dok se u tradiciji unutarnjeg prava ugovor sklapao između pojedinca i države, a na tradicionalnom vestfalskom terenu međunarodnog prava između nacionalnih država, današnji odnos između subjekata teži biti određen neposredno zajedničkim. Kao što smo argumentirali u ovoj knjizi i drugdje, ugovornu paradigmu međunarodnog prava koja je rukovala odnosima među nacionalnim državama sada podriva i preobražava novi oblik globalnog poretka i imperijalne suverenosti koji pretpostavljaju (i odmah pokušavaju mistificirati) načelo zajedničkosti. Činjenica da se taj proces ili tendencija nastavlja i dalje razvija s našeg gledišta nije loša stvar, utoliko što podriva modernu paradigmu državne suverenosti u kojoj je svaka država funkcionirala kao “privatni ugovorni subjekt” na međunarodnoj pozornici. U odsutnosti suverenih državnih subjekata nema drugog temelja za proizvodnju normi osim zajedničkog. Iz tradicionalne perspektive to “zajedničko” se pokazuje kao nedostatak, ali zapravo je ono ispunjeno biopolitičkom proizvodnjom. Vidjet ćemo u 3. dijelu knjige, kad budemo govorili o globalnoj demokraciji, da ta veza između biopolitičke proizvodnje i zajedničkog otvara mogućnosti za alternativne društvene odnose utemeljene na novim pravnim odnosima, mnogostrukim figurama normativne proizvodnje na lokalnoj i globalnoj razini, i mogućnosti za raznolikost konkurirajućih pravnih procedura. Još jednom, to očigledno nije samo pravno pitanje već i neposredno ekonomsko, političko i kulturno.

Imperijalna transformacija međunarodnog prava teži uništiti i javno i privatno. Taj paradoksalni razvoj, zapravo, već je naslućen u svim modernim utopijama kozmopolitskog zakona od Abbéa de Saint Pier-

rea do Hansa Kelsena, koji je imao čudan ishod da su mnogi od tih autora postali iznenađujuće demokratični pri osmišljavanju globalnoga pravnog okvira, kozmopolitskog *jus condendum*, iako su imali reakcionarna gledišta na unutarnje pravo. Činjenica je da, kad god se dotaknemo globalnih odnosa, pravna pitanja teže više ne biti vezana samo uz obnašanje moći, već moraju uzeti u obzir sve vrijednosti koje su bitne za globalno zajedničko. U trenutnoj fazi, kada se pravo ne doima konsolidiranim normativnim rezultatom nego procesom, ne arheologijom nego genealogijom na djelu, kada pravo ponovo postaje konstitutivni element i suočava se s onime što je novo u našem svijetu, zajedničko postaje jedinom temeljom na kojem pravo može izgraditi društvene odnose u skladu s mrežama koje organiziraju mnogostrukim singularnostima što tvore našu novu globalnu zbilju. Taj put, dakako, nije linearan, ali nam se čini kao jedini put naprijed. Kao što koncepti singularnosti i zajedničkog u unutarnjem pravu pridonose obnovi pravnog okvira za društvene odnose s onu stranu privatnog i javnog, otvarajući prostor suradnji mnogostrukih singularnosti u slobodi i jednakosti, tako singularnost i zajedničko u međunarodnom pravu nude jedini mogući temelj za naše mirno i demokratsko subivanje na planeti. To su neki od preduvjeta, kao što ćemo to iscrpnije sagledati u završnom dijelu naše knjige, za stvaranje demokracije mnoštva.

KARNEVAL I POKRET

Pojam mnoštva utemeljen na proizvodnji zajedničkog nekima se čini novim subjektom suverenosti, organiziranim identitetom nalik starim modernim društvenim tijelima kao što su narod, radnička klasa ili nacija. Drugima, naprotiv, naš pojam mnoštva, sazdan kakav jest od singularnosti, čini se pukom anarhijom. I doista, dokle god budemo ostali zarobljeni u modernom okviru određenom tom alternativom – ili suverenost ili anarhija – koncept mnoštva ostat će nepojmljiv. Potrebno nam je osloboditi se te stare paradigme i prepoznati modalitet društvene proizvodnje koji nije suveren. Jedan literarni ekskurs može nam pomoći da dovršimo tu promjenu paradigme – prolazak kroz pojam karnevala u Problemima poetike Dostojevskog Mihaila Bahtina.

Bahtinova argumentacija izložena u krajnje akademskom obliku kritike prethodne književne kritike romanâ Dostojevskog, ima tri načelna teorijska cilja. Ta knjiga je ponajprije objava rata ruskom formalizmu, tada

prevladavajućoj tradicije književne kritike. Bahtin ulazi u tu borbu iz materijalističke perspektive, to jest sa stajališta koje privilegira govoreće subjekte i njihove oblike izražavanja kao ključne za povijest znakovnih sistema.¹²⁶ Materijalistička književna kritika ovdje ne donosi redukciju poetskih oblika na ekonomske, političke ili društvene uvjete, nego prepoznaje da je književnost kao jezična proizvodnja dio zbilje i poima izražajni subjekt unutar tog svijeta odnosâ. Bahtin zacrtava estetske granice formalizma demonstrirajući njegovu nepokretnost i njegove beživotne cirkularnosti, a njemu te granice izravno odaju činjenicu da je nemoguće izgraditi svijet u kojem svaki subjekt nije utemeljen na njegovom priznavanju drugih. Tu postaje jasno zašto Bahtin kreće u tu polemiku pozivanjem na romane Dostojevskog – jer, kao što kaže, kod Dostojevskog je naracija uvijek dijaloška, čak i između protagonista i njegove mačke. Svaki roman Dostojevskog doima se kao da nema jednog autora (u monologu) nego nekoliko autoramislilaca u dijalogu, kao što su Raskoljnikov, Porfirij Petrovič i Sonja Marmeladova ili Ivan Karamazov i Veliki Inkvizitor. To je stalni dijalog koji ne prestano obogaćuje svaki subjekt koji biva uvučen u njega, podvrgavajući ga antropološkoj revoluciji. Međutim, dijalog nije tek puki razgovor između dvije ili tri osobe – on može postati otvorenim aparatom u kojemu svaki subjekt ima jednaku snagu i dostojanstvo naspram svih drugih. Romani Dostojevskog su tako velebni polifonični aparati koji kreiraju svijet u kojemu otvoreni, proširivi skup subjekata međusobno djeluje i traži za srećom.

U toj točki Bahtin se okreće od svog napada na formalizam prema drugome načelnom fokusu te knjige i koristi polifonični narativ Dostojevskog da bi doveo u pitanje monološku ili monofoničnu književnost. Ta opreka između polifoničnog i monološkog, napominje Bahtin, proteže se kroz povijest europske književnosti. Stoga se moramo vratiti na teoriju književnog žanra i zapleta da bismo shvatili singularnost djela Dostojevskog. “Ni junak, ni ideja, a ni samo polifonično načelo strukturiranja cjeline ne može se uklopiti u generičke i zapletno-kompozicijske oblike biografskog romana, socio-psihološkog romana, romana svakodnevnice ili obiteljskog romana, to jest u dominantne oblike književnosti doba Dostojevskog... Djelo Dostojevskog jasno pripada posve drukčijem generičkom tipu, tipu koji im je posve stran.”¹²⁷ Koja je to druga književna tradicija kojoj pripada Dostojevski? Bahtin pojašnjava da dijaloška naracija i polifonična struktura potječu od folklornog običaja karnevala i karnevalesknog viđenja svijeta.

Već u svojoj knjizi o Rabelaisu Bahtin je pokazao središnji značaj karnevala u europskoj književnosti, ali kako je mogao tvrditi da je otkrio Dostojevskog u toj nomadskoj karnevalskoj družini? Kako je tragedije Zločina

i kazne i Braće Karamazovih mogao odrediti kao karnevaleskne? Ako se osvrnemo na Bahtinovo korištenje pojma karnevalesknog u njegovim drugim djelima, uviđamo da ga on zapravo koristi da bi opisao moć ljudskih strasti. Karnevaleskna je proza ona koja se suprotstavlja monologu i time odbija tvrditi da je istina već dovršena, već naprotiv ona generira suprotstavljenost i sukob u obliku samog kretanja narativa. Karnevaleskno tako pokreće enorman rezervoar inovacije – inovacije koja može transcendirati samu stvarnost. Karnevaleskno, dijalog i polifonična naracija mogu, doduše, olako poprimiti formu sirovog naturalizma koji samo zrcali svakodnevni život, ali oni mogu postati formom eksperimentiranja koje povezuje imaginaciju sa žudnjom i utopijom. Iz te perspektive, uz rame Rabelaisu stoje Swift, Voltaire i – u drugom, ali značajnom smislu – Cervantes. Karnevaleskna literatura tako postaje univerzalnim žanrom kada dijalog i polifonija, čak i u najvulgarnijem obliku, stvaraju novi svijet. Da, svakako, romani Dostojevskog jesu tragični, ali ta tragičnost, čitana u sujetlu narativnog žanra karnevalesknog, nema nikakve veze s tragičnom unutarnjom strepnjom dvadesetostoljetnih egzistencijalističkih monologa. Dijaloški aparat Dostojevskog uzima jasno određenu krizu ruskoga društva i predočava bezizlaznu situaciju u kojoj se obreli intelektualci i radnici – to je materijalna tragedija koja izgleda kao da je uzela Gogoljeve likove i zgnječila ih bjesomučnim i rastrojavajućim pritiscima modernizacije. U tom smislu, tragedije Dostojevskog samo uprizoruju nerazrješiva proturječja građanskog života i kulture u ruskom društvu kasnoga devetnaestog stoljeća. Nevjerojatno postaje stvarno, kao u kakvom karnevalesknom obredu, a patnja života izlaže se gledateljevom smijehu i suzama.

Međutim, postoji još jedan element karnevaleskne naracije koji je još važniji za opisivanje i izgradnju stvarnosti. Polifonični karakter karnevalesknog jezika, koji je sposoban i za Rabelaisov smijeh i za suze Dostojevskog, sâm ima veliku gradbenu moć. U polifoničnoj koncepciji narativ nema središte koje diktira smisao, već smisao proizlazi samo iz razmjena među svim singularnostima u dijalogu. Sve singularnosti slobodno se očituju i kroz dijalog stvaraju zajedničke narativne strukture. Drugim riječima, Bahtinova polifonična naracija iz lingvističke perspektive smješta pojam proizvodnje zajedničkog u otvorenu, distribuiranu mrežnu strukturu.

To nam napokon dopušta da se vratimo na koncept mnoštva i poteškoće da ga se shvati kao oblik političke organizacije. Lako je prepoznati performativnu, karnevalesknu prirodu raznoraznih protestnih pokreta koji su se okupili oko pitanja globalizacije. Čak i kada su demonstracije nemilosrdno ratoborne, one nastavljaju biti teatralne – uz prisutnost gorostasnih

lutaka, kostima, plesača, humoreskni pjesama, povika i tako dalje. Drugim riječima, protesti su ujedno ulični festivali u kojima gnjev demonstranata koegzistira s njihovim užitkom u karnevalu.¹²⁸ Međutim, protesti nisu karnevaleskni samo u atmosferi već i u organizaciji. I tu Bahtin ulazi u igru. U političkoj organizaciji kao i u naraciji postoji stalan dijalog između različitih, singularnih subjekata, polifonični sastav i opće međusobno obogaćenje tim zajedničkim konstituiranjem. Mnoštvo u pokretu je neka vrst naracije koja stvara nove subjektivitete i nove jezike. Zacijelo su i drugi politički pokreti, pogotovo oni u 1960-ima i 1970-ima, uspjeli u izgradnji polifonične naracije, no često se čini kao da je jedino što je od njih danas preostalo monološka povijest o njima kako je iznose vladajuće sile, policija i suci. Današnji novi i snažni pokreti uspijevaju, čini se, izmaknuti svakom pokušaju da ih se svede na monološku povijest – oni ne mogu nego biti karnevaleskni. To je logika mnoštva koju nam Bahtin pomaže da shvatimo – teorija organizacije utemeljena na slobodi singularnosti koje se stječu u proizvodnju zajedničkog. Neka živi pokret! Neka živi karneval! Neka živi zajedničko!

MOBILIZACIJA ZAJEDNIČKOG

Kroz ovaj dio knjige naglašavali smo pojavljivanje zajedničkog i singularnog – postajanje zajedničkim singularnih oblika rada, singularnost lokalnih ljudskih konteksta u zajedničkoj globalnoj antropologiji te zajedničko stanje siromaštva i produktivnosti. Ta zajedničkost i singularnost definira ono što nazivamo tkivom mnoštva. Drugim riječima, to su uvjeti mogućnosti formiranja mnoštva. Međutim, također smo se posvetili silama koje stalno sprečavaju to mnoštveno tkivo da formira političko tijelo, transformirajući njegove singularnosti u podjele i hijerarhije, svodeći zajedničko na sredstva globalne kontrole te izvlaštujući zajedničko u vidu privatnog bogatstva. Činjenica koja bi trebala jasno proizlaziti iz svega toga jest da se to mnoštvo ne pojavljuje spontano kao politička figura i da se tkivo mnoštva sastoji od niza uvjeta koji su dvoznačni: oni bi mogli voditi k oslobođenju ili biti zamkom novog režima izrabljivanja i kontrole.

Mnoštvu je potreban politički projekt koji bi ga oživotvorio. Jednom kada smo preispitali uvjete koji omogućuju mnoštvo, trebamo također ispitati koji tip političkog projekta mnoštvo može roditi. Već smo zamijetili kako antagonizmi proizlaze iz svakog odnosa izrabljivanja, svake hijerarhijske podjele globalnog sistema i svakog nastojanja

da se kontrolira i zapovijeda zajedničkim. Posvetili smo se također činjenici da proizvodnja zajedničkog uvijek uključuje suvišak koji kapital ne može izvesti ili ugrabiti uređenjem globalnoga političkog tijela. Taj suvišak, na najapstraktnijoj filozofskoj razini, osnova je za transformaciju antagonizma u pobunu. Drugim riječima, bijeda može uroditi bijesom, ozlojađenošću i antagonizmom, ali pobuna nastaje samo na podlozi bogatstva, to jest suviška inteligencije, iskustva, znanja i žudnje. Kada predložimo siromašne kao paradigmatiku subjektivnu figuru rada danas, to nije zato što su siromašni zakinuti i isključeni iz bogatstva, već zato što su uključeni u krugove proizvodnje i bremeniti potencijalom, koji uvijek nadmašuje ono što kapital i globalno političko tijelo mogu izvesti i kontrolirati. Taj zajednički suvišak je prvi stup na kojem su zasnovane borbe protiv globalnoga političkog tijela, a za mnoštvo.

Pobune mobiliziraju zajedničko u dva pogleda: povećavajući intenzitet svake borbe i šireći se na druge borbe. Intenzivno, unutar svake lokalne borbe, zajednički antagonizam i zajedničko bogatstvo izrabljivanih i izvlaštenih prevode se u zajedničko ponašanje, navike i izvedbenost. Svaki puta kad zađete u područje gdje se formira snažna pobuna odmah vas se dojme zajednički načini odijevanja, geste i modaliteti odnošenja i komuniciranja. Primjerice, Jean Genet je zamijetio da Crne pantere karakterizira prvenstveno *stil* – ne samo rječnik, afro-frizure i odjeća već i način hoda, manira držanja tijela, fizička prisutnost.¹²⁹ Međutim, ti elementi stila zapravo su samo simptomi onih zajedničkih snova, zajedničkih žudnji, zajedničkih načina života i zajedničkog potencijala koji se mobiliziraju u pokretu. Taj novi zajednički modus života uvijek se formira u dijalogu s lokalnim tradicijama i običajima. Uzmimo za primjer kako EZLN u Lakadonskoj džungli Chiapasa mijesha elemente nacionalne povijesti, kao što su Zapatin lik i nasljeđe seljačkih buna, s lokalnom urođeničkom mitologijom Tzeltala te ih spaja s mrežnim odnosima i demokratskim praksama ne bi li stvorila novi zajednički život koji određuje taj pokret.¹³⁰ Mobilizacija zajedničkog daje zajedničkom novi intenzitet. Izravno sukobljavanje s moći, k tome, podiže taj zajednički intenzitet – bilo na dobro ili zlo – na još višu razinu: nadražujući smrad suzavca izoštruje čula, a ulični sukobi s policijom tjeraju krv da uzavre od gnjeva, podižući intenzitet do točke eksplozije. Intenzifikacija zajedničkog, napokon, donosi takvu antropološku transformaciju da iz borbe proizlazi novo čovječanstvo.

U pogledu ekstenzije, zajedničko se u komunikaciji mobilizira iz jedne lokalne borbe u drugu. Tradicionalno, kao što smo već drugdje napomenuli, geografsko širenje pokreta poprima oblik *međunarodnog ciklusa borbi* u kojima se pobune šire iz jednog lokalnog konteksta u drugi poput zaraze prenošenjem zajedničkih praksi i želja.¹³¹ Ustanci robova proširili su se Karibima početkom devetnaestog stoljeća, ustanici industrijskog radništva proširili su se diljem Europe i Sjeverne Amerike krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća, a gerilske i antikolonijalne borbe razbuktale su se diljem Azije, Afrike i Latinske Amerike sredinom dvadesetog stoljeća. U svakom od tih ciklusa borbi ono zajedničko koje se mobilizira ekstenzivno i komunicira diljem globusa nije samo zajednički prepoznat neprijatelj – poput robovlasništva, industrijskog kapitala ili kolonijalnih režima, već također metode borbe, zajednički način života i zajednička želja za boljim svijetom. Ne iznenađuje, nakon naših prethodnih rasprava, da se suvišak koji dolazi do izraza u svakom ciklusu borbi doima čudovišnim, pogotovo onima na vlasti. Primjerice, guverneri i zapovjednici engleske kolonijalne ekspanzije u sedamnaestom i osamnaestom stoljeću opisivali su ciklus pobuna pomoraca i robova pozivajući se na mit o Heraklu i višeglavoj Hidri. Pobune su bile čudovišne i, unatoč herkulskim naporima, kada bi ugušili jednu izbile bi dvije ili više novih.¹³² Zapravo, svaki takav ciklus uništava tradicionalna društvena i politička tijela te stvara namjesto njih nešto novo i izrođeno: čudovište.

Nakon globalne eksplozije industrijskog radništva, studenata i antiimperijalističkih gerilskih pokreta 1968. godine, desetljeća su prošla bez novog međunarodnog ciklusa borbi. To ne znači da nije bilo značajnih slučajeva pobune tijekom tih godina, jer uistinu ih je bilo i mnoge su bile krajnje nasilne – borba protiv apartheida u Južnoj Africi, uporni otpor protiv britanske vladavine u Sjevernoj Irskoj, palestinska Intifada, feministički pokreti, Stonewall i pokreti homoseksualaca i lezbijki te brojne manje poznate lokalne i nacionalne pobune industrijskog radništva, poljoprivrednika i ugnjetavanog stanovništva. Međutim, ni jedna od tih pobuna nije proizvela ciklus borbi u kojem bi se zajedničko mobiliziralo ekstenzivno diljem svijeta. Dakako, ne bismo trebali umanjivati značaj mnogobrojnih ograničenijih slučajeva komunikacije među borbama. Jedan od najupečatljivijih suvremenih primjera je pokret Pravda za čistače, koji se ubraja među najuspješnije i najkreativnije pothvate sindikalnog organiziranja u Sjedinjenim Američkim Državama. Organizatori se suočavaju s izazovima s kojima se

tradicionalni sindikati nisu sposobni nositi: mobilno stanovništvo, pretežno novi doseljenici, mnogi od kojih ne govore engleski, raspolažu s malo kojom od vještina koje su tražene na tržištu rada. Jedna od tajni uspjeha možda leži u tome da su, barem u regiji oko Los Angelesa, gdje je pokret izvojevao prve pobjede, mnoge od vodećih ličnosti veterani FMLN-a – Nacionalnog oslobodilačkog fronta Farabundo Martí – koji su se borili u građanskom ratu protiv vlade u El Salvadoru. Oni su prenijeli svoju revolucionarnu žudnju iz planina Morazána u nebodere Los Angelesa i njome zarazili druge, prenoseći borbu iz gerilskog ratovanja u sindikalno organiziranje. To je zbiljsko i snažno širenje zajedničkog.¹³³

Novi međunarodni ciklus konačno se pojavio kasnih 1990-ih oko pitanja globalizacije.¹³⁴ Najavno slavlje novog ciklusa borbi bili su protesti prilikom sastanka na vrhu Svjetske trgovinske organizacije u Seattleu 1999. godine. Protesti u Seattleu ne samo da su inicirali čitav niz protesta prilikom sastanka na vrhu predstavnika globalnih sila koji su se narednih godina raširili diljem Sjeverne Amerike i Europe, već su i otkrili da su stvarna ishodišta tog ciklusa već započete bezbrojne bitke protiv MMF-a, Svjetske banke, Sjevernoameričkog sporazuma o slobodnoj trgovini (NAFTA) na globalnom Jugu. Odjednom su se neredi protiv MMF-ovih programa ekonomske štednje u jednoj zemlji, protesti protiv projekta Svjetske banke u drugoj i demonstracije protiv NAFTA-e u trećoj pokazali kao elementi zajedničkog ciklusa borbi. Ciklus borbi konsolidirao se u određenom smislu na godišnjim sastancima Svjetskoga socijalnog foruma i drugih regionalnih socijalnih foruma. Na svakom od tih socijalnih foruma sastaju se aktivisti, NVO-i i intelektualci ne bi li razmijenili viđenja o problemima kojima je uzrok trenutni oblik globalizacije i mogućnostima stvaranja alternativnog oblika. Svaki socijalni forum također funkcionira kao slavljenje zajedničkosti koja se širi kroz različite pokrete i pobune diljem globusa koji tvore taj ciklus. Vrhunac tog ciklusa borbi do sada, barem u kvantitativnom pogledu, bili su koordinirani protesti protiv ratnog pohoda u Iraku predvođenog SAD-om, koji su organizirani 15. veljače 2003. kada su milijuni ljudi marširali gradovima diljem svijeta. Rat je predstavljao krajnju instancu globalne moći protiv koje se formirao taj ciklus borbi, a organizacijske strukture i komunikacije koje su borbe uspostavile omogućile su masivnu, koordiniranu mobilizaciju zajedničkih iskaza neslaganja s ratom. Valja nam opet naglasiti da ono što je zajedničko snagama koje su mobilizirane u taj novi globalni ciklus nije samo zaje-

dnički neprijatelj – bilo da se on zove neoliberalizam, američka hegemonija ili globalni Imperij – već i zajedničke prakse, jezici, ponašanje, navike, oblici života i žudnje za boljom budućnošću. Drugim riječima, ciklus nije samo reaktivan, već ujedno aktivan i kreativan. U poglavlju 3.2 podrobnije ćemo izložiti neke od zajedničkih pritužbi i prijedloga koji nose te pokrete.

Globalna mobilizacija zajedničkog u tom novom ciklusu borbi ne negira niti zasjenjuje lokalnu narav ili singularnost svake od borbi. Štoviše, komunikacija s drugim borbama jača snagu i povećava bogatstvo svake pojedinačno. Uzmimo za primjer pobunu koja je u Argentini izbila devetnaestog i dvadesetog prosinca 2001. usred ekonomske krize i koja se u raznim oblicima, uz uspjehe i neuspjehe, od tada nastavlja. Ta kriza i ta pobuna u mnogim su aspektima specifične za Argentinu i njenu povijest. U Argentini je već prethodno postojala opća institucionalna kriza i kriza zastupanja, djelomično i zbog privatne i javne korupcije koja se pokazala velikom preprekom konvencionalnim političkim strategijama da se nose s krizom, kao što je stvaranje ustavnog savezništva među klasama pod hegemonijom buržoazije. Demonstranti su lupajući o lonce i tave izvikivali “Que se vayan todos” – “Neka odu svi”, cjelokupna politička klasa. Međutim, financijska kriza argentinsku krizu jasno povezuje s globalnim sistemom i općom nestabilnošću globalnoga političkog tijela, posebno kao posljedicu neoliberalnih politika MMF-a. Uslijed valutne krize argentinski vanjski dug postao je neotplativ, a slavljena argentinska srednja klasa bačena je u situaciju koja je zajednička stanovništvima mnogih siromašnih zemalja u svijetu: uštedevine su postale bezvrijedne, sigurnost zaposlenja je isparila, nezaposlenost je skočila pod nebesa, a socijalna prava su se urušila. Odgovor argentinskog stanovništva bio je trenutačan i kreativan: industrijsko radništvo odbilo je zatvaranje tvornica i samo je preuzelo upravljanje tvornicama, formirane su mreže općih skupština po četvrtima i gradovima da bi se vodile političke rasprave i donosile odluke, izmišljeni su novi oblici novca kako bi se omogućila autonomna razmjena, dok su *piqueterosi* – već spominjan pokret nezaposlenih – u svom sukobljavanju s policijom i drugim vlastima eksperimentirali s novim oblicima protesta. Sve je to očigledno specifično za nacionalnu situaciju, no istodobno je zajedničko svima onima koji trpe i bore se protiv izrabljivanja i hijerarhije globalnog sistema. Argentinska pobuna rođena je sa zajedničkim nasljeđem globalnog ciklusa borbe u zaleđu, a zauzvrat od prosinca 2001. aktivisti iz drugih dijelova svijeta ugledali su se na Argentinu kao izvor novosti i nadahnuća.¹³⁵

Globalni ciklus borbi razvija se u formi distribuirane mreže. Svaka lokalna borba funkcionira kao čvor koji komunicira sa svim drugim čvorovima bez središnjeg obavještajnog čvorišta ili centra. Svaka borba ostaje singularna i vezana uz svoje lokalne uvjete, ali istodobno uronjena u zajedničku mrežu. Ta forma organizacije najpotpunije je ozbiljeni politički primjer koncepta mnoštva. Globalna rasprostranjenost zajedničkog ne negira singularnost svakoga tko sudjeluje u mreži. Novi globalni ciklus borbi organizira i mobilizira mnoštvo.

Da bismo potpuno shvatili novost mrežne organizacijske forme mnoštva pomoći će nam kontrastiranje s drugim dominantnim organizacijskim formama iz bliže prošlosti. U drugom dijelu dvadesetog stoljeća, protestni pokreti i pobune slijedili su dva primarna modela. Prva i tradicionalnija organizacijska forma zasniva se na identitetu borbe, čije je jedinstvo organizirano pod središnjim vodstvom, kao što je vodstvo partija. Mogu postojati druge okosnice sukoba koje su pripadnicima pokreta važne temeljem, primjerice, manjinskog statusa, ali one moraju ostati podređene u ime jedinstva primarne borbe. Povijest politike radničke klase prepuna je takvih modela. Drugi dominantni model, koji je izravno suprotstavljen prvom, zasniva se na pravu svake grupe da iskaže svoju razliku i da vodi svoju vlastitu borbu autonomno. Taj model zasnovan na razlikama razvio se primarno u borbama oko rase, roda ili seksualnosti. Ta dva dominantna modela nude jasan izbor: ili jedinstvena borba pod centralnim identitetom ili odvojene borbe koje afirmiraju naše razlike. Novi mrežni model mnoštva zamjenjuje obje te opcije – odnosno, on ne negira toliko stare modele koliko im udahnuje novi život u drugom obliku. Primjerice, prilikom protesta u Seattleu 1999., o kojima ćemo detaljnije raspravljati kasnije, promatrače je upravo najviše iznenadilo i zbunilo to da su skupine koje se prethodno smatralo međusobno suprotstavljenima – sindikalisti i zaštitnici okoliša, crkvene skupine i anarhisti i tako dalje – djelovale zajedno bez središnje, objedinjujuće strukture koja ih potčinjava ili koja zanemaruje njihove razlike. U konceptualnim okvirima, mnoštvo zamjenjuje kontradiktornu dubletu identitet-razlika komplementarnom dubletom zajedničkost-singularnost. U praksi, mnoštvo nudi model prema kojem se naši iskazi singularnosti ne svode ni umanjuju našom komunikacijom i kolaboracijom s drugima u borbi, u oblikovanju sve obuhvatnijih zajedničkih navika, praksi, ponašanja i želja – ukratko, u globalnoj mobilizaciji i širenju zajedničkog.

Novi globalni ciklus borbi neizbježno će se mnogima učiniti čudovišnim, budući da je on, poput svake takve borbe, zasnovan na stanju suviška – da mobilizira zajedničko, da prijete konvencionalnim društvima i političkim tijelima te da stvara alternativu. Dapače, mnogi medijski komentatori, pogotovo oni koji su se osjetili najugroženiji takvim pokretima, pohitali su odmah nakon 11. rujna da izjednače čudovišnost globalizacijskih protestnih pokreta s čudovišnošću terorističkih napada: i jedni i drugi pribjegavaju nasilnim sredstvima da bi napali vladajuću globalnu strukturu moći.¹³⁶ Dakako, apsurdno je izjednačavati nasilje razbijanja prozora McDonald'ovih restorana prilikom demonstracija s nasiljem ubijanja gotovo tri tisuće ljudi, no pitanje nasilja ćemo ostaviti po strani prije nego što dobijemo priliku da ga adekvatno obradimo u poglavlju 3.3. Ovdje bismo umjesto toga trebali na prosto naglasiti raznorodnost organizacijski formi. Novi globalni ciklus borbi je mobilizacija zajedničkog koja poprima formu otvorene, distribuirane mreže u kojoj nema kontrolnog središta i svi čvorovi se slobodno izražavaju. Al Kaida je također, tvrde stručnjaci, mreža, no ona je mreža s posve suprotnim karakteristikama: skrovita mreža sa strogom hijerarhijom i centralnom zapovjednom ličnošću.¹³⁷ Naposljetku, ciljevi su dijametralno suprotstavljeni. Al Kaida napada globalno političko tijelo kako bi vratilo u život starija regionalna društvena i politička tijela pod kontrolom religijskih vlasti, dok globalizacijske borbe dovode u pitanje globalno političko tijelo kako bi stvorile slobodniji, demokratskiji globalni svijet. Očigledno, nisu sva čudovišta ista.

Konačno, mobilizacija zajedničkog pokazuje da pokreti koji su dijelom toga globalnog ciklusa borbi nisu samo protestni (iako je to lice koje se najčešće pojavljuje u medijima), već su također pozitivni i kreativni. Dosada smo to pozitivno i kreativno lice opisivali samo u pogledu proizvodnje i širenja zajedničkog unutar samih pokreta. Mobilizacija zajedničkog i politički projekt stvaranja mnoštva moraju se rasprostraniti daleko šire kroz društvo i uspostaviti na čvršćim temeljima. Smatramo da je stvaranje demokracije jedini način da se konsolidira moć mnoštva i, obratno, da nam mnoštvo ponudi društveni subjekt i logiku društvene organizacije koja danas, prvi put, omogućuje ozbiljnije demokracije. Taj projekt stvaranja demokracije mnoštva u središtu je sljedećeg i zadnjeg dijela ove knjige.

EKSKURS 2.: Organizacija – mnoštvo na ljevici

Ljevica je sada već desetljećima u krizi. Ne samo da su stranke desnice dominirale nacionalnim izborima u većini zemalja diljem svijeta i da su desničarske političke strategije dovele do formiranja novoga globalnog poretka, već su mnoge od preostalih velikih stranaka ljevice toliko otišle preko centra da ih je sve teže razlučiti od desnice: rezanjem socijalne države, napadima na sindikate, podrškom i vođenjem ratova u inozemstvu. Društvena baza u radničkim sindikatima i industrijskom radništvu više nije dovoljno snažna da bi poduprla lijeve političke stranke. Dapače, sva društvena tijela koja su nekoć formirala "narod ljevice" izgleda da su se raspala. Međutim, nama se čini da je središnji problem *konceptualni nedostatak* u poimanju toga što ljevica jest i što može postati. Primarni stari modeli posve su diskreditirani, i to s pravom: i državni socijalizam sovjetskog tipa i socijaldemokratski model socijalne države. Neki koji su nostalgичni za starim vremenima optužuju akademske radikale da su preoteli ljevicu, napustivši praktični rad predlaganja razumnih reformi i vodeći političke diskusije čije su zakučastosti mogli razmrsiti samo drugi akademski stručnjaci. Drugi optužuju snage multikulturalizma i identitarne politike da su potkopale središnju javnu ulogu ljevice, jer su usmjerile pažnju na puko kulturna pitanja, a isključile istinska politička i ekonomska pitanja.¹³⁸ Takve optužbe znakoviti su simptomi poraza, simptomi činjenice da se nisu pojavile nikakve nove ideje koje bi se mogle adekvatno nositi s krizom. Ako ljevica želi ponovo ustati iz mrtvih i reformirati se, to će biti izvedivo samo na temelju novih praksi, novih oblika organizacije i novih koncepata.

Da bi se danas govorilo o *novoj* ljevici, potrebno je s jedne strane govoriti u okvirima postsocijalističkog i postliberalnog programa, zasnovanog na materijalnom i konceptualnom rezu, ontološkom raskidu s ideološkim tradicijama pokreta industrijskog radništva, njegovim organizacijama i njihovim modelima upravljanja proizvodnjom. S druge strane, također, treba se baviti novom antropolo-

škom stvarnošću, novim akterima proizvodnje i subjektima izrabljivanja koji ostaju singularni. Mora se uzeti u obzir aktivnost singularnih aktera kao matrica slobode i mnogostrukosti svakoga. Ovdje demokracija postaje izravnim ciljem. Demokraciju se više ne može razmatrati na liberalni način kao ograničenje jednakosti ili na socijalistički način kao ograničenje slobode, već ona mora biti bezrezervnom radikalizacijom kako slobode, tako i jednakosti. Možda ćemo jednog skorog dana doći do trenutka kada ćemo se s ironijom moći osvrnuti na barbarska stara vremena kada smo radi vlastite slobode morali našu braću i sestre držati u ropstvu ili kada smo radi jednakosti bili prinuđeni na neljudska žrtvovanja slobode. Naše je gledište da sloboda i jednakost mogu biti pokretači revolucionarne reinvenije demokracije.

Mnoštvo je jedan od pojmova koji prema našem gledištu mogu pridonijeti zadaći uskrsavanja ili reformiranja, odnosno preosmišljanja ljevice, jer ono imenuje formu političke organizacije i politički projekt. Ne predlažemo taj pojam kao političku direktivu – “Formirajte mnoštvo!”, već kao način da se imenuje ono što se već odvija i pojmi već postojeća društvena i politička tendencija. Imenovati takvu tendenciju primarni je zadatak političke teorije i moćno oružje za daljnje razvijanje novonastajuće političke forme. Kako bismo pojasnili taj koncept čini se korisnim navesti i odgovoriti na neke kritike mnoštva koje su vjerojatno do sada pale na pamet mnogim čitateljima, slično kao što su Marx i Engels katalogizirali napade na komuniste u drugom dijelu *Manifesta*. To će nam omogućiti da ispravimo neke krive dojmove i istaknemo probleme koji iziskuju daljnju razradu.

Prije nego što krenemo na kritike valja nam napomenuti da smo u ovoj knjizi i drugdje pojam mnoštva koristili na dva različita načina kako bismo referirali na dvije različite vremenske dimenzije. Prvo je mnoštvo *sub specie aeternitatis*, mnoštvo iz perspektive vječnosti. To je mnoštvo koje, kao što Spinoza kaže, umom i strastima, kroz složeno međudjelovanje povijesnih sila, stvara slobodu koju on naziva apsolutnom: tijekom povijesti ljudi su odbijali vlast i

zapovijedanje, iskazivali nesvodivu razliku singularnosti te zahtijevali slobodu kroz bezbrojne pobune i revolucije. Dakako, ta sloboda nije prirodno dana, do nje se dolazi stalnim nadilaženjem prepreka i ograničenja. Kao što se ljudi rađaju bez vječnih sposobnosti urezanih u tkivo, tako ne postoje ni konačne svrhe ili teleološki ciljevi uklesani u povijest. Ljudske sposobnosti i povijesne teleologije postoje samo zato jer su ishod ljudskih strasti, uma i borbe. Sposobnost za slobodu i sklonost da se odbija vlast, moglo bi se reći, postali su najzdraviji i najplemenitiji ljudski instinkti – stvarni signali vječnosti. Možda namjesto za vječnost, trebali bismo preciznije reći da to mnoštvo vazda djeluje u sadašnjosti, stalnoj sadašnjosti. Prvo mnoštvo je *ontološko* i ne možemo zamisliti naš društveni bitak bez njega. Drugo je povijesno mnoštvo, odnosno ne-još mnoštvo. To mnoštvo još nikad nije postojalo. U 2. dijelu knjige slijedili smo nastajanje kulturnih, pravnih, ekonomskih i političkih preduvjeta koji mnoštvo danas čine mogućim. To drugo mnoštvo je *političko* i potreban je politički projekt da bi ga se na temelju tih nastajućih preduvjeta oživotvorilo. Međutim, ta dva mnoštva, iako konceptualno različita, nisu zapravo razdvajiva. Kada mnoštvo ne bi već latentno i implicitno bilo u našem društvenom bitku, ne bismo ga ni mogli zamisliti kao politički projekt – slično tome, možemo se samo nadati da ćemo ga danas ozbiljiti, jer ono već postoji kao zbiljski potencijal. Stoga, kada spojimo to dvoje, mnoštvo ima čudnu, dvostruku vremenost: uvijek-već i ne-još.

Prvi par kritika, možda i najvažnijih, spočitava da je mnoštvo ili spontana koncepcija političke organizacije ili novi oblik avangarde pokreta. Prvi kritičari nam govore: “Vi ste zapravo samo anarhisti!” To posebno dolazi od onih koji političku organizaciju zamišljaju samo u okvirima partije, njene hegemonije i njene središnje predvodničke uloge. Međutim, pojam mnoštva počiva na činjenici da naše političke alternative nisu ograničene na izbor između središnjeg vodstva ili anarhije. Pokušali smo kroz ovo poglavlje opisati kako razvitak mnoštva nije anarhičan ili spontan, već da njegova organizacija nastaje suradnjom singu-

larnih društvenih subjekata. Poput formiranja navika, izvedbenosti ili razvoja jezika, ta proizvodnja zajedničkog niti je usmjeravana iz neke središnje zapovjedne i inteligentne točke niti je ishod spontanog sklada među pojedincima, već nastaje iz prostora *između*, u društvenom prostoru komunikacije. Mnoštvo se stvara u suradničkim društvenim međudjelovanjima.

Sa suprotne strane, drugi optužuju pojam mnoštva za avangardizam i u tome vide novi identitet koji želi zavladati nad drugima. "Vi ste zapravo samo lenjinisti!" kažu. Zašto bismo inače inzistirali na "mnoštvu" namjesto "mnoštava"? Možda će neki naše privilegiranje globalnih protestnih pokreta u raspravi o mnoštvu, primjerice, vidjeti kao prijedlog nove avangarde. Briga za slobodno iskazivanje razlika, koja je u podlozi te kritike, svakako je važno načelo i mi ga se čvrsto držimo. Međutim, pokušali smo u pojmovnim okvirima obrazložiti da singularnost nije umanjena u zajedničkome i u praktičnim okvirima obrazložiti da postajanje zajedničkim (primjerice, postajanje zajedničkim rada) ne negira stvarne, lokalne razlike. Naš pojam mnoštva pokušava stoga razbiti tu brojevnju alternativu između jednine i množine. Poput gergezenskog zloduha čije je ime legija, ispravni su termini i *mnoštvo* i *mnoštva*. To je demonsko lice mnoštva. Međutim, kada se upuštamo u politička razmatranja inzistiramo da se misli "mnoštvo", a ne "mnoštva", jer smatramo da mnoštvo, želi li preuzeti konstitutivnu političku ulogu i formirati društvo, mora biti sposobno donositi odluke i djelovati zajedno. (Ispitat ćemo tu sposobnost mnoštva da donosi odluke kasnije u poglavlju 3.3.) Formulacija u gramatičkoj jednini, "mnoštvo", za nas ne naglašava nekakvo jedinstvo, već zajedničku društvenu i političku sposobnost mnoštva.

Drugi par kritika, koje su blisko vezane uz prvi, usredotočen je na ekonomsku koncepciju mnoštva. S jedne strane, neki će sigurno shvatiti mnoštvo kao napad na industrijsku radničku klasu, unatoč našim uvjerenjima u suprotno. "Vi ste zapravo protiv radništva!", kažu. Naša analiza dakako ne tvrdi da više nema industrijske radničke klase ili pak da su se smanjili njeni brojevi. Naprotiv, naš

je argument, da ponovimo ono što smo rekli ranije u ovom dijelu knjige, da je industrijski rad iz njegove hegemonijske pozicije nad drugim oblicima rada potisnuo nematerijalni rad, koji sada teži transformirati sve sektore proizvodnje i samo društvo prema svojim odlikama. Dakle, industrijsko radništvo ostaje značajno, ali unutar konteksta te nove paradigme. A tu se onda nadovezuje druga kritika u ovom paru, ta da naš argument o hegemoniji nematerijalnog rada zamjenjuje staru avangardu industrijskog radništva novom avangardom nematerijalnog radništva – Microsoftovi programeri predvode nas na našem sjajnom putu! "Vi ste samo lenjinisti zaogrnuti u ovčje runo!" kliču. Ne, hegemonijska pozicija nekog oblika proizvodnje u ekonomiji ne znači političku hegemoniju. Naš argument o hegemoniji nematerijalnog rada i postajanju zajedničkim svih oblika rada naprotiv ima cilj ustvrditi da suvremeni uvjeti teže oblikovati opću komunikaciju i suradnju rada koja može biti temelj za mnoštvo. Drugim riječima, pojam mnoštva proturječi onima koji još uvijek drže da industrijska radnička klasa, njeni zastupnici i njene stranke moraju predvoditi sve progresivne politike, ali on također niječe da bilo koja pojedinačna klasa rada može zauzeti tu poziciju. Dakle, jasno se može vidjeti kako se te ekonomske kritike mogu preslikati na prvi par, političke optužbe za spontanizam i avangardizam.

Ekonomsko pitanje također otkriva jednu kudikamo supstancijalniju kritiku, koja naš pojam mnoštva optužuje za ekonomizam, jer on ne uspijeva uzeti u obzir dinamike drugih osi društvene razlike i hijerarhije, kao što su rasa, rod i spolnost. "Vas je briga samo za rad i radnike!" kažu. Trebamo opet naglasiti, s jedne strane, da u kontekstu biopolitičke proizvodnje linije podjele između ekonomskog, društvenog i kulturnog gube svoju jasnoću. Biopolitička perspektiva uvijek nužno nadilazi i ide šire od ekonomske perspektive u strogom smislu. S druge strane, trebali bismo također prepoznati da je fokusiranje na rad važno ograničenje naše analize u ovoj knjizi. Prethodno smo pojasnili (a to vrijedi ponoviti) da naše fokusiranje na rad i socioekonomsku klasu kao temelj naše analize mnoštva

može poslužiti kao korektiv za relativni nedostatak istraživačkog rada o klasi. Međutim, također smo napomenuli da snažne tradicije rasne i rodne politike već sadrže žudnju za mnoštvom, primjerice kada feministkinje postavljaju za cilj ne svijet bez rodne razlike, nego svijet u kojemu rod nije bitan (u smislu da tvori osnovu za hijerarhije) ili kada se aktivisti protiv rasizma bore ne za svijet bez rasa, nego za svijet u kojemu rase nisu bitne – ukratko, za proces oslobođenja utemeljen na slobodnom iskazivanju razlika. Takvo je poimanje singularnosti i zajedničkosti u samoj srži mnoštva. Međutim, ostavimo li to postrani, u svakom slučaju, ako pojam mnoštva treba odigrati važnu političku ulogu, morat će ga se preispitati i razraditi s tih različitih stajališta.

Treći par kritika dovodi u pitanje filozofsku valjanost pojma. Jedna kritika, hegelijanska, vidi mnoštvo tek kao još jednu verziju tradicionalnoga dijalektičkog odnosa između Jednog i Mnogog, pogotovo kada postavljamo primarnu dinamiku suvremene globalne politike kao borbu između Imperija i mnoštva. “Vi ste zapravo samo neuspjeli ili nepotpuni dijalektičari!” kažu. Kad bi to bio slučaj, onda bi autonomija mnoštva bila bitno ograničena, jer ono ne bi moglo postojati bez Imperija, njegova dijalektičkog uporišta. Međutim, pokušali smo u filozofskim terminima argumentirati da dinamika singularnosti i mnogostrukosti koja definira mnoštvo niječe mogućnost dijalektičke alternative između Jednog i Mnogog – ono je oboje i nijedno od toga. A u 3. dijelu ćemo i u političkim pojmovima argumentirati da Imperij i mnoštvo nisu simetrični: dok Imperij stalno ovisi o mnoštvu i njegovoj društvenoj produktivnosti, mnoštvo je potencijalno autonomno i sposobno nezavisno stvarati društvo. Druga u tom paru filozofskih kritika, dekonstrukcijska, postavlja dijalektiku na drugu stranu, to jest na stranu obuhvatne naravi mnoštva i dovodi u pitanje tvrdnju da je mnoštvo sveuključivo. “Zaboravljate subalterne!” kažu. Drugim riječima, dijalektika je ovdje na djelu između mnoštva i onih koji su isključeni iz njega. Svaki identitet, kažu takvi kritičari, čak i mnoštvo, mora se definirati svojim preostatom, onima koji su izvan njega,

bilo da ih naziva isključenima, prezrenima ili subalternima. Mogli bismo se ovdje vratiti na filozofski moment da mnoštvo isključivu i ograničavajuću logiku identitet-razlika transponira u otvorenu i obuhvatnu logiku singularnost-zajedničkost, ali možda je korisnije ukazati u smislu ilustracije na neograničenu i neodređenu narav distribuiranih mreža. Svakako mogu postojati točke ili čvorovi izvan mreže, ali nijedna točka ili čvor nije *nužno* izvan. Njene međe su neodređene i otvorene. K tome, trebamo zapamtiti da je mnoštvo projekt političke organizacije i da ga se može ostvariti samo političkim praksama. Nitko nije nužno isključen, ali njegovo uključivanje nije zajamčeno: širenje zajedničkog je praktična, politička stvar.

Filozofsko propitivanje potencijalno sveuključive naravi mnoštva izravno vodi prema važnoj političkoj kritici da je mnoštvo pojam primjenjiv samo na dominantne dijelove Svijeta i njihove društvene uvjete, približno na globalni Sjever, te nije primjenjiv na podređene regije globalnog Juga. “Vi ste zapravo samo elitni filozofi s globalnog Sjevera koji pretendiraju govoriti za čitav svijet!” kažu. Pokušali smo odgovoriti na tu problematiku našom analizom seljaka, siromašnih i migranata ranije u ovom dijelu knjige pokazujući da postoji tendencija prema zajedničkim radnim i proizvodnim uvjetima. Međutim, posve smo svjesni, i to je bila poanta naše analize globalnoga političkog tijela i topografije izrabljivanja, da su situacije diljem svijeta vrlo različite i da ih dijele dramatične hijerarhije moći i bogatstva. Naša je tvrdnja da je zajednički politički projekt *moguć*. Dakako, ta mogućnost trebat će se potvrditi i ozbiljiti u praksi. U svakom slučaju, odbijamo prihvatiti bilo koju viziju koja postavlja linearne stadije razvitka pred političku organizaciju, implicirajući da bi oni u dominantnim regijama mogli biti spremni za demokratske forme organizacije kao što je mnoštvo, a da su oni u podređenim regijama, dok ne sazriju, osuđeni na starije forme. Svi smo mi sposobni za demokraciju. Izazov je politički je organizirati.

Konačno, naše shvaćanje mnoštva mnogima će se učiniti nerealističnim: “Vi ste zapravo utopisti!” Potrudili

smo se obrazložiti da mnoštvo nije neki puki apstraktan, nemoguć san nevezan uz našu trenutnu stvarnost, već da su konkretni preduvjeti za mnoštvo u procesu formiranja u našem društvenom svijetu i da mogućnost mnoštva stasava iz te tendencije. S obzirom na to, važno je uvijek imati na pameti da je drukčiji svijet moguć, bolji, demokratskiji svijet, te da trebamo gajiti žudnju za takvim svijetom. Mnoštvo je amblem te žudnje.

Demokracija

3.1 DUGI MARŠ DEMOKRACIJE

Čista demokracija može biti dovoljna kada je patriotizam prevladavajuća strast; međutim, kada država obiluje huljama, kao što je slučaj s previše njih danas, moraš potisnuti malo od tog narodnog duha.

EDWARD RUTLEDGE JOHN JAYU,
24. LISTOPADA 1776.

Al Smith jednom je primijetio da je “jedini lijek za zla demokracije više demokracije”. Naša analiza ukazuje na to da bi primjena tog lijeka u sadašnjem trenutku moglo značiti dolijevanje ulja na vatru. Naprotiv, neki problemi vlasti u Sjedinjenim Američkim Državama danas potječu od viška demokracije... Potreban je, naprotiv, veći stupanj umjerenosti u demokraciji. Republika je izgubljena.

SAMUEL HUNTINGTON, 1975.

KRIZA DEMOKRACIJE U ERI ORUŽANE GLOBALIZACIJE

Kraj Hladnog rata trebao je donijeti konačnu pobjedu demokracije, no pojam i prakse demokracije danas su posvuda u krizi. Čak i u Sjedinjenim Američkim Državama, samoproglašenom globalnom svjetioniku demokracije, središnje institucije poput izbornog sistema ozbiljno su dovedene u pitanje, dok u mnogim dijelovima svijeta jedva da postoji privid demokratskih sistema vladavine. A stalno globalno stanje rata podriva i to malo rijetkih oblika demokracije što su preostali.

Većim dijelom dvadesetog stoljeća pojam demokracije bio je istodobno reduciran i potkrjepljivan hladnoratovskom ideologijom. S jedne strane hladnoratovske razdjelnice, pojam demokracije težio se de-

finirati strogo u okvirima antikomunizma kao izostnačan sa “slobodnim svijetom”. Termin *demokracija* tako je imao malo veze s prirodom vladavine: svaku državu koja je bila dijelom bastiona protiv onoga što se smatralo komunističkim totalitarizmom moglo se obilježiti kao “demokratsku” bez obzira na to koliko je uistinu bila demokratska. S druge strane hladnoratovske razdjelnice, socijalističke države slično su tvrdile da su one “demokratske republike”. Ta je tvrdnja također imala malo veze s prirodom vladavine, već se odnosila prvenstveno na suprotstavljanje kapitalističkoj kontroli – svaka država koja je činila dio bastiona protiv onoga što se smatralo kapitalističkom dominacijom mogla je tvrditi da je demokratska republika. U post-hladnoratovskom svijetu pojam demokracije oslobodio se svoga čvrstog hladnoratovskog sidrišta i počeo je plutati. Možda je upravo zbog toga zadržao neku nadu da bi mogao vratiti svoj prijašnji značaj.

Kriza demokracije danas je povezana ne samo s korupcijom i nedostatnošću njenih institucija i praksi nego i sa samim tim pojmom. Dio krize leži u tome da nije jasno što bi demokracija trebala značiti u globaliziranom svijetu. Globalna demokracija zacijelo će morati značiti nešto posve drugo od onoga što je demokracija značila u nacionalnom kontekstu tijekom modernog doba. Prvu indicaciju te krize demokracije možemo očitati iz opsežne stručne literature o naravi globalizacije i globalnom ratu naspram demokracije. Podrška demokraciji ostaje polazište za znanstvenike, ali oni se međusobno razilaze oko toga smanjuje li ili povećava trenutni oblik globalizacije moći mogućnosti demokracije diljem svijeta. K tome, nakon 11. rujna povećani pritisci rata polarizirali su stajališta i, u nekim glavama, podredili potrebu za demokracijom pitanjima sigurnosti i stabilnosti. U cilju jasnoće razlučimo ta stajališta prema njihovom gledanju na korisnost globalizacije za demokraciju i njihovu općem političkom usmjerenju. To nam daje četiri logičke kategorije koje dijele one koji misle da globalizacija potiče demokraciju od onih koji je smatraju preprekom, one na ljevici od onih na desnici. Dakako, valja imati na umu da postoji dosta klizanja u tim raznim diskusijama u tome što se misli pod globalizacijom kao i što se misli pod demokracijom. Odrednice desno i lijevo samo su približne, no korisne su za razvrstavanje različitih stajališta.

Uzmimo prvo *socijaldemokratske* argumente koji tvrde da je demokracija oslabljena ili ugrožena globalizacijom, definirajući pritom globalizaciju uobičajeno u strogo ekonomskom okviru. Prema tim bi se argumentima u interesu demokracije nacionalne države trebale povući

iz sila globalizacije. Neki argumenti koji se ubrajaju u tu kategoriju tvrde da je ekonomska globalizacija zapravo mit, ali moćan mit s antidemokratskim učincima.¹ Prema mnogim takvim argumentima, primjerice, današnja internacionalna ekonomija nije bez presedana (ekonomija je već odavno internacionalizirana), istinski transnacionalne korporacije (za razliku od multinacionalnih korporacija) još uvijek su rijetke, velika većina trgovine danas nije zapravo globalna nego se odvija između Sjeverne Amerike, Europe i Japana. Iako je globalizacija mit, kažu oni, njena ideologija služi paraliziranju demokratskih nacionalnih političkih strategija – mit globalizacije i njene nezaustavljivosti koristi se radi argumentacije protiv nacionalnih nastojanja kontrole nad ekonomijom te potiče neoliberalne privatizacijske programe, razaranje socijalne države i tako dalje. Ti socijaldemokrati tvrde da nacionalne države, naprotiv, mogu i trebaju pribjeći svojoj suverenosti i preuzeti veću kontrolu nad ekonomijom na nacionalnoj i nadnacionalnoj razini. Takvo djelovanje bi vratilo demokratske funkcije države koje su potkopane, najvažnije njene zastupničke funkcije i strukture socijalne države. Upravo je ta socijaldemokratska pozicija najozbiljnije uzdrmana događajima između napada na 11. rujna i rata u Iraku. Stanje globalnog rata kao da je globalizaciju učinilo neizbježnom (pogotovo u pogledu sigurnosti i vojnih pitanja) i time bilo koje takvo antiglobalističko stajalište neodrživim. Zapravo, u kontekstu ratnog stanja većina socijaldemokratskih stajališta težila su se pomicati prema jednom od dvaju niže ocrtanih proglobalizacijskih stajališta. Politika Schröderove Njemačke dobar je primjer kako se socijaldemokratska obrana nacionalnih interesa počela fundamentalno oslanjati na multilateralne kozmopolitske alijanse, dok je Blairova Britanija najistaknutija ilustracija stava da će se nacionalnim interesima najbolje služiti ako se svrsta uz Sjedinjene Američke Države i njihovu globalnu hegemoniju.

Na oprečnim stajalištima od socijaldemokratskih kritika globalizacije, ali još uvijek uz zadržavanje lijeve političke pozicije, nalaze se *liberalno kozmopolitski* argumenti prema kojima globalizacija potiče demokraciju.² Ne želimo pritom sugerirati da ti autori ne kritiziraju suvremene oblike globalizacije, jer oni to svakako čine, pogotovo kad je riječ o krajnje nereguliranim aktivnostima globalnoga kapitala. Međutim, to nisu argumenti protiv kapitalističke globalizacije kao takve, već argumenti za bolju institucionalnu i političku regulaciju ekonomije. Ti argumenti općenito naglašavaju da globalizacija donosi pozitivne učinke u ekonomskom i političkom pogledu, kao i sredstva za razrješavanje

globalnoga ratnog stanja. Pored toga što globalizacija donosi veći ekonomski razvitak, njihova je vizija da ona također nosi veliki demokratski potencijal primarno zbog relativne slobode od vladavine nacionalnih država – i upravo je u tom pogledu najjasnije razlikovanje njihovih stajališta od socijaldemokratskih. To pogotovo vrijedi, primjerice, u raspravama oko teme ljudskih prava, koja je u mnogočemu dobila značajniju ulogu protiv ili unatoč moći nacionalnih država. Konceptije nove kozmopolitske demokracije ili globalne vladavine oslanjaju se, slično tome, na relativno slabljenje suverenosti nacionalnih država kao na svoj uvjet mogućnosti. Globalno ratno stanje promaknulo je liberalni kozmopolitizam u bitno političko stajalište i naizgled jedinu održivu alternativu globalnoj kontroli SAD-a. Protiv realnosti jednostranog djelovanja SAD-a, multilateralizam je primarna metoda kozmopolitske politike, a Ujedinjeni narodi njegov najjači instrument. U tu kategoriju mogli bismo granično svrstati i one koji argumentiraju da Sjedinjene Američke Države ne mogu “ići samostalno” i moraju nekim tipom multilateralnih dogovora podijeliti svoju globalnu vlast i odgovornost s drugim velikim silama u cilju održanja globalnog poretka.³

Raznorazni desničarski argumenti koji sagledavaju koristi i nužnosti *globalne hegemonije SAD-a* slažu se s liberalnim kozmopolitima da globalizacija potiče demokraciju, ali iz posve drukčijih razloga. Ti argumenti, sveprisutni u današnjim dominantnim medijima, općenito tvrde da globalizacija promiče demokraciju, jer hegemonija SAD-a i širenje vladavine kapitala po sebi nužno povlače za sobom širenje demokracije. Neki tvrde da je vladavina kapitala imanentno demokratska, pa je prema tome globalizacija kapitala ujedno globalizacija demokracije, dok drugi pak drže da su politički sistem SAD-a i “američki način života” istoznačni s demokracijom, pa je prema tome širenje hegemonije SAD-a ujedno širenje demokracije – međutim, uobičajeno se pokazuje da oni predstavljaju dvije strane iste medalje.⁴ Globalno ratno stanje promaknulo je to stajalište u status nove povlaštene političke platforme. Ono što je postalo poznato kao neokonzervativna ideologija, koja je dala čvrsto uporište Bushevoj administraciji, zahtijeva da Sjedinjene Američke Države aktivno preurede političku kartu svijeta, zbacе odmetničke režime koji predstavljaju potencijalne prijetnje i postave dobre. Vlada SAD-a naglašava da se njene globalne intervencije ne temelje tek na nacionalnim interesima već na globalnoj, univerzalnoj želji za slobodom i blagostanjem. Ona mora za dobro svijeta djelovati unilaterno, bez ograničenja multilateralnih sporazuma ili međunarodnog

prava.⁵ Postoji omanji prijepor među tim proglobalizacijskim konzervativcima između nekih, općenito britanskih autora, koji globalnu hegemoniju SAD-a vide kao punopravnu nasljednicu benevolentnih europskih imperijalnih projekata, i nekih, predvidivo američkih autora, koji vide globalnu vladavinu SAD-a kao radikalno novu i iznimnu povijesnu situaciju. Primjerice, jedan je američki autor uvjeren da iznimni položaj SAD-a donosi prednosti bez presedana za cijeli planet: "Unatoč svem našem petljanju, uloga koju Sjedinjene Američke Države igraju najveći je dar koji je svijet dobio nakon stoljeća i stoljeća, možda najveći dar zabilježen u povijesti."⁶

Konačno, tu su *konzervativni argumenti utemeljeni na tradicionalnim vrijednostima* koji se protive dominantnom desničarskom gledištu da neregulirani kapitalizam i hegemonija SAD-a nužno donose demokraciju. Oni se, naprotiv, slažu sa socijaldemokratskim gledištem da globalizacija sputava demokraciju, ali iz posve drukčijih razloga – primarno jer ona ugrožava tradicionalne, konzervativne vrijednosti. Konzervativni mislioci izvan Sjedinjenih Američkih Država koji globalizaciju smatraju radikalnim širenjem hegemonije SAD-a tvrde, zajedno sa socijaldemokratima, da ekonomska tržišta iziskuju državnu regulaciju i da stabilnost tržišta ugrožava anarhija globalnih ekonomskih sila. Međutim, primarna snaga tih argumenata usmjerena je na kulturno, a ne na ekonomsko polje. Konzervativni kritičari izvan Sjedinjenih Američkih Država primjerice tvrde da je američko društvo – s njegovom slabom društvenom kohezijom, urušavanjem obiteljskih struktura, visokim stopama kriminala i zatvorskih kazni itd. – tako korumpirano da nema političku snagu ili moralnu krepost potrebnu za vlast nad drugim zemljama.⁷ Konzervativni argumenti utemeljeni na tradicionalnim vrijednostima unutar Sjedinjenih Američkih Država smatraju da su pojačano uključivanje SAD-a u globalna pitanja i sve snažnija neregulirana vladavina kapitala podjednako štetni po čudoređe i tradicionalne vrijednosti u samim Sjedinjenim Američkim Državama.⁸ U svim tim slučajevima, tradicionalne vrijednosti ili društvene institucije (odnosno, ono što neki nazivaju civilizacijom) moraju se očuvati, a nacionalni interes zaštititi pred prijetnjama globalizacije. Globalno stanje rata i njegov pritisak da se globalizacija prihvati kao činjenica utišao je, ali ne i posve uklonio iskaze tog stajališta. Konzervativizam tradicionalnih vrijednosti sada općenito poprima oblik skeptičnosti prema globalizaciji i pesimizma prema koristima koje hegemonija SAD-a navodno donosi svojoj naciji i svijetu.

Međutim, nijedan od tih argumenata ne čini se dostatnim za suočavanje s pitanjem demokracije i globalizacije. Ono što pak jasno proizlazi iz svih njih – desnih i lijevih, proglobalizacijskih i antiglobalizacijskih – jest da globalizacija i globalni rat dovode u pitanje demokraciju. Dakako, posljednjih stoljeća se mnogo puta proglašavalo da je demokracija "u krizi" – to su pogotovo činili aristokrati prestrašeni anarhijom narodne moći ili tehnokrati uznemireni neredom parlamentarnih sustava. Međutim, naš problem s demokracijom je drukčiji. Prije svega, danas se demokracija suočava sa skokom u razmjerima, s razine nacionalne države na razinu čitavog svijeta, tako da je izgubila uporište u svome tradicionalnom modernom značenju i praksama. Kao što ćemo kasnije obrazložiti, demokracija se mora drukčije osmisliti i prakticirati u tom novom okviru i u tim novim razmjerima. To je jedan razlog zbog kojega sve četiri kategorije argumenata koje smo ocrtao gore nisu dostatne – jer se ne suočavaju na adekvatan način s razmjerima suvremene krize demokracije. Drugi, složeniji i supstancialniji razlog zbog kojega su ti argumenti nedostatni leži u tome da čak i kad govore o demokraciji, uvijek je ograničavaju ili odgađaju. Liberalno aristokratsko stajalište je danas inzistiranje prvo na slobodi, a na demokraciji možda jednom kasnije.⁹ U vulgarnim terminima, mandat za slobodu prvo, a demokraciju kasnije često se prevodi u apsolutnu vladavinu privatnog vlasništva koja izigrava volju svih. Liberalni aristokrati ne shvaćaju da u eri biopolitičke proizvodnje liberalizam i sloboda utemeljena na vrlini nekolicine ili čak mnogih postaje nemoguća. (Čak je i logika privatnog vlasništva ugrožena društvenom naravi biopolitičke proizvodnje.) Vrlina svakoga danas postaje jedinim temeljem za slobodu i demokraciju, koje se više ne mogu odijeliti.

Silne proteste protiv političkih i ekonomskih aspekata globalnog sistema, uključujući trenutno ratno stanje, koje ćemo podrobnije razmotriti kasnije, treba vidjeti kao jake simptome krize demokracije. Iz tih različitih protesta jasno proizlazi da se demokracija ne može stvarati ili nametati *odozgo*. Negodovatelji odbijaju poimanje demokracije odozgo koje su promicale obje strane u Hladnom ratu: demokracija nije niti naprosto politička strana kapitalizma niti vladavina birokratskih elita. I demokracija ne može biti ishod bilo vojne intervencije i promjene režima bilo različitih trenutnih modela "tranzicije u demokraciju", kojima je općenito u temelju latinoamerički *caudillismo* u nekom od svojih oblika i koji su se pokazali boljima u stvaranju novih oligarhija negoli demokratskih sistema.¹⁰ Svi radikalni društveni pokreti na-

kon 1968. osporavali su te korupcije pojma demokracije koji je transformiraju u oblik vladavine nametnut i kontroliran odozgo. Oni, na protiv, inzistiraju na tome da demokracija može nastati samo *odozdo*. Možda sadašnja kriza pojma demokracije uslijed njenih danas globalnih razmjera može ponuditi priliku da se vratimo na njeno staro značenje vladavine svih nad svima, demokracije bez uvjeta, bez ako ili ali.

NEDOVRŠENI DEMOKRATSKI PROJEKT MODERNOG DOBA

Današnja kriza demokracije vraća nas u rano razdoblje europskog modernog doba, i to primarno u osamnaesto stoljeće, jer su i tada pojam i praksa dospjeli u krizu skokom u razmjerima te ih je trebalo preosmisliti. Na kraju modernog doba ponovo se javljaju nerazriješeni problemi s njegovih početaka. Zagovornici demokracije u ranoj modernoj Europi i Sjevernoj Americi suočavali su se sa skepticima koji su im govorili da je demokracija možda bila moguća unutar granica atenskog politisa, ali da je nezamisliva unutar prostranih teritorija modernih nacionalnih država. Zagovornici demokracije danas, u doba globalizacije, suočavaju se sa skepticima koji tvrde da je demokracija možda bila moguća unutar granica nacionalnog teritorija, ali da je nezamisliva na globalnoj razini.

Osamnaestostoljetni demokratski revolucionari, dakako, nisu samo predlagali primjenu demokracije u njenom antičkom obliku. Na protiv, njihov je zadatak, dijelom usmjeren na rješavanje pitanja razmjera, bio preosmisliti pojam i stvoriti nove institucionalne oblike i prakse. Kao što ćemo uskoro detaljnije razložiti, zastupanje je bilo od središnjeg značaja za moderni pokušaj da se razriješi kriza demokracije. To da se stari problem iznova pojavljuje ne znači, međutim, da će staro rješenje biti odgovarajuće. Drugim riječima, moderni oblici zastupanja neće se nužno moći proširiti kako bi uspješno odgovorili na naše nove probleme razmjera. (To će biti tema poglavlja 3.2.) Umjesto toga, poput revolucionara ranog modernog doba, moramo opet preosmisliti pojam demokracije i stvoriti nove institucionalne oblike i prakse primjerene našem globalnom dobu. Projekt konceptualne i praktične inovacije je primarni cilj ostatka ove knjige.

Problem demokracije u globaliziranom svijetu pojavljuje se, kao što smo rekli, zajedno s problemom rata, još jednim nerazriješenim

problemom modernog doba. Kao što smo vidjeli u 1. dijelu knjige, jedna strana globalizacije otkriva da je rat danas ponovo problem – odnosno, da neorganizirano i nelegitimno nasilje predstavlja problem za postojeće forme suverenosti. Suočeni smo s globalnim ratnim stanjem u kojemu nasilje može buknući bilo gdje i bilo kada. A najvažnije je iz perspektive suverenosti to da nema sigurnih načina legitimiranja nasilja danas i da nema stabilnog razvrstavanja tog nasilja na prijateljske i neprijateljske tabore. Teorija i prakse moderne suverenosti rođene su iz suočavanja s tim istim problemom, problemom građanskog rata – i po tome smo bačeni natrag primarno u sedamnaesto, a ne osamnaesto stoljeće. Hobbesova promišljanja o građanskom ratu u Engleskoj i Descartesove meditacije o Tridesetogodišnjem ratu u Njemačkoj utemeljujući su momenti dominantne struje moderne europske misli. Građanski rat negativna je instanca protiv koje je sazđano moderno shvaćanje političkog poretka. Nasilno prirodno stanje – rat svih protiv svijeta – zapravo je samo pročišćena, filozofska koncepcija građanskog rata, projicirana natrag u pretpovijesno doba i u samu čovjekovu bit. Moderna suverenost trebala je okončati građanski rat.¹¹

Međutim, trebamo imati na umu da je Hobbesovo rješenje problema građanskog rata dvoznačno, nepotpuno. S jedne strane, Hobbes kaže da je središnji cilj njegova *Levijatana* okončanje dugih engleskih građanskih ratova, tako da će suverena moć koju on predlaže konstituirati, proizvesti i reproducirati narod kao miran društveni poredak i okončati rat svih protiv svijeta koji je istoznačan s društvenim i političkim kaosom. S druge strane, rat – nasilno prirodno stanje, sile građanskog rata i prijetnje vanjskog rata – za Hobbesa nužno ostaje uvijek prisutna mogućnost, dijelom stoga jer je prijetnja ratom i smrću primarno oružje u prisiljavanju mnoštva na poslušnost vladavini suverena: *protego ergo obligo*, to jest zaštita je temelj obaveze prema suverenu. Valja jasno kazati da moderna suverenost ne okončava nasilje i strah, već okončava građanski rat organiziranjem nasilja i straha u koherentni i stabilni politički poredak. Suveren će biti jedini legitimni autor primjene sile, kako protiv vlastitih podanika tako i protiv drugih suverenih sila. Tako je suverena nacionalna država poslužila modernom dobu kao odgovor na problem građanskog rata.

Danas se ponovo pojavljuje problem građanskog rata – u daleko većim, globalnim razmjerima. Trenutno ratno stanje, preraslo u neprestano redarstveno djelovanje koje podupire regulativne temelje administrativne uprave i policijske kontrole, slično tome traži poslušnost

podanika koji su izloženi nasilju i strahu. To da je problem sličan ponovo ne znači da će isto rješenje biti djelotvorno. Osnažena suverenost nacionalnih država neće uspjeti okončati globalno ratno stanje. Nužna je, naprotiv, nova globalna forma suverenosti. To je, primjerice, cilj Huntingtonove paradigme globalnog sukoba civilizacija o kojoj smo ranije raspravljali. Prepoznavši da je Hladni rat uspio organizirati globalno nasilje u koherentne blokove i stabilne poretke moći, Huntington traži da se slična uredovna funkcija prizna civilizacijama: civilizacije će učiniti globalni sukob koherentnim i razvrstati nacionalne države u stabilne skupine prijatelja i neprijatelja. "Rat protiv terorizma" također traži, slijedom nešto drukčije linije argumentacije, da se organizira globalno nasilje. Takozvana Alijansa voljnih i takozvana Osovina zla predstavljaju strategije kako blokovski razvrstati nacionalne države i time učiniti njihovo nasilje koherentnim. (Međutim, kao što smo vidjeli u 1. dijelu knjige, definicija terorizma koja se tu koristi bitno varira ovisno o perspektivi iz koje se upućuje optužba.) Nijedno od tih rješenja ne čini nam se adekvatnim, ali ona se barem suočavaju s problemom što ga globalni građanski rat postavlja pred imperijalnu moć. Ponovimo još jednom i iz ove perspektive, okončanje građanskog rata ne znači okončanje nasilja i straha, već njihovo organiziranje u koherentni poredak i njihovo sabiranje u rukama suverena.

Činjenica da suvremeni problemi demokracije i rata otkrivaju sličnost s onima s kojima se suočilo rano moderno doba, ponovimo, ne znači da će se stara rješenja ponovo pokazati uspješnim. Kada se osvrćemo na rane moderne koncepcije demokracije, moramo biti svjesni kakav su radikalni proces inovacije one provele, ali i toga da je moderni projekt demokracije ostao nedovršen. Osamnaestostoljetni revolucionari u Europi i Sjedinjenim Američkim Državama demokraciju su poimali u jasnom i jednostavnom smislu: vladavina svih nad svima. Prva velika moderna inovacija u antičkom pojmu demokracije bio je upravo taj univerzalni karakter, to apsolutno proširenje na sve. Sjetimo se, primjerice, da je Periklo demokraciju u antičkoj Ateni definirao kao vladavinu mnogih, za razliku od vladavine nekolicine (u aristokraciji ili oligarhiji) i vladavine jednog (u monarhiji i tiraniji).¹² U Europi i Sjevernoj Americi modernog doba, između sedamnaestog i osamnaestog stoljeća, taj naslijeđeni pojam demokracije kao *mnogih* preobražen je u demokraciju *svih*. Antički pojam demokracije ograničeni je pojam, upravo kao što su to i monarhija i aristokracija: ti mnogi koji vladaju i dalje su samo dio cjelokupne društvene općosti. Za razliku od toga,

moderna demokracija nema ograničenja i zbog toga je Spinoza naziva "apsolutnom".¹³ Taj pomak od *mnogih* prema *svima* sitni je značenjski pomak, ali pomak koji ima krajnje radikalne posljedice! S tom univerzalnošću dolaze i podjednako radikalne koncepcije jednakosti i slobode. Možemo svi jednako vladati samo kada to činimo s jednakom moći, slobodni da djelujemo i biramo kako svatko od nas želi.

Trebali bismo, u zagradama, napomenuti da "demokraciju svih" ne valja brkati s pojmom ohlokracije, to jest moći svih ili cjeline koja je kroz povijest političke teorije stalno prokazivana kao lažni oblik one moći koju svatko može iskazivati. Kritike totalitarizma koje su nastale sredinom dvadesetog stoljeća s pravom protestiraju protiv zabuna takve vrste.¹⁴ Međutim, te kritike, čak i kada prokazuju tiraniju (temeljeći svoje analize na antičkom grčkom pojmu korupcije oblika vladavine u polisima) nikad nisu uspjele doći do točke na kojoj bi mogle podržati demokraciju kao paradigmu dobre vladavine. Prevladavajuća europska tradicija svakako je bila protiv tiranije, ali gotovo uvijek s aristokratskog stajališta – protiv totalitarizma, ali također protiv iskaza "svih", to jest demokracije singularnosti i mnoštva.

Moderne revolucije nisu odmah uspostavile univerzalni pojam demokracije čak niti unutar nacionalnog prostora. Isključivanje žena, bezvlasnika, nebijelaca i drugih negiralo je univerzalno određenje "svih". Štoviše, to univerzalno shvaćanje demokracije nikada još zapravo nije uspostavljeno, ali unatoč tome uvijek je služilo kao cilj kojem su težile moderne revolucije i borbe. Povijest modernih revolucija možemo čitati kao kolebljivo i nepostojano, ali ipak stvarno napredovanje prema ozbiljenju apsolutnog pojma demokracije. On je zvijezda Sjevernjača koja pokazuje put našim političkim žudnjama i praksama.

Druga velika inovacija modernog pojma demokracije je njeno shvaćanje zastupanja. Zastupanje se smatralo izričito modernim praktičnim mehanizmom koji bi učinio republikansku vladavinu plauzibilnom unutar prostranih teritorija nacionalne države.¹⁵ Zastupanje ispunjava dvije proturječne funkcije: ono veže mnoštvo uz vladavinu, ali ga isto tako odvaja. Zastupanje je *disjunktivna sinteza* utoliko što simultano povezuje i odsijeca, veže i odvaja.¹⁶ Valja primijetiti da mnogi veliki devetnaestostoljetni revolucionarni mislioci ne samo da su bili rezervirani prema demokraciji nego su je se zapravo bojali, te su joj se eksplicitno i jasno suprotstavljali. Zastupanje im služi kao svojevrsno cjevivo koje štiti protiv opasnosti apsolutne demokracije: ono društvenom tijelu daje malu kontroliranu dozu narodne vladavine i time ga ci-

jepi protiv zastrašujućih ekscesa mnoštva. Često ti osamnaestostoljetni autori koriste termin *republikanizam* da bi opisali to distanciranje od demokracije.

Primjerice, Jean-Jacques Rousseau u *Društvenom ugovoru* demokraciju i zastupanje tretira na kompleksan, dvoznačan način. S jedne strane, tvrdi da narod republike mora biti apsolutno suveren i svatko mora aktivno i neposredno sudjelovati u utemeljenju i zakonodavstvu političkog društva. S druge strane, to puno političko sudjelovanje ublaženo je činjenicom da je demokracija samo u nekim posebnim slučajevima primjeren oblik vladavine za izvršenje volje suverenog naroda. Različiti oblici vladavine primjereni su različitim nacijama, ali izborna aristokracija je prema njegovu viđenju najbolji i najprirodniji politički poredak¹⁷ “Kada bi postojao kakav narod bogova, on bi imao demokratsku vladu.”, kaže Rousseau. “Tako savršena vlada nije međutim za ljude.”¹⁸ Dakle, barem na prvo čitanje, dok za Rousseaua zastupanje nije prihvatljivo u sferi suverenosti, u sferi vladavine zastupanje je prihvatljivo, dapače u većini slučajeva poželjnije.

Međutim, razmotrimo li podrobnije, unatoč Rousseauovom uvravanju u suprotno, vidjet ćemo da njegovo shvaćanje suverenosti također sadrži snažnu koncepciju zastupanja. To je najrazvidnije iz Rousseauova pojašnjenja da je samo “opća volja” naroda suverena, ali ne i “volja sviju”. Volja sviju je pluralni iskaz cjelokupnog stanovništva, koji Rousseau smatra nekoherentnom kakofonijom, dok opća volja stoji iznad društva, kao transcendentni, ujedinjeni iskaz.¹⁹ U Rousseauovoj koncepciji treba raspoznati da je sama opća volja zastupanje koje je istodobno povezano i odvojeno od volje sviju. Taj odnos jedinstva, transcendencije i zastupanja ilustriran je Rousseauovim razlikovanjem naroda i mnoštva. Narod je za Rousseaua suveren samo kad je ujedinjen. Narod se, pojašnjava, gradi održavanjem ili stvaranjem takvih jedinstvenih navika, običaja i gledišta da stanovništvo govori jednim glasom i djeluje jednom voljom. Razlike su neprijatelj naroda. Međutim, stanovništvo nikad ne može stvarno ukloniti razlike i govoriti jednim glasom. Jedinstvo naroda može se stvoriti samo postupkom zastupanja koje ga dijeli od mnoštva. Unatoč tome što se narod susreće licem u lice da bi provodio suverenost, mnoštvo ipak nikad nije prisutno – ono je naprosto zastupljeno narodom. Vladavina svih tako je kod Rousseaua paradoksalno, ali nužno svedena na vladavinu jednoga posredstvom mehanizma zastupanja.

Autori i zaštitnici ustava SAD-a bili su daleko eksplicitniji od Rousseaua u svom strahu od demokracije i potrebi za odvajanjem koje nudi zastupanje. Primjerice, za Jamesa Madisona, jednog od sastavljača *Federalističkih spisa*, pojam demokracije je određen, kao što je narodna suverenost bila kod Rousseaua, činjenicom da se “narod susreće i osobno provodi vlast” tako da čitav narod vlada izravno, slobodno i jednako.²⁰ Madison smatra takvu demokraciju opasnom, jer se poput Rousseaua i on boji da će doći do razlika među narodom – ne samo individualnih razlika, koje je lako kontrolirati, već kolektivnih razlika, to jest frakcija. Manjinska frakcija, kao što Madison obrazlaže u *Federalističkim spisima*, br. 10, ne predstavlja ozbiljan problem za demokraciju, jer nju može kontrolirati većina, ali demokracija nema mehanizma za kontrolu većinske frakcije. Prema Madisonovu viđenju demokratsko mnoštvo samo nema inteligenciju, providnost ili vrlinu koje bi mogle organizirati razlike: razlike su neposredno i neizbježno izražene kao sukob i opresija. Madison argumentira da je zastupnička shema Ustava SAD-a djelotvorno jamstvo protiv opresije većine u republici.

Tu pitanje razmjera postaje primarno. Demokracija je možda bila plauzibilna u ograničenom prostoru antičkih gradova-država, glasi argument, ali praktični zahtjevi veličine modernih nacionalnih država traže da se demokracija ublaži mehanizmima zastupanja: demokracija za mala stanovništva, zastupanje za prostrane teritorije i populacije.²¹ Mnogi antifederalistički pisci u Sjedinjenim Američkim Državama osamnaestog stoljeća koriste tu opreku između demokracije i zastupanja kao argument protiv predloženog Ustava i protiv snažne federalne vlasti. Oni preferiraju male suverene države, jer mali razmjeri nude preduvjete za demokraciju ili barem za zastupanje malih razmjera, gdje svaki delegat zastupa relativno malo ljudi.²² Sastavljači *Federalističkih spisa* slažu se da je zastupanje prepreka za demokraciju – univerzalnu, jednaku i slobodnu vladavinu sviju, no upravo ga zbog toga i podržavaju. Golemost modernih nacionalnih država, nadasve Sjedinjenih Američkih Država, nije prepreka dobroj vladavini, već naprotiv velika prednost! Zastupnici koji su preblizu zastupanima ne nude odgovarajuću zaštitu od demokracije – zastupanje mora biti dovoljno udaljeno da bi zadržalo na odstojanju opasnosti demokracije, a opet ne toliko udaljeno da zastupnici nemaju nikakva kontakta sa zastupanima. Nije nužno da zastupnici podrobno poznaju zastupane (*Federalistički spisi*, br. 56), već je najvažnije da “za vladare dobijemo ljude koji posjeduju najviše mudrosti da mogu razabrati i najviše vrline da mogu slijediti opće do-

bro društva.”²³ Madison inzistira da ta zastupnička shema prema kojoj samo nekolicina vlada nije niti oligarhija (br. 57) niti aristokracija britanskog stila (br. 63). Mogli bismo je možda najbolje okarakterizirati onime što Rousseau naziva izbornom aristokracijom, aristokracijom koja je u opreci s prirodnim ili nasljednim oblicima aristokracije. Madison se svakako slaže s Rousseauovim stajalištem da je “najbolji i najprirodniji poredak stvari da najmudriji vladaju nad mnoštvom.”²⁴ U ovim diskusijama ponovo možemo raspoznati bit zastupanja: ono povezuje građane s vlašću i istodobno ih razdvaja od nje. Nova znanost temelji se na toj disjunktivnoj sintezi.

Osvježavajuće lucidan moment u tim osamnaestostoljetnim promišljanjima jest da ona jasno prepoznaju da su demokracija i zastupanje međusobno neusklađeni. Kad se naša moć prenese na skupinu vladara, onda mi više ne vladamo, odvojeni smo od moći i vlasti. Međutim, unatoč tom proturječju, već je u devetnaestom stoljeću zastupanje postalo do te mjere određujuće za modernu demokraciju da je otada gotovo nemoguće misliti demokraciju, a da se istodobno ne misli neki oblik zastupanja. Namjesto da zastupanje bude zaštita od demokracije, počelo ga se smatrati nužnom nadopunom. Čista demokracija možda je lijepa u teoriji, glasi argument, ali relativno slaba u praksi. Samo kada je demokracija pomiješana sa zastupanjem ona može formirati dovoljno snažnu, otpornu supstancu – kao što se željezo kali ugljikom da bi proizvelo čeličnu slitinu. “Nova znanost” koju federalisti najavljuju kao svoj doprinos novoj naciji i novoj eri postala je nešto poput teorije moderne metalurgije. Već će 1830-ih Alexis de Tocqueville nazvati “demokracijom” u Americi onu istu zastupničku shemu koju su Utemeljitelji, pedeset godina ranije, zamislili kao branu protiv opasnosti demokracije. Danas je prevladavajuće shvaćanje demokracije još udaljenije. Uzmimo za primjer definiciju koju je nedavno ponudio Joseph Nye, vodeći liberalni politički mislilac: “Demokracija je vladavina dužnosnika koji su odgovorni i zamjenjivi većinskom voljom naroda u nekoj jurisdikciji.”²⁵ Koliko smo se udaljili od osamnaestostoljetne koncepcije!

Budući da je zastupanje zauzelo monopol u polju političke misli do te mjere, korisno je sumarno razlučiti različite tipove zastupanja. Na tragu Maxa Webera možemo razlučiti tri osnovna tipa prema stupnju razdvajanja između zastupnika i zastupanih: prisvojeni, slobodni i instruirani.²⁶

Prisvojeno zastupanje (approprierte Repräsentation) je oblik koji odlikuje najslabija povezanost i najjače razdvajanje između zastupnika i zastupanih. U tom tipu zastupnike zastupani ne biraju, postavljaju ili kontroliraju na bilo kakav izravan način, već zastupnici naprosto interpretiraju interes i volju zastupanih. Weber taj oblik naziva prisvojenim, jer zastupnici prisvajaju svu moć odlučivanja za sebe. Valja istaknuti da ti zastupnici nisu posve autonomni, jer zastupanje, poput svih odnosa moći, ima dvije strane i zastupani uvijek imaju neko sredstvo da otkazu ili izmijene taj odnos, no u ovom slučaju njihova sredstva su najneizravnija i najudaljenija. Ovaj tip bismo također mogli nazvati *patrijarhalnim zastupanjem*, jer je on definiran kao zastupanje u onom smislu u kojem je feudalni gospodar zastupao seljake na posjedu. To je, zapravo, slično onome kako su crni robovi, žene i djeca bili smatrani zastupljenima u Ustavu SAD-a.²⁷ U ponešto drukčijem kontekstu, patrijarhalno ili prisvojeno zastupanje također definira način na koji danas, kao što ćemo kasnije vidjeti, nadnacionalne organizacije poput MMF-a i Svjetske banke zastupaju interese nacija poput Tajlanda ili Argentine. U svim tim slučajevima, zastupnici su jasno odvojeni i postavljeni da interpretiraju interese zastupanih, koji pak mogu pribjevati samo slabim i neučinkovitim oblicima utjecaja.

Slobodno zastupanje (freie Repräsentation) zauzima srednju poziciju, tipičnu za parlamentarne sisteme, u kojima zastupani imaju donekle izravnu povezanost sa zastupnicima, ali njihova je kontrola sužena i ograničena. Primjerice, u većini izbornih sistema izbor ili kontrola koje zastupani imaju ograničena je prvenstveno u vremenskom pogledu, jer zastupani upražnjavaju svoju povezanost samo svake dvije ili četiri ili šest godina. U razdoblju između izbora zastupnici djeluju relativno neovisno bez instrukcija ili konzultacija sa zastupanima, pa Weber taj oblik naziva “slobodnim” ne bi li naglasio relativnu autonomiju zastupnika. Dakako, sloboda zastupnika pritom je obrnuto recipročna stupnju izbora ili kontrole koji imaju zastupani. Moć zastupanih je ograničena također, primjerice, suženim skupom zastupnika koje mogu birati. Naravno, njihova je moć sve ograničenija ili parcijalnija, a sloboda zastupnika je srazmjerno tim veća sa svakim dodatnim stupnjem razdvajanja od zastupanih – primjerice, kao što politički postavljeni dužnosnik zastupa one koji su izabrali zastupajućeg dužnosnika. Za delegate na Općoj skupštini Ujedinjenih naroda moglo bi se reći da predstavljaju različite nacionalne populacije uz drugi stupanj razdvajanja. Što ograničenijim i parcijalnijim postaje zastupanje, a snažnijim raz-

dvajanje između zastupnika i zastupanih, time se ono sve više približava obliku patrijarhalnog ili prisvojenog zastupanja.

Kada zastupani stalno kontroliraju zastupane, sistem je određen onime što Weber naziva *instruiranim zastupanjem* (*gebundene Repräsentation*). Različiti mehanizmi koji stvaraju jaču povezanost i obvezuju zastupnike da se stalno pokoravaju instrukcijama zastupanih odreda služe umanjenu autonomiju zastupnika.²⁸ Primjerice, česti izbori ili čak stalna opozivnost delegata umanjuju učinak vremenskog ograničenja koje biračima nameću periodički izbori. Širenje mogućnosti na sve pripadnike društva da služe kao zastupnici također umanjuje ograničenja moći zastupanih. Konačno, povećavanje prilika za sve građane da sudjeluju u odlukama vlasti reducira razdvojenost u zastupanju. Participativne procedure odlučivanja o proračunskim alokacijama u nekim brazilskim gradovima, kao što su Porto Alegre i Belem, samo su jedan primjer takvog mehanizma smanjenja razdvojenosti.²⁹

Veberijanska tipologija zastupanja mogla bi izravno ukazati na politički zadatak: raditi na transformaciji svih patrijarhalnih ili prisvojenih oblika zastupanja u ograničene, liberalne oblike te na transformaciji tih ograničenih oblika u izravnije instruirane, uspostavljajući snažniju povezanost između zastupanih i njihovih zastupnika. Takvi pokušaji nedvojbeno poboljšavaju našu današnju političku situaciju, ali oni nikad ne mogu uspjeti u ozbiljenju obećanja moderne demokracije, vladavine svakoga nad svakim. Svaki od tih oblika – prisvojeni, slobodni i instruirani – vraća nas fundamentalno dvostrukoj naravi zastupanja – tome da ono istodobno povezuje i razdvaja. Ta tri oblika određuju različite udjele tih dvaju funkcija, koje su nužne za suverenost. Institucije političkog zastupanja moraju (barem nekim) građanima dopustiti da izraze svoje pluralne želje i zahtjeve, ali istodobno dopustiti državi da ih sintetizira u koherentno jedinstvo. Zastupnik je tako s jedne strane službenik zastupanog, a s druge strane je predan jedinstvu i djelotvornosti suverene volje. Kao što ćemo kasnije detaljnije vidjeti, prema diktatima suverenosti u krajnjoj mjeri može vladati samo jedno. Demokracija treba radikalnu inovaciju i novu znanost.

POBUNA DUŽNIKA

Abigail Adams, supruga Johna Adama, bila je bijesna na Thomasa Jeffersona. Bilo mu je lako pisati onako krasne rečenice iz daleke Francuske. Kod kuće u Massachusettsu vladao je metež.

Mlade Sjedinjene Američke Države prolazile su kroz prvu unutarnju pobunu. U ljeto 1786. Opći sud države Massachusetts počeo je plijeniti imovinu zaduženih farmera u okrugu Hampshire, oduzimajući im stoku i zemlju. Farmeri su pozivali Massachusetts da nadotisne novac kao što je Rhode Island to učinio da bi smanjio svoj dug, ali zakonodavna vlast savezne države oglušila se na njihove zahtjeve. Vojska od tisuću i petsto naoružanih farmera, od kojih su mnogi bili veterani Revolucionarnog rata, blokirala je sudove onemogućivši im da zasjedaju i oduzmu im njihovu imovinu – u gradu Great Barrington otvorili su okružni zatvor i pustili na slobodu dužnike. Daniel Shays, bivši zapovjednik u Kontinentalnoj vojsci, naposljetku je postao poznat kao njihov vođa.

Abigail Adams pisala je iz Londona svome prijatelju Thomasu Jeffersonu, koji je služio kao ambasador u Francuskoj, opisujući mu dramatičnim riječima nereda koje su prouzročili dužnici u rodnoj joj državi: "Neuki, nemirni desperadosi, bez savjesti ili načela, povelu su zalučeno mnoštvo da slijedi njihov primjer, pod izgovorom nedaća koje ne postoje osim u njihovoj mašti." Thomasa Jeffersona nisu uzbudila događanja i odgovorio je, na veliku konsternaciju Abigail Adams, riječima punim plemenitih pobuda: "Duh otpora vladavini", napisao je Jefferson, "u nekim prilikama tako je vrijedan da bih želio da uvijek bude živ... Drago mi je da svako toliko bude malo pobune."³⁰ Abigail Adams je nakon toga prekinula redovitu korespondenciju s Jeffersonom na nekoliko mjeseci, a pobuna je završila loše po sve upletene. Zakonodavstvo Massachusettsa suspendiralo je habeas corpus i dopustilo neograničeni pritvor bez suđenja ne bi li olakšalo gušenje pobune. Tijekom sljedeće godine pobunjeni su farmeri progonjeni, mnogi uhapšeni, a desetak njih i pogubljeni. Međutim, Jeffersonovo pozitivno viđenje pobune nije umanjila vijest o nasilju. Pukovniku Smithu, zetu Adamsovih, Jefferson je napisao: "Stablo slobode mora se obnavljati s vremena na vrijeme, krvlju patriota i tirana. To je prirodno gnojivo."³¹

Mi ni u kojim okolnostima nemamo takvo pozitivno viđenje pokolja i pobune kakvo je Jefferson, izgleda, imao u tim pismima. Dapače, nema razloga slaviti Shaysovou vojsku naoružanih farmera kao silu demokracije u mladoj republici. Korisnije je, naprotiv, prepoznati tu pobunu kao simptom ekonomskog proturječja koje je imanentno Sjedinjenim Američkim Državama od njihovih početaka. Naposljetku, pobuna je izbila zbog duga – duga za koji se farmeri nisu mogli nadati da će ga ikad otplatiti. Sjedinjene Američke Države, unatoč retorici jednakosti, bile su društvo podijeljeno duž klasnih linija, a njihov ustav u mnogo pogleda ustrojen tako da održi bogatstvo imućnih.³² Pobuna zaduženih farmera bila je snažan simptom tog proturječja.

To je primjer prema kojemu formiranje globalnog sistema danas ponavlja elemente iz povijesti formiranja Sjedinjenih Američkih Država. Jedno od proturječja globalnog sistema danas je to da najsiromašnije zemlje, uključujući većinu subsaharske Afrike, trpe pod bremenom nacionalnih dugova za koje se ne mogu nadati da će ih ikad otplatiti. Dug je jedan od faktora koji u globalnom sistemu siromašne drži siromašnima, a bogate bogatima. Nije nemoguće zamisliti da bi jednog bliskog dana to proturječje moglo nadahnuti nešto poput Shaysove Pobune dužnika na globalnoj razini, pobune koja ne bi samo užasnula osobe poput Abigail Adams nego bi prouzročila i golemo razaranje. Stalna zaduženost u ekonomskom sistemu koji je sazdan tako da održava podjele bogatstva savršen je recept za očajne, nasilne postupke. Teško bi se moglo naći imalo džefersonovskog optimizma za takvu mogućnost. Prolivena krv takvog vihora pobune teško da bi nahraniła stablo slobode. Bolje bi nam bilo da potražimo druga sredstva za rješavanje sistematične nejednakosti i proturječja u našem globalnom sistemu prije nego što dođe do takvog nasilnog događanja.

238

Demokracija

NEREALIZIRANA DEMOKRACIJA SOCIJALIZMA

Socijalističko političko zastupanje imalo je paralelan tijek s liberalnim i konstitucionalnim zastupanjem u povijesti modernog doba i naposljetku je na sličan način doživjelo krah. Unatoč raznovrsnim nastojanjima, socijalizam nije uspio u izgradnji neovisnih i originalnih ideja ili praksi političkog zastupanja kako bi izbjegao nezdrave mistifikacije koje su podrivale zastupničke institucije tijekom povijesti moderne suverenosti. Od samih početaka postojali su u socijalističkoj tradiciji svakako obećavajući elementi. Ponajprije, socijalistički pokreti kritizirali su pojam "autonomije politike" koji je davao uporište buržoaskoj koncepciji države. Demokraciju je trebalo izgraditi odozdo tako da se neutralizira monopol države na moć. Drugo, socijalistički pokreti uvidjeli su da je razdvajanje između političkog zastupanja i ekonomske administracije ključno za strukture ugnjetavanja. Morali su naći načina kako učiniti da se instrumenti političke moći demokratski poklapaju s ekonomskim upravljanjem društvom. Međutim, unatoč obećavajućim počecima povijest socijalističke politike često je vodila u različitim, manje sretnim smjerovima.

Krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća socijalisti i komunisti, socijaldemokrati i boljševici na različite, ali usklađive načine predlagali su ideju partije kao alternativu tradicionalnim oblicima institucionalnog zastupanja. Oni su modernu državu, čak i u njenim zastupničkim oblicima, poimali kao diktaturu vladajuće klase, političkim aparatom izgrađenim za dominaciju nad radničkom klasom. Partija je trebala biti avangardom, organizacijom koja bi mogla okupiti radničku klasu zajedno s intelektualcima i borcima za prava izvan radničke klase u političku moć koja bi mogla kompenzirati nedostatak zastupanja radništva i riješiti njihovo stanje bijede. Partija je trebala zastupati one koji nisu bili zastupani. Partija je tako bila mišljena odjelito od radničke klase i smještena izvan logike kako kapitalističke ekonomije tako i buržoaskog društvenog poretka u užem smislu. Ta koncepcija avangardne partije jasno povezuje socijalizam i komunizam s jakobinskom tradicijom budući da su oni rekonstruirali vodeću ulogu elita koju je nosio radikalni i progresivni dio građanstva u jakobinstvu. Partija radničke klase, iz te perspektive, morala je podići barjak jakobinstva, uklanjajući iz njega građanske klasne interese i usklađujući ga s novim interesima proletarijata: moć proleterima, država komunistima!

Najradikalniji segmenti socijalističkih, komunističkih i anarhističkih tradicija krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća ujedinili su se u kritici parlamentarnog zastupanja i u pozivu na dokidanje države. Namjesto parlamentarnog zastupanja oni su predlagali potpuniye, instruirane oblike zastupanja, pa čak i oblike izravne demokracije. Pariška komuna 1871. predstavljala je za Marxa, Lenjina i mnoge druge primarni primjer novog demokratskog eksperimenta vladavine. Dakako, Komuna je i dalje bila zastupnička vladavina, ali ono što je toliko nadahnulo Marxa bili su mehanizmi koje je izgradila kako bi umanjila razdvajanje između zastupnika i zastupanih: primjerice, deklaracija Komune o općem pravu glasa, činjenica da su zastupnike u Komuni zastupani mogli opozvati u bilo kojem trenutku, da su bili plaćeni istom nadnicom kao i radnici, te prijedlog Komune za uvođenjem slobodnog i općeg obrazovanja.³³ Svaki korak koji sužava razdvojenost zastupnika i zastupanih smatrao se korakom naprijed prema dokidanju države, to jest *uništenju razdvojenosti suverene moći od društva*. Valja napomenuti da koncepcije zastupanja i demokracije nadahnute Komunom zapravo nisu fundamentalno drukčije od onih koje su zastupali osamnaestostoljetni revolucionari. Štoviše, gledano unatrag, jedan od

239

Dugi
marš
demokracije

najzačudnijih elemenata u Marxovim i Lenjinovim napisima o Pariškoj komuni jest koliko je njihova retorika o demokraciji slična onoj iz ranijeg razdoblja. Marx je, primjerice, slavio Komunu kao vladavinu "naroda nad narodom", a Lenjin ju je smatrao korakom naprijed prema "punijoj demokraciji" u kojoj su zastupani "izravno odgovorni svome biračkom tijelu."³⁴

Drugi smjer otkrivanja novih modaliteta političkog zastupanja uključivao je stvaranje mehanizama koji su proletarijatu davali *izravnu* ulogu u ekonomskom upravljanju i društvenoj administraciji. Najvažniji eksperimenti tog tipa demokratskoga zastupanja u socijalističkoj i komunističkoj tradiciji bili su raznorazni oblici upravljanja i vladanja u vidu "savjeta", uključujući sovjete i oblike nazivane njemačkim pojmom *Rat*.³⁵ Savjeti i sovjeti bili su zamišljeni kao mehanizmi dramatičnog povećanja povezanosti mnoštva s vlašću i njegovog sudjelovanja u njoj. Industrijsko radništvo, vojnici i seljaštvo bili su zastupani kroz svoje sovjete. I u socijaldemokratskom iskustvu, koje je zapelo između korporativnih organizacija rada i iluzija samoupravljanja, i u boljševičkom iskustvu, koje se stalno moralo boriti za ekonomsko i političko preživljavanje, savjeti zapravo nikada nisu uspjeli izgraditi novi model zastupanja. U savjetu ili sovjetu društvena baza je bila pozivana na sve veće žrtve za tvornicu, društvo i državu, a zauzvrat joj se obećavalo veće sudjelovanje u njihovom upravljanju, no to se sudjelovanje uvijek držalo razdvojenim, na distanci od suverene vlasti, sve dok s vremenom to sudjelovanje i zastupanje nije postalo još neuhvatljivije. Antiautoritarne inicijative i zahtjevi za izravnom demokracijom socijalističkog i komunističkog pokreta time su posve izgubili oštricu.

Valja primijetiti da su zahtjevi za izravnom demokracijom i samoupravljanjem bili najjači u socijalističkom i komunističkom pokreta tijekom razdoblja industrijskog razvitka kada je profesionalni industrijski radnik zauzimao hegemonijsku poziciju u organizaciji kapitalističke proizvodnje, približno između kasnog devetnaestog i ranog dvadesetog stoljeća. Industrijsko radništvo je tada poznavalo svaki aspekt proizvodnog procesa i shvaćalo cjelokupni proizvodni ciklus, jer je ono bilo njegova okosnica. Međutim, kako se industrijska revolucija nastavila u dvadesetom stoljeću, kako su uvođene proizvodne linije, a radnici postupno biti lišeni specifičnih vještina, pozivi na samoupravljanje kao da su gotovo prirodno isparili. Projekt samoupravljanja ustupio je mjesto konceptu planiranja, koji je predstavljao mehanizam korekcije (aline i uklanjanja) kapitalističke organizacije rada i tržišta.

Kako je dvadeseto stoljeće odmicalo, demokratske socijalističke partije, u Europi i drugdje, integrirajući se u kapitalistički sistem, napustile su čak i privid da zastupaju ili brane radničku klasu. Većinu komunista privukle su nove proleterske države – na čelu sa Sovjetskim Savezom, koji je u nastojanju da osigura legitimaciju tvrdio da zastupa sve ljude i budućnost čovječanstva u cjelini. Čujmo samo ufanja u utopijsku komunističku budućnost koja je Sovjetski Savez nadahnuo kod francuskog pjesnika Louisa Aragona. Kročeći ulicama Moskve, Aragon piše: "ici j'ai tant rêvé marchand de l'avenir / qu'il me semblait parfois de lui me souvenir." (Toliko sam sanjao da kroz budućnost hodam / da mi se ponekad činilo kao da je se prisjećam.)³⁶ Međutim, u Sovjetskom Savezu i drugim socijalističkim državama zastupanje nije čak ostalo ni na razini buržoaske tradicije, već se tijekom vremena toliko razgradilo i naposljetku svelo na fikciju demagoške kontrole i populističkog konsenzusa, lišeno još više svih elemenata povezanosti s mnoštvom. Razgradnja zastupanja bila je važan faktor u birokratskoj imploziji istočnoeuropskih socijalističkih režima kasnih 1980-ih. Ta propast nije nastupila samo zbog povijesnih okolnosti već i zbog konceptualnog nedostatka. Čak u svojim najradikalnijim očitovanjima, socijalizam i komunizam nisu razvili fundamentalno drukčije koncepcije zastupanja i demokracije, što je rezultiralo time da su samo ponovili temeljnu jezgru buržoaskog koncepta suverenosti, jer su se paradoksalno uhvatili u zamku potrebe za jedinstvom države.³⁷

Ne želimo sugerirati da komunizam i socijalizam nisu u sebi nosili duboko demokratska stremljenja ili da ona često nisu bila iskazivana na snažne i tragične načine. Primjerice, u ranim godinama Sovjetskog Saveza bilo je mnogobrojnih društvenih, političkih i kulturnih eksperimenata koji su zamišljali stvaranje novog i demokratskijeg društva, pogotovo u pogledu oslobođenja žena, transformacije seljačkog svijeta i umjetničke inovacije.³⁸ Rani sovjetski pravni teoretičari, kao što je Jevgenij Pašukanis, vidjeli su mogućnost nadilaženja privatnog prava i transformacije javnog prava institucionalnim sistemom koji se zasnivao na zajedničkom.³⁹ U Kini i na Kubi postojali su također mnogobrojni slični primjeri. U različitim razdobljima svaka od tih zemalja doživjela je nove eksperimente u demokratskom upravljanju proizvodnjom i društvom koji su odbacili birokratski, staljinistički model. One su također stvorile programe tehničke i ekonomske pomoći borbama protiv kolonijalizma i imperijalizma diljem Trećeg svijeta. Daleko prije današnjih humanitarnih NVO-ova, kubanski liječnici liječili su tropske bo-

lesti diljem Latinske Amerike i Afrike. Utopijske žudnje komunizma i socijalizma ponekad bi stale na čelo institucija socijalističkih režima i prinudile ih da pretvore socijalnu pravdu u primarni kriterij vladanja. I općenitije, komunistički i socijalistički pokreti i partije često su branili demokraciju – kako u Europi i Americi, tako u Aziji i Africi, na obje strane Željezne zavjese – pred fašističkim i reakcionarnim napadima, pred staljinizmom i makartizmom. Međutim, na kraju su se snovi socijalističkog i komunističkog zastupanja pokazali iluzijom. Opet Aragon: “On sourira de nous d’avoir aimé la flame / au point d’en devenir nous même d’aliment” (Smijati će nam se što voljeli smo buktinju / toliko da nas je progutala.)⁴⁰

Max Weber, primjerice, savršeno je shvaćao da će socijalistička organizacija rada završiti na istim zakonima kao kapitalistička i da će oni odgovarati analognim konceptima zastupanja.⁴¹ Ta analogija nije bila utemeljena tek na njegovu promatranju podudarnih organizacijskih modela partija i njihova birokratskog nasljeđa (što je uvid Roberta Michelsa, koji je Weber svakako dijelio). Weberov uvid sezao je daleko dublje u problem i proizašao je iz činjenice da, prema njegovu viđenju, nije moguće govoriti o politici (i demokratskom zastupanju) a da se ne govori o društvenoj politici, tako da zastupanje ostaje bitnim organom posredovanja i iskazivanja društvenih interesa u svakom kompleksnom sistemu upravljanja društvom, bilo socijalističkom ili buržoaskom. Socijalizam, u svakom obliku, dakle nužno obuhvaća *upravljanje kapitalom* – možda ne na toliko privativan i individualan način, ali uvijek unutar iste neumoljive dinamike instrumentalne racionalizacije života. Budući da moderni koncept zastupanja nužno odgovara toj dinamici racionalizacije, socijalizam nije mogao bez njega. Niti ga je mogao zamijeniti oblikom zastupanja rada utemeljenog na radničkim sindikatima ili savjetima. U okviru upravljanja kapitalom Weber zaključuje da se proturječje između radničke demokracije i zastupničke demokracije može razriješiti samo u korist ove druge. Pa ipak, unatoč toj nemogućnosti, kod Webera možemo prepoznati svojevrsnu nostalgiju za tom fantastičnom moći društvene transformacije koja je bila sadržana u ruskoj revoluciji i cjelokupnoj socijalističkoj tradiciji.

Weberova kritika socijalizma i njegovih mehanizma zastupanja nam je bitna jer nam pomaže da shvatimo kako su raznorazni desničarski oblici populizma proizašli, perverzno, upravo iz socijalističke tradicije. Jedna struja modernog demokratskog zastupanja odvađa se i završava u glibu. Raznorodni elementi autoritarne desnice, od nacio-

nalsocijalista u Njemačkoj i peronista u Argentini do francuskog Nacionalnog fronta i austrijske Slobodarske stranke, pokušavaju razriješiti proturječja socijalističke ideje zastupanja na populistički način namećući joj najtradicionalnije teorije suverenosti. Tu, na desnici, izgradnja zastupanja kao izvanjske funkcije, kao bezostatnog delegiranja vlastitih prava, doseže svoju krajnju točku. Politička svijest je potpuno utemeljena i hranjena u tradiciji, a na masovno sudjelovanje poziva se temeljem defanzivne i iskupiteljske identifikacije. Svi ti desničarski projekti, bili oni aristokratski, klerikalni ili sektaški, zamišljaju identifikaciju umova i duhova koja legitimira svoj oblik zastupanja pozivanjem na tradiciju. Carl Schmitt dobro pokazuje kako je reakcionarna ideja zastupanja od Juana Donosa Cortésa do Georgesa Sorela sazdana na identitarnoj i tradicionalističkoj ideji suverene legitimacije. Tako se rađaju svi fundamentalizmi. Takvi suvremeni oblici desničarskog populizma i fašizma izopačeni su potomci socijalizma – i takve populističke izvedenice socijalizma još su jedan razlog zbog kojega danas moramo tražiti postsocijalističku političku alternativu, raskidajući s istrošenom socijalističkom tradicijom.

Čudno je što se sada moramo prisjećati tog amalgama ideoloških perverzija koje su izrasle iz socijalističkog pojma zastupanja, ali danas ga konačno možemo pokopati. S demokratskim nadama u socijalističko zastupanje je gotovo. I dok se opraštamo ne možemo se ne prisjetiti koliko su ideoloških nusproizvoda, manje-više fašističkih, velika povijesna iskustva socijalizma bila osuđena vući za sobom – nekih koje su bile tek benevolentne iskre i drugih koje su bile razorne stihije. Više nema mogućnosti da se vratimo na moderne modele zastupanja kako bismo stvorili demokratski poredak. Trebamo iznaći drukčije oblike zastupanja ili možda nove oblike demokracije koji idu dalje od zastupanja.

POBUNA, BERLIN 1953.

Ako sada imamo socijalistički režim, razmišljali su berlinski radnici, onda više ne bismo trebali trpjeti pod bremenom proizvodnih normi. Kada Benno Sarel prepričava pobune građevinskih radnika duž Stalinallee i diljem Berlina, koje su se 16. i 17. lipnja 1953. proširile na velike tvornice, radničke četvrti i naposljetku na predgrađa i seoske krajeve Istočne Njemačke, on naglašava da je najvažniji zahtjev tvorničkih radnika bilo dokidanje proi-

zvodnih normi i uništavanje strukturnog poretka zapovijedanja radom u tvornicama. Socijalizam, napokon, nije kapitalizam!⁴²

U proljeće 1953., u novorođenoj Njemačkoj Demokratskoj Republici, socijalistički režim razradio je dugoročni plan i predložio intenziviranje rada u tvornicama i na svim drugim radnim mjestima. Radilo se o rekonstrukciji Berlina i utemeljenju socijalističke države. Duž četiri kilometra velebnog bulevara Stalinallee, nekadašnje Frankfurterallee, našla se ogromna koncentracija građevinskog radništva i njihovih radionica. Već su počistili ruševine rata, radeći danju i noću uz svjetlo električnih reflektora ne bi li obnovili svoj grad. Nakon što su planske odluke najavljene u proljeće 1953., povisile su se proizvodne norme. U prvom tromjesečju te godine građevinske industrije postigle su samo 77 posto onoga što je bilo predviđeno planom. Sada su nadzornici pozorno kontrolirali radnike, a partijski aktivisti i predradnici aktivno su podržavali podizanje proizvodnih normi, često ih proguravši kao dobrovoljne.

244

Demokracija

Krenuo je otpor po radionicama. Podizanje proizvodnih normi pratilo je rezanje plaća. Petak je bio dan isplate i prvoga petka u lipnju dogodili su se sukobi, protesti i mnogobrojni usputni činovi otpora. Suočeni sa sve većim nezadovoljstvom, partijski birokrati i poslovni rukovodioci, koji su u radionicama često bili jedni te isti ljudi, reagirali su pojačanom disciplinom: obećali su individualno kažnjavanje i kolektivne sankcije za one koji su iskazivali neposluh. Radnici su odgovorili prijetnjom štrajkovima. Partijsko rukovodstvo, koje je osluškivalo bilo radničkih osjećaja, pokušalo je brzo naći kompromis i mnogi su stali na radničku stranu. Na dan 12. lipnja, drugi isplatan dan nakon povećanja proizvodnih normi, plaće su dodatno smanjene. Radnici su formirali zborove ne bi li iskazali ljutnju.

U ponedjeljak, 15. lipnja, središnji rukovodioci partijskog sindikata posjetili su radionice da otvoreno porazgovaraju. Međutim, radnici su organizirali delegaciju da bi protestirali izravno pred Vijećem ministara. Na čelu male protestne povorke od oko tri stotine radnika bio je transparent koji je pozivao na ukidanje proizvodnih normi. Demonstranti su prolazili pored drugih radionica i pozivali radnike da im se pridruže. Prvotnih tristo ubrzo se preobrazilo u rijeku tisuća. Sutradan i do kasno u noć radnički odbori blokirali su proizvodnju u radionicama i uputili se po četvrtima da objasne svoje zahtjeve. Berlinske metalurške i kemijske tvornice brzo su se priključile borbi. Kako su se vijesti o berlinskoj pobuni širile drugim industrijskim gradovima Istočne Njemačke, tako su se širili i štrajkovi – Brandenburgom, Halleom, Bitterfeldom, Mersebergom, velikim industrijskim središtima Sasse, a konačno i Leipzigom i Dresdenom.

Zašto ti sindikalni i partijski rukovodioci, od kojih su mnogi bili dijelom istog herojskog otpora nacističkom režimu i koji su tvrdili da zastupaju socijalističku, radničku republiku, nisu uspjeli uvjeriti ili barem pozvati na raspravu te radnike koji su dijelili s njima zajedničku povijest i emancipacijski projekt? Kada se pred Vijećem ministara ministar industrije Selbmann, i sam bivši radnik žuljevitih ruku, obratio štrajkašima kao “drugovima”, oni su uzvratili: “Mi nismo tvoji drugovi!” Zašto je vladala tolika odsutnost solidarnosti? Poznato nam je iz povijesti kako se politički sistem Istočne Njemačke kasnije razvio u svojevrsnu policijsku državu, ali u tom trenutku 1953. to se još nije dogodilo. Dogodio se slučaj klasne borbe u izgradnji “države radnika”, u kojoj je zastupanje trebalo sličiti izravnom obliku demokracije. Zašto zastupnici nisu zastupali ništa drugo osim vlasti i planskih normi? Kada je predsjednik Grotewohl tijekom štrajkova obznačio da smo “mi tkivo tkiva radničke klase”, nitko to nije poricao. Zašto je onda vjera u zastupanje tako brzo i potpuno isparila?

245

Dugi
marš
demokracije

Ujutro 17. lipnja demonstranti su se slili pred Vijeće ministara. Stanovništvo se pridružilo radnicima, a pobuna se preobrazilo u ustanak koji je zahvatio mnoge gradove Istočne Njemačke. U Berlinu je policija blokirala demonstrante pred Vijećem ministara, a mnoštvo je brzo pronašlo novo simboličko mjesto okupljanja: Marx-Engelsplatz. U 13 sati sovjetsko rukovodstvo u Moskvi objavilo je opsadno stanje. Kasnije te večeri pobunjenici su se očajno borili protiv oklopnih vozila raspolažući samo golim rukama. Radnički delegati poslani su iz Istočnog sektora Berlina u Zapadni, gdje su kucali na vrata zapadnonjemačke administracije tražeći pomoć, oružje i štrajkove solidarnosti, ali uzalud. Radnička pobuna u Berlinu time je okončana, prva od mnogobrojnih tih radničkih pobuna protiv socijalističkih režima.

Ne znamo što je zastupnike u Njemačkoj Demokratskoj Republici svelo na parodiju komunističkog sna o demokratskom zastupanju, što ih je toliko korumpiralo da su postali tek poslanici disciplinarne moći, ne mnogo drukčiji od, kao što bi stari komunistički aktivisti rekli, elemenata buržujске suverenosti. (Oni koji nisu imali iluzija da “realni socijalizam” ima u svom ormaru leš kapitalizma nazvat će to primjerom socijalizma kao oblika državnog kapitalizma.) Suočena s propadanjem revolucionarne utopije i njene konstitutivne moći, podigla se pobuna koja je ukazivala prema budućnosti. Radnici su zapjevali stihove stare himne: “Braćo, prema svjetlu! Prema slobodi!” Ta himna postat će dijelom praksi otpora, štrajkova i barikada što su se podizali protiv birokratskih režima u ime buduće demokracije. U slučaju Berlina 1953. nova organizacijska forma bio je štrajkački od-

bor. Štrajkački odbor objedinio je sindikalnu funkciju upravljanja radom (izravno preuzimanje zapovijedanja u tvornici) i političku funkciju organiziranja pobuna. Kako se hegemonija radničke klase širila društvom, ona je pozivala druge društvene skupine da se priključe ustanku. Oni su tražili demokraciju radnika nad radnicima, svugdje. Članstvo štrajkačkog odbora okupilo je široke društvene skupine: bili su tu radnici iz radionica koji su prvi iskazali negodovanje i organizirali otpor, bili su tu oni komunisti koji su od početka stali uz mase radnika i bili su tu oni intelektualci, studenti, protestantski svećenici i veterani antifašizma koje je probudio poziv za pravdom. Kako su članovi štrajkačkog odbora izabrani možda nije najvažniji element priče. Ono što je centralno, naprotiv, njihov je ustrajni poziv za slobodom i demokracijom. Dosta s proizvodnim normama! Ako rad nije slobodan, onda ne može biti ni komunizma! To je bit Berlina 1953.: oni su prepoznali da je zastupanje kapitalistička funkcija zapovijedanja nad radničkom klasom i rekli su svoje ne. Njihova reakcija bila je afirmacija komunističkog izražavanja žudnje kroz mnoštvo.

246

Demokracija

OD DEMOKRATSKOG ZASTUPANJA DO GLOBALNOG JAVNOG MNIJENJA

Javno mnijenje u mnogom je pogledu postalo primarnim oblikom zastupanja u suvremenim društvima. U ponedjeljak nakon vikenda masovnih demonstracija protiv rata SAD-a u Iraku u veljači 2003., u kojima su sudjelovali milijuni ljudi na ulicama velikih gradova diljem svijeta, *New York Times* je u naslovnoj priči obznanio da sada u svijetu postoje dvije supersile: Sjedinjene Američke Države i globalno javno mnijenje.⁴³ Izgleda da je javno mnijenje dospjelo na najveću od političkih pozornica. Međutim, javno mnijenje, ako želi da ga se smatra supersilom, mora biti političkim subjektom posve drukčije naravi od nacionalnih država kao što su Sjedinjene Američke Države. K tome, nije jasno koga javno mnijenje zastupa i kako. Bit će korisno ovdje napraviti korak nazad i razmotriti povijest javnog mnijenja i različite teorije koje su pokušale okarakterizirati njegov oblik zastupanja. Ustanovit ćemo da javno mnijenje zapravo nije niti zastupajuće niti demokratsko.

Iako su “javno” i “mnijenje” pojmovi čija povijest seže u antička vremena, javno mnijenje je u suštini osamnaestostoljetni izum, rođen nimalo slučajno u istom periodu kad i “nova znanost” demokratskog zastupanja. Javno mnijenje smatralo se glasom naroda i stoga se sma-

tralo da za modernu demokraciju ispunjava ulogu koju je skupština ispunjavala za antičku demokraciju – mjesto gdje se ljudi očituju o javnim pitanjima. Smatralo se da javno mnijenje funkcionira kroz zastupničke institucije kao što su izborni sistemi, ali da ih i nadilazi – u njemu je narodna volja zamišljena kao stalno prisutna. Javno mnijenje je tako od početka bilo vezano uz poimanja demokratskog zastupanja, kao sredstvo koje upotpunjuje zastupanje i kao dodatak koji nadoknađuje njegove nedostatke.

Poimanje javnog mnijenja ubrzo se u modernoj političkoj misli cijepa na dva različita gledišta: utopijsku viziju savršenog zastupanja volje naroda u vlasti i apokaliptičku viziju manipulirane vladavine rulje. Uzmimo za primjer dva teksta objavljena 1895.: *American Commonwealth* Jamesa Brycea i *Psychologie des foules* (Psihologija masa) Gustavea Le Bona. Bryce, škotski znanstvenik i političar koji, poput Tocquevillea prije njega, slavi američku demokraciju, vidi javno mnijenje kao bitni mehanizam demokratskog zastupanja. Vladavina javnog mnijenja može se ostvariti, piše Bryce, “ako bi volja većine građana postala ustanovljiva u svakom trenutku, bez potrebe da prolazi tijelom zastupnika, moguće bez potreba za bilo kakvom glasačkom mašinerijom... ta neformalna, ali izravna kontrola od strane mnoštva bi zasjenila, ako ne i potpuno zamijenila, značaj formalnih, ali povremenih proboja koji se događaju prilikom izbora zastupnika.”⁴⁴ Bryce zamišlja politički sistem u kojemu je volja svih pojedinaca potpuno i izravno zastupljena u vlasti, sistem za koji je smatrao da ga je omogućila devetnaestostoljetna politika u SAD-u. Za razliku od toga, Le Bon u javnim očitovanjima masa ne vidi mnoštvo racionalnih individualnih glasova, već jedan nerazlučiv i neracionalan glas. U gomili, prema Le Bonu, “[h]eterogenost se utapa u homogenosti i nesvjesne osobine prevladaju”.⁴⁵ Gomile su fundamentalno neracionalne i podložne vanjskom utjecaju – one prirodno i nužno slijede vođu čija kontrola održava njihovo jedinstvo zarazom i ponavljanjem. Ustvari, panika bi se mogla smatrati primarnom emocijom rulje. Grčko božanstvo Pan, od čijeg imena potiče taj termin, predvodi mase i vodi ih u ludilo: nevine ljude linčuje rulja, tržišta se urušavaju, valute propadaju, ratovi se pokreću.⁴⁶ Javno mnijenje je prema tom drugom, apokaliptičnom gledištu stoga tako opasno jer teži biti istodobno unificirano i podložno manipulaciji.

Između ta dva ekstremna gledišta javno mnijenje se u povijesti moderne političke filozofije također zamišljalo kao oblik posredovanja koje balansira između mnogostrukih pojedinačnih ili skupnih iskaza i

247

Dugi
marš
demokracije

društvenog jedinstva. Hegelovo poimanje civilnog društva je fundamentalno za tu koncepciju posredovanja.⁴⁷ Civilno društvo je domena svih društvenih, ekonomskih i političkih organizacija i institucija koje nisu dijelom države. U civilno društvo ulaze ne samo pojedinci nego i važnije obitelji, građanske skupine, sindikati, političke stranke, interesne skupine, kao i svi raznorazni drugi oblici društvenog udruživanja. Ključno je za Hegelovo poimanje civilnog društva to kako se ono savršeno uklapa u kapitalističku ideologiju društva utemeljenog na odnosima razmjene. Svojom političkom alkemijom civilno društvo transformira mnogostruke razmjene kapitalističkog društva u objedinjenu vlast suverenosti – ono je istodobno pluralni iskaz volje svih i njihova prosvijetljena sinteza u objedinjenoj općoj volji. Valja primijetiti da civilno društvo za Hegela ispunjava istu ulogu koju zastupanje ima u modernopolitičkoj misli u cjelini: kroz civilno društvo svi pripadnici društva povezani su i odijeljeni od političke sfere suverenosti i države. Hegelovo poimanje civilnog društva nudi model prevođenja pluralnosti individualnog iskaza u javnom mnijenju u racionalno jedinstvo usklađivo sa suverenosti.

Međutim, barem od sredine dvadesetog stoljeća naovamo javno mnijenje je transformirano enormnim širenjem medija – novina, radija, televizije, internetskih izvora itd. Brzina informiranja, iscrpljujuće gomilanje simbola, besprestan kolanje slika i iščezavanje smisla potkopavaju, izgleda, razumijevanje javnog mnijenja kao istodobno mnoštvenih individualnih iskaza i objedinjenog racionalnog glasa. Među suvremenim teoretičarima javnog mnijenja Jürgen Habermas najjasnije obnavlja Hegelovo poimanje posredovanja (pozivajući se primarno na Hegelovu ranu koncepciju interakcije, a ne na kasni pojam civilnog društva) i povezuje ga s utopijskom vizijom racionalnog individualnog iskaza.⁴⁸ Iz Habermasove perspektive javno mnijenje se može zamisliti pod vidovima komunikativnog djelovanja usmjerenog prema postizanju razumijevanja i formiranja svijeta vrijednosti. Javna sfera je demokratska utoliko što dozvoljava slobodno izražavanje i pluralne komunikacijske razmjene. Za Habermasa taj životni svijet stoji aktivno, kao alternativa, izvan sistema instrumentalnog uma i kapitalističke kontrole nad komunikacijom. Dakako, postoji racionalistički i moralistički odjek koji se proteže kroz to nastojanje da se odvoji svijet slobodne i etičke komunikacije od sistema instrumentalnosti i dominacije, osjećaj gnušanja nad kapitalističkom kolonizacijom životnog svijeta. Tu se, međutim, Habermasova koncepcija etičke komunikacije u demokrat-

skoj javnoj sferi pokazuje kao posve utopijska i neostvariva, jer je nemoguće da izoliramo sebe, naše veze i našu komunikaciju izvan instrumentalnosti kapitala i masovnih medija. Mi smo svi već unutra, zaraženi. Ako postoji bilo kakvo etičko iskupljenje, ono će se morati izgraditi unutar sistema.

Za razliku od Habermasa, Niklas Luhmann odbija bilo kakav sličan transcendentalizam ili utopizam te naprotiv predlaže da se javna sfera zamisli kao funkcionalistička metoda koja mrežu društvene interakcije pretvara u pokretača društvene ravnoteže.⁴⁹ To gledište obnavlja funkcionalizam koji je odlikovao tradicionalnu američku sociologiju i povezuje ga s raznovrsnim novijim metodološkim pristupima u sociologiji. Luhmann javnu sferu smatra iznimno kompleksnim, ali ipak samoodrživim sistemom u kojemu svi raznorazni društveni akteri – unatoč razlikama u mnijenju i vjerovanju, čak i uz izražavanje tih razlika – na posljetku pridonose ravnoteži sistema kao cjeline. Utoliko ukoliko ta koncepcija javnog mnijenja uključuje demokratsko zastupanje, to zastupanje počiva na poimanju slobodne interakcije velike pluralnosti društvenih razlika unutar društvenog sistema – sama kompleksnost sistema uzima se kao znak njegove zastupničke naravi. Ali to je vrlo slabi pojam zastupanja. Funkcionalističke perspektive poput Luhmannove uspostavljaju model posredovanja između pluralnosti društvenih glasova i sinteze društvene sveukupnosti, ali akcent je jasno stavljen na čvrsto, stabilno jedinstvo i ravnotežu sistema.

Međutim, nijedna od tih teorija posredovanja ne shvaća novu ulogu medija i ispitivanja javnog mnijenja, koji su bitni faktori u izgradnji i izražavanju suvremenoga javnog mnijenja. Na području mediologije, koja se zapravo bavi tim novim faktorima, opet susrećemo staro podvojeno viđenje javnog mnijenja ili kao racionalnog individualnog iskaza ili kao masovne društvene manipulacije. Utopijsko viđenje prvenstveno promiču sami dominantni mediji: mediji podastiru objektivne informacije koje građanima omogućuju izgradnju vlastitog mišljenja, koje se povratno vjerno reflektira u medijskim ispitivanjima javnog mnijenja. Primjerice, George Gallup, primarni utemeljitelj američkog modela ispitivanja javnog mnijenja, na kojeg je usput duboki utjecaj ostavilo upravo Bryceovo djelo, tvrdi da ispitivanja javnog mnijenja služe tome da učine vlast prijemčivijom za volju naroda.⁵⁰ Akademsko područje mediologije pak tendira prema apokaliptičkom viđenju. Iako su informacije i slike sveprisutne i obilne u suvremenom društvu, izvori informacija u nekim su pogledima dramatično reducirani. Alter-

nativne novine i drugi mediji koji su iznosili gledišta raznoraznih podređenih političkih skupina većim dijelom devetnaestog i dvadesetog stoljeća gotovo da su iščezli.⁵¹ Kako se medijske korporacije spajaju u velike konglomerate, informacije koje distribuiraju postaju sve homogenije. Mediolozi se žale, primjerice, da su tijekom rata protiv Iraka 2003. godine najvažnije novine i televizijske mreže u SAD-u jednobrazno prenosile samo verziju događaja prema američkoj vladi, uz malo ili nimalo odstupanja.⁵² Korporativni mediji mogu povremeno djelovati kao glasnogovornici pozicija vlasti podjednako pouzdano kao što bi to učinio bilo koji državni aparat. Stručnjaci ističu, također, manipulativni učinak ispitivanja javnog mnijenja. Dakako, postoji nešto začudno kružno u shvaćanju da nam ispitivanja javnog mnijenja govore što mislimo. Ispitivanja javnog mnijenja imaju, u najmanju ruku, centripetalni psihološki učinak, potičući sve da priklone svoje gledište većini.⁵³ Mnogi i na ljevici i na desnici optužuju da su mediji i njihova ispitivanja javnog mnijenja pristrani i služe manipuliranju, štoviše proizvodnji javnog mnijenja.⁵⁴ Opet izgleda da je javno mnijenje uhvaćeno između naivnog utopizma objektivne informacije i racionalnog individualnog iskaza i ciničkog apokaliptizma masovne društvene kontrole.

U kontekstu te radikalne i neodržive alternative, područje kulturalnih studija, pogotovo struja koja je proizašla iz djela Stuarta Halla i birmingemske škole, otvara važnu perspektivu.⁵⁵ Fundamentalni je uvid kulturalnih studija da komunikacija (pa prema tome i javno mnijenje) ima dvije strane. Iako smo stalno bombardirani porukama i značenjima kulture i medija, mi nismo tek pasivni recipijenti ili konzumenti. Stalno proizvodimo nova značenja iz našeg svijeta kulture, odupiremo se dominantnim porukama i otkrivamo nove modalitete društvenog iskaža. Nismo izolirani iz društvenog svijeta dominantne kulture, ali niti jednostavno pristajemo na njegove moći. Naprotiv, iz prostora dominantne kulture mi stvaramo ne samo alternativne supkulture, već, još važnije, nove kolektivne mreže izražavanja. Komunikacija je *produktivna*, ne samo u pogledu ekonomskih vrijednosti nego i subjektiviteta. *Javno mnijenje* nije adekvatan pojam za sve te alternativne mreže izražavanja rođene iz otpora, jer kao što smo vidjeli u tradicionalnim koncepcijama javno mnijenje tendira predstavljati ili neutralni prostor individualnog izražavanja ili objedinjenu društvenu cjelinu – ili pak posredovanu kombinaciju tih dvaju polova. Te oblike društvenog izražavanja možemo shvatiti samo kao mreže mnoštva koje se opiru dominantnoj moći i uspijevaju iznutra proizvesti alternativne izraze.

Konačno, javno mnijenje nije objedinjeni glas ili prosječna vrijednost društvene ravnoteže. Kada nas ispitivanja i istraživanja javnog mnijenja navode da mislimo o javnosti kao o apstraktnom subjektu – javnost misli ili želi *x* ili *y* – to je čista fikcija ili mistifikacija. Javno mnijenje nije oblik zastupanja ili kakva moderna, tehnička, statistička zamjena za zastupanje. Namjesto demokratskog subjekta, javno mnijenje je *polje sukoba* određeno odnosima moći u koje možemo i moramo intervenirati politički – komunikacijom, kulturnom proizvodnjom i svim drugim oblicima biopolitičke proizvodnje. Polje javnog mnijenja nije neutralno poprište, već naprotiv radikalno asimetrično, jer medije uglavnom kontroliraju velike korporacije. Ustvari, ne postoje stvarna ustavna jamstva ili sistem uzajamne kontrole koji bi jamčio ili regulirao pristup tom polju. Bilo je mnogo pokušaja u Europi da se pod javnu kontrolu stave mehanizmi javnog mnijenja, ali oni nikad nisu dirnuli u samu jezgru medija u vlasništvu korporacija. U svakom slučaju, uvid da javno mnijenje nije prostor demokratskog zastupanja, nego polje sukoba zapravo nam ne daje odgovore, već samo pojašnjava problem. Konflikt u polju javnog mnijenja je prag koji mnoštvo mora preći u procesu svog formiranja.

Sada se možemo vratiti našem polazištu: drugoj supersili koju je *New York Times* prepoznao u globalno koordiniranim antiratnim demonstracijama u veljači 2003. Nazvati tu novu supersilu globalnim javnim mnijenjem znači da se shvatilo kako ona seže preko političkih institucija zastupanja i da je njeno pojavljivanje zapravo simptom *opće krize demokratskog zastupanja u globalnom društvu*: mnoštva su uspjela izraziti ono što njihovi zastupnici nisu. Međutim, *globalno javno mnijenje* nije posve adekvatan termin da bi se razumjela narav i moć takvih izraza mreža mnoštva te nazvati ih supersilom ne samo da je prerano nego i zavaravajuće, jer je njihov oblik moći u tako dramatičnoj asimetriji naspram onih koji danas dominiraju globalnim svjetskim poretom. Da bismo bolje razumjeli tu moć mnoštva, moramo prvo u sljedećem odjeljku preispitati neke od njenih današnjih izraza – njenih neslaganja s današnjim globalnim sistemom i prijedloga za njegovom reformom, a onda u zadnjem odjeljku knjige istražiti kako te mreže mnoštva mogu formirati stvarnu protumoć i omogućiti istinski demokratsko globalno društvo.

Radikalni demokratski pokreti u Europi dobili su svoje najbolje oličenje tijekom trogodišnjeg ili četverogodišnjeg razdoblja potkraj 1990-ih u skupini talijanskih aktivista znanih kao "Bijeli kombinezoni". Bijeli kombinezoni rođeni su iz "društvenih centara", gdje su sredinom 1990-ih aktivisti počeli razmišljati o dubokosežnim transformacijama u našem društvu. Talijanski "društveni centri" započeli su u 1970-ima kao alternativni društveni prostori.⁵⁶ Skupine mladih ljudi zauzele bi napuštenu zgradu i u njoj stvorile prostor za sebe, društveni centar, često ispunjen kolektivno vođenim knjižarama, kavanama, radijskim stanicama, prostorima za predavanja i koncertima – svime što im je trebalo. U 1980-ima omladina u društvenim centrima pretrpjela je i oplakala smrt stare radničke klase i kraj fordističkog tvorničkog rada svojih roditelja, povećavajući tragediju samozadanim ranama, što je uključivalo heroin, izolaciju, očaj. Sve dominantne industrijalizirane zemlje prošle su kroz to iskustvo, ali budući da je u 1970-ima klasna borba u Italiji bila posebno intenzivna, talijanska omladina u 1980-ima našla se posebno pogođenom. Međutim, do 1990-ih žalovanje je završilo i omladina u društvenim centrima počela je prepoznavati novu paradigmu rada koja je bila karakteristična za njihova iskustva: mobilan, fleksibilan, prekaran rad tipičan za postfordizam koji smo opisali u 2. dijelu knjige. Namjesto tradicionalnih plavih kombinezona starog tvorničkog radništva, bijeli kombinezoni predstavljali su novi proletarijat.

Pokret Bijelih kombinezona prvotno se pojavio sredinom 1990-ih kada su tradicionalne partije i organizacije talijanske ljevice postajale sve marginaliziranije. Od samog početka Bijeli kombinezoni tvrdili su da nisu politički povezani ni s jednom drugom političkom skupinom ili partijom. Tvrdili su da su oni "nevidljivi" radnici, jer nisu imali čvrste ugovore, socijalnu sigurnost, osnovu za identifikaciju. Bjelina njihovih kombinezona trebala je predstavljati tu nevidljivost. A ta nevidljivost koja je karakterizirala njihov rad pokazat će se snagom njihova pokreta.

Oni su zarana postali majstori u organiziranju raveova u velikim gradovima. Bilo koje večeri i u bilo kojem dijelu grada skupili bi gomilu ozvučenja i karavanu kamiona te krenuli u velike, karnevaleskne plesne partyje. Tisuće mladih ljudi pojavljivale su se gotovo niotkuda da bi proplesale noć. A Bijeli su kombinezoni miksali taj poziv na slavlje sa svojim političkim aktivizmom. Na ulicama bi prokazivali bijedne uvjete novog prekaranog radništva, iskazivali protest protiv njegovog siromaštva i zahtijevali "zajamčeni dohodak" za svakoga. Njihove demonstracije doimale su se kao

da odjednom nastaju niotkuda, kao što se Ariel odjednom pojavljuje u Oluji. Oni su bili prozirni, nevidljivi. U određenom trenutku njihove demonstracije krenule su se dramatično širiti raznim gradovima. Bijeli kombinezoni krenuli su organizirati demonstracije zajedno s ilegalnim imigrantima (drugom skupinom nevidljivih članova društva), političkim izbjeglicama sa Srednjeg Istoka i drugim slobodarskim pokretima.

U tom trenutku su krenuli i ozbiljni sukobi s policijom, a Bijeli kombinezoni ponovo su odgovorili genijalnim simboličkim potezom. Počeli su oponašati policijski spektakl represije: kada bi policija navukla svoju interventnu opremu koja bi ih iza svih tih štitova od pleksiglasa i oklopnih vozila preobrazila u Robocopove, Bijeli kombinezoni bi također odjenuli bijele štitnike za koljena i kacige za američki nogomet te preuredili svoje plesne kamione u čudovišna, prividno vojna vozila. To je za političke aktiviste bio spektakl postmoderne ironije.

Međutim, istinski presudan događaj u organizaciji Bijelih kombinezona nastupio je kad su prvi put zavirili izvan Europe – u Meksiko. Učinilo im se da su Subcomandante Marcos i zapatistička pobuna uistinu pojmlili novost nove globalne situacije. Kao što su zapatisti govorili, morali su ići naprijed propitujući, "caminar preguntando", u potrazi za novim političkim strategijama pokreta. Bijeli su se kombinezoni tako pridružili skupinama koje su podržavale meksičku pobunu i Zapatin bijeli konj postao je i njihov simbol. Zapatisti su čuveni po svojoj globalnoj komunikaciji internetom, ali Bijeli kombinezoni nisu 'zombirali' na netu. Oni su željeli djelovati fizički na međunarodnom i globalnom terenu postupcima koje su kasnije nazvali "diplomacijom odozdo". Stoga su poduzeli nekoliko putovanja u Chiapas. Bijeli kombinezoni služili su kao dio europske pratnje koja je štitila povijesni zapatistički marš iz Lakadonske džungle u Ciudad de México. Obreli su se u zajedničkoj borbi s urođeničkim meksičkim stanovništvom jer su svi oni zajedno bili izrabljivani u novoj i nasilnoj stvarnosti koju je stvorio globalni kapital. U neoliberalnoj globalizaciji prostorna mobilnost i vremenska fleksibilnost bili su ključni elementi kako za metropolitansko radništvo tako za ruralno domorodačko stanovništvo, jer su trpjeli pod novim zakonima podjele rada i moći na novom globalnom tržištu. Ponovo probuđeni europski metropolitanski proletarijat trebao je novu politiku koja bi bila više od pukog simbolizma i našli su je u džungli Chiapasa.

Iz Ciudad de México Bijeli kombinezoni vratili su se u Europu s koherentnim projektom, usmjerivši svoja nastojanja protiv neoliberalne globalizacije. Tada je buknuo Seattle s protestima protiv WTO-a, pa su se uputili u Seattle i ondje od američkih aktivista naučili tehnike građanskog nepo-

sluha i nenasilnog protesta koje su bile rijetko korištene u Europi. Tehnike napada i obrane usvojene u Seattleu nadovezale su se na ironijske i simboličke inovacije pokreta. Bijeli kombinezoni nastavili su sa svojim putovanjima, natrag u Chiapas, na sjever u Quebec i na svaki međunarodni susret na vrhu u Europi, od Nice preko Praga do Göteborga.

Krajnja stanica za Bijele kombinezone bili su protesti protiv G8 u Genovi u ljeto 2001. Oni su bili jedna od središnjih skupina u organizaciji protesta koji su okupili više od tristo tisuća aktivista. Bijeli kombinezoni, nakon što dobili dopuštenje da nastave, odmarširali su mirno prema mjestu održavanja sastanka na vrhu i oduprli se najbolje što su mogli kad ih je policija napala suzavcem, palicama i mecima. Međutim, ovaj puta njihova intenzivna mimikrija naišla je na intenzivno nasilje, koje je više nalikovalo ratovanju niskog intenziteta nego policijskom djelovanju. Jednog od demonstiranata, Carla Giulianija, policija je ubila. U Italiji i diljem Europe nastalo je krajnje ogorčenje zbog nasilja policije, a suđenja koja su trebala kazniti policijsku surovost nastavila su se dugo nakon toga.

Nakon Genove Bijeli kombinezoni odlučili su nestati. Odlučili su da je minuo čas kada bi skupina poput njih trebala djelovati kao predvodnica u pokretima mnoštva. Oni su odigrali ulogu u organiziranju velikih protesta oko međunarodnih i globalnih sastanaka na vrhu; radili su na širenju protestnih pokreta i ucijepili su im političku koherentnost; i pokušali su zaštititi demonstrante i usmjeriti njihovu agresivnost s beskorisnog nasilja prema kreativnijim – često ironijskim oblicima izražavanja. Možda je ono najvrjednije u iskustvu Bijelih kombinezona to da su uspjeli stvoriti oblik izražavanja adekvatan novim oblicima rada – njihovoj mrežnoj organizaciji, njihovoj prostornoj mobilnosti i vremenskoj fleksibilnosti – i organizirati ih kao koherentnu političku snagu protiv novoga globalnog sistema moći. Bez toga zapravo ne bi ni bilo političke organizacije proletarijata danas.

254

Demokracija

3.2 GLOBALNI ZAHTJEVI ZA DEMOKRACIJOM

Svjestan sam da ravnopravna podjela vlasništva nije izvediva, ali budući da ta enormna nejednakost nanosi toliko bijede većini čovječanstva, zakonodavci nikad ne mogu izmisliti previše mjera u raspodjeli vlasništva.

THOMAS JEFFERSON

Drugovi, razgovarajmo o vlasničkim odnosima!

BERTOLT BRECHT

255

Globalni
zahtjevi za
demokracijom

CAHIERS DE DOLÉANCES

Ovdje sada trebamo ostaviti po strani našu teorijsku analizu radi jednog kratkog praktičnog, empirijskog istraživanja. Danas se diljem svijeta događaju bezbrojni protesti protiv nejednakosti, nepravdi i nedemokratskih karakteristika globalnog sistema i ti su protesti sve organiziraniji u snažne, stabilne pokrete. Demonstracije prilikom sastanka na vrhu Svjetske trgovinske organizacije (WTO) u Seattleu 1999. možda su prvi put privukle pažnju međunarodnih medija, ali već desetljećima skupine u dominantnim i podređenim dijelovima svijeta iskazuju svoje nezadovoljstvo političkim sistemom po političkim, pravnim i ekonomskim pitanjima. Svaki od tih protesta ima svoju zasebnu specifičnu poruku (koja uobičajeno, barem na početku, ne nailazi na razumijevanje, poput boce bačene u ocean ili klice pod snijegom koje čeka proljeće), ali ostaje nejasno što ti različiti protesti postižu skupno. I doista, uzeti skupno, oni se nužno doimaju, barem na prvi pogled, kao nekoherentni skup pritužbi oko nepovezanih pitanja.

Pokušajmo uzeti raznorodne proteste i zahtjeve protiv imperijalnog sistema danas kao novovjeku verziju *cahiers de doléances* (liste pritužbi) koje su bile sastavljane u Francuskoj u predvečerje Francuske re-

volucije. Godine 1788., suočen sa sve većom financijskom krizom, kralj Luj XIV. sazvao je za sljedeću godinu Staleški sabor, koji se nije sastao od 1614. Običaj je bio da na Staleškom saboru monarh nametne nove poreze u cilju prikupljanja sredstava, a u zamjenu bi uzimao u razmatranje pritužbe sudionika. Međutim, kralj nije očekivao toliko pritužbi. Do početka Staleškog sabora u Versaillesu u svibnju 1789. više od četrdeset tisuća *cahiers de doléances* sastavljeno je diljem zemlje. Te liste su sadržavale optužbe i zahtjeve koji su sezali od najlokalnijih problema do pitanja koja su se ticala najviših razina vlasti. Revolucionarne snage koje su u Francuskoj bile u uzletu usvojile su te zahtjeve kao dio svojih osnova i u konkretnim pritužbama iščitavali su zametak nove društvene moći. Drugim riječima, Abbé Sièyes i njegovi drugovi sazdali su na temelju tih *cahiers* figuru Trećeg staleža kao političkog subjekta sa snagom da sruši *ancien régime* i uzdigne građanstvo na vlast. Možda mi danas proteste protiv trenutnog oblika globalizacije možemo sagledati u istom svjetlu i iščitati u njima potencijalnu figuru novoga globalnog društva.

Valja primijetiti da je nekoherentnost današnjih pritužbi i zahtjeva drukčija od one u osamnaestostoljetnoj Francuskoj. Tisuće *cahiers de doléances* bile su krajnje raznolike, ali iza njih su se, moglo bi se reći, nalazile koherentne, uređene liste Diderotove i D'Alembertove *Enciklopedije*, koja im je davala duboku, prosvijetljenu logičku strukturu. Iza današnjih protesta nema enciklopedijske racionalnosti. Današnje liste pritužbi prije su nalik babilonskoj knjižnici Jorgea Luisa Borgesa – kaotična, bizarna, beskonačna zbirka svezaka o svemu na svijetu. Ako danas uopće postoji neka koherentnost, ona tek dolazi naknadno, sa subjektivnog stajališta samih demonstranata. Prije ili kasnije seizmička podrhtavanja svakog protesta – možda – odjeknu među ostalima, a ostali će mu onda koordinirano dati snagu, stvarajući potres mnoštva.

Unatoč raznorodnosti pritužbi, na kraju ćemo ipak moći raspoznati tri zajedničke točke koje se stalno vraćaju kao preduvjeti za svaki projekt stvaranja novog, demokratskog svijeta: kritika postojećih oblika zastupanja, protest protiv siromaštva i protivljenje ratu. Sada, međutim, imajmo strpljenja. Opustimo se i osluhnimo žamor nekih od tih pritužbi protiv suvremenoga globalnog sistema. Naša lista ne pretendira biti sveobuhvatna i parcijalnost njenih odabira nedvojbeno će otkriti neke od naših slijepih točki, ali ona će nam svejedno dati neki osjećaj raspona i dubine današnjih pritužbi.⁵⁷

Pritužbe oko zastupanja

Većina današnjih protesta usmjerena je, barem dijelom, na nedostatak zastupanja. Iako će naš fokus biti na globalnom sistemu, moramo prvo nakratko baciti pogled na lokalne i nacionalne institucije zastupanja, jer globalna razina izravno počiva na njima. Danas doista možemo čuti stalne i sveprisutne pritužbe na unutarnje institucionalne sisteme zastupanja u svakoj naciji svijeta. Lažno i nesrazmjerno zastupanje u lokalnim i nacionalnim izbornim sistemima dugo je bilo predmetom nezadovoljstva. Glasanje se često ne čini kao nešto više od obične obaveze da se izabere neki neželjeni kandidat, manje od dvaju zala, da nas krivo zastupa na dvije ili četiri ili šest godina. Niske razine odaziva glasača svakako potkopavaju zastupničku legitimaciju izbora – oni koji ne glasaju iskazuju tihi protest protiv sistema. Predsjednički izbori u SAD-u godine 2000., koji su presuđeni kontroverznim prebrojavanjem glasova i intervencijom Vrhovnog suda, samo su najvidljiviji primjer krize zastupanja kroz izborne institucije.⁵⁸ Čak i Sjedinjene Američke Države, nacija koja tvrdi da je jamac demokracije u čitavom svijetu, čine takvu farsu od zastupanja. A ni druge nacije nemaju izborni sistem u kojemu je bitno više ili bitno manje zastupanja.

Mnogi od neizbornih oblika zastupanja na lokalnoj i nacionalnoj razini imaju još manje legitimacije. Moglo bi se, primjerice, reći da premda nisu izabrane, velike korporacije zastupaju nacionalne interese – “Ono što je dobro za General Motors”, kažu, “dobro je za Ameriku”. I doista, “korporativna neodgovornost”, to jest izostanak javne odgovornosti ili zastupanja, zajednički je refren brojnih protesta. Najviše što se može reći za korporativno zastupanje jest da mi glasamo našim novčanicima, birajući da podržavamo jednu korporaciju namjesto druge konzumiranjem njenih dobara. Odnosno, u daleko ograničenijem dosegu, možemo reći da korporacije zastupaju dioničare. Međutim, malo nas ima kupovnu moć ili dioničke portofelje da bismo mogli tvrditi kako imamo značajnu povezanost ili kontrolu. Zapravo, takva shvaćanja korporativnog zastupanja nemaju čvrsto uporište, jer se ono oslanja na mudrost zastupnika bez značajnog doprinosa zastupanih. U konačnici, takvo polaganje prava na zastupanje podjednako je uvredljivo kao stara koncepcija da feudalni gospodar zastupa seljake na njegovu dobru ili robovlasnik robove.⁵⁹

Sve te pritužbe oko neuspjeha zastupanja na lokalnoj i nacionalnoj razini geometrijski se povećavaju u procesu globalizacije. Mehanizmi

povezanosti i instruiranja u novim domenama globalizacije daleko su tanašniji čak i od onih u starom patrijarhalnom modelu zastupanja. Jedna od posljedica trenutnog oblika globalizacije je ta da nacionalna rukovodstva, kako izabrana tako i neizabrana, dobivaju sve više moći nad stanovništvom izvan njihovih vlastitih nacionalnih država. Primjerice, u mnogo pogleda predsjednik i vojska SAD-a raspolažu silom koja tvrdi da zastupa čitavo čovječanstvo. Kakvo je to zastupanje? Ako je povezanost američkih glasača s tim vodstvom mala, onda je ona ostatka čovječanstva beskonačno mala. Protesti protiv Sjedinjenih Američkih Država diljem svijeta često nisu toliko izrazi antiamerikanizma koliko su pritužbe protiv tog nedostatka zastupanja. Povezanost globalnog stanovništva s dominantnim korporacijama i kontrola nad njima, dakako, još je upitnija.

Mogli bismo pomisliti da nedostatak zastupanja prouzročen preuzetom moći nacionalnih ekonomskih i političkih institucija na globalnu razinu nadoknađuju ili barem ublažavaju internacionalne i nadnacionalne institucije. Međutim, takve institucije samo potvrđuju dubinu krize zastupanja. Primjerice, moglo bi se reći da Svjetska banka i MMF, koje su proteklih desetljeća postale predmetom sve većih, bučnijih protesta, zastupaju interese čitave globalne ekonomije, pri čemu su ujedno njihovi programi zajmova i postupci za stabilizaciju valuta specifično zamišljeni kao zastupanje interesa nacija ili regija primatelja pomoći, ali to je gotovo isključivo ono što smo ranije nazvali patrijarhalnim oblikom zastupanja, uz minimalni upliv ili kontrolu nacije ili regije koja je u pitanju. Ustvari, zajednička je praksa i MMF-a i Svjetske banke da primateljima zajmova ili pomoći nameću uvjete koji im diktiraju ekonomske i političke strategije, smanjujući njihovu nacionalnu suverenost.⁶⁰ Svjetskom bankom i MMF-om, netko bi mogao odgovoriti, upravljaju njihove zemlje članice, ali to se upravljanje, valja imati na umu, kao što smo vidjeli u 2. dijelu, temelji na glasačkom pravu koje je srazmjerno financijskim doprinosima, što daje nesrazmjernu moć Sjedinjenim Američkim Državama i drugim dominantnim zemljama. Nesrazmjerna glasačka snaga različitih članica MMF-a i Svjetske banke time samo reproducira nezastupničku kontrolu koju dominante zemlje provode u globalnom sistemu.

Institucija koja u najvišoj mjeri zastupa među postojećim primarnim globalnim institucijama su neprijeporno Ujedinjeni narodi, koji do sada zapravo nisu ni bili predmetom velikih društvenih protesta, ali čak bismo tu mogli prepoznati radikalnu krizu zastupanja. Prije

svega, Opća skupština, najdemokratskiji forum Ujedinjenih naroda, može biti zastupnička onoliko koliko su to njene nacije članice. Drugim riječima, nedostatak demokracije koji prepoznajemo na nacionalnoj razini prenosi se u punoj mjeri na Opću skupštinu. Predstavnik u Općoj skupštini UN-a ne može biti u većoj mjeri zastupnik stanovništva države no što je to političar koji ga je postavio – zapravo, nužno je to u manjoj mjeri. Zastupanje se smanjuje sa svakim stupnjem razdvajanja. Nadalje, zastupanje u Općoj skupštini dramatično je nesrazmjerno u pogledu globalne populacije, jer svaka nacija ima jednak glas u skupštini bez obzira na populaciju. Kao drugo, ograničeno zastupanje Opće skupštine još je dodatno ograničeno moćima Vijeća sigurnosti. Vijeće sigurnosti niti ne pretendira da bude zastupničko, jer uz rotirajuće članstvo čine ga pet stalnih članica koje jedine imaju moć veta nad rezolucijama: Kina, Francuska, Rusija, Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države. Potezi Vijeća sigurnosti, pogotovo veto koji koriste njene stalne članice, mogu efektivno poništiti globalno zastupanje (ograničeno već kakvo jest) Opće skupštine.

Nije iznenađenje (niti neopravdano) da toliko ljudi danas protestiraju protiv nedostatka zastupanja ne samo u nacionalnim vladama i u nacionalnim medijima, već i s još više razloga protiv nedostatka zastupanja na globalnoj razini. Ti protesti naglašavaju ne samo krizu demokratskog zastupanja nego i korupciju našeg političkog vokabulara. U njihovim pritužbama možemo prepoznati barem tri fundamentalna načela modernog konstitucionalizma koji su izgleda ispražnjeni od prijašnjeg značenja: nema moći bez zastupanja, dioba vlasti i sloboda izražavanja. Madisonovi argumenti, prema kojima je zastupanje ključ za razbijanje bilo kakve monarhije vlasti, sada se čine kao puke mistifikacije; Montesquieu, koji je zagovarao radikalnu podjelu ustavnih vlasti, sada je ušutkan jedinstvom sistema; a džefersonovsku slobodu izražavanja monopolizirali su korporativni mediji. Politički leksik modernog liberalizma je hladna, beskrvna lešina. Liberalizam nikad nije zapravo ni tvrdio da zastupa cjelokupnost društva – siromašne, žene, rasne manjine – dok je ostatak podređene većine uvijek isključivao iz vlasti eksplicitnim ili implicitnim ustavnim mehanizmima. Danas liberalizam ne teži niti tome da adekvatno zastupa elite. U eri globalizacije postaje sve jasnije da je povijesni trenutak liberalizma prošao.

Pritužbe oko pravâ i pravde

Prava i pravdu tradicionalno su jamčili nacionalni ustavi i stoga su protesti bili artikulirani u okviru “građanskih prava” i upućeni nacionalnim vlastima. Značajne pritužbe u okviru građanskih prava nastavljaju se iznositi i danas, pogotovo među manjinskim skupinama u dominantnim zemljama, kao što su borbe za očuvanje pozitivne diskriminacije za žene i osobe drugih rasa u Sjedinjenim Američkim Državama, za prava muslimana u Francuskoj i za domorodačko stanovništvo u Kanadi i Australiji. Sve više, pogotovo u podređenim zemljama, gdje nacionalna država nije sposobna zajamčiti prava, prosvjednici apeliraju izravno na internacionalne i globalne institucije moći, prebacujući diskusiju s “građanskih prava” na “ljudska prava”. Danas diljem svijeta NVO-i za zaštitu ljudskih prava iznose pritužbe na nepravde počinjene ženama, rasnim manjinama, domorodačkim stanovništvima, radništvu, ribarima, poljodjelicima i drugim potčinjenim skupinama. Posebno je dojmljivo kako su feministički pokreti proteklih dvadeset godina, najprije u podređenim zemljama, a zatim u dominantnima, transformirali svoje organizacije u NVO-e te ženska prava formulirali kao ljudska prava.⁶¹

Obećanje ljudskih prava znači da su prava zajamčena univerzalno, uz moć za suočavanje s nepravdama nacionalnih pravnih sistema i za ispravljanje njihovih nedostataka. Kada su nacionalne vlasti nacističke Njemačke, da navedemo klasični, drastični primjer, provodile svoj projekt istrebljenja Židova, univerzalna perspektiva ljudskih prava nalagala je neposlus i suprotstavljanje nacionalnim pravnim normama i vlastima. Slične argumente iznosili su aktivisti koji su se zalagali za europsku i američku vojnu intervenciju u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi u 1990-ima. I u manje dramatičnim slučajevima ljudska prava se prizivaju da bi se zaštitilo one koje nacionalni sistem jednostavno ne može ili neće zaštititi. Konačno, ljudska prava također trebaju zaštititi one kojima je uskraćena zaštita pod nacionalnim pravnim sistemom, kao što su izbjeglice. Ljudska prava su u svom temelju, u tom smislu, prava da se imaju prava, kako unutar tako i izvan nacionalnih područja nadležnosti.⁶²

Među najjače primjere uspješne kampanje za pravdu i ljudska prava ubraja se Madres de Plaza de Mayo, pokret majki “iščezlih” tijekom diktature u Argentini, koji se od sredine 1970-ih svaki četvrtak okuplja na Plaza de Mayo, trgu ispred predsjedničke palače. Majke nose bijele

marame preko glave, nose fotografije nestalih i zahtijevaju da saznaju što se dogodilo njihovim sinovima i kćerima. Njihov zahtjev počeo je kao apel vladi unutar nacionalnog konteksta, ali brzo se preobrazio u internacionalno pitanje ljudskih prava, uz sjevernoameričko i europsko sudjelovanje. Njihova borba je postala simbolom općeg poziva za pravdom protiv zločina i zloupotrebe moći.⁶³

Međutim, primarna frustracija za mnoge koji se zalažu za ljudska prava proizlazi iz toga da ne postoji internacionalna struktura koja bi prisilila na njihovo poštivanje. Primarna moć ljudskih prava je moralno uvjeravanje. NVO-i i aktivisti za ljudska prava svakako mogu ostvariti značajne rezultate lobiranjem nacionalnih vlada, u čemu ih financijski podupiru internacionalne fondacije, podržavaju političkim pritiskom dominantne nacionalne države, a potiče internacionalna medijska pažnja, ali ljudska prava ostaju puki retorički instrument namjesto da budu pravi pravni okvir. Paradoksalno, prisila na poštivanje ljudskih prava do sada se u najvidljivijim slučajevima oslanjala na moć dominantnih nacionalnih sila, kao što je slučaj, primjerice, s NATO-ovom vojnom intervencijom na Kosovu 1999. Jedna nacija može biti spremna narušiti suverenost druge u ime ljudskih prava, ali će istodobno inzistirati na načelu nacionalne suverenosti – pogotovo vlastite! Univerzalna primjenjivost ljudskih prava sigurno nije ostvariva dokle god ne postoji pravna institucionalna struktura, već ona ovisi o dominantnim nacionalnim državama.

Formirane su, doduše, neke institucije koje teže ili se pozivaju na okvir za pravdu s onu stranu nacionalnih pravnih struktura. Prvu razinu pravnih institucija s onu stranu nacionalnih pravnih struktura čine razni odbori za istinu koji su uspostavljeni po završetku građanskih ratova ili sukoba, poput onih u Južnoj Africi, Gvatemali, Čileu i Argentini. Ti odbori za istinu nacionalne su institucije, ali one su nužno iznad nacionalnih pravnih struktura jer se velikim dijelom bave zločinima samog državnog režima. Međutim, mnogi od tih odbora za istinu ograničavaju se na otkrivanje činjenica prošlosti, a ne traže kažnjavanje krivnje i često jamče imunitet za one koji svjedoče. Iz njih proizašle nacionalne diskusije u nekim slučajevima revidiraju povijest i ispravljaju ravnotežu političkih snaga, ali u drugim one samo služe kao neka vrsta nacionalne terapije ili govornog lijeka koji nedaće gura u prošlost i ponovo uspostavlja tradicionalni poredak. U svakom slučaju, u okviru naše rasprave ovdje takvi odbori za istinu ne tvore zbiljske institucije pravde.

Međunarodni tribunali uspostavljeni nakon nacionalnih sukoba u cilju sudskog progona ratnih zločina i zločina protiv čovječanstva čine drugu razinu pravnih institucija s onu stranu nacionalnih pravnih struktura. Nirnberški sud koji je sudio vođama nacističkog režima postavio je presedan i u 1990-ima međunarodni sudovi za zločine uspostavljeni su u cilju sudskog progona ratnih zločina u Ruandi i Jugoslaviji. Ti sudovi, jasno, imaju vrlo ograničene ovlasti – oni samo uzimaju u obzir najstrašnije zločine počinjene u određenoj zemlji u određenom razdoblju, ali ipak čine stvarni institucionalizirani sistem pravde s onu stranu nacionalne razine. O njima možemo misliti kao o prvim institucijama globalnog sistema pravde, iako takvi tribunali prečesto funkcioniraju samo kao smokvin list da bi se prikrile aktivnosti pobjednika.

Treća i općenitija razina su eksperimenti sa stalnim međunarodnim sudovima za zločine. Međunarodni sud pravde, primjerice, uspostavljen je prema Povelji UN-a 1945. da bi arbitrirao u sporovima između nacionalnih država. Međutim, izvršne moći Međunarodnog suda pravde bile su krajnje slabe. Sudjelovanje nacionalne države u bilo kojem postupku bilo je dobrovoljno, a presude su imale malo težine. Godine 1986. Međunarodni sud pravde presudio je, primjerice, protiv Sjedinjenih Američkih Država zbog šteta koje su prouzročila vojna djelovanja u Nikaragvi uz financijsku podršku SAD-a, no Sjedinjene Američke Države naprosto su odbile povinovati se odluci i sud je bio bespomoćan. Godine 2002. uspostavljena je daleko moćnija institucija, trajni Međunarodni kazneni sud. Sve zemlje koje su ratificirale statut suda podložne su njegovim presudama. Međunarodni kazneni sud, za razliku od sudova za ratne zločine u Ruandi i Jugoslaviji, nema prvenstvo nad nacionalnim sudovima, već samo razmatra zločine koji izlaze izvan nacionalne nadležnosti. Unatoč takvim ograničenjima, Međunarodni kazneni sud više nego bilo koja druga postojeća institucija ukazuje na mogućnost globalnog sistema pravde koji služi jednakoj zaštiti prava svijetu.

Međutim, čim izustimo takvu nadom ispunjenu rečenicu, odmah nas na zemlju spusti činjenica da su Sjedinjene Američke Države odbile ratificirati statut Međunarodnog kaznenog suda (odnosno, Sjedinjene Američke Države su se zapravo “ispisale” iz povelje), jer odbijaju da njihovi građani, pogotovo njihovi vojnici i političari, budu podložni presudama suda.⁶⁴ Još jednom smo suočeni s činjenicom koja podriva sve pokušaje da se institucionalno uspostavi nadnacionalni ili globalni

sistem pravde: najmoćnije nacionalne države stalno pridržavaju moć da ospore pravni učinak. Ako zapravo najmoćnija nacija ili nacije mogu biti izuzete, onda odjednom aspiracije prema univerzalnoj pravdi i univerzalnim pravima padaju natrag na nešto što je nalik vladavini jakih nad slabima.

Ne trebamo, dakle, imati iluzije o djelotvornosti tih odbora za istinu, tribunala i sudova ili o pravdi koju možemo očekivati od njih. Ponekad nam oni ostavljaju gorki okus “pravde” koju nameću pobjednici, a ponekad funkcioniraju u cilju neutralizacije i umirenja sukoba namjesto da zavode pravdu. Pretenzija na pravdu prečesto služi kao puka krinka za makinacije moći.

Konačno, trebamo prepoznati da nepravde koje su predmetom tolikih negodovanja ukazuju ne samo na nedostatak internacionalnih pravnih struktura koje jamče prava već, i fundamentalnije, na pojavljivanje globalnih pravnih struktura koje djeluju protiv takvih prava. Mnogi su stručnjaci krenuli raspravljati o novom obliku *imperijalnog prava* koji je nastao nakon kraja Hladnog rata. S jedne strane, zakoni SAD-a stekli su tako snažnu hegemoniju da su mogli značajno utjecati na zakonodavstvo svih drugih zemalja i transformirati pravne strukture i kodifikacije, pogotovo u pogledu zakona o vlasništvu. S druge strane, nastale su i nove globalne imperijalne pravne strukture čiju nadležnost jamči vojna moć SAD-a, koje su djelomično izgradili, primjerice, procesi *lex mercatoria* koje smo analizirali ranije. Imperijalno pravo, prema tim pravnim stručnjacima, sredstvo je grabežljive kapitalističke globalizacije, koja primarno služi interesima multinacionalnih korporacija i dominantnih kapitalističkih zemalja. “Ironično,” bilježi jedan stručnjak, “unatoč apsolutnom nedostatku demokratske legitimacije za nj, imperijalno pravo nameće kao prirodnu nužnost, posredstvom diskurzivnih praksi marketinškog naziva ‘demokracija i vladavina prava’, reaktivnu pravnu filozofiju koja prohibira preraspodjelu bogatstva temeljem socijalne solidarnosti.”⁶⁵ U skorije vrijeme neokonzervativna teorija i praksa imperijalnog prava premjestila je težište s fokusa na trgovačkom pravu i međunarodnom poslovanju na pitanja vojnih intervencija, promjene režima i izgradnje nacije – s neoliberalne globalizacije na oružanu globalizaciju. Kako je imperijalno ustrojstvo sve više utemeljeno na “pravu inovacije”, a ljudska se prava nameću vojno, funkcija imperijalnih sudova postaje sve nejasnija.⁶⁶ U svakom slučaju, jasno je da imperijalni pravni okviri i strukture ne teže služiti promoviranju prava i pravde za koje se zalažu protesti, već naprotiv postavljaju dodatne zapreke pred njih.

Ekonomске pritužbe

Ekonomski protesti možda su najglasniji i najočitiiji. Mnoge pritužbe koje se iznose protiv suvremenoga globalnog sistema – na masovnim demonstracijama, ali isto tako na sastancima religijskih skupina, nevladinih organizacija i agencija UN-a – temelje se na prostoj činjenici da toliko ljudi u svijetu živi u krajnjem siromaštvu, mnogi na rubu umiranja od gladi. Brojke su uistinu zapanjujuće. Svjetska banka izvještava da gotovo pola ljudi na svijetu žive s ispod dva dolara na dan, a jedna petina s manje od jednog dolara na dan.⁶⁷ Takve brojke samo su vrlo djelomičan, neizravan indikator stanja siromaštva – stvarna bijeda je biopolitička činjenica koja ovisi o svim aspektima života i ne može se mjeriti u dolarima. Monetarna mjerenja ipak mogu poslužiti kao prva približna indikacija. Nedostatak resursa sa sobom, naravno, donosi nedostatak dostupnosti zdravstvene skrbi i obrazovanja. Takvo je siromaštvo razorno – ako ne predstavlja prijetnju po život, ono dokida izgled za političku i društvenu participaciju. Jedino najveći cinici mogu zatvarati oči pred stanjem siromašnih iskazima da je to njihova greška ili filozofskom racionalizacijom s kršćanskim prizvukom da će siromašni uvijek biti s nama. Glad i siromaštvo uvijek su bili i danas su još uvijek najveće nepravde na svijetu.

Jednom kada smo prepoznali razmjere siromaštva u svijetu danas, moramo također prepoznati njegovu nejednaku geografsku raspoređenost. U svakoj nacionalnoj državi siromaštvo je nejednako raspoređeno po liniji rase, etničke pripadnosti i roda. U mnogim zemljama diljem svijeta, primjerice, postoje znatno veće stope siromaštva među ženama nego muškarcima, a mnoge etničke manjine, kao što su urođenička stanovništva diljem Amerika, imaju značajno veće stope siromaštva. Lokalna i nacionalna odstupanja u stopi siromaštva, međutim, zasjenjena su nejednakostima u bogatstvu i siromaštvu na globalnoj razini. Južna Azija i subsaharska Afrika čine oko 70 posto globalnog stanovništva koje živi na manje od dolara dnevno, što je skok sa 60 posto od deset godina ranije. Prosječan prihod u 20 najbogatijih zemalja trideset i sedam puta je veći od prosjeka 20 najsiromašnijih – jaz koji se udvostručio tijekom proteklih četrdeset godina.⁶⁸ Čak kada se te brojke usklade s indeksom kupovne moći – budući da su neki temeljni proizvodi skuplji u bogatim zemljama nego u siromašnima – jaz je zastrašujuć. Izgradnja globalnog tržišta i globalna integracija nacionalnih ekonomija nije nas okupila, već nas je udaljila povećavši nedaće siromašnih.

Postoje diljem svijeta milijuni pojedinačnih iskaza negodovanja nad siromaštvom i velikodušnosti prema siromašnima, često kroz hrabra djela dobrotvorstva i samopožrtvovnosti. Neprofitne i vjerske dobrotvorne organizacije pružaju ogromnu pomoć ljudima u nevolji, ali one ne mogu promijeniti sistem koji producira i reproducira siromaštvo. Impresivno je ustvari koliko ljudi koji započnu s volonterskim dobrotvornim radom prijeđe na aktivizam i protest protiv ekonomskog sistema.

Neki protesti protiv sistematske reprodukcije siromaštva, kao što je Međunarodni jubileumski pokret za ekonomsku i socijalnu pravdu, usredotočeni su na činjenicu da obaveze od inozemnog zaduživanja služe kao mehanizam koji siromašne države drži u siromaštvu i njihovo stanovništvo u gladi.⁶⁹ Jasno je da najsiromašnije zemlje, bez obzira na to kakve ekonomske politike donosile, ne mogu otplatiti svoj trenutni inozemni dug ili čak držati korak s otplatom kamata, što samo perpetuiraju njihovu nerazrješivu zarobljenost u ciklus bijede. K tome, mnogi tvrde da su ti dugovi izvorno otvoreni dvojbenim ili nelegitimnim sredstvima. Uvijek je to ista priča: dug služi kao pravni mehanizam porobljavanja.⁷⁰ Uz razliku da se logika tog vezivanja ne primjenjuje tek na pojedinačnog radnika u dužništvu ili čak na pojedinačnu rasnu grupaciju ili urođeničko stanovništvo (gdje pretpostavka civilizirajućeg poslanja služi kao temelj za zaduživanje), već na čitave nacije.

Općenitije gledano, brojne ekonomske pritužbe protiv globalnog sistema temelje se na pretpostavci da nejednakosti i nepravde globalne ekonomije prvenstveno proizlaze iz činjenice da su političke snage sve manje sposobne regulirati ekonomsku aktivnost. Argument pritom glasi da globalni kapital, jer njegovo kolanje i domet sežu daleko preko granica nacionalnog prostora, države u stvarnosti ne mogu kontrolirati. Mnogobrojni sindikati, pogotovo u dominantnim zemljama, protestiraju protiv činjenice da sama prijetnja mobilnosti kapitala – prijetnja, primjerice, preseljenja proizvodnje i radnih mjesta u drugu zemlju gdje su državne regulacije i/ili cijena rada niže ili povoljnije, može uvjeriti države da odbace ili ublaže svoje regulatorne ovlasti. Države pokorno slušaju ili čak anticipiraju potrebe kapitala u strahu da će postati podređene u globalnom ekonomskom sistemu. To stvara svojevrsnu utrku do iscrpljenja među nacionalnim državama u kojima interesi radništva i društva padaju u drugi plan naspram interesa kapitala. Neoliberalizam je općenito ime koje se daje tom obliku državne ekonomske politike. Neoliberalizam, kao što smo ustvrdili u 2. dijelu, nije

zapravo režim nereguliranog kapitala, već oblik državne regulacije koji najbolje posreduje globalna kolanja i profit kapitala. Ponovimo: u doba neoliberalizma možda je korisno misliti o državi kao izvršnom odboru zaduženom da zajamči dugoročni boljitak kolektivnog kapitala. Fundamentalni zadatak neoliberalne države, iz te perspektive, kao i svih oblika kapitalističke države, jest regulirati kapitalistički razvoj u interesu samoga globalnog kapitala.

Jedan od središnjih stupova neoliberalnih politika jest privatizacija, koju ako već ne prigrlje države same često diktiraju nadnacionalne ekonomske organizacije, kao što je MMF. U nekim razdobljima povijesti privatizacija je postajala nekom vrstom velikog banketa, kakvom je bila nakon dugog razdoblja Francuske revolucije, između vladavine Luja Filipa i Luja Bonaparteja ili nakon krize socijalne države u Europi u 1970-ima ili opet nakon pada Berlinskog zida, kada su stari državni aparatčiki sovjetskog bloka ponovo došli na svijet kao kapitalistički oligarsi. Danas privatizacija često uključuje prodaju državnih poduzeća i industrija u privatne ruke, ali također širenje same domene vlasništva. Ranije smo vidjeli kako tradicionalna znanja, sjeme, pa čak i genetski materijal sve više postaju predmetom vlasništva. Drugim riječima, ne samo pruge, elektroprivrede i zatvori, već sve običnije domene života postaju privatne i isključive. Primjerice, kada aktivisti pokreta protiv bezemljaštva u Brazilu, Movimento Sem Terra, napadaju i uništavaju polja soje gdje korporacija Monsanto eksperimentira s genetski modificiranim sjemenom koje može patentirati, njihovo neslaganje je djelomično usmjereno protiv takvog procesa privatizacije.

Neoliberalne politike koje ograničavaju političku i socijalnu regulaciju ekonomije posebno su vidljive kad se radi o tržištima i financijama. Kako tržišta postaju sve više globalna, a neoliberalne politike reduciraju političku regulaciju, moć financija postaje sve jača.⁷¹ Došlo je posebno do ogromnog širenja uloge derivata, to jest financijskih instrumenata čija je vrijednost derivirana iz cijene neke imovine, kao što je neka roba ili valuta. Ulaganje u derivat tako ne uključuje kupovanje žitarice, već klađenje na porast ili pad cijene žitarice. Apstrakcija je ključna za derivate i financijska tržišta općenito. Dapače, od 1970-ih derivati su se krenuli bazirati na kvantitetama koje su sve apstrahirane od pojedinačnih oblika ekonomske proizvodnje – kvantitetama kao što su kamatne stope, dionički indeksi ili čak vremenski uvjeti.⁷² Zbog te apstrakcije vrlo mali broj ključnih igrača, kraljeva financija, mogu imati enormni utjecaj nad golemim tržištima te time čine ta tržišta podlo-

žnija krizama i katastrofalnim promjenama. Na tako visokoj razini apstrakcije sve se promjene mogu umnogostučiti tako da dašak povjetarca može izazvati uragan, bacajući poduzeća u bankrot i urušavajući valute. Pogotovo u podređenim zemljama politička vodstva raspolažu s malo sredstava za reguliranje nacionalne ekonomije u srazu s tim kolosalnim snagama globalnih financija. Kada demonstranti rogobore protiv neoliberalizma i financija njihovo se neslaganje ukratko odnosi na tendenciju financija da se koncentriraju u rukama nekolicine, imaju kontrolu nad nacionalnim i globalnim tržištima i destabiliziraju sve ekonomske sisteme u kojima operiraju.

Valja primijetiti da financijski kapital ima i drugo lice, zajedničko lice koje ukazuje prema budućnosti. Financije nisu, kao što neki tvrde, ništa manje produktivne od ostalih oblika kapitala. Poput ostalih oblika, one su naprosto akumulirani rad koji se može predstaviti u novcu. Ono što razlikuje financije jest, prvo, njihova visoka razina apstraktnosti koja im omogućava da, posredstvom novca, predstavljaju ogromne domene rada i, drugo, njihova usmjerenost na budućnost. Drugim riječima, financijski kapital teži funkcionirati kao opće zastupanje naših zajedničkih budućih proizvodnih kapaciteta. Svi čudni trikovi koji se koriste na financijskim tržištima – kao što su, u pogledu tehnologije, korištenje razlike među vremenskim zonama kao sredstvo spekuliranja između različitih tržišta dionica ili, u pogledu supstance, ulaganje mirovinskih fondova u tržišta dionica i riskiranje radničkih životnih ušteđevina, ili, napokon, u pogledu menadžerstva, davanje velikih dioničkih opcija izvršnim direktorima i menadžerima – sve su to mehanizmi koji financijama daju moć da raspolažu ili oblikuju nove forme rada i njihove buduće produktivnosti.⁷³ Budući da je financijski kapital orijentiran prema budućnosti i zastupa tako goleme domene rada, možda možemo u njemu, paradoksalno, nazreti novonastajuću figuru mnoštva, premda u izokrenutom, iskrivljenom obliku. U financijama proturječje između sve obuhvatnijeg postajanja zajedničkom naše buduće produktivnosti i sve manjih elita koje ih kontroliraju postaje radikalno. Takozvani komunizam kapitala, to jest njegov poriv prema sve obuhvatnijem podruštvljenju rada dvoznačno ukazuje prema komunizmu mnoštva.

Biopolitičke pritužbe

Osjećali smo se nelagodno zbog toga što smo slijed pritužbi dosad razvrstavali prema konvencionalnim kategorijama politike, prava, pravde i ekonomije, jer su se paralelno s procesom globalizacije tijekom posljednjih desetljeća podjele među tim područjima života i moći postupno razgradile, tako da su ekonomska pitanja postala neposredno politička i obratno. Sada listi pridodajemo kategoriju biopolitičkoga ne kao puki dodatak u koji je svrstano sve ono što smo izostavili – jer smo ga smatrali naprosto društvenim ili naprosto kulturnim, već kao fundamentalnu kategoriju koja pokazuje kako su sve druge međusobno isprepletene. Tu je na djelu svojevrsan vrtlog koji usisava sav zajednički život u čvrsti stisak izrabljivanja.

Ekologija je jedno od područja gdje su temeljna pitanja života jasno neposredno politička, kulturna, pravna i ekonomska. Zapravo, ekološke pritužbe možda su bile prve koje su prepoznate kao nužno globalne u razmjerima. Nema načina da jedna zemlja zaustavi zagađenje zraka, zagađenje vode ili radioaktivno zagađenje koje se dogodilo u nekoj drugoj zemlji da ne prodre preko njenih granica. Svi mi živimo na planetu i s planetom, koji je jedna zajednička, međupovezana cjelina. Flota Greenpeaceovih brodova koji krstare oceanima svijeta možda je najbolji simbol činjenice da su ekološki protesti podjednako globalni kao što su globalni i ekološki problemi. Feminističke borbe, antirasističke borbe i borbe domorodačkih stanovništava također su biopolitičke u smislu da se izravno tiču pravnih, kulturnih, političkih i ekonomskih pitanja, dapače svih aspekata života. Možemo UN-ovu Svjetsku konferenciju o ženama u Pekingu 1995. i UN-ovu Svjetsku konferenciju protiv rasizma 2001. vidjeti kao velike sinteze biopolitičkih pritužbi protiv trenutnoga globalnog sistema.

Vrlo specifičan primjer biopolitičkog neslaganja je Pokret za spas Narmade (Narmada Bachao Andolan) koji od 1980-ih protestira protiv izgradnje ogromne brane Sardar Sarovar preko rijeke Narmade u Indiji.⁷⁴ Budući da je projekt izgradnje brane bio prvotno djelomično financiran zajmom Svjetske banke – Svjetska banka zapravo potiče vlade da uzimaju zajmove za gradnju takvih velikih brana – protesti su bili usmjereni protiv Svjetske banke podjednako kao i protiv indijske vlade. Jedna od pritužbi demonstranata odnosila se na jednostavnu činjenicu da ih se iseljava s njihove zemlje. Velike brane iseljavaju svaka na desetke, ponekad stotine tisuća stanovnika, najčešće uz malu ili nika-

kvu nadoknadu. Najdramatičnije konfrontacije pokreta Narmada uključivale su demonstrante koji su odbijali napustiti svoja sela, zaključujući se da će se podaviti u nadirućoj vodi ako se krene puniti rezervoar. Pritužbe su također ekološke i ekonomske. Brana, optužuju prosvjednici, ugrožava riblje vrste blokiranjem njihove rute mriješćenja i remeti tradicionalne prakse obrađivanja tla promjenom prirodnog toka rijeke. Takve pritužbe mogu zazvučati kao apsolutne osude sve tehnologije koja remeti prirodni poredak – i neki protesti doista iskazuju svoje pritužbe u tim terminima, ali stvarno pitanje je pitanje korištenja i kontrole tehnologije. Brane svakako mogu donijeti društvene koristi, kao što su struja, pitka voda, navodnjavanje i zaštita od poplava. Međutim, u mnogim slučajevima, a to je fundamentalno pitanje u protestima oko Narmade, siromašni moraju snositi većinu društvene cijene brane, dok primarno profitiraju bogati. Drugim riječima, brana funkcionira kao moćno sredstvo privatizacije, prenošenja zajedničkog bogatstva rijeke i zemlje u privatne ruke, primjerice ruke poljoprivredne korporacije koja posjeduje zemlju i uzgaja usjeve koji dobivaju navodnjavanje. Drugim riječima, to nije protest protiv tehnologije, već protiv političkih sila koje bez zastupanja onih koji su primarno pogođeni odlučuju privatizirati zajedničko, bogateći nekolicinu i povećavajući bijedu mnogih.

Drugi tip biopolitičke borbe uključuje kontrolu nad znanjima. Znanstveno znanje postalo je u tolikoj mjeri dijelom ekonomske proizvodnje da se dominantna ekonomska paradigma prebacila s proizvodnje materijalnih dobara na proizvodnju samog života. Kada znanje postane do te mjere poistovječeno s proizvodnjom, nimalo ne iznenađuje da će ekonomske sile staviti svoje ime na znanja i podvrgnuti proizvodnju znanja pravilima profita. Kao što smo vidjeli u prethodnom dijelu knjige, sjeme, tradicionalna znanja, genetski materijal, pa čak i oblici života sve više postaju privatnim vlasništvom primjenom patenata. To je ekonomsko pitanje prvo u smislu da ono dodjeljuje pravo na profit i bogatstvo te, drugo, u smislu da često ograničava slobodno korištenje i razmjenu koji su nužni za razvoj i inovaciju. Međutim, to je očito također političko pitanje i pitanje pravde, djelomično jer se vlasništvo nad tim znanjima sistematično koncentrira u bogatim zemljama sjeverne hemisfere, uz isključivanje globalnog Juga. Negodovanja protiv farmaceutskih korporacija, koje su tužile južnoafričku vladu ne bi li spriječile uvoz jeftinih kopija njihovih patentiranih lijekova za AIDS, primjerice, fundamentalno su protiv privatne kontrole nad zna-

njem kako proizvesti lijekove. U ovom slučaju na djelu je krajnje proturječe između profita farmaceutskih korporacija i tisuća života koji bi se mogli spasiti dobiju li pristup jeftinim lijekovima.⁷⁵

Nakon 11. rujna 2001. i rata protiv terorizma koji je uslijedio svi protesti protiv globalnog sistema zasjenjeni su privremeno globalnim ratnim stanjem. Prvo, u mnogim zemljama postalo je gotovo nemoguće protestirati jer je u ime antiterorizma prisutnost policije na demonstracijama postala mnogo veća i brutalnija. Drugo, naspram patnji rata razne pritužbe činile su se kao da padaju u stražnji plan i gube od svoje urgentnosti. Zapravo, tijekom najintenzivnijih razdoblja borbi i bombaških napada, sve pritužbe preobrazile su se u jednu nadređenu, krajnju biopolitičku pritužbu, protiv uništavanja i smrti. Kao što smo već spomenuli, protesti protiv rata dosegli su vrhunac 15. veljače 2003. u masovnim koordiniranim demonstracijama u gradovima diljem svijeta. Druge pritužbe nisu nestale, i nužda će ih natjerati da se sve s vremenom vrate, ali sada je rat pridružen svakoj toj borbi kao zajednička, fundamentalna pritužba. Pritužba protiv rata zapravo teži postati suma svih pritužbi: primjerice, rat pogoršava globalno siromaštvo i nejednakost te prijeći moguća rješenja. Mir je zajednički zahtjev i nužni preduvjet za sve projekte koji se bave globalnim problemima.

Konačno, taj niz biopolitičkih pritužbi omogućuje nam da prepoznamo i zadremo u ontološke uvjete na kojima su one utemeljene, nešto poput onoga što Michel Foucault naziva kritičkim preispitivanjem naše sadašnjice i nas samih. "Kritičku ontologiju nas samih", piše Foucault, "valja shvatiti ne, nikako ne, kao teoriju, doktrinu, pa čak ni kao trajni korpus znanja", već kao "povijesnu analizu ograničenja koja su nam nametnuta i eksperimentiranje s mogućnošću da ih nadiđemo."⁷⁶ Pravni, ekonomski i politički protesti koje smo razmotrili odreda su postavljeni na tom ontološkom temelju, koji je ispresijecan snažnim i ogorčenim sukobima oko ciljeva koji prožimlju čitavu sferu života. Demokratski projekt živi u svakoj od tih pritužbi, a borbe su dijelom tkiva mnoštva. Svakako ostaje otvoreno pitanje hoće li nam razvoj toga biopolitičkog tkanja dopustiti da izgradimo mjesta oslobođenja ili će nas podvrgnuti novim oblicima ugnjetavanja i izrabljivanja. Ovdje se moramo opredijeliti, kao što su stari govorili, želimo li biti slobodni ljudi ili robovi, i upravo taj izbor nalazi se u temelju uspostavljanja demokracije danas. Spinoza bi bio sretan da vidi to pitanje postavljeno u tim okvirima, gdje problem demokracije prožimlje sav život, razum, strasti i samo postajanje božanskim čovječanstva.

OKUPLJANJE U SEATTLEU

Speakeasy Internet Cafe na Drugoj aveniji u Seattleu bilo je jedno od dogovorenih "okupljališta". Tijekom zadnjih tipično tmurnih dana u studenom 1999. afinitetne skupine aktivista okupile su se tu ne bi li izgradile velike kartonske lutke i isplanirale svoje protestne akcije. Neki aktivisti su došli izvan Sjedinjenih Američkih Država, mnogi iz drugih gradova na Zapadnoj obali, dok je većina bila iz Seattlea. Nastavnici u srednjim školama na svojim satovima usredotočili su se na globalna pitanja, sveučilišni studenti proučavali su globalnu trgovinsku razmjenu, crkvene skupine i politički aktivisti planirali su ulični teatar i održavali seminare o nenasilnim protestima, pravnici su organizirali timove promatrača i pravne pomoći u slučaju hapšenja: Seattle je bio spreman.⁷⁷ Nekoliko blokova dalje, delegati i čelnici 135 zemalja okupili su se radi sastanka na vrhu Svjetske trgovinske organizacije (WTO) kako bi raspravljali o agrarnim poticajima, izvozu roba ispod cijene (poznatom kao "damping") i drugim pitanjima trgovine. Međutim, u danima koji su uslijedili dramatični protesti ne samo da su uspjeli spriječiti delegate WTO-a da dovrše svoj sastanak i usuglase konačnu verziju deklaracije sastanka na vrhu nego su ukrali naslovnice predsjednicima, premijerima i drugim službenim delegatima. U središtu pozornosti, pod jarkim svjetlima globalnih medija, buknule su ulice Seattlea u borbi za novi globalni poredak.

Seattle je bio prvi globalni protest. Dakako, bilo je prije bezbroj protesta protiv ekonomskih i političkih institucija globalnog sistema. Protesta usmjerenih protiv projekata i politika Svjetske banke, kao što su one koje smo opisali protiv izgradnje brane Sardar Sarovar u Indiji, mnogobrojnih pobuna diljem svijeta kao reakcija na programe štednje i privatizacije koje je diktirao MMF, kao što su bili protesti 1979. na Jamajci,⁷⁸ te protesta ciljanih protiv ugovora o slobodnoj trgovini, kao što je zapatistička pobuna, koja je začeta 1994. u jeku protesta protiv Sjevernoameričkog sporazuma o slobodnoj trgovini i njegovih negativnih učinaka, pogotovo na domorodačko stanovništvo u Chiapasu. Seattle je pak bio prvi veliki protest protiv globalnog sistema u cjelini, prvo stvarno okupljanje nebrojenih pritužbi protiv nepravdi i nejednakosti u globalnom sistemu, i otvorio je ciklus sličnih protesta. Nakon Seattlea sastanci na vrhu velikih međunarodnih i globalnih institucija – Svjetske banke, MMF-a, G8 itd. – redovito su nailazili na dramatične proteste.

Svjetski mediji, koji su došli u Seattle radi sastanka na vrhu, najviše su bili pod dojmom nasilnosti protestâ. Policija u Seattleu prvotno nije bila

sprema za velik broj demonstranata i njihovo inzistiranje da blokiraju mjesto održavanja sastanaka WTO-a. Mediji su prenosili idiličnu, spokojnu sliku Seattlea, Smaragdnog grada, zaboravljajući nasilje iz njegove radikalne prošlosti, od akcija međunarodnog sindikata International Workers of the World početkom dvadesetog stoljeća i općeg štrajka 1919. do bombi koje je 1970-ih podmetala revolucionarna skupina George Jackson Brigade. Međutim, nasilnost protesta prilikom zasjedanja WTO-a bila je relativno neznatna. Dakako, velika većina demonstranata bila je posve mirna, čak i slavljenički raspoložena. Najozbiljniji čini nasilja uključivali su uništavanje imovine, kao što je razbijanje izloga simboličkih globalnih korporacija poput McDonald'sa i Starbucksa. Nije bilo dojava o ozljedama uslijed nasilnog ponašanja demonstranta u Seattleu (ili bilo kojeg protesta na sastancima na vrhu koji su uslijedili do današnjeg dana), ali policija u Seattleu, nakon prvih kritika da postupa preblago, krenula je manje-više nasumično gađati demonstrante i građane Seattlea gumenim mecima i suzavcem: u jednoj četvrti ljudi koji su spokojno sjedili u restoranima za večerom zasuti su suzavcem, kao i adventski zbor u drugoj.⁷⁹ Policija se otela kontrolom. Na narednim protestima protiv sastanaka na vrhu policija je išla još dalje i pucala na demonstrante živom municijom, teško ranivši jednog u Göteborgu i usmrivši drugog u Genovi. Mnogi demonstranti žalili su se da nasilnost nekolicine raspiruje policiju, monopolizira naslovnice i zasjenjuje poruke većine, a k tome i da stvara i podjele među demonstrantima. To je zacijelo istina, ali moramo također prepoznati nesretnu činjenicu da mediji stavljaju proteste u fokus upravo zbog nasilnosti. Bez nasilnosti ne bi bilo priče. Postoji svojevršno objektivno savezništvo između medija i malih skupina demonstranata koji uništavaju imovinu i izazivaju sukobe s policijom. Izazvana medijska pozornost u najbolju ruku predstavlja dvosjekli blagoslov.

Usredotočenost medijske pozornosti na proteste zacijelo je imala pozitivne učinke na one na vlasti. Već tijekom događaja u Seattleu predsjednik Clinton je ne posve jasno rekao da podržava poruku demonstranata. Kasnije su druge globalne vodeće ličnosti – od urednika-komentatora u tjedniku The Economist do vodećih ljudi Svjetske banke – izjavljivali da demonstranti iskazuju valjanu zabrinutost oko globalnog siromaštva te nejednakosti i nepravdi globalnog sistema. Stvarni značaj događaja u Seattleu nije, međutim, bio utjecaj na globalne vodeće ličnosti, a ni ometanje sastanka delagata u WTO-u, što je već po sebi važno postignuće. WTO, koji ima poziciju da nadgleda pridržavanje međunarodnih trgovinskih sporazuma i arbitrira u trgovinskim sporovima, nije niti približno najmoćnija ili najde-

struktivnija od međunarodnih i globalnih institucija te mu blokada sastanka 1999. nije nanijela trajnu štetu. Dapače, nekoliko godina nakon fijaska u Seattleu, WTO je uspio maknuti agendu s mrtve točke i nadoknaditi izgubljeno vrijeme na sastanku na vrhu u izoliranoj enklavi Dohe pod visokim mjerama sigurnosti, ali onda ga je već 2003. blokirala skupina dvadeset dvije nacije globalnog Juga koja se protivila politici trgovine poljoprivrednim proizvodima.⁸⁰ Međutim, demonstrantima u Seattleu WTO je na-prosto simbolizirao globalni sistem u cjelini.

Za demonstrante niti nasilje niti blagonaklono mrmljanje nekih vođa nisu pogadala stvar. Stvarni značaj Seattlea bio je stvaranje "okupljališta" za sve pritužbe protiv globalnog sistema. Stare opreke među protestnim skupinama odjednom kao da su nestale. Primjerice, tijekom protesta dvije najstaknutije skupine bili su borci za zaštitu okoliša i sindikati – i, na iznenađenje mnogih, te dvije skupine, za koje se smatralo da imaju oprečne interese, zapravo su podupirale jedna drugu. Iako se vodstvo sindikalne federacije AFL-CIO pridržavalo naloga policije i WTO-ovih organizatora usmjeravajući svoj marš dalje od mjesta održavanja sastanka na vrhu, mnogi među običnim sindikalistima, pogotovo metalurški i lučki radnici, odvojili su se od službenog radničkog marša i pridružili uličnim protestima, stupajući kroz more lutki prekrasnih zelenih morskih kornjača i upuštajući se naposljetku u sukobe s policijom. Međutim, neočekivana suradnja sindikalista i zaštitnika prirode bila je tek vrh sante. Protesti u Seattleu i prilikom narednih sastanaka na vrhu okupili su nebrojene druge skupine koje su izražavale pritužbe protiv globalnog sistema – pritužbe protiv praksi velikih poljoprivrednih korporacija, protiv američkoga kaznenog sistema, protiv paralizirajućeg duga afričkih zemalja, protiv MMF-ove kontrole nad nacionalnim ekonomskim politikama, konačno protiv trajnog ratnog stanja i tako dalje u nedogled.

Čar Seattlea bila je u tome da je pokazao da sve te brojne pritužbe nisu tek nasumičan, slučajan skup, kakofonija različitih glasova, već zbor koji je zajednički progovarao protiv globalnog sistema. Taj su model već dale naslutiti organizacijske tehnike demonstranata: različite afinitetne skupine sabrale su se ili okupile ne da bi se ujedinile u jednu veliku centraliziranu skupinu – one su ostale različite i neovisne, ali međusobno povezane u mrežnu strukturu. Mreža određuje i njihovu singularnost i njihovu zajedničnost. Seattle je, iz subjektivne perspektive, perspektive demonstranata, demonstrirao koherentnost liste pritužbi protiv globalnog sistema. To je primarna poruka koja je odjeknula čitavim globusom i nadahnula mnoge. Svatko tko putuje u druge dijelove svijeta i susreće različite sku-

pine uključene u proteste može lako prepoznati zajedničke elemente koji ih povezuju u jednu ogromnu otvorenu mrežu.⁸¹

Novi globalni poredak nikad nije sazvaao sastanak Staleškog sabora i pozvao različite staleže globalnog stanovništva da iznesu svoje cahiers de doléances. Od Seattlea nadalje, demonstranti su krenuli pretvarati sastanke na vrhu globalnih institucija u svojevrsni improvizirani opći Staleški sabor i, a da nitko od njih to nije tražio, iznositi svoje liste pritužbi.

EKSPERIMENTI GLOBALNE REFORME

Kad god neki masovni protestni pokret eruptira na društvenoj pozornici ili kad god dođe do neke organizirane kritike globalnog sistema, prvo pitanje koje mediji i blagonakloni promatrači uvijek postavljaju glasi: Što želite? Jeste li samo nezadovoljnici ili imate konkretne prijedloge kako poboljšati sistem? Dakako, ne postoji manjak specifičnih i konkretnih prijedloga kako učiniti globalni sistem demokratskijim. Međutim, sastavljanje takvih lista zahtjeva može ponekad biti zamka. Ponekad fokusiranje na nekoliko ograničenih promjena zamagljuje činjenicu da je ono što je nužno daleko općenitija transformacija društva i struktura moći. To ne znači da trebamo odbijati predlaganje, razmatranje i provođenje naših konkretnih zahtjeva, nego naprotiv da ne trebamo na tome stati. Svaka takva stvarna institucionalna reforma koja proširuje snage mnoštva jest dobrodošla i korisna, dokle god je se ne uzdiže u svetu figuru višeg autoriteta ili postavlja kao konačno rješenje. Mi moramo konstruirati metodu ili skup općih kriterija za generiranje institucionalnih reformi i, još važnije, moramo na temelju njih konstruirati konstitutivne prijedloge za novu organizaciju globalnog društva.

Nema tu sraza između reforme i revolucije.⁸² To kažemo ne zato što mislimo da su reforma i revolucija ista stvar, već zato što se u današnjim uvjetima one ne mogu razdvojiti. Danas su povijesni procesi transformacije toliko radikalni da čak i reformski prijedlozi mogu dovesti do revolucionarne promjene. A kad se demokratske reforme globalnog sistema pokazuju kao nesposobne da ponude osnove za stvarnu demokraciju, one tim snažnije demonstriraju da je potrebna revolucionarna promjena i čine je tim izglednijom. Beskorisno je razbijati glavu nad tim je li neki prijedlog reformski ili revolucionaran – bitno je da on ulazi u konstitutivni proces. Taj uvid je raširen ne samo među

progresivcima nego i među konzervativcima i neokonzervativcima koji naziru opasnosti revolucije čak i u skromnim reformskim prijedlozima te odgovaraju radikalnim protuinicijativama. U nekim aspektima reakcionarni teoretičari iz Washingtona oko godine 2000. odgovaraju onima iz Londona i Beča oko godine 1800., u rasponu od Edmunda Burkea do Friedricha von Gentza i Franza von Baadera, utoliko što svi oni prepoznaju novonastajuću konstitutivnu moć i vjeruju da im se sile reda trebaju aktivno oduprijeti suprotstavljajući mogućnostima reforme i revolucije nasilnu proturevoluciju.

Poput liste pritužbi u prethodnom odjeljku, lista demokratskih reformskih prijedloga ovdje će nužno ostati nepotpuna i tvorit će opet, barem na prvi pogled, neuređen, nekoherentan skup. Svaki prijedlog ukazuje na specifičan način kako da se poboljša globalni sistem, ali isprva nije jasno što oni skupno postižu. Opet nam valja strpljivo navesti postojeće prijedloge koji se mogu čuti, slijediti ih i vidjeti kamo vode. Dakako, mi se ne slažemo s nekim elementima mnogih od tih prijedloga, ali naša je primarna nakana razmotriti ih. Mi ponajviše želimo zabilježiti ogromnu žudnju za globalnom demokracijom kojom su ispunjeni.⁸³

Reforme zastupanja

Krenimo radi jasnoće sa skupom reformskih prijedloga za koje se pokazuje da ne ciljaju na demokratizaciju globalnog sistema. Mnogi stručnjaci i birokrati unutar i blizu nadnacionalnih ekonomskih institucija, kao što su MMF i Svjetska banka, smatraju da se institucije moraju reformirati ne bi li postale transparentnije i u većoj mjeri javno polagale račune.⁸⁴ Takvi bi se prijedlozi na prvi pogled mogli učiniti kao da ciljaju na povećavanje demokratske i zastupničke naravi tih institucija, ali kad stvar razmotrimo podrobnije to nije slučaj. Dakako, transparentnost sama ne mora nužno značiti veće zastupanje – tirani mogu biti savršeno transparentni. Veća transparentnost u najboljem slučaju može učiniti nedostatak zastupanja vidljivijim i time lakšom metom protesta. Supstancijalniji pojam, koji je sveprisutan u tim internim prijedlozima, jest “javno polaganje računa” (koja često dolazi u paru s pojmom “javno upravljanje”). Pojam polaganja računa mogao bi se odnositi na mehanizme društvenog zastupanja, ali ne u ovim prijedlozima. Moramo se upitati “Polagati račune kome?” i onda ćemo uvid-

jeti da ti autori ne predlažu da globalne institucije polažu račune globalnom (pa čak ni nacionalnom) narodu – upravo “narod” tu nedostaje. Oni umjesto toga pokušavaju postići da globalne institucije polažu račune drugim institucijama i primarno stručnoj zajednici. Kad bi MMF bio transparentniji i u većoj mjeri polagao račune ekonomskim stručnjacima, primjerice, dobili bismo institucionalne kočnice protiv primjene katastrofalnih politika, poput one koju je MMF diktirao u jugoistočnoj Aziji ili Argentini kasnih 1990-ih.⁸⁵ Ono što je od središnjeg značaja i najzanimljivije u upotrebi termina *javno polaganje računa* i *javno upravljanje* u tim raspravama jest naposljetku da ti termini lako obuhvaćaju i političko i ekonomsko područje. Javno polaganje računa i javno upravljanje dugo su bili središnji pojmovi u teorijskom rječniku kapitalističkih korporacija i oni zadržavaju mnoge odlike iz te domene. Za razliku od termina kao što je *odgovornost*, primjerice, *javno polaganje računa* uklanja demokratski karakter iz zastupanja i čini ga tehničkim postupkom prenoseći ga na računovodstveno i knjigovodstveno polje. (Budući da mnogi jezici nemaju jezični ekvivalent za englesku riječ *accountability*, javno polaganje računa, i prinuđeni su je prevoditi kao englesku riječ *responsibility*, odgovornost, stječe se dojam da je taj termin svojstven angloameričkom poslovnom svijetu.) Pojmovi javnog polaganja računa i javnog upravljanja u tim reformskim prijedlozima čini se da su najjasnije usmjereni prema osiguravanju ekonomske učinkovitosti i stabilnosti, a ne konstruiranju bilo kakve zastupničke forme demokratske kontrole.⁸⁶ Nadnacionalne institucije poput MMF-a i Svjetske banke sazdate su ustvari tako da budu sposobne donositi tehničke ekonomske odluke na temelju vlastite ekspertize, slobodne od instruiranja ili nadzora od strane javnosti, koju se smatra manje stručnom i obaviještenom. Drugim riječima, one su organizirane na način koji je oprečan mehanizmima društvenog i javnog zastupanja, štoviše nisu uskladive ni s minimalnim koncepcijama građanskog liberalizma i javnog prostora. Takva zamjena politike administracijom je opći fenomen koji ide protiv demokratske legitimacije. I to je ono što radikalnije autore navodi na zalaganje da se te nadnacionalne institucije naprosto ukinu.⁸⁷

Najznačajniji prijedlog za reformu globalnih sistema zastupanja usredotočen je na Ujedinjene narode. Mnogi prijedlozi pokušavaju eliminirati ili reducirati moć onog elementa Ujedinjenih naroda koji je najmanje zastupnički – Vijeća sigurnosti, čijih pet stalnih članica ima moć veta. Moć jedne jedine nacije članice da vetom blokira rezoluciju

koju je donijela većina daleko je najznačajniji element opstrukcije zastupničkog funkcioniranja Opće skupštine i Ujedinjenih naroda u cjelini. Jedan od prijedloga kako riješiti taj problem je naprosto trenutačno ili postupno dokidanje moći veta pet stalnih članica.⁸⁸ Drugi prijedlozi nastoje promijeniti moć Vijeća sigurnosti izmjenom njegova članstva. Vijeće sigurnosti izvorno se sastojalo od pet stalnih članica plus šest rotirajućih članica. Godine 1965. broj rotirajućih članica povećan je sa šest na deset. Značajna transformacija bi, međutim, bila promjena stalnog članstva. Budući da je stalno članstvo u Vijeću sigurnosti zaostatak iz Drugoga svjetskog rata, jer je sastavljeno od primarnih pobjednika tog rata, neki argumentiraju da bi sada, više od pola stoljeća nakon kraja rata, stalno članstvo trebalo dati i moćnim zemljama koje su poražene, pogotovo Njemačkoj i Japanu. Drugi argumentiraju da se skupini stalnih članica trebaju pridružiti velike i mnogoljudne zemlje južne hemisfere, kao što su Brazil i Indija, ne bi li u Vijeću sigurnosti bila bolja geografska zastupljenost.⁸⁹ Moglo bi se također predložiti, ako se Vijeće sigurnosti već smatra nužnim, da se sve članice rotiraju, čime bi ono postalo još u većoj mjeri zastupničko. (Međutim, valja imati na umu da reforme upravne strukture UN-a zahtijevaju odobrenje dvije trećine članica Opće skupštine i svih članica Vijeća sigurnosti. Teško je zamisliti da bi Vijeće sigurnosti izglasalo dokidanje svojih privilegija.)

Transformiranje i smanjivanje moći Vijeća sigurnosti zacijelo bi povećalo moći Opće skupštine te joj omogućilo da potpunije ispunjava svoje zastupničke funkcije. Međutim, već smo ranije napomenuli da je zastupnička narav same Opće skupštine ograničena barem u dva bitna pogleda. Prvo, budući da države imenuju svoje zastupnike u skupštinu, skupština može biti zastupnička samo onoliko koliko su to same njene države članice, a znamo da je demokratski i zastupnički karakter nacionalnih država poprilično ograničen.⁹⁰ Drugo, zastupanje u Općoj skupštini je nadasve nesrazmjerno s obzirom na stanovništvo, jer ono funkcionira na osnovi modela jedna država – jedan glas, a ne jedna osoba – jedan glas. Da bi se umanjila ta nezastupnička svojstva Opće skupštine neki onda predlažu dodavanje druge skupštine upravnoj strukturi UN-a, nešto poput Narodne skupštine, koja bi se zasnivala na zastupanju koje bi bilo proporcionalno stanovništvu i neovisno o nacionalnim državama. Takva dvoskupštinska struktura mogla bi se zamisliti kao dva doma Kongresa SAD-a. Dodavanje druge skupštine bi, naravno, značilo radikalnu konceptualnu transformaciju Ujedinjenih na-

roda, jer je ta institucija od svojih početaka bila zamišljena kao unija nacionalnih država, a ne pojedinaca, naroda, zajednica i drugih skupina. Namjesto da se doda druga skupština Ujedinjenim narodima, drugi pak daju sličan prijedlog da se stvori globalni parlament.⁹¹ Međutim, svi takvi prijedlozi otvaraju pitanje kako zastupanje može funkcionirati u globalnoj instituciji koja okuplja ne nacionalne države, nego globalno stanovništvo.

Pokušajmo zamisliti kako bi narodna skupština ili globalni parlament mogli primijeniti središnji element modernog shvaćanja demokratskog zastupanja, to jest izborni proces utemeljen na standardu jedna osoba – jedan glas. Zamislimo, primjerice, da globalno glasačko tijelo broji približno 4 milijarde (što dobivamo oduzimanjem maloljetnog stanovništva iz ukupnog globalnog stanovništva od oko 6 milijardi) i da je podijeljeno u četiri stotine izbornih jedinica po 10 milijuna stanovnika svaka. Sjeverni Amerikanci bi time birali oko dvadeset zastupnika, a Europljani i Indonežani po daljnjih dvadeset, dok bi Kinezi i Indijci birali oko stotinu odnosno osamdeset. Tako izabranih četiri stotine zastupnika činilo bi skupštinu ili parlament. K tome, najbolje bi bilo da te izborne jedinice budu određene ne tako da slijede stare nacionalne granice, kako nove institucije ne bi naprosto reproducirale iste korumpirane i antidemokratske oblike koji danas karakteriziraju mnoge nacionalne države. (Sjetite se da su tijekom Francuske revolucije, kako bi se izbjeglo ponavljanje korumpiranih tradicija *ancien régime*, zacrtane posve nove izborne jedinice.) Takva globalna glasačka shema uistinu bi povratila osjećaj jednakosti koji je bio centralan za modernu koncepciju demokratskog zastupanja, što je nešto što čak Opća skupština UN-a ne uspijeva ostvariti. Međutim, dok razrađujemo tu shemu, vrlo brzo nam postaje jasno da je ona nezamisliva u praksi. Praktični izazovi provođenja izbora sa 4 milijarde glasača čine se, barem na prvi pogled, nerazrješivi. K tome, moderni pojam zastupanja tako tanko nategnut preko globalnog prostora ne može stvoriti uporište za supstancijalno pojmljenu demokraciju. Kao što su James Madison i američki federalisti jasno uvidjeli, zastupanje se umanjuje kako stanovništvo raste naspram broja zastupnika. (Madison je smatrao da je idealan razmjer jedan zastupnik za svakih trideset tisuća stanovnika.⁹²) Zastupnička funkcija je očigledno svedena na zanemarivu kada jedan delegat zastupa 10 milijuna glasača. A gdje bi tek smjestili globalno federalno središte, administrativni centar svijeta?

Postoje neki prijedlozi ili za drugu skupštinu Ujedinjenih naroda ili za globalni parlament koji ne bi počivali na principu jedna osoba – jedan glas, već gradili zastupanje u okvirima već postojećih organizacija ili zajednica. Primjerice, neki ukazuju na Svjetski socijalni forum kao poučan primjer kako se NVO-i i društveni pokreti mogu organizirati u globalno tijelo.⁹³ Od svoga prvog sastanka u brazilskom Porto Alegreu u 2001., Svjetski socijalni forum održavao je godišnje sastanke na kojima su se okupljali delegati NVO-a, društvenih pokreta i pojedinaца iz čitavog svijeta u cilju razmjene informacija i gledišta o socijalnim i političkim pitanjima vezanim uz procese globalizacije. Svjetski socijalni forum nadopunjuje niz regionalnih foruma koji se održavaju u drugim razdobljima godine. Poanta nije u tome da bi se Svjetski socijalni forum mogao zamisliti čak kao zametna figura jednoga globalnog vladajućeg tijela – dapače, Svjetski socijalni forum niti ne pretendira na bilo kakve moći odlučivanja ili vladanja. Poanta je naprotiv da Svjetski socijalni forum pokazuje kako se globalni skup nedržavnih aktera, kao što su NVO-i, može okupiti radi stvarne i supstancijalne rasprave, dajući indicaciju mogućih linija duž kojih je izgrađivo globalno političko tijelo.

Mogli bismo također zamisliti globalni parlament ili skupštinu baziranu na narodima, nacijama ili čak civilizacijama. Takvo tijelo moglo bi koncipirati zastupanje duž rasnih, etničkih ili religijskih granica podjele. U takvoj bi shemi, primjerice, urođenici i ugnjetavani narodi koji danas nemaju države mogli imati jednako ili proporcionalno zastupanje. Alternativno, bismo mogli zamisliti transformiranje Huntingtonova modela sukoba civilizacija u zastupnički mehanizam. Drugim riječima, kada bismo samo prihvatili da su identiteti globalnog stanovništva stvarno definirani civilizacijama koje Huntington izdvaja, ili pak nekim drugim civilizacijama, onda bi civilizacije same mogle poslužiti kao baza zastupanih u globalnoj skupštini ili parlamentu.

Međutim, valja imati na umu da je u svim tim pobrojanim mogućnostima zastupanja koje nije zasnovano niti na nacionalnim državama niti na pojedincima zastupnički karakter različitih organizacija ili zajednica iznimno slab. NVO je, doduše, maglovit pojam koji pokriva širok spektar organizacija, ali velika većina takvih organizacija ne polaže nimalo ili vrlo malo prava na zastupanje stanovništva. *Globalno civilno društvo* podjednako je mutan termin koji se često koristi da bi se imenovalo različite nedržavne organizacije ili zajednice, ali ono također nema stvaran mehanizam zastupanja. I konačno, identitarne

konceptije utemeljene na rasi, etničkoj pripadnosti ili religiji, kao što su civilizacije ili narodi, također ne polažu nikakvo pravo na zastupanje.

Veliki kamen spoticanja za sve te različite prijedloge stvaranja globalnoga zastupničkog tijela koje smo razmotrili, kao što su skupština ili parlament – bilo da su utemeljeni na principu jedna osoba – jedan glas ili na postojećim zajednicama – jest sam pojam zastupanja. Svi se oni oslanjaju na moderni koncept zastupanja, koji je zamišljen za razmjere nacionalne države. Međutim, ponovimo, kada se pomaknemo s nacionalne na globalnu razinu, skok u veličini potkopava sve stare modele zastupanja. No, to nije samo pitanje razmjera. Biopolitička narav suvremene društvene proizvodnje, koju smo detaljno analizirali u 2. dijelu, ne samo da čini nemogućima stare oblike zastupanja nego čini mogućima nove. Ta nova biopolitička mogućnost je ono čime se treba pozabaviti – dokle god to nije učinjeno, nedostatak zastupanja nastavit će nagrizati globalno društvo.

Trebamo istaknuti da velik dio prijedloga globalne političke reforme koje smo ocrtali, kao što su reforme institucija UN-a ili stvaranje globalnog parlamenta, ponavljaju strukturu Ustava SAD-a. Globalna politička reforma time postaje pretvaranje svjetske strukture moći u nešto što je više nalik Sjedinjenim Američkim Državama, proširujući američki model na globalnu razinu. Ironično, Sjedinjene Američke Države predstavljaju najveću zapreku takvim reformama, jer prakse unilateralizma i iznimke o kojima smo ranije raspravljali podrivaju bilo kakav internacionalni ili globalni oblik demokratskog zastupanja. Sjedinjene Američke Države blokiraju širenje američkog modela. Koliko se dugo može nastaviti takvo proturječje?

Na kraju, moramo spomenuti, barem ukratko, prijedlog novoga globalnog ustava koji se ne oslanja na moderne nacionalne modele, već više ukazuje na iskustvo Europske unije.⁹⁴ Globalna je razina, doduše, posve drukčija od kontinentalne, ali s obzirom na nasilne sukobe i kulturne sukobe u europskoj povijesti, možemo uočiti da se projekt ujedinjenog europskog ustava susreće s nekim od istih poteškoća s kojim bi se susretao globalni ustav. Ključ za europski ustav je njegova pluralna, višeslojna metoda odlučivanja utemeljena na multilateralnim odnosima. To multilateralno uređenje nije, s jedne strane, puko europska superdržava ili, s druge strane, unija nacionalnih država, već kompleksan federalni sistem. Neke se odluke donose na europskoj razini, druge na nacionalnoj razini, treće pak na podnacionalnoj ili regionalnoj razini.

Jedinstvo administrativnog procesa proizlazi iz uklopljenog međudjelovanja tih različitih razina. Drugim riječima, ta metoda stvaranja višeslojnog federalnog sistema razbija tradicionalnu koncepciju linearnog, izomornog odnosa između pravnih i političkih oblika grada, nacije, regije i svijeta. Ovdje valja primijetiti da ta mnogostrukost aktera i razina više nije nešto “izvan” sistema, već naprotiv izvanjsko postaje nebitno i svi sukobi oko ustava postaju unutarnji. Taj europski model ustava uistinu nudi mehanizme koji bi mogli pridonijeti stabilnom globalnom sistemu, ali ne razriješava problem zastupanja. Višeslojni federalni model izgleda da samo podriiva tradicionalne oblike zastupanja, a ne stvara nove.

Reforme pravâ i pravde

Razne pritužbe oko nedostatka prava i pravednosti u globalnom sistemu koja smo prethodno pobrojali čine razvidnim da nove institucije pravde moraju biti neovisne o kontroli nacionalnih država, jer su dominantne nacionalne države konzistentno blokirale ili iskrivljavale prethodne pokušaje u svoju korist. Ako se univerzalna načela pravde ili ljudskih prava moraju prevesti na globalnu razinu, morat će ih se utemeljiti na snažnim i autonomnim institucijama. Jedan logični primjer bi stoga bio da se proširi projekt Međunarodnoga kaznenog suda kojeg smo opisali ranije, s tim da se na nj prenese globalna sudbena nadležnost i moć izvršenja odluka, možda uz oslanjanje na Ujedinjene narode.

Drugi sličan prijedlog uspostave globalne pravde poziva na stvaranje stalnog internacionalnog ili globalnog odbora za istinu.⁹⁵ Takva institucija mogla bi se izgraditi na raznim nacionalnim odborima za istinu i pomirenje kako bi razmatrala ne samo nacionalne tužbe već u širim razmjerima i moguće međunarodne slučajeve nepravde, te određivala kazne i naknade. Globalni odbor za istinu mogao bi, primjerice, dobiti zadatak da presudi u mnogobrojnim zahtjevima za odštetama koje bi trebale nadoknaditi povijesne nepravde protiv naroda i zajednica. Neki zahtjevi za odštetama već su podignuti pred postojećim nacionalnim sudovima u vidu kolektivne tužbe: primjerice, japanskih Amerikanaca koji su nepravедno bili internirani u logore u Sjedinjenim Američkim Državama tijekom Drugoga svjetskog rata ili preživjelih europskih Židova čija je rodbina pobijena, a imovina pokradena.

Međutim, složenost takvih slučajeva enormno se povećava kada oni geografski sežu preko nacionalnih granica i kada događaji obuhvaćaju duga povijesna razdoblja tako da su pojedinci kojima je izravno nanesena nepravda već pokojni. Na koji se sud valja obratiti u slučajevima vojnog osvajanja, kolonijalizma i ropstva? Primjerice, “žene za razonodu” koje su u Koreji, Tajvanu, Indoneziji i drugim dijelovima istočne Azije japanski okupatori prisiljavali na prostituciju traže od japanske vlade odštetu.⁹⁶ U općenitijem i dalekosežnijem slučaju, potomci onih koji su trpjeli zbog trgovine robljem i ropstva traže odštetu: afroamerički potomci robova traže odštetu od vlade SAD-a i korporacija koje su profitirale od ropstva; crne afričke nacije, koje je poharala trgovina robljem, zahtijevaju odštetu od europskih nacija koje su sudjelovale u trgovini robljem; a bivše kolonije zahtijevaju odštetu od prijašnjih kolonizatora. Primjerice, ujedinjeni afrički ministri, u pripremama za Svjetsku konferenciju protiv rasizma 2001. predložili su da “treba uspostaviti Razvojni odštetni fond koji bi stavio na raspolaganje resurse za razvojni proces u zemljama pogođenim kolonijalizmom.”⁹⁷ Međutim, koji tip konkretne pravne akcije treba poduzeti u svim tim slučajevima nije posve jasno, kao i u mnogobrojnim drugim sličnim slučajevima. Koga držati odgovornim? Tko bi trebao platiti i kome? Koja institucija ima autoritet da presudi? U mnogim slučajevima samo javno razotkrivanje sistematične povijesne nepravde već je povoljan razvoj događaja, ali priznanje i isprike nisu dovoljne da bi se razriješila nepravda. Globalni odbor za istinu imao bi zadatak riješiti taj nedostatak. (Trebamo dodati, barem u zagradama, međutim, dozu skepticizma prema *divovskim ambicijama* takvih prijedloga. Globalni odbor, globalne institucije i globalne agencije nisu nužno adekvatna rješenja za globalne probleme.)

Drugo pozamašno pitanje naknada vezano je uz ekonomsku korupciju. Korupcija u tom slučaju znači bespravno odstupanje javnih sistema na privatnu korist, svodenje javnih dobara na privatnu imovinu. Očit primjer takve korupcije je generiranje golemih bogatstava takozvanih ruskih oligarha tijekom “tranzicije prema demokraciji” pomoću obiteljskih veza, političkog utjecaja i raznolikih ilegalnih sredstava. Javno bogatstvo nacije brzo se prenijelo u privatne ruke nekolicine. Drugi primjer takve korupcije, u sasvim drugim razmjerima i drukčijem kontekstu, razotkrio je skandal oko Enrona. Bogatstvo koje su nakupili izvršni rukovodioci Enrona nije bilo iznuđeno samo od Enronovih zaposlenika i investitora nego i potrošača električne energije i jav-

nosti. Jasno je da nacionalni sudovi nisu sposobni adekvatno se obračunati s takvom korupcijom i riješiti nadoknadu pokradene imovine, čak i ako pokoji ruski oligarh i Enronov menadžer ode u zatvor. Potreban nam je novi institucionalni mehanizam ne samo da bi se spriječila korupcija nego i da bi se nadoknadilo zajedničko dobro koje je pokradeno. To bi zahtijevalo veliku institucionalnu inovaciju.

Međutim, ta trenutna nesposobnost da se provode prava i rješavaju nepravde na globalnoj razini zapravo nije tek puki nedostatak. Posljednjih godina svjedoci smo jasne tendencije koja vodi u suprotnom smjeru. Pogotovo nakon 11. rujna koncept iznimnog položaja SAD-a skupa s idejom da se slobode trebaju žrtvovati u interesu sigurnosti ozbiljno su potkopale institucije prava i pravde. Došlo je do svojevrsnog dvojstva tendencija koje kombinira unutarnju eroziju građanskih sloboda u Sjedinjenim Američkim Državama (uvođenjem Ministarstva unutarnje sigurnosti i zakona kao što je *Patriot Act*) s američkim odbijanjem i kršenjem međunarodnih sporazuma o pravima i pravdi.⁹⁸ Zastvorenici koji su pritvoreni na neograničeni rok u američkoj vojnoj bazi u zaljevu Guantanamo predstavljaju sjecište tih dvaju tendencija, jer njihov pritvor krši ne samo Ženevsku konvenciju o pravima ratnih zarobljenika nego i američko kazneno pravo. Ta dvostruka tendencija podrivanja postojećih pravosudnih sistema vjerojatno se ne može dugo nastaviti, jer će s vremenom naići na premoćno neodobravanje i proteste. Međutim, to jasno pokazuje da prijedlozima za reformiranjem globalnih sistema prava i pravednosti u demokratskom smjeru danas predstoji teška bitka.

Ekonomске reforme

Treba priznati ponekad junačke napore svih onih – u religijskim organizacijama, NVO-ima, UN-ovim agencijama i nadnacionalnim institucijama poput Svjetske banke – koji rade na poboljšanju životnih uvjeta siromašnih. Međutim, treba priznati i ograničenja svih takvih napora koji sistem održavaju nepromijenjenim. Pored ublažavanja boli bolesnima moramo također napasti bolest samu, to jest sistem koji reproducira globalno siromaštvo. Postoje doduše mnogobrojni razboriti prijedlozi za smanjenje siromaštva i patnje onih koji su najpotčinjeniji u globalnoj ekonomiji, a da se ne poduzimaju sistematične promjene u globalnom sistemu.⁹⁹ Možda najradikalniji i najdalekosežniji među nji-

ma je prijedlog da se eliminira ili drastično reducira vanjski dug najsiromašnijih nacionalnih država, jer je zaduženost bjelodano važan uzrok trajnog siromaštva. Taj je prijedlog ekonomski plauzibilan, jer su iznosi o kojima se radi relativno mali u kontekstu globalne ekonomije, no mnogi prigovaraju da bi jednostavno dokidanje duga stvorilo loš presedan za buduće zaduživanje. Svjetska banka predlaže smanjenje ili dokidanje duga nacijama koje su najteže pogođene pod nadzorom same Banke i pod uvjetima koje bi Banka nametnula nacionalnim ekonomskim politikama. Drugi predlažu uspostavu nove, neovisne agencije koja bi odlučivala koje dugove dokinuti ili smanjiti i određivala preduvjete. Neki, primjerice, predlažu globalnu pravno obavezujuću arbitražnu agenciju za dugove koja bi odlučivala o slučajevima temeljem modela unutarnje zakonske regulacije o bankrotu, kao što su Poglavlje 11 i Poglavlje 9 Zakona o bankrotu Sjedinjenih Američkih Država.¹⁰⁰ Zemlje bi mogle zakasnuti s otplatom i otići u bankrot kao što pojedinci i korporacije mogu u unutarnjim pravnim sistemima. Otpisivanje dugova je očigledno nužno da bi se razbio krug bijede za najpotčinjenije u globalnoj ekonomiji, ali takvi lijekovi ne rješavaju sistemičke probleme globalne ekonomije koji stalno produciraju i reproduciraju nejednakost i siromaštvo.

Općenito, većina postojećih prijedloga reforme temeljnog funkcioniranja globalnog ekonomskog sistema mogu se podijeliti na dva široka pravca djelovanja koja su u međusobnoj opreci: strategiju koja nacionalnim državama daje više regulatorne moći i strategiju koja nastoji smanjiti kontrolu bilo država ili ekonomskih sila nad ekonomijom. Te dvije strategije, naravno, oslanjaju se na dvije posve različite analize temeljnih uzroka naših ekonomskih problema. Prva ukazuje primarno na neoliberalne režime i neregulirani kapital kao izvor problema, dok je druga prvenstveno fokusirana na oblike moći, kako političke tako ekonomske, koji imaju kontrolu nad proizvodnjom i razmjenom.

Uzmimo kao primjer prve strategije grupu ATTAC i njene prijedloge uvođenja Tobinova poreza – poreza na valutne transakcije koji je osmislio dobitnik Nobelove nagrade James Tobin, a koji bi nametnuo mali porez na sve međunarodne tečajne transakcije i time stvoreni porezni prihod preusmjerio nacionalnim državama. Zagovornici tvrde da je jedna od koristi od takvog poreza ta da bi on pomogao kontrolirati volatilnost međunarodnih financijskih tržišta i time izbjegao ili ublažio financijske krize čiji je djelomični uzročnik ubrzana trgovina valutama: “Baciti pijesak u kotače globalnih financija”, glasi Tobinova fraza.

Druga korist, u očima zagovornika tog poreza, jest da bi on državama dao ne samo više kontrole nad vrijednošću njihovih valuta već što je još važnije, uslijed dodatnih prihoda, više kontrole nad ekonomijom u cjelini.¹⁰¹ Zapravo, fundamentalni cilj ovog i drugih sličnih prijedloga jest dati nacionalnim državama mogućnost djelovanja da korigiraju neke od najradikalnijih razlika i neuravnoteženosti bogatstva i prihoda. Državna regulacija kapitala, za razliku od neoliberalnih režima koji kapitalu daju maksimalnu autonomiju, u tim je prijedlozima dakle zamišljena kao primarno rješenje za probleme globalne ekonomije.

Jedno od ograničenja te strategije, iz naše perspektive, leži u tome da se ona snažno oslanja na dobronamjerno djelovanje suverenih nacionalnih država. Nama se pak čini da nacionalne države, kako najmoćnije tako i najslabije, ne djeluju konzistentno na smanjivanju siromaštva i nejednakosti. Imajući to na umu, neki predlažu izmjenu Tobinova poreza koja bi prihode od valutnog poreza preusmjerila ne nacionalnim državama, nego demokratskom globalnom tijelu, čime kombiniraju taj ekonomski prijedlog s jednim od prijedloga reforme zastupničkih sistema koji smo susreli ranije.¹⁰² Tim bi se porezom moglo financirati čak Ujedinjene narode ili globalni parlament, čime bi ih se oslobodilo financijske ovisnosti o nacionalnim državama.

Druga opća strategija obuhvaća prijedloge koji nastoje eliminirati destruktivne oblike političke i ekonomske kontrole. Primjerice, na području kibernetike i interneta, kao što smo već vidjeli, kontrola pristupa, informacija i ideja primjenom autorskih prava sve više sputava kreativnost i inovaciju. Već smo višekratno navodili brojne nevolje zbog patenata koji kontroliraju lijekove, znanja, genetski materijal, pa čak i oblike života. Postoje brojni prijedlozi da se riješe ili ublaže ti problemi. Primjerice, neki skromni prijedlozi pokušavaju razriješiti problem sve obuhvatnije kontrole koju imaju autorska prava ograničavanjem njihovog trajanja. Autorsko pravo prvotno je zamišljeno kao sredstvo poticanja inovacija koje autoru omogućava da uživa u monopolu na eksploataciju djela na ograničeno vrijeme. Autorskopravno zaštićeni materijal sada se, međutim, može kontrolirati više od 150 godina, a da autor ne mora mnogo poduzeti, čime se ograničava njegovo korištenje kao zajedničkog javnog dobra. Sistem bi se mogao poboljšati jednostavno kraćenjem mogućeg trajanja autorskog prava na mnogo kraće razdoblje i zahtijevanjem većeg napora od nositelja da povremeno obnovi svoje autorsko pravo.¹⁰³ No općenitije, autorskopravnu zaštitu moglo bi se ograničiti samo na komercijalno korištenje materijala, tako da kopi-

ranje tekstova ili glazbe bez komercijalne koristi više ne bi bilo ograničeno.¹⁰⁴ Slično tome, mogao bi se smanjiti raspon proizvoda koji se mogu patentirati, izuzimajući od zaštite, primjerice, oblike života i tradicionalna znanja. To su vrlo skromni prijedlozi koji se lako mogu uklopiti u postojeće zakonske okvire. Pokret za softver otvorenog koda, koji teži učiniti softver slobodnim i dostupnim za mijenjanje bez autorsko-pravnih ograničenja, nudi još radikalniji primjer.¹⁰⁵ Budući da vlasnički softver čiji su vlasnici korporacije skriva izvorni kod, pobornici otvorenog koda smatraju da korisnici ne samo da ne mogu vidjeti kako softver radi nego ne mogu ni uočiti njegove probleme ili izmijeniti ga da bi radio bolje. Softverski kod je uvijek suradnički projekt, a što ga više ljudi može vidjeti i mijenjati, to on može postati boljim. Svakako je zamislivo i da se u potpunosti uklone patentne i autorskopravne zaštite, čime bi ideje, glazba i tekstovi postali slobodni i dostupni svima. Morali bismo onda, doduše, naći druge društvene mehanizme kompenzacije autorima, umjetnicima i znanstvenicima, ali nema razloga da se pretpostavlja kako kreativnost ovisi o obećanju velikog bogatstva. Štoviše, autori, umjetnici i znanstvenici često su bijesni kada se korporacije bogate na njihovu stvaralaštvu, a ni oni sami općenito nisu potaknuti na stvaralaštvo izgledima da će ostvariti iznimno bogatstvo. U svakom slučaju, treba biti jasno da svaki od tih prijedloga teži smanjiti političku i ekonomsku kontrolu mehanizmima kao što su patenti i autorska prava, ne samo zato što je nepravedno ograničavati pristup tim dobrima, već zato što ti mehanizmi kontrole priječe inovaciju i ograničavaju ekonomski razvoj.

Neki od najinovativnijih i najmoćnijih reformskih projekata zapravo uključuju stvaranje alternativa trenutnom sistemu autorskih prava. Najrazvijeniji među njima je projekt Creative Commons, koji umjetnicima i autorima daje sredstvo kako da podijele svoje djelo slobodno s drugima, a da zadrže kontrolu nad nekim aspektima korištenja djela. Kad osoba prijavi djelo, kao što su tekst, slike, audio i video radovi, na internetskim stranicama Creative Commonsa, ona se odriče autorsko-pravnih zaštita koje priječe reprodukciju djela, ali zauzvrat može odabrati minimalna ograničenja koja se odnose na korištenje djela. Konkretnije, autor ili umjetnik može odabrati želi li da reprodukcije moraju priznati i imenovati autora, smije li se djelo komercijalno iskorištavati, smije li se djelo mijenjati kako bi se mogle stvarati prerade i mora li takva prerada biti podjednako otvorena za daljnju reprodukciju.¹⁰⁶ Mogli bismo reći da taj je alternativni sistem samo nadopuna postoje-

ćim zakonima o autorskom pravu koja služi onima koji ne žele ograničenja zakona, ali u stvarnosti takva alternativa je moćan čimbenik reforme. Njen primjer naglašava nedostatke sistema autorskog prava i patenata te vapi za promjenom.

Ekonomska reforma općenito se mora zasnivati na povratu ili stvaranju zajedničkog. Odigrao se dug proces privatizacije koji je u dominantnim zemljama odgovarao razgradnji socijalne države, a u podređenim državama često bio nametan od strane globalnih ekonomskih institucija kao što je MMF. Programi demokratske tranzicije i izgradnje nacije, od Rusije do Iraka, zasnivaju se također primarno na privatizaciji. Kako će se katastrofe po socijalni sistem uslijed tih procesa privatizacije akumulirati – britanski željeznički sistem i američki elektroprivredni sistem mogu poslužiti kao dva amblematska primjera – potreba za promjenom bit će sve jasnija. Prema našem gledištu, morat će se dogoditi ne samo povratak *javnom*, uz državnu kontrolu nad industrijama, uslugama i dobrima, već i stvaranje *zajedničkog*. To konceptualno i političko razlikovanje između javnog i zajedničkog bit će jedan od elemenata kojim ćemo se pozabaviti u kontekstu demokracije u završnom dijelu knjige. To shvaćanje zajedničkog temelj je postliberalnog i postsocijalističkog političkog projekta.

Biopolitičke reforme

Kada smo kod pitanja biopolitičkih reformi, sve poteškoće koje smo susreli u vezi s političkim, pravnim i ekonomskim prijedlozima za globalni sistem doimaju se objedinjenima i uvećanima. Snage protiv biopolitičke reforme su ogromne te ponekad otežavaju već samo zamišljene načina kako sistem učiniti demokratskijim.

Svakako je teško zamisliti reformski prijedlog koji bi mogao razriješiti središnju biopolitičku nevolju: naše trenutno stanje globalnog rata. Umjesto na reformski prijedlog možemo ukazati na eksperiment koji jednostavno iskazuje na potrebu za alternativom ratnom sistemu. Antiratni aktivisti započeli su s opasnom praksom “diplomacije odozdo”, odašiljući delegate da interveniraju u ratnim zonama. Aktivisti iz Italije, Francuske i Sjedinjenih Američkih Država uputili su se u Palestinu tijekom izraelske ofanzive u ljeto 2002., a mnogi su pokušali ući i u Irak prije rata 2003. Ta “diplomacija odozdo” pokazuje koliko “diplomacija odozgo” među nacionalnim vodstvima, koja perpetuiraju stanje ra-

ta, ne zastupa stanovništvo. Dakako, ne zastupaju ga niti aktivisti-diplomati, ali njihovi napori daju konkretni izraz raširenoj želji da se okonča taj globalni sistem stalnog ratovanja.

Oko biopolitičkih pitanja koja se ne odnose na ratni sistem nije toliko teško zamisliti globalne reformske prijedloge. Jedna od reformskih strategija za biopolitičke sisteme uključuje međunarodne sporazume o vrlo konkretnim pitanjima. Primjerice, Protokol o klimatskim promjenama iz Kyota 1997. sastavljen je u cilju rješavanja problema globalnog zagrijavanja. Industrijske nacije koje su potpisale protokol obavezuju se da će srezati emisije "stakleničkih" plinova, koji uglavnom nastaju izgaranjem ugljena, plina i nafte. Međutim, najava Bushove administracije 2001. da Sjedinjene Američke Države neće potpisati Protokol učinila je njegovu djelotvornost upitnom. Međunarodni sporazum o zabrani nagaznih mina iz 1997. imao je nekog uspjeha, ali njegova djelotvornost je također dovedena u pitanje uslijed nesklonosti Sjedinjenih Američkih Država da ga se pridržavaju. Slični međunarodni sporazumi o zabrani proizvodnje i uništavanju rezervnog arsenala biološkog, kemijskog i nuklearnog naoružanja imaju sličnu povijest mješovitog uspjeha, ali tu također nevoljkost Sjedinjenih Američkih Država da se pridržavaju sporazuma postavlja golemu prepreku. Unilateralizam, odnosno iznimka koju Sjedinjene Američke Države unose u globalni sistem, osujećuje sve te reformske prijedloge.

Postoje ipak brojni drugi prijedlozi koji se ne oslanjaju posve na Sjedinjene Američke Države. Neki, primjerice, predlažu neovisnu globalnu agenciju za vode, koja bi mogla arbitrirati ne samo u internacionalnim sporovima oko vode već i u nacionalnim sukobima, kao što su oni nastali uslijed projekata izgradnje brana. Takva bi agencija mogla imati zadatak da osigura pravednu distribuciju postojećih vodoopskrbnih zaliha i potiče njihovo povećanje. Drugi predlažu nezavisno tijelo nadležno za globalne komunikacije, nešto poput globalne verzije Federalne komisije za komunikacije u SAD-u. Načelni zadatak takvog tijela bio bi da osigura jednaku dostupnost postojećim sredstvima komunikacije i informiranja te proširi dostupna sredstva komunikacije, primjerice, postavljajući obavezu da svi vojni i komercijalni sateliti moraju odvojiti određeni postotak svojih komunikacijskih kapaciteta za javne kanale u slobodnom pristupu. Međutim, takvi prijedlozi pate od "divovskih ambicija" koje smo ranije spominjali. U pokušaju da demokratiziraju odnose, oni postavljaju centralnu nadležnost koja podriva demokratsku participaciju.

Nije teško zamisliti takve globalne reforme oko tih biopolitičkih pitanja, ali one ne dopijevaju daleko. Toliko se snaga okupilo protiv njih, među kojima prevlast Sjedinjenih Američkih Država u međunarodnom sistemu i njihova težnja da se izuzimaju iz svih multilateralnih sporazuma nije najmanja, da se čini beskorisnim čak i uputiti prijedlog. Možda nam je ovdje, opet, korisnije navesti jedan eksperiment umjesto reformskog prijedloga, eksperiment koji u ovom slučaju gradi alternativni, demokratskiji sistem komunikacija i informacija. Indymedia je mreža kolektivno vođenih informacijskih centara koji nude pisane i video-obavijesti na svojim internetskim stranicama. Postoji, dakako, duga tradicija slobodnih radijskih stanica i eksperimenata s kablovskom televizijom koji imaju za cilj razbiti monopol nad informacijama koji je dospio u ruke velikih medijskih korporacija. Indymedia, koja je iznikla iz te tradicije, prvotno je pokrenuta da bi ponudila informacije o demonstracijama na WTO-ovu sastanku na vrhu u Seatleu 1999.¹⁰⁷ Otada se ta mreža neovisnih medijskih centara proširila na desetke gradova na šest kontinenata. Indymedijin slogan – "Ne mrzite medije, postanite medij" – poziva ne samo na razbijanje informacijskog monopola korporativnih medija već i na aktivni angažman u proizvodnji i distribuciji informacija. Svatko može objaviti priču na nekoj Indymedijinoj internetskoj stanici. Oba ta elementa – jednako pravo pristupa i aktivno izražavanje – središnji su za svaki projekt demokratizacije komunikacija i informacija. Mediji moraju moći iznositi istinu. Nije to samo pitanje prilagođavanja istine u neku globalnu verziju političke korektnosti, već naprotiv osiguravanja raznolikosti izražavanja mnoštva u demokratskom procesu komunikacije. Indymedia i brojni neovisni medijski projekti poput nje ne nude model reforme globalnih komunikacijskih sistema. Naprotiv, oni su bitni eksperimenti koji još jednom demonstriraju snažnu žudnju za globalnom demokracijom.

Kao što ti primjeri daju naslutiti, u domeni biopolitike možda je produktivnije ne proizvoditi reformske prijedloge, već razvijati eksperimente koji se nose s našom globalnom situacijom. K tome, biopolitička nam perspektiva može pomoći prepoznati ontološki karakter svih pokreta i ukazati na konstitutivni pokretač koji pogoni svakog pojedinog od njih. Nikada ne možemo doći do tog bitnog elementa nabranjem ili zbrajanjem svih pritužbi i reformskih prijedloga. Konstitutivni pokretač je biopolitička činjenica. On je ono što će stvoriti mnoštvo i time razviti općenitiju moć stvaranja alternativnog društva.

POVRATAK U OSAMNAESTO STOLJEĆE

Svi ti različiti reformski prijedlozi koje smo pobrojali u prethodnom odjeljku dobre su i korisne ideje, čak i kada su, kao što smo vidjeli da je često slučaj, sile koje ustaju protiv njihova ostvarenja gotovo nesavladive. Pukim razmatranjem nekog prijedloga stječemo novu, kritičku perspektivu na postojeće strukture, nešto poput kognitivne mape globalnog sistema. U tom smislu svaki je prijedlog pedagoški alat. Svaka osoba koja pomisli: "To je dobra ideja, zašto to ne bismo učinili?" naučit će važnu lekciju.

Ovdje trebamo uvidjeti ne samo da je većina tih prijedloga neostvariva uslijed sila koje ustaju protiv njih, već da te reforme, koliko god bile korisne, nisu sposobne nositi demokraciju na globalnoj razini – a mi ne želimo ništa drugo osim demokracije, stvarne demokracije. Ciljamo previsoko, neki će zasigurno kazati. I doista, osjećamo se poput osamnaestostoljetnih zagovornika demokracije koji su, kao što smo ranije vidjeli, naišli na skeptike koji su opominjali da je demokracija možda bila moguća na malom prostoru atenskog polisa, ali da je posve nemoguća na prostranim teritorijima moderne nacionalne države. Današnji zagovornici demokracije susreću se s istim skeptičkim argumentom: demokracija je možda bila moguća u granicama modernih nacionalnih država, ali na prostranim teritorijima našega globaliziranog svijeta to je posve apsurdno. Liberalni skeptici inzistiraju na tome da sami svjetski razmjeri, uz njegove kulturne, religijske i antropološke razlike – a zašto ne dodati, kao što su prije običavali, pitanje klime! – podrivaju mogućnost ujedinjenoga globalnog naroda i drugih uvjeta nužnih za globalnu demokraciju. Konzervativni skeptici općenito se pak fokusiraju na različite stupnjeve razvoja civilizacija, uz snažne rasiističke prizvuke: govor o demokraciji možda prolazi u Europi i Sjevernoj Americi, kažu, ali oni koji žive u drugim dijelovima svijeta nisu spremni za demokraciju. Nakon što nauče od naših slobodnih tržišta i naših pravnih sistema kako poštivati privatno vlasništvo i osjećaj slobode, onda će možda i biti sposobni za demokraciju.

Dobro, kažemo svim tim skepticima, vratimo se u osamnaesto stoljeće! Jedan dobar razlog za povratak u osamnaesto stoljeće je taj da pojam demokracija tada nije bio korumpiran kao što je sada. Osamnaestostoljetni revolucionari nisu demokracijom zvali niti vladavinu partije kao avangarde niti vladavinu izabranih službenika koji su povremeno i na vrlo ograničene načine javno odgovorni prema mnoštvu.

Oni su znali da je demokracija radikalna, apsolutan prijedlog koji traži vladavinu svih nad svima. Također, ako su osamnaestostoljetni revolucionari bili utopisti, korisno je prepoznati da su onda to bili naprosto u smislu da su vjerovali kako je drukčiji svijet moguć. Ono što je bilo istinski utopijsko i posve iluzorno u osamnaestom stoljeću bilo je predložiti povratak na antički oblik demokracije namijenjen gradu-državi kao model za modernu nacionalnu državu. Osamnaestostoljetni revolucionari, dakako, nisu to učinili. Kao što smo već vidjeli, izazov je naprotiv bio preosmisliti pojam demokracije i stvoriti nove institucije primjerene modernom društvu i nacionalnom prostoru. Konačno, korisno se vratiti u osamnaesto stoljeće kako bismo stekli puno razumijevanje za radikalnost inovacije koju su postigli. Ako su oni to mogli, onda možemo i mi!

Kada se, dakle, danas pozivamo na osamnaesto stoljeće moramo prepoznati ograničenja koja proizlaze iz vezivanja uz stare modele. Kao što je bilo iluzorno u osamnaestom stoljeću prenijeti atenski model na nacionalnu razinu, tako je danas jednako iluzorno prenijeti nacionalne modele demokracije i zastupničkih institucija na globalnu razinu. I doista, mnogi od reformskih prijedloga koje smo ocrtali u prethodnom odjeljku zadržavaju moderne pojmove i nacionalne institucionalne modele demokracije, samo ih projiciraju u proširenom obliku na čitav globus. (Dakle, tendiraju prema "divovskim ambicijama".) Takvi se prijedlozi zasnivaju na onome što stručnjaci za međunarodne odnose nazivaju "domaćom analogijom", to jest analogijom između internih struktura nacionalne države i struktura internacionalnog ili globalnog sistema. Zapravo je iznenađujuće koliko se često unutarnje institucije i prakse SAD-a pojavljuju kao modeli u gore navedenim prijedlozima. Ne želimo pritom sugerirati da prijedlozi globalnih zastupničkih sistema, globalnog parlamenta, globalnog federalizma, globalnih sudova i globalnih sistema oporezivanja nisu korisni. Dapače, rasprava i primjena mnogih od tih prijedloga, ponavljamo, može zacijelo ublažiti nepravde i nejednakosti u našem trenutnome globalnom sistemu. Ali naš je naglasak da takve reforme neće biti dostatne za stvaranje globalne demokracije. Nužan je odvažan čin političke imaginacije da se raskine s prošlošću, čin poput onog u osamnaestom stoljeću.

Moramo naći načina da se oslobodimo duhova prošlosti koji nas uporno progone u sadašnjosti i paraliziraju našu maštu, i to ne samo zbog pitanja razmjera i činjenice da su moderni oblici zastupanja i javnog polaganja računa razvodnjeni i izgubljeni u ogromnim prostran-

stvima globalnih teritorija, već i zbog toga što smo se mi promijenili. Kao što smo podrobno razložili u 2. dijelu, ne samo da uvjeti rada postaju sve više zajednički diljem svijeta već naša proizvodnja također teži biti i biopolitička. Drugim riječima, ustvrdili smo da se dominantni oblici proizvodnje teže sastojati u proizvodnji znanja, afekta, komunikacije, društvenih odnosa – ukratko, proizvodnji zajedničkih društvenih oblika života. Postajanje zajedničkim rada s jedne strane i proizvodnja zajedničkog s druge nisu samo izolirani na softverske inženjere u Seattleu i Hyderabadu već su svojstveni i zdravstvenim radnicima u Meksiku i Mozambiku, poljodjelcima u Indoneziji i Brazilu, znanstvenicima u Kini i Rusiji te industrijskim radnicima u Nigeriji i Koreji. Pa ipak, ta nova centralnost zajedničkog ni na koji način ne umanjuje singularnost različitih u njega uklopljenih subjektiviteta. To podudaranje zajedničkog i singularnosti jest ono što određuje pojam mnoštva. Antropološka različitost sadašnjeg trenutka, različitost koja je obilježena formiranjem mnoštva, također onemogućuje da se prošli modeli na-prosto prenamijene. To je jedan od razloga zbog kojih smatramo korisnim nazvati ovo naše današnje doba postmodernim – da bi se istaknule te različitosti naspram naše moderne prošlosti. Umjesto arheologije koja iskopava modele prošlosti mi dakle trebamo nešto poput Foucaultova pojma genealogije, gdje subjekt stvara nove institucionalne i društvene modele na temelju vlastitih proizvodnih sposobnosti. “Genealoški projekt nije empirizam”, pojašnjava Foucault, “niti je on pozitivizam u uobičajenom smislu te riječi. On pokušava uvesti u igru lokalna, diskontinuirana, diskvalificirana, nelegitimirana znanja protiv svakog unitarnog oblika teorije koja ih nastoji filtrirati, hijerarhizirati i razvrstati u ime istinskog znanja.... Genealogije stoga nisu pozitivistička vraćanja na oblik znanosti koji je pažljiviji i točniji – genealogije su točnije rečeno *antiznanosti*.”¹⁰⁸

Ako više nije dostatno upotrijebiti nacionalne institucionalne modele demokracije da bismo se obranili protiv globalnog ugnjetavanja i tiranije, onda trebamo izmisliti nove modele i metode. Kao što su Federalisti rekli u osamnaestom stoljeću, nova vremena iziskuju “novu znanost” društva i politike kako bi prestala ponavljati stare mitove dobre vladavine i blokirala pokušaje restauracije starih oblika poretka. Danas, ne samo zbog globalnih razmjera suvremenog društva nego i zbog nove antropologije i nove produktivne sposobnosti mnoštva, nama je potrebna nova znanost – ili, možda, na tragu Foucaulta, *antiznanost*!

Nova znanost globalne demokracije ne bi samo morala obnoviti naš politički vokabular od korupcija koje je pretrpio, već bi također morala transformirati sve primarne moderne političke pojmove. Od pojma nacionalne države i slobodnog tržišta do pojma socijalizma, od koncepta političkog zastupanja do sovjetskih ili savjetskih oblika delegiranja, od ljudskih prava do takozvanih prava rada, svi se oni moraju preosmisliti u kontekstu naših suvremenih uvjeta. To će morati biti znanost pluralnosti i hibridnosti, znanost mnogostrukosti, znanost koja može odrediti kako će različite singularnosti sebe potpuno izraziti u mnoštvu.

Postoje, dakako, značajne razlike između našeg pristupa mnoštvu i osamnaestostoljetne nove znanosti. Jedna je razlika u tome da su francuski i sjevernoamerički proroci Prosvjetiteljstva željeli stvoriti institucionalno ogledalo društva, ali vješto iskrivljeno ogledalo koje bi iz pluralnosti mnoštva moglo stvoriti jedan narod: *e pluribus unum*, kao što govori lenta u orlovom kljunu na novčanici od jednog dolara. Danas to nije samo pitanje reduciranja globalnog mnoštva na narod. Globalno društvo prožeto je biopolitičkom dinamikom stalne proizvodnje i proizvodnje suviška zajedničkog, a globalni subjektiviteti se potvrđuju ne samo kao pluralni nego i kao singularni. Novi pojam demokracije mora uzeti u obzir konstitutivnu dinamiku mnoštva i činjenice da njegova pluralnost odbija da je se svodi na *unum*.

Druga bitna razlika između osamnaestostoljetne nove znanosti i one koja je potrebna danas vezana je uz činjenicu da danas temelj za političku analizu i predlaganje nije pojedinačno, već zajedničko – to jest, zajednički skup biopolitičkih proizvodnih odnosa. Dok su se moderni politički mislioci morali hrvati s proturječjem između pojedinca i društvenog totaliteta, mi danas trebamo pojmiti komplementarnost između mnogostrukih singularnosti i našeg zajedničkog života, koji se stalno usuglašava kroz zajedničku suradnju i biopolitičke proizvodne mreže. Istinu govoreći, veliki osamnaestostoljetni republikanski inovatori nikad nisu bili stvarno individualisti. Jako poimanje konvencija zajednice uvijek je bilo bitan element u njihovoj misli i praksi, koji je pak, istina, bio kombiniran s koncepcijom prisvajanja i posjedovanja koja je težila razdvajati i određivati pojedinačne subjekte.¹⁰⁹ U svakom slučaju, današnje društvene koordinate posve su drukčije i, kao što smo ustvrdili ranije, ontološki uvjeti društva određeni su zajedničkim tkanjem, koje nije fiksno i statično, već otvoreno, obilato i stalno konstruirano izravno akumuliranim energijama i žudnjama mnoštva. Pa-

radoksalno, svijet financija, sa svojim enormnim moćima apstrakcije, nudi odličan izraz kako zajedničkog društvenog bogatstva mnoštva tako i njegova budućeg potencijala, ali izraz koji je izobličen privatnim vlasništvom i kontrolom u rukama nekolicine. Zadaća je otkriti zajednički način – koji bi uključio muškarce, žene, radnike, migrante, siromašne i sve elemente mnoštva – upravljanja nasljeđem čovječanstva i usmjeravanja buduće proizvodnje hrane, materijalnih dobara, znanja, informacija i svih drugih oblika bogatstva.

Konačno, još jedna razlika naspram osamnaestostoljetne misli leži u tome da rat svih protiv svijetu i poimanje nasilnog prirodnog stanja, koje je služilo kao svojevrsna ucjena protiv republikanskih projekata, više nisu djelotvorna oružja reakcionarne misli u legitimiranju dominacije monarhijske suverene moći. Ne želimo time reći da moćnici više ne pokušavaju iskoristiti tu taktiku kako bi stekli kontrolu nad nacijama, regijama i globalnim sistemom u cjelini. Već želimo reći da to poimanje sve manje odgovara našoj društvenoj stvarnosti. Poimanje utemeljujućeg rata svih protiv svijetu zasnovano je na ekonomiji privatnog vlasništva i oskudnih resursa. Materijalno vlasništvo, kao što su zemlja ili voda ili automobil, ne može istodobno biti na dva mjesta odjednom: moje posjedovanje i korištenje njega nijeće mogućnost da ga vi imate i koristite. Međutim, nematerijalno vlasništvo, kao što je ideja, slika ili oblik komunikacije, može se beskonačno reproducirati. Ono može biti posvuda odjednom, a moje korištenje i posjedovanje ne priječiči vaše. Naprotiv, kao što kaže Thomas Jefferson, ideje se unapređuju kada se priopćavaju: kad ja upalim svoju svijeću na vašoj, obje se čine da jače svijetle. Neki resursi danas ostaju oskudni, ali ipak mnogi, pogotovo najnoviji elementi ekonomije, ne funkcioniraju prema logici oskudnosti. K tome, kada se proizvodni mehanizmi sve više oslanjaju na obuhvatne otvorene mreže komunikacije i suradnje, tada se poimanje temeljnog sukoba svih sa svima teži činiti sve neprirodnijim. Naše prirodno stanje je zapravo ono stvarano u zajedničkim mrežama mnoštva. Sve je besmislenije legitimirati centralnu suverenu moć na temelju rata između “demokracije” i drugih civilizacija, braniti “demokraciju” trajnim ratnim stanjem ili čak vojno nametati “demokraciju”. Jedina demokracija koja danas ima smisla jest ona koja postavlja mir kao svoju najvišu vrijednost. Mir zapravo nije samo nužan za demokraciju već je on fundamentalan preduvjet za znanje i, općenitije, naše bivanje u ovom svijetu.

Moramo prepoznati da demokracija nije nerazborit ili nedosežan zahtjev. Kada Spinoza demokraciju naziva apsolutnom, on pretpostavlja da je demokracija u stvarnosti temelj svakog društva. Velika većina naših političkih, ekonomskih, afektivnih, jezičnih i produktivnih međudjelovanja uvijek se zasniva na demokratskim odnosima. Ponekad te prakse društvenog života nazivamo spontanima, a ponekad o njima mislimo kao fiksiranima tradicijom i običajem, ali zapravo su sve one civilni procesi demokratske razmjene, komunikacije i suradnje koji se mogu razviti i transformirati svaki dan. Kada takva demokratska međudjelovanja ne bi bila temelj našeg života zajedno, onda bi samo društvo bilo nemoguće. To je razlog zbog kojega su za Spinozu drugi oblici vladavine izopačenja ili ograničenja ljudskog društva, dok je demokracija njegovo prirodno ispunjenje.

Izumiti novu znanost demokracije za mnoštvo zacijelo je golem zadatak, ali općim smisao projekta je jasan. Potrebu za njim možemo prepoznati u stvarnim i neodloživim pritužbama i zahtjevima tolikih diljem svijeta – odakle bi i došla moć da se ostvari takav projekt, ako ne iz žudnji mnoštva? Nezadovoljnici ne prihvaćaju ideju života u svijetu koji je za tolike obilježen strahom, nepravdom, siromaštvom i neslobodom. Čak i oni koji iskazuju oprezni skepticizam prema mogućnosti supstancijalnih promjena na kratak rok ipak moraju priznati da se ti trenutni oblici dominacije, nasilja, mistifikacije, otuđenja i izvlaštenja u našoj novoj stvarnosti ne mogu nastaviti još dugo: zajednički jezici, zajedničke prakse i oblici proizvodnje u našem društvu protive se oblicima zapovijedanja. Ukratko, naši snovi čine nužnim (ako ne još mogućim) drukčiji svijet. Globalni razmjeri sve se više čine kao jedini zamisliv horizont promjene, a stvarna demokracija je jedino izgledno rješenje.

Dakle, ono što mi danas predlažemo nije ponavljanje starih rituala i iscrpljenih slogana, već naprotiv povratak na crtaću ploču, povratak istraživanju, pokretanje novog preispitivanja kako bi se formulirala nova znanost društva i politike. Provesti takvo društveno preispitivanje ne znači nakupljati statistike ili puke sociološke činjenice – to je stvar prozivanja sebe samih da shvatimo sadašnje biopolitičke potrebe i zamislimo moguće uvjete za novi život, uronimo sebe u kretanje povijesti i antropološke transformacije subjektiviteta. Nova znanost proizvodnje bogatstva i političkog ustava u cilju globalne demokracije može proizaći samo iz te nove ontologije.¹¹⁰

EKSKURS 3.: Strategija – geopolitika i nova savezništva

Većina suvremenih diskusija o geopolitici nudi izbor između dviju strategija za očuvanje globalnog poretka: unilaterizam ili multilateralizam. Takve diskusije ne uzimaju u obzir moć pokreta za globalnu demokraciju, njihove pritužbe i njihove prijedloge. Pokreti imaju konstitutivan učinak na geopolitiku i mogućnosti globalnog poretka. Moramo se vratiti na trenutak u povijest geopolitike da bismo vidjeli kako se ona razvijala, kako je danas zapala u krizu i koje su strateške mogućnosti koje to otvara mnoštvu.

296

KRIZA GEOPOLITIKE

Moderna geopolitika rođena je u Europi kao istaknuto polje *realpolitike* u smislu da su europske nacionalne države, zatvorene u svoje male teritorije, rasporedile stvarne odnose moći preko velikog globalnog prostora. Europska politička tradicija mogla je težiti da proširi svoju politiku preko čitavog svijeta, paradoksalno, upravo zato što je zamišljala Europu kao konačni horizont – kao “Zapad”, gdje sunce zapada, *finis terrae*. Europa je morala uteći vlastitoj konačnosti. Prostorni elementi uvijek su prisutni u samodefiniranju Europe, ponekad u vidu ekspanzije, a ponekad u vidu konflikta, tragedije i opsesija, od Homerova Egeja do Kolumbovog Atlantika. Već kod antičkih Grka i Rimljana nalazimo da je kontrola nad prostorom izvan grada nužni element održanja mira i blagostanja unutar grada. U antičkom Rimu ta uloga vanjskog prostora pretvorena je zapravo u pokretač imperijalne ekspanzije. Geopolitički prostor je tako postao putanjom, usmjerenim kretanjem sudbine preko stranih teritorija koje su definirale dominantne imperijalne klase. Tako je rođen nacionalni i imperijalistički *Grossraum*.

Uspon Sjedinjenih Američkih Država kao globalne sile preobrazio je europsku tradiciju geopolitike, otvarajući je

Demokracija

od pitanja stalnih granica i konačnih prostora prema beskonačnom vanjskom i otvorenim pomičnim granicama, fokusirajući je na tokove i pokretne linije sukoba koji su poput oceanskih strujanja ili seizmičkih rasjeda. Geopolitika u američkom ključu kao da nadilazi fiksni prostorni horizont i namjesto toga postaje alternacija ili dijalektika između otvaranja i zatvaranja, ekspanzionizma i izolacionizma. To je zapravo suvremeno poimanje geopolitike s kojim se susrećemo i danas. Geopolitika može granice smatrati fiksnima, ali one su također, istodobno, pragovi ili točke prelaska. Ratovi, iz te perspektive, započinju kada čovjek pređe granicu naoružan; napredak se vidi kada iste te granice pređe nenaoružan; a trgovina prelazi granice s oružjem i bez njega. Geopolitičke granice nemaju nikakve veze s prirodnim granicama, pojmljenim u geografskim, etničkim ili demografskim okvirima. Dapače, kada se geopolitika sretne s granicama postavljenim kao prirodnima, onda ih ona ili koristi instrumentalno ili ih potkopava time što pokreće klizanje prema ekspanziji, nadilaženju.

Da bi se razumio današnji oblik geopolitike (i naposljetku doveo u pitanje) moramo, dakle, izbjeći pribjegavanje naturalističkim, determinističkim ili ekonomističkim koncepcijama granica i ograničenja koja su odlikovala staru europsku geopolitiku. Namjesto toga, moramo se suočiti s poimanjem fleksibilnih granica i pragova koji se stalno prelaze, poimanjem koje je tipično za američku ideologiju. Ustvari, moramo shvatiti da je suvremena geopolitika utemeljena na krizi njenih tradicionalnih pojmova. Kada kažemo kriza, ne mislimo da je geopolitiku na rubu sloma, već da ona funkcionira na temelju granica, identiteta i ograničenja koja su nestabilna i stalno potkopavana. Geopolitika ne može funkcionirati bez takvih međa, ali ih stalno mora izmještati i gaziti, stvarajući dijalektiku između ekspanzionizma i izolacionizma. To je *geopolitika krize*.

Suvremena geopolitika tako pokazuje istu logičku shemu koja definira suvremenu teoriju suverenosti i stvarnost ekonomske djelatnosti – ona ima dvije strane koje su u stalnoj opreci i sukobu. Unutarnja kriza, kao što smo rekli, nije znak sloma, već pokretač razvoja. Geopolitička

297

Globalni zahtjevi za demokracijom

analiza pretpostavlja krizu kao svoje utemeljenje i otvara sistem prema sukobu među različitim političkim snagama koje određuju otvorene prostore, granice i zatvorene prostore. Naša je hipoteza, koja je nedvojbeno reduktivna, ali ipak učinkovita, da se ti unutarnji sukobi i opreke unutar pojma geopolitike trebaju prepoznati kao sukob između mnoštva (to jest snaga društvene proizvodnje) i imperijalne suverenosti (to jest globalnog poretka moći i izrabljivanja), između biopolitike i biomoći. Ta nas hipoteza navodi na to da promjene paradigme geopolitike vidimo kao *odgovore* na izazove koje postavljaju borbe mnoštva. Primjerice, drugdje smo već ustvrdili da su transformacije geopolitičkog okvira u kasnom dvadesetom stoljeću, nakon natičnih kriza i monetarnih kriza u 1970-ih i sloma sistema Bretton Woods, odgovor na antikolonijalne i antiimperijalističke borbe u Aziji, Africi i Latinskoj Americi te velike društvene borbe u Europi i Sjevernoj Americi.¹¹¹ Čini nam se da se danas krizu geopolitike najbolje može shvatiti u okviru borbe protiv trenutnoga globalnog poretka koji smo ocrnali u prethodnom poglavlju, od pokreta protiv neoliberalizma u Indiji, Brazilu, Seattleu i Genovi do pokreta protiv rata u Iraku. Elementi te krize mogu predodrediti buduće smjerove razvoja geopolitike. I moramo vidjeti kakvu stratešku korist mnoštvo može naći u toj krizi geopolitike.

UNILATERALNO ZAPOVJEDANJE I OSOVINA ZLA

Kako se možemo vratiti strategijama geopolitike u dvadeset prvom stoljeću i alternativni između unilateralizma i multilateralizma? Prvi zadatak unilateralističke geopolitičke strategije danas, koju najčešće predstavljaju Sjedinjene Američke Države, jest produbljivanje krize institucija staroga međunarodnog poretka. Kako bi učinkovito upravljala globalnom politikom unilateralistička strategija, primjerice, mora podrivati političke i pravne moći Ujedinjenih naroda. Kada su krajem Drugog svjetskog rata formirani

Ujedinjeni narodi, oni su združili prosvijećenu težnju za kozmopolitskom vladom s demokratskim uređenjem među nacionalnim državama koje su dobile rat protiv fašizma. Nakon pola stoljeća njihova postojanja to je savezništvo očigledno iscrpljeno. Nakon sputanosti Hladnim ratom i paralize nesposobnošću da razbiju birokratske mehanizme iznutra, Ujedinjeni narodi su pali pod vladavinu jedine preostale supersile. Drugim riječima, Ujedinjeni narodi postali su mjesto na kojem najjasnije dolazi do izražaja globalna hegemonija i unilateralna kontrola Sjedinjenih Američkih Država. Oni su, paradoksalno, također mjesto na kojem još uvijek dolazi do izražaja slika distribuiranijeg oblika moći, primjerenijeg procesima globalizacije.

Dakle, s krajem Hladnog rata oblik imperijalne vladavine počeo je redefinirati rubove granica prijašnjeg neprijatelja i organizirati jednu mrežu kontrole nad svijetom. Politika vojnog obuzdavanja na Bliskom Istoku, koja je imala za cilj spriječiti napredovanje društvene prijetnje, transformirana je u operacije unutarnjeg prevratničkog sabotiranja i vojnog prodiranja u bivšu sovjetsku sferu. Ono što je iz toga proizašlo jest veliki polumjesec imperijalnog zapovijedanja koji se proteže od Bliskog Istoka do istočne Azije, od Arapskog poluotoka do Korejskog poluotoka, presijecajući bivše sovjetske teritorije u središnjoj Aziji i zarađujući prema strateškim bazama na Filipinima i u Australiji. Taj polumjesec je konfiguracija novog, globalnoga geopolitičkog horizonta. Globalna suverenost je poprimila imperijalnu figuru pod kontrolom Sjedinjenih Američkih Država i njihova ogromnog centraliziranog vojnog aparata koji se rasprostire cijelim svijetom.

Međutim, ta operacija niti je potpuno dovršena niti je lišena unutarnjih proturječja. Postoje velike zone koje nisu (i možda nikad ne mogu biti) izravno uključene u taj unilateralni imperijalni režim. One se opiru snažnim državnim formacijama, u nekim slučajevima vlastitim globalnim aspiracijama. Unilateralistička strategija je oslabiti te sile koje se opiru, zatvoriti ih u regionalnu os i naposljetku integritati u globalnu hijerarhiju. Postoje ustvari tri strateška suparnika koja niti jedna unilateralistička strategija ne

može zanemariti: Europa, Rusija i Kina. Iz te perspektive, Sjedinjene Američke Države moraju ih držati pod pritiskom. Možda bismo u tom pogledu američko proglašavanje "Osovine zla" trebali čitati ne samo kao direktnu prijetnju trima relativno slabim neprijateljskim diktaturama već, još važnije, kao neizravnu prijetnju daleko moćnijim prijateljima koji im stoje uz rame. Možda rat u Iraku možemo čitati kao neizravan napad protiv Europe – ne samo s obzirom na politički način na koji je vođen nego i s obzirom na prijetnju po europsku industriju koju donosi američka kontrola nad iračkim energetske resursima. Možda bismo slično tome iz upozorenja Sjedinjenih Američkih Država Iranu trebali iščitati neizravnu prijetnju južnoj sferi ruske kontrole. Konačno, nije teško zamisliti kako upozorenja Sjevernoj Koreji mogu izravno zaprijetiti i oduzeti snagu kineskoj kontroli stvaranjem snažne legitimaciju za američku vojnu prisutnost u istočnoj Aziji. To ne znači da "odmetničke države" ne predstavljaju istinske prijetnje onima unutar i izvan njih, već da obilježavanje tih pojedinačnih država može služiti dodatnoj (i možda važnijoj) funkciji postavljanja izazova i oduzimanja snage primarnim strateškim suparnicima koji ugrožavaju američku unilateralnu kontrolu. Taj strateški cilj mogao bi pak ispuniti čitav arsenal imperijalne geopolitike, uključujući korištenje preventivnog ratovanja, procese hijerarhijskog organiziranja nacionalnih država te segmentaciju i eventualnu izolaciju regija ili kontinenata u globalnom sistemu.

PROTURJEČJA

Unilateralistička strategija imperijalne moći uključuje fundamentalno geopolitičko prestrojavanje koje je organizirano oko tri primarna elementa. Prvi element je grupiranje svjetskih sila u regionalne formacije i održanje hijerarhije među njima. Unilateralistička geopolitička strategija se, prema tome, može zamisliti kao kotač čije su Sjedinjene Američke Države osovinsko ležište iz kojeg se pružaju nosači kotača prema svim regijama svijeta. Svaka regija je

iz te perspektive definirana kao grupa lokalnih sila plus Sjedinjene Američke Države kao dominantni element. Sjevernoatlantska regija je definirana kao zapadnoeuropske države plus Sjedinjene Američke Države, latinoamerička regija kao latinoameričke sile plus Sjedinjene Američke Države, pacifička regija kao istočnoazijske države plus Sjedinjene Američke Države i tako dalje.

Međutim, moramo uzeti u obzir i nepredvidljivost tih odnosa sila u međunarodnoj politici i prepoznati da regionalne formacije također mogu proturječiti hijerarhijskom jedinstvu imperijalnog zapovijedanja. Regionalni model imperijalnog poretka povremeno poremeti samoodređenje raznih regionalnih sila. Otuda pomaci naprijed – nazad Europske unije, ponekad povoljni za sjevernoatlantsko savezništvo sa Sjedinjenim Američkim Državama, ponekad otvoreni prema mogućem kontinentalnom ujedinjavanju s Rusijom, a ponekad vođeni intencijom da ostvare autonomiju političke volje Europe. Bivše sovjetske države također osciliraju između lojalnosti prema američkim projektima, prijedlozima širih europskih saveza i oživljavanja starih geopolitičkih razdjelnica (primjerice, između Rusije i Indije). Mogli bismo kreativne kineske eksperimente s "demokracijom srednjih klasa" čitati kao iskaze regionalne autonomije koja je orijentirana prema globalizaciji centriranoj na Aziji. Takvi regionalni razvoji događaja i osciliranja podjednako su prisutni u drugim dijelovima svijeta, primjerice u latinoameričkim projektima regionalne autonomije koji su centrirani oko Brazila i Argentine. A može li se uopće projekt regionalne autonomije zamisliti na Srednjem Istoku? U svim tim primjerima regionalne formacije igraju proturječnu, dvoznačnu ulogu u unilateralističkoj imperijalnoj geopolitici – kao nužni dijelovi ujedinjenog poretka i kao potencijalno autonomne sile koje mogu narušiti taj poredak.

Drugi element unilateralističke strategije obuhvaća ekonomsku proizvodnju i krizu koju su multinacionalne "aristokracije" imperijalnog poretka pretrpjele i još uvijek trpe. U ovom slučaju ne radi se o proturječjima među državama, već o razdjelnicama koje su nastale u sukobima

interesa među različitim frakcijama globalne kapitalističke klase, a koje su isplivale na površinu posebno jasno tijekom rata u Iraku. (Uzmimo za primjer glasno protivljenje ratu vodećih poslovnih ličnosti kao što je George Soros.) Globalno ratno stanje i sukob koje su stvorile unilateralističke vojne politike imale su snažne štetne učinke po globalne krugove proizvodnje i trgovine. Sumarno bismo mogli kazati da je unilateralistička oružana globalizacija koju provode Sjedinjene Američke Države podigla nove granice i prepreke, blokirajući one vrste globalnih ekonomskih mreža koje su stvorene u prethodnim desetljećima. Najvažniju krizu današnjega globalnog ekonomskog režima iz perspektive aristokracija razotkriva činjenica da on angažira samo mali udio proizvodnog potencijala današnjeg svijeta. Veliki i sve veći udjeli globalnog stanovništva žive pak u bijedi, lišeni obrazovanja i prilika. Mnogobrojne države muče nacionalni dugovi koji isisavaju vitalne resurse. U stvari, sve je jasnije da je većina svijeta isključena iz primarnih krugova ekonomske proizvodnje i potrošnje. Iz te perspektive, aristokratska kriza ne tiče se samo multinacionalnih industrijalaca već pogađa i sve proizvodne subjekte globalnog ekonomskog poretka. Simptomi tih razdjelnica sežu od jednostavnih iskaza prezira prema unilateralističkoj primjeni američke moći i nedostatka vjere u njenu pravednost do uspostave suparničkih regionalnih formacija. U razdoblju između napada 11. rujna 2001. i rata u Iraku 2003. razvrgavanje prethodno čvrstih veza lojalnosti i zajedničkih političkih i ekonomskih interesa među svjetskim aristokracijama bilo je dramatično. Jedna od manifestacija aristokratske krize koja je imala snažan učinak na geopolitiku je natjecanje među valutama. Primjerice, prelazak eura iz slabe u jaku poziciju i prva prijetnja koju je euro stavio pred dolar kao rezervnu valutu u međunarodnom poslovanju predstavljaju minsko polje i problem koji se mora brzo razriješiti unutar imperijalnog poretka.

Treći element unilateralističke strategije vezan je uz održanje samog poretka, oblika globalnog upravljanja i tražnja za sigurnošću. Američka unilateralistička verzija Imperija nametnuta je vojnom silom, ali vojni pohodi SAD-a

u Afganistanu i Iraku pokazuju se nemoćnima da ostvare minimalne ciljeve sigurnosti i stabilnosti. Naprotiv, oni stvaraju sve veći sukob i razdor. K tome, vojna prevlast nije dovoljna da bi osigurala globalnu sigurnost. Ekonomski i kulturni odnosi podjednako su važni kao i socijalni uvjeti nejednakosti i uvjeti krajnjeg siromaštva koji su prečesto prisutni u velikim dijelovima svijeta. Sjedinjene Američke Države neće uspjeti u nametanju svog unilateralnog zapovijedanja ne budu li mogle postići sporazum s ostalim velikim financijskim silama u svijetu. Globalna sigurnost nikad neće biti moguća ne bude li se mogao osigurati ekonomski razvoj najsiromašnijih zemalja. I to očigledno nije tek ekonomsko pitanje već i pitanje socijalnih, kulturnih i političkih ravnoteža i sukoba. Zapravo, svrhe globalizacije i oblici geopolitičke strategije još su duboko upitni.

NOVA MAGNA CARTA?

Postaje sve jasnije da je unilateralni, odnosno "monarhijski" ustroj globalnog poretka, koji je centriran oko vojnog, političkog i ekonomskog diktata Sjedinjenih Američkih Država, neodrživ. Sjedinjene Američke Države ne mogu nastaviti "ići samostalno". Kriza tog ustroja predstavlja priliku za "globalne aristokracije", to jest multinacionalne korporacije, nadnacionalne institucije, druge dominantne nacionalne države i snažne nedržavne aktere.

Ovo je trenutak Magne Carte. Prisjetimo se iz engleske povijesti da početkom trinaestog stoljeća kralj Ivan Bez Zemlje više nije mogao plaćati svoje prekomorske vojne pothvate i više nije mogao održavati društveni mir. Kada se obratio aristokraciji za sredstva i podršku, ona je zauzvrat zatražila da se monarh podvrgne vladavini prava i stvori ustavna jamstva, čime je nastala Magna Carta. Drugim riječima, monarh se složio da napusti strogo unilateralističku poziciju i aktivno surađuje s aristokracijom. Naš globalni "monarh" je danas suočen s usporedivom krizom, nesposoban da plati svoje ratove, održi mirni poredak i k tome osigura adekvatna sredstva za ekonomsku proizvo-

dnju. Današnje “aristokracije” su tako u poziciji da za svoju podršku zauzvrat zatraže novi socijalni, politički i ekonomski ustroj koji daleko nadilazi suvremena poimanja multilateralizma – novi globalni poredak.

Što bi sadržavala Magna Carta danas? Što žele globalne aristokracije? Mir i sigurnost očigledno su važni ciljevi. Okončanje unilateralističkih vojnih pothvata i naizgled nerješivo stanje globalnog rata fundamentalno je proturječje. Aristokracijama je također važno obnoviti globalne proizvodne snage i uvesti cjelokupnu globalnu populaciju u krugove proizvodnje i razmjene. Prioriteti kao što su otklanjanje siromaštva i opraštanje dugova najsiromašnijim zemljama u tom kontekstu ne bi bili dobročinstva, već naponi da se realizira proizvodni potencijal koji postoji u svijetu. Drugi prioritet bio bi revidiranje procesa privatizacije i stvaranje zajedničkog pristupa nužnim proizvodnim resursima, kao što su zemlja, sjemenje, informacije i znanja. Učiniti resurse zajedničkim nužno je za širenje i obnovu stvaralačkih i proizvodnih potencijala – od poljoprivrede do internetskih tehnologija.

Možemo već prepoznati takva gibanja koja mogu navesti aristokracije na put stvaranja nove Magne Carte. Na zasjedanju WTO-a u Cancúnu zahtjevi koje je iznijela “grupa dvadeset dvije zemlje” za ravnopravnijim poljoprivrednim trgovinskim politikama, primjerice, jedan je korak prema reformiranju globalnog sistema u tom smjeru. Općenitije, međunarodna savezništva koja Lulina vlada u Brazilu provizorno gradi unutar Latinske Amerike i šire ukazuju na moguće temelje globalne rekonstrukcije. Slijediti primjer vlada globalnog Juga na taj način jedan je od smjerova u kojima bi aristokracije trebale orijentirati svoj projekt obnove proizvodnih snaga i energija u globalnom ekonomskom sistemu.

Drugi izvor orijentacije aristokracijama nudi mnoštvo glasova što protestira protiv trenutnog stanja rata i sadašnjeg oblika globalizacije. Kao što smo detaljnije izložili, ti demonstranti na ulicama, na globalnim forumima i u NVO-ima ne iznose samo pritužbe protiv neuspjeha sadašnjeg sistema nego i reformske prijedloge koji sežu od in-

stitucionalnih ustrojstava do ekonomskih politika. Jasno je da će ti pokreti uvijek ostati antagonizirani prema imperijalnim aristokracijama, i to – smatramo – opravdano. Međutim, u interesu aristokracija je smatrati pokrete potencijalnim saveznicima i izvorima za formuliranje današnjih globalnih politika. Neke verzije reformi koje zahtijevaju pokreti i neki načini uključivanja globalnih mnoštava kao aktivnih snaga neosporivo su nezaobilazni za stvaranje bogatstva i sigurnosti. Uz najprogresivnije vlade globalnog Juga, globalizacijski protestni pokreti predstavljaju snage koje najviše obećavaju da mogu dati smjer projektu obnove, stvarajući alternativu propalim unilateralističkim režimima i postavljajući temelje za novu Magnu Cartu.

Valja jasno reći da globalne aristokracije ni na koji način ne *zastupaju* mnoštvo. Projekt aristokracija, čak s novom Magnom Cartom, ide ne za demokracijom, već za drukčijim oblikom imperijalne kontrole. Mnoštvo jest i ostatak će nužno antagonizirano prema tim aristokracijama. Unatoč tome, trebamo prepoznati da kriza aristokracija suočenih s unilateralizmom SAD-a doista nudi strateške prilike na globalnim obzorima demokratskih prijedloga. Primjerice, moguća su savezništva između industrijskih aristokracija i proizvodnih mnoštava na najslabijim i najsiromašnijim stupnjevima razvoja, na točkama neravnoteže između proizvodnog poretka i potencijala postojeće radne snage, kao i u pogledu okončanja globalnoga ratnog stanja.

Ovdje možemo početi nazirati mogućnost alternativnih strategija globalnog ustrojstva. Postoji li mogućnost da se putem savezništava s aristokracijama predloži program Protuimperija? Ima li smisla na polju geopolitike predložiti taktike i strategije koje bi mnoštvo moglo inteligentno usmjeriti prema tom cilju? Mnogi simptomi pokazuju u tom smjeru. Kada pokrete bijega iz siromaštva prati pobuna, kada migracije otvaraju prostore miješanja i novih antropoloških i kulturnih formi, kada su ratovi za oslobođenje povezani s procesima diplomacije odozdo, kada su globalne aristokracije u interpretaciji multilateralnih elemenata svjetskog nereda prinuđene ponovo razmisliti o potčinjavanju mnoštava i naposljetku ući u savezništva s njima,

onda se otvaraju nove mogućnosti podriivanja globalnog poretka. Ukratko, čini nam se da snažna proturječja koja prožimlju geopolitički poredak Imperija, uključujući proturječja između globalnih aristokracija i unilateralističkih strategija, nude mogućnosti da mnoštvo predloži alternativne konstitutivne procese koji više nemaju oblik kapitalističkog zapovijedanja, već slijede ritam emancipacije.

Da zaključimo: vratimo se na naše početno pitanje.

Ima li još uvijek smisla govoriti o geopolitici? Geopolitika je tradicionalno, kao što smo rekli, teorija granica. Ona je ustvari bila paradoksalna teorija, jer je tvrdila da je globalna, ali na svakom koraku svog promišljanja i na svako ograničenje perspektive ona bi se pozvala na "centar" i "vanjsko". Današnja imperijalna geopolitika nema centra niti vanjskog – ona je teorija unutarnjih odnosa globalnog sistema. Javno pravo Imperija preuzima mjesto geopolitike, isto kao što umijeće ratovanja preuzima mjesto policije. Ustvari mi smo prešli iz nacionalnog vladanja u imperijalno upravljanje, iz hijerarhije fiksnih nacionalnih vlasti u mobilne i višeslojne odnose globalnih organizacija i mreža. Dakako, neki žele uspostaviti unilateralno zapovijedanje nad njima. Razmješteni kontigenti marinaca i vojne baze diljem svijeta nisu zanemarivi. Pa ipak je taj prizor, poput kakve Escherove slike, potpuno nestabilan i promjenom perspektive brzo se može izokrenuti. Snaga unilateralnog razmještanja trupa iznenada se pokazuje kao slabost – centar koji ona izdiže otkriva se kao točka maksimalne osjetljivosti na sve oblike napada. Da bi se Imperij održao, on mora stvoriti mrežni oblik moći koji ne izolira centar kontrole niti isključuje vanjske zemlje ili proizvodne snage. Drugim riječima, kako se formira Imperij, tako geopolitika prestaje funkcionirati. Uskoro će se i unilateralističke i multilateralističke strategije pokazati podjednako nedjelotvornima. Mnoštvo će se trebati pokazati zrelim za taj izazov i razviti novi okvir za demokratsko ustrojstvo svijeta.

306

Demokracija

IKONOKLASTI

Kada se središte Rimskog Imperija pomaknulo istočno iz Rima u Bizant prije više od tisuću petsto godina, struktura njegove vlasti stubokom se promijenila.¹¹² Ranija, latinska verzija imala je vlast raspodijeljenu među tri vladajuća tijela: imperator je vladao zajedno s aristokracijom i protutežom u vidu comitia, narodnih odbora. Kasnija, bizantska verzija, naprotiv, konsolidirala je moć pod jednom vlašću, izdižući bazileja, Svetog Rimskog Cara, iznad aristokratske i narodne kontrole. Bizantski car je bio novi Mojsije koji je prenosio zakonike izravno od Boga, on je bio novi Elija koji je uzašao u nebesa i time postao jedinim posrednikom između ljudskog i božanskog, nalik Kristu u njegovom iskupiteljskom poslanju vladanja. U bizantskog cara moći su tako postale posvećene, a njegova legitimacija izravno božanska. Car i prvosvećenik, imperium i sacerdotium, spajali su se postupno u jednu figuru.

Jedno od oružja koje se u Bizantu koristilo za obranu te centralizirane moći protiv raspodijeljenog latinskog modela vlasti i demokratskog duha ili narodnog otpora je bila zabrana svetih slika ili ikonoklazam. Godine 726. nove ere Leon III. Izaurijski, bizantski car, izdao je edikt kojim zabranjuje svojim vjernim podanicima štovanje ikona ili svetih slika, koje su oni smatrali sredstvom spasenja. Sve ikone morale su se razbiti. Religijsko opravdanje glasilo je da je štovanje slika bogohulno, da otuđuje od štovanja Boga, argument koji se eksplicitno pozivao na biblijsku priču o zlatnom teletu kojeg su Židovi obožavali, a Mojsije onda uništio. "Ne pravi sebi urezana lika ili kakve slike bilo čega što je gore na nebu". (Izlazak 20:4). Ikonoklazam nije bio samo religijski nego i politički projekt – to jest, religijski i politički projekti bili su jedan te isti. Ulog je bila sama moć zastupanja.

Ako biste ušetalu u bizantinsku baziliku prije osmog stoljeća, prije nego što je izbio ikonoklastički žar, ugledali biste ogroman mozaik u apsidi s uzvišenom figurom Krista Pantokratora (Gospodara svega) okruženom dvanaesticom apostola i znakovima apokalipse. Već biste bili pod dojmom vlastite beznačajnosti naspram takvog impozantnog predodženja božanskog, ali ta nadvijena figura moći nije bila dovoljna za

307

Globalni
zahtjevi za
demokracijom

ikonoklaste. Imperijalni podanik čak ne bi trebao imati mogućnost da uživa u slici Pantokratora ili posjeduje ikone – prilika da štuje Božju sliku i time stekne nadu u spasenje je zabranjena. Ikonička je reprezentacija nudila, pa makar u krajnjim zakucima mašte, način da se učestvuje u svetom i oponaša božansko. Drugim riječima, estetsko predočavanje je služilo kao nositelj neke vrste političkog predstavljanja. Ikonoklastički monarh trebao je stati na kraj čak i toj najmanjoj mogućnosti moći i spasenja. Bog mora biti potpuno odvojen od mnoštva tako da bi bazilej mogao biti jedina spona između njih, jedino sredstvo spasenja.

Ta koncepcija bizantinske moći odigrala je važnu ulogu pri utemeljenju modernosti u Europi – premda se ponekad europska predodžba nije baš podudarala sa stvarnošću bizantinske povijesti. Mogli bismo reći da je bizantinska figura moći ponovo isplivala u ranoj modernoj Rusiji, kada je titulu cara pratio epitet “grozni”. To zapravo nije bila inovacija, jer se već tijekom bizantinskih ikonoklastičkih borbi suverenost uresila tom “groznom” odlikom, tvrdeći da suverenost može presjeći odnos između onoga koji vlada i onoga koji sluša. To je koncepcija apsolutne suverenosti koja je navukla Montesquieuovo i Voltaireovo gnušanje, to je figura moći protiv koje su Edward Gibbon i Adam Smith osmislili svoje projekte oslobođenja, dok su Herder i Biebuhr nešto kasnije Bizantu dramatično suprotstavili svoju romantičarsku i ekscitivnu strast za slobodom. Ukratko, osloboditeljska tradicija europskoga modernog doba izgrađena je dijelom na suprotstavljanju aroganciji bizantske moći.

Međutim, ta koncepcija bizantske moći našla je nekako put do našeg doba. Današnje političke teorije imperijalne suverenosti prepune su bizantske surovosti. Ideja moralne vladajuće sile koju legitimira simbioza sacerdotiuma i imperiuma, za razliku od svih sekularnih i prosvijećenih modernih koncepcija Imperija, itekako je živa u našem svijetu. Već u dvadesetom stoljeću politički eksponenti ždanovizma i marktizma ponavljali su da se svećenička dužnost ideološke dogme i vladajuća moć ne mogu razdvajati, a isto to danas ponovo možemo čuti od teoretičara “pravednog rata” i “preventivnog rata” protiv neodređenih, nepoznatih neprijatelja, kao i

u retorici “sigurnosti” i “nultog stupnja tolerancije” protiv mnoštava po metropolama. I još važnije, danas možemo načuti kako politička rukovodstva ponovo predlažu poimanje suverenosti koje nastoji presjeći odnos između vladara i vladanih u pokušaju da ponovo stvore apsolutni i autonomni pojam moći. To su novi ikonoklasti!

Međutim, situacija je još kompliciranija, jer su današnji ikonoklasti paradoksalno uzurpirali i poziciju ikonofila. Nova suverena moć nastoji presjeći odnos između vladara i vladanih upravo korištenjem slika, spektaklom medija i kontrolom informacija. Element nade i spasenja koje su bizantinska mnoštva nalazila u ikonoma sada je isisan iz svih slika.

Protiv tih novih bizantinskih moći moramo dići glas poput Ivana Damaščanina, čiji je govor O svetim slikama pridonio više no bilo koji tekst porazu ikonoklazma. Bizantinsku ikonoklastičku kontroverzu često se shvaća kao raspravu o odnosu između kopije i originala, suočavanju platonističke filozofije i patrističke teologije.¹¹³ Ivan Damaščanin se namjesto toga usredotočio na Božje utjelovljenje i materijalni odnos čovječanstva s utjelovljenim Bogom, koji, budući da je materijalan, može biti predočen. Rasprava se očito vodi u teološkim okvirima, ali ulog je zapravo politička borba oko figure moći. Ne mogu prihvatiti, piše Ivan, da bazilej tiranski uzurpira svećeničku dužnost.¹¹⁴ On inzistira na tome da svećenička dužnost, što će reći moć društvene inovacije te legitimacija vrijednosti i slobodne egzistencije, pripada mnoštvu. Nikakvoj suverenosti ne može se dopustiti da oduzme ikone koje otvaraju imaginaciju prema ljubavi za slobodom. I nikakvoj suverenosti ne može se dopustiti da razbija instrument nade i spasenja koji pripada mnoštvu. Inače, ako suveren postane tiranin, a njegova moć neupitna i apsolutna, onda je dužnost napasti i uništiti samu suverenost.

3.3 DEMOKRACIJA MNOŠTVA

Prelazim, napokon, na treću vrstu vladavine, uopće apsolutnu vladavinu, koju nazivamo demokratskom.

BENEDIKT DE SPINOZA

Herzen je jednom optužio svog prijatelja Bakunjinu da redovito u svim svojim revolucionarnim pothvatima drugi mjesec trudnoće zamjenjuje za deveti. Međutim, Herzen je bio nesklon da čak i u devetom prizna da se radi o trudnoći.

LAV TROCKI

310

Demokracija

Pokreti koji iznose pritužbe protiv nepravdi našega trenutnoga globalnog sistema i praktične reformske prijedloge, koje smo pobrojali u prethodnom dijelu, moćne su snage demokratske transformacije, ali pored toga moramo preosmisliti pojam demokracije i u svjetlu novih izazova i mogućnosti koje nudi naš svijet. To pojmovno preosmišljanje primarni je zadatak naše knjige. Ne tvrdimo da predlažemo konkretan akcijski program za mnoštvo, već nastojimo razraditi pojmovne temelje na kojima može stajati novi projekt demokracije.

SUVERENOST I DEMOKRACIJA

Čitava tradicija političke teorije se, izgleda, slaže oko jednog temeljnog načela: samo "jedan" može vladati, bilo da je pojmljen kao monarh, država, nacija, narod ili stranka. Tri tradicionalna oblika vladavine koji tvore temelj za antičku i modernu europsku političku misao – monarhija, aristokracija i demokracija – svode se, iz te perspektive, na jedan oblik. Aristokracija je vladavina nekolicine, ali u mjeri u kojoj je ta nekolicina ujedinjena u jedno tijelo ili glas. Demokracija se, slično tome,

može pojmiti kao vladavina mnogih ili svih, ali u mjeri u kojoj su oni ujedinjeni kao "narod" ili neki takav jedinstveni subjekt. Međutim, mora nam biti jasno da takav nalog političke misli – da samo jedan može vladati – podriva i negira pojam demokracije. Demokracija, zajedno s aristokracijom u tom pogledu, nije drugo nego fasada, jer je moć *de facto* monarhijska.

Pojam suverenosti dominira tradicijom političke filozofije i služi kao utemeljenje svega što je političko upravo zato jer iziskuje da uvijek vlada i odlučuje jedan. Samo jedan može biti suveren, kaže nam tradicija, i ne može biti politike bez suverenosti. Taj stav prihvaćaju teorije diktature i jakobinizma jednako kao i sve verzije liberalizma kao svojevrstnu ucjenu koju se ne može izbjeći. Izbor je apsolutan: ili suverenost ili anarhija! Liberalizam, moramo naglasiti, unatoč svem svojem inzistiranju na pluralizmu i diobi vlasti, uvijek u krajnjoj instanci odstupa pred nužnostima suverenosti. Netko mora vladati, netko mora odlučivati. To se stalno predstavlja kao truizam, potkrjepljuju ga čak i narodske izreke: previše baba, kilavo dijete. Vladati, odlučiti, preuzeti odgovornost i kontrolu, to mora činiti jedan, inače katastrofa.

U europskoj misli to inzistiranje na jednom često se karakterizira kao trajno Platonovo nasljeđe. To je nepromjenjiv ontološki temelj, i uzrok i svrha, i supstanca i zapovijed. I doista, ta lažna alternativa između vladavine jednog i kaosa ponavlja se u različitim inačicama posvuda u europskoj političkoj i pravnoj filozofiji. Primjerice, u srebrno doba europske filozofije na prijelomu dvadesetog stoljeća pravni filozofi koristili su tu alternativu kao temelj za pojam "prirodnog prava" koje su shvaćali kao "čistu teoriju prava". Rudolf Stammler, da navedemo jedan reprezentativni primjer, postavlja pravni poredak kao materijalnu reprezentaciju tog idealnog, formalnog jedinstva.¹¹⁵ Međutim, to inzistiranje na vladavini jednog nikako nije ograničeno samo na europsku tradiciju. Primjerice, poviješću kineske filozofije dominiraju pojmovi nepromjenjivog jedinstva i diktirajućeg središta.

Nužnost suverena je fundamentalna istina koja je iskazana kroz tradicionalnu analogiju između društvenog tijela i ljudskog tijela. Ilustracija na izvornoj naslovnici Hobbeseva *Levijatana*, koju je izradio sam Hobbes, prekrasno oslikava tu istinu.¹¹⁶ Gledano izdaleka ilustracija pokazuje tijelo kralja koje se nadvija nad zemljom, ali pogleda li se поближе postaje vidljivo da je ispod kraljeve glave tijelo sastavljeno od stotina sitnih tijela građana koji tvore njegove ruke i torzo. Tijelo suverena je doslovno društveno tijelo kao cjelina. Ta analogija služi ne sa-

311

Demokracija
mnoštva

mo da bi se naglasilo organsko jedinstvo već i da bi se potkrijepila i učinila prirodnom podjela društvenih funkcija. Postoji samo jedna glava, a različiti udovi i organi moraju slušati njene odluke i zapovjedi. Fiziologija i psihologija time dodatno potkrjepljuju bjelodanu istinu teorije suverenosti. U svakom tijelu postoji jedan subjekt i racionalni um koji mora vladati nad strastima tijela.

Ranije smo upravo zbog tog razloga inzistirali na tome da mnoštvo nije društveno tijelo: da se mnoštvo ne može svesti na jedinstvo i podvrgavati vladavini jednoga. Mnoštvo ne može biti suvereno. Upravo stoga demokracija koju Spinoza naziva apsolutnom ne može se smatrati oblikom vladavine u tradicionalnom smislu, jer ona ne svodi pluralnost sviju na unitarnu figuru suverenosti. Sa strogo praktičnog, funkcionalnog gledišta, tradicija nam govori da mnoštvenosti ne mogu donositi odluke za društvo i da stoga nisu relevantne za samu politiku.

312

Demokracija

Carl Schmitt je moderni filozof koji je najjasnije konstatirao centralnost suverenosti za politiku, obnavljajući rane moderne europske teorije apsolutne suverenosti kako su ih izložili Hobbes i Jean Bodin. Zanimljivo je, zapravo, kako Schmitt uspijeva spojiti razne srednjovjekovne i feudalne teorije suverenosti iz *ancien régimea* s modernim teorijama diktature – u rasponu od starih pojmova božanske karizme monarha do jakobinskih teorija autonomije političkoga i od teorija birokratske diktature do teorija populističkih i fundamentalističkih tiranija. Schmitt inzistira da je u svim slučajevima suveren postavljen iznad društva, transcendentan i da je stoga politika uvijek utemeljena u teologiji: moć je sveta. Drugim riječima, suveren je definiran pozitivno kao onaj jedan iznad kojeg nema druge moći i koji je stoga slobodan odlučivati, negativno kao onaj jedan potencijalno izuzet od svake društvene norme i pravila. Schmittov teološko-politički pojam “totalne države”, koja postavlja suverena iznad bilo kojeg drugog oblika moći kao jedini mogući izvor legitimacije, razrađuje modernu koncepciju suverenosti prema obliku koji je usuglašen s fašističkom ideologijom. Schmitt je u vajmarskoj Njemačkoj ogorčeno argumentirao protiv sila liberalnog, parlamentarnog pluralizma, za koje je smatrao ili da naivno negiraju vladavinu suverena i time neizbježno vode u anarhiju ili da neiskreno prikrivaju suverena iza igre pluralnih snaga, podrivajući njegove moći. Međutim, moramo ponovo naglasiti da moderna suverenost ne zahtijeva da jedan pojedinac – car, Führer ili caesar – stoji sam iznad društva, već ona zahtijeva da jedinstveni politički subjekt – kao što su partija, narod ili nacija – ispuni tu ulogu.¹¹⁷

Teorija moderne suverenosti u politici uklapa se dobro u teorije i prakse ekonomskog upravljanja. Mora postojati jedna, unitarna figura koja može preuzeti odgovornost i odlučiti u polju proizvodnje ne samo zato da bi mogao postojati ekonomski poredak nego i zato da bi moglo doći do inovacije. Kapitalist je taj jedan koji okuplja radnike u proizvodnu suradnju, primjerice u tvornici. Kapitalist je poput modernog Likurga, suverena nad privatnom domenom tvornice, koji je međutim uvijek pod pritiskom da nadiđe stabilno stanje i inovira. Schumpeter je ekonomist koji najbolje opisuje ekonomski ciklus inovacije i povezuje ga s oblikom političkog zapovijedanja.¹¹⁸ Suvereni ekscelencijalizam korespondira s ekonomskom inovacijom kao oblikom industrijskog vladanja. Veliki broj radnika je uključen u materijalne prakse proizvodnje, ali kapitalist je taj jedan koji je odgovoran za inovaciju. Isto kao što samo jedan može odlučivati u politici, kažu nam, samo jedan može inovirati u ekonomiji.

313

Demokracija
mnoštva

Dvije strane suverenosti

Teorija suverenosti mnoge navodi da polje političkoga pojme kao teren samog suverena, svodeći svoj vidokrug na, primjerice, državu, no to je preusko viđenje političkoga. Suverenost je nužno dvostrana. Suverena moć nije neka autonomna supstanca i nikad nije apsolutna, već se sastoji od odnosa između vladara i onih nad kojima se vlada, između zaštite i poslušništva, između prava i obaveza. Kad god bi tirani pokušali pretvoriti suverenost u nešto jednostrano, podanici bi uvijek naposljetku ustali u pobunu i time ponovo uspostavili dvostranu narav tog odnosa. Oni koji slušaju nisu manje bitni za pojam i funkcioniranje suverenosti od onoga koji zapovijeda. Suverenost je dakle, nužno, dvostruki sistem moći.

Dvostrana narav suverenosti jasno pokazuje, kao što je Machiavelli pojasnio, ograničenu korist od nasilja i sile u političkoj vladavini. Vojna sila može biti korisna za osvajanja i kratkoročnu kontrolu, no sila sama ne može postići stabilnu vladavinu i suverenost. Vojna sila je, ustvari, s obzirom na to da jer je toliko jednostrana, najslabiji oblik moći – ona je tvrda, ali krta. Suverenost, međutim, iziskuje i pristanak onih nad kojima se vlada. Pored sile, suveren mora uspostaviti hegemoniju nad svojim podanicima, potičući u njima ne samo strah nego i poštovanje, predanost i poslušnost oblikom moći koji je mekan i elastičan. Suvere-

na moć mora stalno biti sposobna da prilagođava odnos prema podanicima.

Tek kada smo prepoznali suverenost kao dinamiku dvostranog odnosa možemo početi prepoznavati proturječja koja se stalno očituju unutar suverenosti. Uzmimo, prije svega, modernu vojnu figuru suverenosti, to jest moći da se odlučuje o životu i smrti podanika. Stalan razvoj tehnologija masovnog uništenja tijekom modernog doba, koji ima svoj vrhunac u nuklearnom naoružanju, kao što smo vidjeli u 1. dijelu, doveo je do toga da taj prerogativ suverenosti doseže apsolutni status. Suveren koji raspolaže nuklearnim naoružanjem gotovo da potpuno vlada nad smrću. Međutim, čak ta prividna apsolutna moć je radikalno dovedena u pitanje praksama koje odbijaju kontrolu nad životom, kao što su, primjerice, samoubilačke akcije – od budističkog redovnika koji se spaljuje do terorističkog bombaša-samoubojice. Kada se sam život negira u borbi protiv suverenosti, moć nad životom i smrti koju provodi suveren postaje beskorisna. Apsolutno oružje protiv tijela neutralizira dobrovoljna i apsolutna negacija tijela. K tome, smrt podanika općenito podriiva suverenovu moć: lišen podanika, suveren ne vlada nad društvom nego pustom. Upraznjavanje apsolutne suverenosti postaje proturječno sa suverenosti samom.

Suveren je isto tako prinuđen usuglašavati odnos s podanicima i tražiti njihov pristanak i u ekonomskoj sferi. Pioniri političke ekonomije, kao što su Adam Smith i David Ricardo, prepoznali su taj odnos u srži kapitalističke proizvodnje. Rad u kapitalističkom društvu, isticali su, izvor je sveg bogatstva. Kapital treba rad podjednako kao što rad treba kapital. Marx je tu prepoznao fundamentalno proturječje. Rad je u antagonizmu prema kapitalu i stalno nosi prijetnju proizvodnji štrajkovima, sabotazom i drugim oblicima lukavstva, ali kapital ne može bez rada. On je prinuđen živjeti prisno s neprijateljem. Drugim riječima, kapital mora izrabljivati rad radnika, ali ih ne može stvarno ugnjetavati, potiskivati ili isključivati. On ne može bez njihove produktivnosti. Sam pojam izrabljivanja može poslužiti da sumiramo proturječje koje je u samoj srži kapitalističkog odnosa vladavine: radnici su podvrgnuti zapovjedi kapitalista i dio bogatstva koje proizvode im se otima. Ipak, oni nisu nemoćne žrtve. Oni su, zapravo, vrlo moćni, jer su izvor bogatstva. "Ugnjetavani" su možda marginalizirani i bezmoćna masa, ali "izrabljivani" su nužno središnji, proizvođač i moćan subjekt.

To da je suverenost dvostrana ne znači samo da je ona odnos već i da je ona stalna borba. Taj odnos je trajna prepreka za suverenu moć

koja može osujetiti ili ograničiti, barem privremeno, volju onih koji su na vlasti. S jedne strane, taj odnos je točka gdje se suverenost može napasti i svrgnuti. Drugim riječima, oružje koje je kako u politici tako i u ekonomiji podanicima stalno na raspolaganju jest prijetnja da će oni otkazati svoj položaj podaništva i izuzeti se iz odnosa. Taj čin odbijanja odnosa sa suverenom je svojevrsan egzodus, bijeg pred silama ugnjetavanja, porobljavanja i progona u potrazi za slobodom. To je elementarni čin oslobođenja i prijetnja koju svaki oblik suverenosti stalno mora kontrolirati, suzbijati ili potiskivati. Kada bi suverena moć bila autonomna supstanca, tada bi odbijanje, istupanje ili egzodus podvrgnutih bili samo na pomoć suverenu: oni koji nisu prisutni ne mogu stvarati problem. Budući da suverena moć nije autonomna, budući da je suverenost odnos, takvi su činovi odbijanja zbiljska prijetnja. Bez aktivnog sudjelovanja podvrgnutih, suverenost se urušava.

Međutim, u naše doba, u doba globalnog Imperija, borba koju predstavlja ta dvostrana narav suverenosti postaje još dramatičnija i napetija. Mogli bismo reći da prepreka koju je tradicionalno za suverenost predstavljala potreba za pristankom, podvrgavanjem i poslušnošću sada postaje neizbježnim aktivnim protivnikom. Početni pristup tom pitanju može se postaviti u okvirima onoga što nazivamo biomoć, odnosno tendencija suverenosti da postane moć nad samim životom. Jedan je novi aspekt sadašnjeg globalnog poretka taj da, ukorak s procesima globalizacije, on teži pomutiti granice između političkih, ekonomskih, društvenih i kulturnih oblika moći i proizvodnje. S jedne strane, politička moć više nije naprosto usmjerena prema zakonodavnoj uspostavi normi i očuvanju reda u javnim stvarima, već uvodi u igru i proizvodnju društvenih odnosa u svim aspektima života. U 1. dijelu knjige obrazložili smo da je rat od instrumenta politike, koji se koristi u krajnjem slučaju, postao utemeljenjem politike, temeljem za disciplinu i kontrolu. To ne znači da je sva politika svedena na pitanje čiste sile, već da vojna moć mora prihvatiti i nositi se ne samo s političkim pitanjima nego i s proizvodnjom društvenog života u cjelini. Suverena moć mora vladati ne samo nad smrću nego i proizvoditi društveni život. S druge strane, ekonomska je proizvodnja postala sve više biopolitička, usmjerena ne samo na proizvodnju dobara, nego u krajnjoj instanci na proizvodnju informacija, komunikacija, suradnje – ukratko, na proizvodnju društvenih odnosa i društvenog poretka. Kultura je tako izravno element političkog poretka i ekonomske proizvodnje. Zajedno, u svojevrsnoj usklađenosti i konvergenciji različitih oblika moći,

rat, politika, ekonomija i kultura u Imperiju postaju modusom proizvodnje društvenog života u cjelini i stoga oblikom biomoći. Odnosno, izrečeno drugim rječnikom, u Imperiju se kapital i suverenost teže potpuno poklopiti.

Jednom kad prepoznamo tu konvergenciju prema biomoći, možemo vidjeti da je imperijalna suverenost potpuno ovisna o proizvodnim društvenim akterima nad kojima vlada. Zapravo, politički odnos suverenosti sve više postaje nalik ekonomskom odnosu između kapitala i rada. Kao što se kapital stalno oslanja na produktivnost rada i time, iako mu je suprotstavljen, mora osigurati njegovo zdravlje i preživljavanje, tako imperijalna suverenost ovisi ne samo o pristanku nego i o društvenoj produktivnosti podanika. Krugovi društvenih proizvođača su životna srž Imperija, i kad bi oni odbili odnos moći, izuzeli se iz tog odnosa, on bi se urušio kao beživotna gomila. Filmska trilogija *Matrix* tumači tu ovisnost moći. Matrica preživljava ne samo isisavanjem energije iz milijuna inkubiranih ljudskih bića nego i odgovorima na kreativne napade Nea, Morpheusa i boraca Ziona. Matrica nas treba da bi preživjela.

Drugi i složeniji pristup novosti imperijalne suverenosti vrti se oko neograničene naravi Imperija. Prethodni oblici suverenosti i proizvodnje odreda su ovisili o ograničenom stanovništvu, koje se moglo podijeliti na raznorazne načine ne bi li time vladari nadišli prepreke koje nameće odnos suverenosti. Drugim riječima, ako bi neka pojedinačna skupina odbila dati pristanak ili podvrgnuti se suverenoj moći, nju bi se isključilo iz primarnih krugova društvenog života ili, u graničnom slučaju, istrijebilo. Za suverenu moć nužno je održati odnos sa stanovništvom općenito, ali neka pojedinačna skupina mogla je postati nepotrebnom, odbacivom, uklonjivom. U Imperiju naprotiv, budući da je on ekspanzivan, uključiv biopolitički sistem, cjelokupno globalno stanovništvo tendira postati nužno za suverenu moć – ne tek kao proizvođači nego kao potrošači, odnosno kao korisnici ili sudionici interaktivnih sklopova mreže. Imperij stvara i vlada nad istinski globalnim društvom koje postaje sve autonomnije kako se Imperij sve više oslanja na njega. Postoje, doduše, pomične granice i pragovi koji održavaju hijerarhije koje dijele globalno stanovništvo, i suvereni vladari mogu pojedinačna stanovništva podvrgnuti čak dramatičnim i surovim uvjetima bijede, ali isključivanje bilo kojeg dijela stanovništva iz procesa biopolitičke proizvodnje teži postati samoporažavajućim po Imperij. Niti jedna skupina nije “odbaciva” budući da globalno društvo funkcio-

nira zajedno kao kompleksna, integrirana cjelina. Imperijalna suverenost stoga ne može izbjeći ili potisnuti svoj nužni odnos s tim neograničenim globalnim mnoštvom. One nad kojima Imperij vlada može se *izrabljivati* – zapravo, njihova društvena produktivnost mora se izrabljivati – i zbog toga ih se ne može *isključiti*. Imperij se stalno mora suočavati s odnosom vladanja i proizvodnje koji ima s globalnim mnoštvom u cjelini i sučeljavati se s prijetnjom koju ono predstavlja.

U doba imperijalne suverenosti i biopolitičke proizvodnje ravnoteža je prevagnula tako da oni nad kojima se vlada sada teže biti isključivi proizvođači društvene organizacije. To ne znači da se suverenost odmah urušava i da vladari gube svu svoju moć. To naprotiv znači da vladari postaju sve više parazitski i da suverenost postaje sve više nepotrebna. Sukladno tome, oni nad kojima se vlada sve više postaju autonomni, kadri da samostalno formiraju društvo. Ranije smo govorili o novim hegemonijskim oblicima “nematerijalnog” rada koji se oslanjaju na komunikacijske i suradničke mreže koje su im zajedničke, a ti oblici onda zauzvrat proizvode nove mreže intelektualnih, afektivnih i društvenih odnosa. Takvi novi oblici rada, pojasnili smo, predstavljaju nove mogućnosti za ekonomsko samoupravljanje, jer su mehanizmi suradnje nužni za proizvodnju sadržani u samom radu. Sada možemo vidjeti da se taj potencijal odnosi ne samo na ekonomsko samoupravljanje već i na političku i društvenu samoorganizaciju. I doista, kada proizvodi rada nisu materijalna dobra nego društveni odnosi, mreže komunikacija i oblici života, onda postaje jasno da ekonomska proizvodnja izravno znači svojevrsnu političku proizvodnju, odnosno proizvodnju društva samog. Više nismo pritisnuti starom ucjenom – izbor nije između suverenosti i anarhije. Moć mnoštva da zajednički stvara društvene odnose stoji između suverenosti i anarhije te time predstavlja novu mogućnost politike.

Ingenium multitudinis

Prepoznati kako su se promijenila težišta u odnosu suverenosti i kako podanici sve više imaju prioritet nad vladarima omogućuje nam da dovedemo u pitanje truizme koji potkrjepljuju teoriju suverenosti. Iznenada, iz naše nove perspektive, čini se da ne samo da nije nužno da jedan vlada, već zapravo da jedan nikad ne vlada! Za razliku od transcendentnih modela koji postavljaju unitarni suvereni subjekt iznad dru-

štva, biopolitička društvena organizacija počinje se činiti apsolutno imanentnom te u njoj svi elementi uzajamno djeluju na istoj ravni. Drugim riječima, u takvom imanentnom modelu umjesto da vanjski autoritet društvu nameće poredak odozgo, različiti u društvu prisutni elementi sposobni su suradnički sami organizirati društvo.

Uzmimo primjer s područja fiziologije i psihologije koje nude analogiju za funkcioniranje i organizaciju društvenog tijela. Godinama neurobiolozi iznose argumente protiv tradicionalnog kartezijanskog modela uma koji je autonoman od tijela i sposoban vladati nad njim. Njihovo istraživanje pokazuje da su um i tijelo atributi iste supstance te da podjednako i stalno djeluju jedno na drugo u proizvodnji razuma, mašte, želje, emocija, osjećaja i afekata.¹¹⁹ K tome, sam mozak ne funkcionira prema centraliziranom modelu inteligencije s unitarnim nositeljem djelovanja. Misao se bolje može razumjeti, kažu nam znanstvenici, kao kemijski događaj ili koordinacija milijardi neurona prema koherentnom obrascu. Nema nikoga tko donosi odluke u mozgu, već roj, mnoštvo djeluje usklađeno. Iz perspektive neurobiologa, odluku nikad ne donosi jedan. Izgleda da neke tendencije u znanosti slijede paralelni smjer kao i naše razmišljanje. Možda smo bili u krivu kada smo u poglavlju 2.3 kazali da mnoštvo izdaje staru analogiju ljudskog tijela i društvenog tijela, da mnoštvo nije tijelo – ali ako jesmo, bili smo u krivu zbog pravog razloga. Drugim riječima, ako ta analogija stoji, to je zato jer je samo ljudsko tijelo mnoštvo organizirano na ravni imanencije.

U ekonomskoj znanosti možemo vidjeti brojne primjere gdje unitarna kontrola nije nužna za inovaciju i gdje inovacija, naprotiv, traži zajedničke resurse, otvoreni pristup i slobodno međudjelovanje. To je najočitiije u sektorima koji su se sasvim nedavno izdigli kao centralni u globalnoj ekonomiji – kao što su informacije, znanje i komunikacije. Stručnjaci za internet i specijalisti za kibernetiku inzistiraju na tome da je otvorenost elektroničkih zajedničkih dobara bio primarni faktor koji je omogućio veliku inovaciju u ranom razdoblju informatičke revolucije i da inovaciju sve više sputavaju privatno vlasništvo i vladine kontrole koji ograničavaju otvoreni pristup i slobodnu razmjenu. Isto vrijedi za različita područja proizvodnje znanja. Ranije smo uvidjeli neka od proturječja između kolektivno proizvedenih tradicionalnih znanja, koja sežu od poljoprivrednika koji razvijaju poboljšano sjeme do zajednica koje stvaraju medicinska znanja, i privatnog vlasništva nad tim znanjima putem patenata. Znanstvena znanja također se proizvode u širokim kolektivnim mrežama koje koči privatno vlasništvo i je-

dinstvena kontrola. Proizvodna grana komunikacija, konačno, čini i više nego jasnim da se inovacija uvijek nužno postiže zajednički. O tim primjerima inovacije u mrežama može se misliti kao o orkestru bez dirigenta – orkestru koji stalnom komunikacijom uspostavlja vlastiti ritam i koji bi jedino smelo i utišalo nametanje centralnog autoriteta dirigenta. Moramo se osloboditi shvaćanja da inovacija ovisi o geniju pojedinca. Mi proizvodimo i inoviramo samo zajedno u mrežama. Ako postoji čin genija, onda je to genij mnoštva.

Sada možemo prepoznati puni značaj našeg ranijeg argumenta da različiti oblici rada diljem globalne ekonomije danas postaju zajednički. Poljoprivredni rad, industrijski rad i nematerijalni rad, kao i produktivna društvena aktivnost siromašnih, ustvrdili smo, sve više poprimaju zajedničke odlike. To postajanje zajedničkim predstavlja mogućnost ne samo za ravnopravnost različitih oblika rada nego i njihove slobodne razmjene i komunikacije. Proizvoditi zajedno nudi mogućnost proizvodnje zajedničkog, koje je samo po sebi preduvjet proizvodnje mnoštva.

Potrebno je pojmiti, i to je zapravo središnja poanta, kako mnoštvo donosi odluku. Model moždanog funkcioniranja kakav opisuju neurobiolozi nudi nam jedan način da to pojмимо. Mozak ne odlučuje prema diktatu nekog zapovjednog centra. Njegova je odluka zajednička sklonost ili konfiguracija čitave živčane mreže u komunikaciji s tijelom kao cjelinom i njegovim okruženjem. Pojedinačnu odluku donosi mnoštvo koje se nalazi u mozgu i tijelu.

Činjenica ekonomske inovacije u mrežama možda nudi jasniji model političkog odlučivanja mnoštva. Kao što mnoštvo proizvodi zajedno, kao što proizvodi zajedničko, ono tako može proizvoditi i političke odluke. Dapače, utoliko ukoliko nestaje razlikovanje između ekonomske proizvodnje i političke vladavine, zajednička proizvodnja samog mnoštva proizvodi političku organizaciju društva. Ono što mnoštvo proizvodi nisu samo dobra ili usluge – mnoštvo također, i to je najvažnije, proizvodi kooperaciju, komunikaciju, oblike života i društvene odnose. Drugim riječima, ekonomska proizvodnja mnoštva nije samo *model* za političko odlučivanje već također teži sama *postati* političkim odlučivanjem.

Možda političko odlučivanje mnoštva možemo shvatiti kao oblik izražavanja. Mnoštvo je doista organizirano poput jezika. Iako su svi elementi jezika određeni svojim međusobnim razlikama, oni ipak svi funkcioniraju zajedno. Jezik je fleksibilna mreža značenja koja se kom-

biniraju prema prihvaćenim pravilima na beskonačan broj načina. Prema tome, pojedinačni iskaz nije samo kombinacija jezičnih elemenata već i proizvodnja stvarnih značenja – iskaz daje ime događaju. Međutim, za jezični iskaz mora postojati zasebni subjekt koji koristi jezik u iskazivanju. To je granica naše analogije, jer za razliku od jezika mnoštvo je samo aktivni subjekt – nešto poput jezika koji može samog sebe iskazati.

Sposobnost odlučivanja mnoštva možemo shvatiti u analogiji sa suradničkim razvojem računalnog softvera i inovacijama pokreta za softver otvorenog koda. Tradicionalno, vlasnički softver onemogućuje korisnicima da vide izvorni kod koji pokazuje kako program radi. Programeri su mislili o svojim programima, kao što kaže Eric Raymond, kao o netaknutim katedralama koje su stvorili pojedinačni geniji.¹²⁰ Pokret za softver otvorenog koda ima obratan pristup. Kada je izvorni kod otvoren tako da ga bilo tko može proučavati, bit će popravljeno više *bugova* i napravljeno više kvalitetnih programa – što više očiju koje ga vide i više ljudi koji mu smiju doprinijeti, tim bolji program. Raymond to naziva, za razliku od metode katedrale, bazarskom metodom razvoja softvera, jer čitav niz programera s drukčijim pristupima i prioritetima suradnički pridonosi razvoju. Kao što smo ranije primijetili u pogledu “inteligencije roja”, zajedno smo inteligentniji nego svatko od nas pojedinačno. Ovdje je bitna poanta da suradničko programiranje, programiranje otvorenog koda ne vodi u konfuziju i gubljenje energije. Ono stvarno funkcionira. Demokraciju mnoštva, dakle, možemo shvatiti kao društvo otvorenog koda, to jest društvo čiji je izvorni kod otvoren tako da svi mogu surađivati na rješavanju njegovih *bugova*, stvaranju boljih društvenih programa.

Moramo primijetiti da sposobnost odlučivanja mnoštva izokreće tradicionalni odnos obaveze. Primjerice, za Thomasa Hobbesa, a na drukčije načine kroz čitavu tradiciju suverene politike, obaveza poslušnosti je temelj sveg građanskog prava i mora prethoditi zakonima.¹²¹ U mnoštvu, međutim, nikad nema bilo kakve načelne obaveze prema moći. Naprotiv, u mnoštvu su pravo na neposluš i pravo na razliku temeljni. Ustav mnoštva utemeljen je na stalnoj legitimnoj mogućnosti neposlušta. Obaveze za mnoštvo proizlaze samo u procesu odlučivanja, kao rezultat njegove aktivne političke volje, i obaveze traju dokle traje ta politička volja.

Stvaranje mnoštva, njegova inovacija u mrežama i njegova sposobnost odlučivanja zajedno danas prvi put omogućuju demokraciju. Poli-

tička suverenost i vladavina jednog, koja je uvijek podrivala svako stvarno poimanje demokracije, sve više se pokazuje ne samo nepotrebno nego i apsolutno nemogućom. Suverenost, iako bazirana na mitu jednoga, uvijek je bila odnos utemeljen na pristanku i poslušnosti podanika. Kako je ravnoteža tog odnosa prevagnula na stranu podanika i kako su oni stekli sposobnost da autonomno proizvode društvene odnose i ustanu kao mnoštvo, jedinstveni suveren postaje još izlišniji. Autonomija mnoštva i njegova sposobnost za ekonomsku, političku i društvenu samoorganizaciju oduzimaju suverenosti svaku ulogu. Ne samo da suverenost više nije isključivo polje političkoga već mnoštvo proganja suverenost iz politike. Kada je mnoštvo konačno sposobno vladati nad sobom, demokracija postaje moguća.

NEKA TE SILA PRATI

Nove mogućnosti demokracije suočavaju se s preprekom rata. Kao što smo vidjeli u 1. dijelu, naš suvremeni svijet karakterizira opći, trajni globalni građanski rat, konstantne prijetnje nasiljem koje suspendira demokraciju. Ne samo da trajno ratno stanje suspendira demokraciju na neodređeno vrijeme već suverene sile na postojanje novih pritisaka i mogućnosti demokracije odgovaraju ratom. Rat služi kao mehanizam obuzdavanja. Kada se poremeti ravnoteža u odnosu suverenosti, svaka nedemokratska moć težit će pribjeći ratu i nasilju koji su u njenom temelju. Moderni odnos između rata i politike time je izokrenut. Rat više nije instrument na raspolaganju političkim moćima koji se koristi u ograničenim slučajevima, već rat sam teži biti taj koji određuje temelje političkog sistema. Rat teži postati oblikom vladavine. Taj se pomak ogleda, kao što smo argumentirali u 1. dijelu, u mehanizmima legitimacije nasilja kojima pribjegavaju suverene moći. Nasilje teži više ne biti ograničeno pravnim strukturama ili čak moralnim načelima, već legitimacija nasilja sve više dolazi naknadno, na osnovi učinka nasilja, njegove sposobnosti da stvori i održava poredak. Iz te perspektive također možemo vidjeti kako je moderni poredak prioriteta izokrenut: nasilje dolazi prvo kao temelj, a političko ili moralno pregovaranje slijedi prema njegovim rezultatima. Otvaranje mogućnosti demokracije prisililo je suverenost da prihvati sve čišće oblike dominacije i nasilja.

Sile demokracije moraju se nastaviti sučeljavati s tim nasiljem suverenosti, ali ne kao sa svojim suprotstavljenim polom, na simetričan

način. Drugim riječima, bilo bi logično, ako se misli čisto u suprotnostima, da se demokracija postavi, nasuprot trajnom ratu suverenosti, kao apsolutno mirotvorna sila, ali takva pojmovna suprotnost rijetko odgovara našem stvarnom stanju. Novonastajuće sile demokracije danas su se obrele u kontekstu nasilja koje ne mogu naprosto zanemariti ili ukloniti pukom željom. Demokracija danas poprima oblik istupanja, bijega, egzodusa iz suverenosti, ali kao što nam je poznato iz biblijske priče, faraon ne pušta Židove da pobjegnu u miru. Deset pošasti mora se spustiti na Egipat prije nego što ih pusti da odu, Aron mora voditi pozadinsku bitku protiv faraonove progoniteljske vojske, Mojsije naposljetku mora razdvojiti Crveno More i sručiti ga na faraonove snage prije nego što egzodus uspije. Taj primjer iz starine pokazuje da nema dijalektičkog pravila (onog tipa koji je tako rasprostranjen u teorijama pacifizma) kojim ponašanje mnoštva u egzodusu mora odgovoriti na napad suverene moći simetričnom suprotnošću, suočavajući se s represivnim nasiljem apsolutno bez nasilja. Egzodus nikad nije bio niti će biti irenski, to jest apsolutno miroubljiv i pomirljiv. Mojsije i Aron to nisu bili, a još manje pošasti koje su poharale Egipat. Svaki egzodus zahtijeva aktivan otpor, pozadinski rat protiv progoniteljskih sila suverenosti. “Bježite”, kao što kaže Gilles Deleuze, “ali bježeći ugrabite oružje.”¹²²

Egzodus i nastajanje demokracije stoga su rat protiv rata. Međutim, tu kao da upadamo u pojmovnu zbrku. Ako se demokracija ne može odlučiti za suprotnu strategiju od suverenosti i suprotstaviti ratu čestim pacifizmom, zar je onda ona uopće po bilo čemu drukčija? Nije li njen rat protiv rata puki besmisao? Takva pomutnja nastaje kada uspijevamo misliti samo u suprotnostima. *Demokratska* primjena sile i nasilja niti je ista niti suprotna ratu suverenosti – ona je naprosto drukčija.¹²³

Kao prvo, za razliku od novog ustrojstva suverenosti gdje rat teži preuzeti primarnu ulogu i činiti temelj politike, demokracija mora koristiti nasilje samo kao instrument za postizanje političkih ciljeva. I to potčinjavanje vojske političkome doista je jedno od načela zapatista u Chiapasu. Zapatisti su u mnogom pogledu usvojili tradiciju latinoameričkih gerilskih vojski, ali uz ironičan obrat. Oni se nazivaju vojskom i imaju zapovjednike, ali izokreću tradicionalnu strukturu. Dok kubanski model postavlja vojskovođu odjevenog u ratnu odoru kao vrhovnu političku moć, zapatisti inzistiraju na tome da sva vojna aktivnost mora ostati potčinjena, na službu političkoj odluci zajednice.¹²⁴ Potčinjava-

nje nasilja politici mora se desiti unutar svakog od nas. Kao što André Malraux kaže: “*Que la victoire demeure à ceux qui auront fait la guerre sans l’aimer*”¹²⁵ (“Neka pobjeda ostane onima koji su vodili rat a da ga nisu voljeli”). Potčinjavanje nasilja politici nije samo po sebi dovoljno da njegova primjena bude demokratska, ali je zato nužno.

Drugo načelo demokratske primjene nasilja, koje je supstancijalnije, ali ujedno i daleko kompleksnije, jest da se takvo nasilje primjenjuje samo u obrani. To je ponovo dobro ilustrirano prizorom Židova u zbiježgu, koji se štite pred faraonovom progoniteljskom vojskom. Ekstremni moderni primjer nužnosti obrambenog nasilja je pobuna u Varšavskom getu protiv njemačke okupatorske vojske. Varšavski Židovi, koji su se našli satjerani u obzidani geto i koji su doživjeli da im susjede i obitelji šalju u radne logore i logore smrti, konačno su iz očaja organizirali vojni napad. Suočeni s izborom između smrti u pasivnoj pokornosti i smrti u borbi, oni su izabrali ovo drugo. Njihov otpor barem je mogao nadahnuti otpor drugih. Međutim, takav bi primjer mogao stvoriti dojam da je demokratsko, obrambeno nasilje naprosto uzaludna gesta. Obrambenu primjenu nasilja trebali bismo povezati s dugom republikanskom tradicijom prava na otpor protiv tiranije. Shakespeareov Brut retorički iskazuje potrebu za tom republikanskom primjenom nasilja: “Bi li vam bilo draže da je / Cezar živ, a da svi umrete kao roblje, nego da je Cezar / mrtav, a da svi živite kao slobodni ljudi?”¹²⁶ Neposluh prema vlastima, pa čak i primjena nasilja protiv tirana, u tom su smislu svojevrsan otpor ili obrambena primjena nasilja. To republikansko pravo na otpor istinski je smisao Drugog amandmana Ustava SAD-a: “Dobro uređena milicija nužna je za sigurnost slobodne države, a pravo građana da drže i nose oružje neće biti ograničeno.” Tema prava na nošenje oružja devoluirala je u Sjedinjenim Američkim Državama u raspravu oko prava pojedinaca da posjeduju pištolje, lovačke puške i drugo opasno oružje, no nasljeđe engleskog prava i općenitije republikanske tradicije iz kojih konceptualno potječe ovaj amandman počivaju, naprotiv, na pravu mnoštva, “naoružanog naroda”, da se odupre tiraniji.¹²⁷ Crne su pantere svakako dobro shvatile duh tog prava kada su 2. svibnja 1967. teatralno ušetale s puškama u zgradu Kalifornijskoga državnog kapitola u Sacramentu kako bi iskazale svoje ustavno pravo da brane crnu zajednicu. Međutim, potpuno krivo i tragično nisu shvatile da se primjereni oblik otpora povijesno mijenja i da ga se mora uvijek iznova osmisliti za svaku novu situaciju – konkretno, da puška više nije adekvatno obrambeno oružje. Naoružanje i vojni spektakli Pantera

tendirali su narušavati njihovu organizaciju i odvesti njih i druge u smrt. Republikansko pravo na nošenje oružja danas nema nikakve veze s tim da pojedinci, zajednice ili države posjeduju oružje. Potrebno je novo oružje da bi se obranilo mnoštvo.

Važna posljedica tog načela obrambenog nasilja je ta da, iz perspektive demokracije, nasilje ne može ništa stvarati, već samo može očuvati ono što je već stvoreno. Valja napomenuti da je to vrlo slab pojam nasilja. On nema ništa od sposobnosti koju, primjerice, Walter Benjamin pripisuje bilo mitskom nasilju koje je sposobno stvarati zakon, bilo božanskom nasilju koje uništava zakon.¹²⁸ Naše obrambeno poimanje nasilja je slabije od tih pojmova. Demokratsko nasilje može samo braniti društvo, ali ne i stvarati ga. To podjednako vrijedi i u revolucionarnim situacijama. Demokratsko nasilje ne pokreće revolucionarni proces, već dolazi samo na kraju, kada se politička i društvena transformacija već dogodila, da bi obranilo njihova postignuća. U tom smislu demokratska primjena nasilja u revolucionarnom kontekstu zapravo nije različita od čina otpora.

Valja primijetiti da je to načelo obrambenog nasilja, iako pojmovno jasno, često vrlo nejasno u praksi. Postoje bezbrojni primjeri nasilnih agresija i osvajanja koji su mistifikacijom pretvoreni u obrambene mjere. Prilikom okupacije Sudeta 1938., primjerice, Nijemci su tvrdili da djeluju u obrani sudetskih Nijemaca. Isto kao što su sovjetski tenkovi ušli u Mađarsku 1956., Čehoslovačku 1968. i Afganistan 1979. tvrdeći da brane lokalne vlade. Isto kao što su Sjedinjene Američke Države intervenirale u brojnim "obrambenim" akcijama u dvadesetom stoljeću, primjerice invazijom Granade u obranu američkih studenata medicine. Čak su i križari tvrdili da djeluju u obrani istočnoga kršćanstva. Najsofisticiranija i najelegantnija verzija te mistifikacije je teorija pravednog rata, koju su posljednjih godina ponovo vratili u život znanstvenici, novinari i političari.¹²⁹ Valja jasno reći da se pojam pravednog rata ne odnosi na obrambeno djelovanje. Obrani Židova u egzodusu protiv faraonovih vojski ne treba nikakvo takvo opravdanje. Ali zato se pojam pravednog rata koristi da bi se opravdala agresija na moralnim osnovama. Ako je takav pravedni rat zamišljen kao obrambeni, onda je on obrana vrijednosti koje su ugrožene. I upravo je time suvremena teorija pravednog rata blisko povezana sa starom, predmodernom koncepcijom koja je bila tako učinkovita u dugim europskim religijskim ratovima. "Pravedni rat" je zapravo vojna agresija koju se smatra opravdanom na moralnoj osnovi i stoga nema nikakve veze s obrambenim

stavom demokratskog nasilja. Načelo obrambene primjene nasilja može imati smisla samo kada ga lučimo od svih tih mistifikacija koje prikrivaju svoju vučju narav pod ovčjim runom.

Treće načelo demokratske primjene nasilja vezano je uz samu demokratsku organizaciju. U skladu s prva dva načela primjena nasilja uvijek je potčinjena političkom procesu i odluci, a ako je taj politički proces demokratski, organiziran u horizontalnu, zajedničku formaciju mnoštva, onda i primjena nasilja također mora biti organizirana demokratski. Ratovi koje vode suverene sile uvijek su zahtijevali privremenu suspenziju sloboda i demokracije. Organizirano nasilje njihove vojske zahtijeva strogi, neupitan autoritet. Demokratska primjena nasilja pak mora biti posve drukčija. Ne može biti razdvajanja između sredstava i ciljeva.

Tim trima načelima svaka demokratska primjena nasilja mora ujedno dodati kritiku oružja, to jest promišljanje koje je oružje danas djelotvorno i primjereno. Sve staro oružje i metode još uvijek su tu, od pasivnog otpora do sabotaze, i ona još uvijek mogu u određenim kontekstima biti djelotvorna, ali uopće nisu dovoljna. Lav Trocki je naučio svoju lekciju u Sovjetskoj revoluciji 1917. – "Revolucija vas", kaže, "uči vrijednosti puške",¹³⁰ no puška danas više nema istu vrijednost kao što je imala 1917. Element koji se promijenio jest taj da je razvoj oružja masovnog uništenja, pogotovo nuklearnog oružja, težio nametnuti primjeni nasilja logiku sve-ili-ništa: ili apsolutno uništenje ili napeto i zastrašeno suzdržavanje. Puška je od male koristi protiv atomske bombe. Nuklearno naoružanje, nakon dramatične demonstracije njegove razorne moći u Hirošimi i Nagasakiju, općenito je služilo kao prijetnja koja je neprijatelju trebala utjerati strah u kosti. Upravo zato što nuklearne bombe i drugo oružje masovnog uništenja imaju tako opće posljedice, u većini slučajeva ono se ne može koristiti i vojske suverenih sila moraju pribjegavati drugom oružju. Drugi element koji se promijenio jest taj da postoji sve veća tehnološka asimetrija u oružju ograničenog (a ne masovnog) uništenja. U nizu nedavnih ratova, pogotovo kako su prenošeni na televiziji, vojska SAD-a demonstrirala je silnu superiornost svojih topova i bombi potpomognutih komunikacijskim i obavještajnim mrežama. Nema smisla ulaziti na isti teren nasilja s takvom asimetrijom.

Ono što mi doista trebamo jest oružje koje ne pretendira na simetriju s vladajućom vojnom silom, a razbija tragični asimetrični položaj mnogih oblika suvremenog nasilja koji ne predstavljaju prijetnju po

trenutni poredak, već samo reproduciraju čudnu novu simetriju: vojni zapovjednik je razbiješnjen nepoštenim taktikama bombaša-samoubojica, a bombaš-samoubojica je ozlojeđen arogancijom tiranina. Sile imperijalnog zapovijedanja jadikuju pri samoj pomisli na teror, tvrdeći da će slabi reagirati na asimetriju moći pribjegavanjem novom, lako prenosivom oružju protiv velikih nevinih populacija. I to će se vjerojatno dogoditi, ali neće učiniti svijet boljim niti će makar promijeniti nabolje odnos moći. Već će onima koji kontroliraju omogućiti da konsolidiraju svoju moć pozivanjem na potrebu da se ujedine pod njihovom silom u ime čovječanstva i života samog. Činjenica je, dakle, da oružje koje je primjereno projektu mnoštva ne može biti ni u simetričnom ni u asimetričnom odnosu spram oružja moći. To bi bilo kontraproduktivno i samoubilački.

326

Demokracija

Ovo razmišljanje o novom oružju omogućuje nam da rasvijetlimo pojam mučeništva, koji se u raznim religijskim tradicijama može podijeliti u dva primarna oblika. Jedan oblik, čiji je primjer bombaš-samoubojica, postavlja mučeništvo kao odgovor na nepravdu uništenjem, između ostalog i samouništenjem. Drugi oblik mučeništva posve je drukčiji. U tom obliku mučenik ne ide za uništenjem, već je pogođen nasiljem moćnih. Mučeništvo u ovom obliku je zapravo svojevrsno *svjedočanstvo* – ne toliko *svjedočanstvo* o nepravdama koje nanosi sila koliko o mogućnosti novog svijeta, alternative ne samo toj konkretnoj uništavačkoj sili nego svakoj takvoj sili. Čitava republikanska tradicija od Plutarhovitih heroja do Martina Luthera izgrađena je na tom drugom obliku mučeništva. To mučeništvo je zapravo čin ljubavi – konstitutivan čin prema budućnosti, a suprotstavljen suverenosti u sadašnjosti. Našu analizu tog drugog mučeništva, republikanskog mučeništva koje svjedoči o mogućnosti novog svijeta, ne treba shvatiti kao poziv ili poticaj na djelovanje. Bilo bi smiješno *zahtijevati* takvo mučeništvo. Takvo je mučeništvo, kada se pojavi, samo nusproizvod stvarnog političkog djelovanja i reakcija suverenosti na njega. Jasno je da logiku političkog aktivizma trebamo tražiti drugdje.

Trebamo izmisliti novo oružje za demokraciju danas. Postoje uistinu brojni kreativni pokušaji da se nađe novo oružje.¹³¹ Uzmimo za primjer, kao eksperimentiranje novim oružjem, proteste ljubljenjem u organizaciji Queer Nationa na kojima su muškarci ljubili muškarce, a žene ljubile žene u javnosti kako bi šokirali homofobe, kao što je bio slučaj akcije koju je Queer Nation održao prilikom jedne mormonske konvencije u Utahu. Različiti oblici karnevala i mimikrije koji su tako uo-

bičajeni na globalizacijskim protestima danas se mogu smatrati drugim oblikom naoružanja. Jednostavno okupiti na demonstraciji milijune ljudi na ulicama jest oružje neke vrste, kao što je također, ali na drugi način, pritisak ilegalnih migracija. Svi ti pokušaji su korisni, ali očigledno nisu dovoljni. Moramo stvoriti oružje koje nije puko destruktivno već je kao takvo oblik konstitutivne moći, oružje koje može graditi demokraciju i poraziti vojske Imperija. To biopolitičko oružje vjerojatno će više nalikovati oružju koje je Lizistrata predložila kako bi se promijenila odluka atenskih muškaraca da krenu u rat nego onome koje u optjecaj stavljaju današnji ideolozi i političari. Nije nerazumno nadati se da u biopolitičkoj budućnosti (nakon poraza biomoći) rat više neće biti moguć i da će intenzitet kooperacije i komunikacije među singularnostima (radnicima i/ili građanima) uništiti samu njegovu mogućnost. Jednotjedni globalni biopolitički štrajk zaustavio bi bilo koji rat. U svakom slučaju, možemo zamisliti dan kada će mnoštvo izmisliti novo oružje koje mu neće samo omogućiti da se brani, već će ono samo biti konstruktivno, ekspanzivno i konstitutivno. Ne radi se o tome da se osvoji vlast i zapovjedništvo nad vojskom, već da se uništi sama njihova mogućnost.

327

Demokracija
mnoštva

NOVA ZNANOST DEMOKRACIJE: MADISON I LENJIN

Na početku poglavlja 3.3 prepoznali smo da suverenost zahtijeva odnos dviju strana, vladara i onih nad kojima se vlada, i da ta podjela unutar suverenosti predstavlja stalan potencijal za krizu. Upravo na toj točki podjele pojavljuje se mnoštvo kao subjekt i proglašava: “Drukčiji svijet je moguć”, bježeći pritom iz odnosa sa suverenom i radeći predano na stvaranju tog svijeta. Kada mnoštvo krene u egzodus, ono produbljuje krizu dvostrane figure suverenosti. U ovom odjeljku usredotočit ćemo se na činjenicu da kad suverena moć ne može taj odnos održavati mirnim, političkim sredstvima ona pribjegava nasilju i ratu kao svojem temelju. Demokratski projekt mnoštva je stoga nužno izložen i vojnom nasilju i policijskoj represiji: rat slijedi mnoštvo u egzodusu, primoravajući ga da se brani, namećući projektu apsolutne demokracije paradoks da se brani kao pokret otpora. U ovom odjeljku došli smo, dakle, do kraja te misaone niti. Ne samo da mnoštvo treba svoj egzodus ustrojiti kao otpor, već taj otpor također mora transformirati u oblik

konstitutivne moći stvaranjem društvenih odnosa i institucija novog društva.

Kroz tijek ove knjige proučavali smo ontološke, društvene i političke temelje konstitutivne moći mnoštva. Sada ih moramo sabrati u jednu koherentnu cjelinu. S *ontološkog gledišta*, dugo smo se zadržali na biopolitičkoj naravi mnoštva i intenzivnom, uzajamno određujućem odnosu proizvodnje mnoštva i proizvodnje zajedničkog. Biopolitička proizvodnja je pitanje ontologije utoliko što ona stalno stvara novi društveni bitak, novu ljudsku prirodu. Uvjeti produkcije i reprodukcije društvenog života mnoštva, od njegovih najopćenitijih i najapstraktnijih aspekata do onih najkonkretnijih i najsuptilnijih, razvijaju se kroz stalna susretanja, komunikacije i ulančavanja tijela. Paradoksalno, zajedničko se javlja na oba kraja biopolitičke proizvodnje: ono je i konačni proizvod i preduvjet za proizvodnju. Zajedničko je i prirodno i umjetno – ono je naša prva, druga, treća i n-ta narav. Ne postoji, dakle, singularnost koja sama nije uspostavljena u mediju zajedničkog; nema komunikacije koja nema zajedničku sponu koja je održava i udjelovljuje; i nema proizvodnje koja nije kooperacija utemeljena na zajedničkosti. Na tom biopolitičkom tkanju mnoštva se sijeku s drugim mnoštvima, a iz tisuće sjecišta, iz tisuće rizoma koji povezuju te mnoštvene proizvodnje, iz tisuće refleksija rođenih u svakoj singularnosti neizbježno nastaje život mnoštva. Mnoštvo je raspršen skup singularnosti koje proizvode zajednički život – ono je svojevrsno društveno tkivo koje se organizira u novo društveno tijelo. To je ono što određuje biopolitiku. Zajedničko, koje je istodobno umjetni rezultat i konstitutivni temelj, jest ono što daje konfiguraciju mobilnoj i fleksibilnoj supstanci mnoštva. Konstitutivna moć mnoštva, s ontološkog gledišta, izraz je te kompleksnosti i ključ koji se proteže kroz biopolitičko zajedničko ne bi li ono dobilo sve obuhvatniji i sve učinkovitiji izraz.

Sa *sociološkog gledišta*, konstitutivna moć mnoštva pokazuje se u kooperativnim i komunikativnim mrežama društvenog rada. Odnos zajedničkog prema mnoštvu, koji se činio paradoksalnim s ontološkog gledišta, utoliko što je zajedničko istodobno preduvjet i rezultat proizvodnje mnoštva, sada se u društvenim okvirima, pogotovo u okvirima rada, čini posve neproblematičnim. Kao što smo prethodno obrazložili, danas je na djelu progresivno postajanje zajedničkim različitim oblika rada diljem ekonomije i diljem svijeta. Svjedoci smo sloma prethodno neprobojnih podjela koje su razdvajale poljoprivredno od industrijskog radništva, radničke klase od siromašnih i tako dalje. Namjesto

toga, zajednički uvjeti rada u svim sektorima sve više daju novu važnost znanju, informacijama, afektivnim odnosima, kooperaciji i komunikaciji. Iako je svaki oblik rada singularan – poljoprivredni rad ostaje vezan uz tlo, kao što industrijski rad ostaje vezan uz stroj – svi oni ipak razvijaju zajedničke osnove, koje danas prerastaju u uvjete svekolike ekonomske proizvodnje. A sama ta proizvodnja zauzvrat proizvodi zajedničko – zajedničke odnose, zajedničko znanje i tako dalje. Proizvodnja utemeljena na kooperaciji i komunikaciji jasno pokazuje kako je zajedničko i pretpostavka i rezultat: ne može biti kooperacije bez već postojeće zajedničkosti, a rezultat kooperativne proizvodnje je stvaranje nove zajedničkosti. Isto tako, komunikacija se ne može odvijati bez zajedničke osnove, a rezultat komunikacije je novi zajednički izraz. Proizvodnja mnoštva lansira zajedničko u sve širu, otvorenu spiralu. Ta sve šira proizvodnja zajedničkog ni na koji način ne negira singularnost subjektiviteta koji konstituiraju mnoštvo. Naprotiv, događa se uzajamna razmjena između singularnosti i mnoštva kao cjeline, koja utječe na oboje, težeći formirati svojevrsan konstitutivni pokretač. Ta zajednička proizvodnja mnoštva implicira neki oblik konstitutivne moći utoliko što same mreže suradničke proizvodnje diktiraju neku institucionalnu logiku društva. Ovdje ponovo možemo prepoznati značaj činjenice da u proizvodnji mnoštva razlikovanje između ekonomskog i političkog tendira nestati i da proizvodnja ekonomskih dobara tendira također biti proizvodnja društvenih odnosa i naposljetku samog društva. Buduća institucionalna struktura tog novog društva uklopljena je u afektivne, kooperativne i komunikativne odnose društvene proizvodnje. Drugim riječima, mreže društvene proizvodnje nude nam institucionalnu logiku koja je sposobna održavati novo društvo. Društveni rad mnoštva tako izravno vodi tvrdnji o mnoštvu kao konstitutivnoj moći.

Činjenica da je biopolitička proizvodnja istodobno ekonomska i politička, da ona izravno stvara društvene odnose i da postavlja temelje za konstitutivnu moć pomaže nam shvatiti da demokracija mnoštva s kojom ovdje imamo posla nema mnogo sličnosti s tradicionalno pojmljenom “direktnom demokracijom”, u kojoj bi svatko od nas izdvojio vrijeme od našeg života i rada da stalno glasa o svakoj političkoj odluci. Prisjetite se ironične primjedbe Oscara Wildea da je problem sa socijalizmom u tome da bi oduzeo previše večeri. Biopolitička proizvodnja predstavlja mogućnost da politički rad stvaranja i održavanja društvenih odnosa poduzmemo suradnički u istim komunikativnim, koo-

perativnim mrežama društvene proizvodnje, a ne na beskonačnim večernjim sastancima. Proizvodnja društvenih odnosa, konačno, nema samo ekonomsku vrijednost već je i politički rad. U tom smislu, ekonomska proizvodnja i politička proizvodnja bi se poklapale, a suradničke mreže proizvodnje bi ponudile okvir za novu institucionalnu strukturu društva. Ta demokracija u kojoj svi mi našom biopolitičkom proizvodnjom suradnički stvaramo i održavamo društvo jest demokracija koju mi zovemo "apsolutnom".

Do sada, iz ontološke i sociološke perspektive, demokraciju mnoštva smo artikulirali kao teorijsku mogućnost – mogućnost koja je zasnovana na stvarnim tendencijama u našem društvenom svijetu. Definicija demokracije mnoštva i njene konstitutivne moći iziskuje također i *političko stajalište* koje je u danom vremenu i prostoru sposobno povezati zajedničku moć mnoštva i njegovu sposobnost odlučivanja. To ne znači da je ono što smo do sada prepoznali s ontološkog i sociološkog stajališta naprosto sekundarno ili irelevantno. Jedna od najtežih pogrešaka političkih teoretičara jest uzeti konstitutivnu moć kao čisti politički čin odvojen od postojećeg društvenog bitka, puku iracionalnu kreativnost, neprozirni moment nekog nasilnog očitovanja moći. Carl Schmitt, kao i ostali fašistički i reakcionarni mislioci devetnaestog i dvadesetog stoljeća, uvijek je pokušavao tako osloboditi zloduhe konstitutivne moći, uz srh straha. Međutim, konstitutivna moć je nešto sasvim drugo. Ona je odluka koja nastaje iz ontološkog i društvenog procesa produktivnog rada, ona je institucionalni oblik koji razvija zajednički sadržaj, ona je primjena sile koja brani povijesni napredak emancipacije i oslobođenja, ona je – ukratko – čin ljubavi.

Čini se da ljudi danas nisu sposobni shvatiti ljubav kao politički pojam, no pojam ljubavi je upravo ono što nam je potrebno da shvatimo konstitutivnu moć mnoštva. Moderni pojam ljubavi je gotovo isključivo ograničen na građanski par i klaustrofobične granice nuklearne obitelji. Ljubav je postala strogo privatna stvar. Nama treba veliku dušnja i manje ograničena koncepcija ljubavi. Moramo vratiti javnu i političku koncepciju ljubavi koja je bila uobičajena u predmodernim tradicijama. Primjerice, kršćanstvo i židovstvo su ljubav poimali kao politički čin koji gradi mnoštvo. Ljubav upravo znači da nam naši sve širi susreti i stalne suradnje donose radost. Nema ničega posebno metafizičkog u kršćanskoj i židovskoj ljubavi Boga: i ljubav Boga prema čovječanstvu i ljubav čovječanstva prema Bogu izražene su i utjelovljene u zajedničkom materijalnom političkom projektu mnoštva. Danas

moramo vratiti taj materijalni i politički smisao ljubavi, ljubavi koja je snažna poput smrti. To ne znači da ne možete voljeti svoga supružnika, svoju majku ili svoje dijete. To samo znači da vaša ljubav ne završava na tome, da ljubav služi kao temelj za naše zajedničke političke projekte i izgradnju novog društva. Bez te ljubavi mi smo ništa.

Međutim, taj politički projekt mnoštva mora naći načina da se suoči s uvjetima naše suvremene zbilje. Njegov projekt ljubavi mogao bi se činiti depasiranim u svijetu kao što je naš u kojemu globalni poredak temelji i legitimira svoju moć na ratu, degradirajući i suspendirajući sve demokratske mehanizme. Ta kriza demokracije nije specifična za Euroameriku ili bilo koju regiju svijeta – kriza zastupanja i korupcija oblika demokracije je planetarno stanje, neposredno vidljivo u svim nacionalnim državama, nenadilazivo kroz regionalne zajednice susjednih država i nasilno izraženo na globalnoj, imperijalnoj razini. Globalna kriza demokracije pogađa svaki oblik vladavine u svijetu. Beskonačno stanje globalnog rata je uvjet koji pridonosi suvremenoj tendenciji prema formiranju jedinstvenog, monarhijskog sistema dominacije nad svijetom. Nismo uvjereni, dapače vrlo smo skeptični, da se može uspostaviti takva monarhijska, unilateralistička kontrola nad Imperijem, ali ta tendencija, čak i ako nije ostvarena, destabilizira sve prethodne oblike vlasti, baca svaki politički poredak u krizu i još dalje odguruje nadu u demokraciju. Političke, ekonomske i društvene krize nakupljaju se jedna na drugu i povezuju se jedne s drugima u nerazrumsive čvorove. One odašilju titraje, valove i oluje kriza i rezova preko oceana: preko sjevernog Atlantika iz Sjeverne Amerike u Europu, preko južnog Atlantika iz Latinske Amerike u Afriku, preko Indijskog oceana iz arapskog svijeta u južnu Aziju, preko Pacifika iz istočne Azije u Amerike. Mnogima se danas čini da je globalni poredak iz nedavne prošlosti – Hladni rat – paradoksalno bio posljednji trenutak relativno mirne globalne kohabitacije i da je bipolarno uređenje eksplicitnog nasilja i recipročnih, međusobno legitimiranih režima možda bilo granična situacija koja je vrlo brzo prerasla u krajnje destruktivnu. Sada, kada je Hladni rat gotov i prvi eksperiment globalnog poretka dovršen, ne možemo izbjeći da planet ne vidimo kao bolesno tijelo, a globalnu krizu demokracije kao simptom korupcije i nereda.

Međutim, postoji druga strana stvarnih uvjeta s kojima se suočava politički projekt mnoštva. Unatoč konstantnim prijetnjama nasilja i rata, unatoč bolesti planeta i njegova političkog sistema, nikad prije nisu previranja vođena slobodom i demokracijom bila toliko rasprostra-

njena u svijetu. Kao što smo ranije vidjeli, postoji nezaključiva lista pritužbi protiv trenutnoga globalnog poretka, ne samo protiv siromaštva i gladi i ne samo protiv političkih i ekonomskih nejednakosti i nepravdi već i protiv korupcije života u cjelini. Također smo vidjeli da uz pritužbe postoje i bezbrojni prijedlozi reforme globalnog sistema kako ga učiniti demokratskijim. Sve to globalno komešanje i svi ti iskazi bijesa i nade pokazuju sve veću i neukrotivu želju za demokratskim svijetom. Svaki znak korupcije moći i svaka kriza demokratskog zastupanja, na svim razinama globalne hijerarhije, suočava se s demokratskom voljom za moći. Taj svijet gnjeva i ljubavi stvarni je temelj na kojem počiva konstitutivna moć mnoštva.

Demokracija mnoštva treba “novu znanost”, to jest novu teorijsku paradigmu da bi se nosila s tom novom situacijom. Prva i primarna agenda te nove znanosti je uništenje suverenosti u korist demokracije. Suverenost u svim svojim oblicima neizbježno postavlja moć kao vladavinu jednoga i podriva mogućnost pune i apsolutne demokracije. Projekt demokracije danas mora osporiti sve postojeće oblike suverenosti kao preduvjet za uspostavu demokracije. U prošlosti je uništenje suverenosti bilo bitna jezgra komunističke i anarhističke koncepcije dokidanja države. Lenjin je u *Državi i revoluciji* teorijski obnovio koncepciju dokidanja države, kao što su je sovjeti imali za cilj preosmisliti u praksi tijekom revolucionarnog razdoblja. Država se smatrala primarnim lokusom suverenosti, postavljena iznad društva, transcendentna, blokirajući demokratski izraz. Danas mnoštvo treba dokinuti suverenost na globalnoj razini. To je za nas značenje slogana “Drukčiji svijet je moguć” – da se suverenost i vlast unište. Međutim, ono što su Lenjin i sovjeti predlagali kao cilj pobunjeničke aktivnosti elitne avangarde mora se danas izraziti kroz žudnju čitavog mnoštva.¹³² (Možda je upravo stoga što je sovjetsko iskustvo bilo organizirano u hijerarhijski oblik s partijom kao avangardom na čelu njegov projekt dokidanja državne suverenosti završio stvaranjem još jedne suverene države.) Danas se ukazuju preduvjeti koji mnoštvu omogućuju demokratsko odlučivanje i time čine suverenost nepotrebnom.

Taj proces nije nimalo spontan ili improviziran. Uništenje suverenosti mora se organizirati tako da ide pod ruku s konstituiranjem novih demokratskih institucionalnih struktura utemeljenih na postojećim uvjetima. Napisi Jamesa Madisona u *Federalističkim spisima* nude metodu za takav ustavotvorni projekt, organiziran pesimizmom volje – stvaranjem sistema uzajamne kontrole, prava i jamstava. Madison je

ustavnu republiku smatrao postupnim napredovanjem koju je unutarnjim mehanizmom trebalo zaštititi od korupcije i raspada, a ustavne tehnike javnog prava bile su instrumenti za tu postupnu izgradnju političke organizacije. Sadržaj Madisonova konstitucionalizma, koji se otada naziva demokratskim, iako je zapravo liberalan, može se opisati, što je često i bio slučaj, kao način održanja ravnoteže društvenih klasa, pri čemu ta ravnoteža društvenih klasa pretpostavlja da one jače zapovijedaju slabijima. Unatoč tome, ne trebamo zaboraviti da je Madisonova misao posve prožeta republikanskim utopizmom – istim onim utopizmom koji danas nalazimo u masovnim pobunama i ustaništvu globalnih siromašnih populacija. Madisonov projekt bio je izgraditi institucionalni oblik koji bi mogao ostvariti tu utopijsku žudnju u mjeri u kojoj su to stvarni uvjeti njegovog vremena dopuštali.

Kako bismo danas mogli organizirati ciljeve *Države i revolucije* – to jest, uništenje suverenosti temeljem moći zajedničkog – u skladu s institucionalnim metodama *Federalističkih spisa* tako da mogu ostvariti i održati demokratski projekt u našem globalnom svijetu? Kako bismo u konstitutivnoj moći mnoštva mogli otkriti projekt “Drukčijeg mogućeg svijeta” – svijeta s onu stranu suverenosti i s onu stranu vlasti, s onu stranu svake tiranije – koji bi u sebi imao institucionalnu metodu jamstava i konstitutivnih pokretača? Moramo izgraditi taj projekt na institucionalnim mehanizmima koje smo ranije prepoznali, a na koje ukazuju novonastajući oblici biopolitičke proizvodnje. Institucije demokracije danas se moraju podudarati s komunikativnim i suradničkim mrežama koje stalno produciraju i reproduciraju društveni život. Bi li danas bilo moguće da revolucija, svjesna nasilja biomoći i strukturnih oblika vlasti, primijeni ustavotvorne instrumente republikanske tradicije za uništenje suverenosti i uspostavu demokracije slobodnih ljudi odozdo? Kada kombiniramo Madisona i Lenjina mi ne idemo samo za tim da heretički spojimo inače neuskладive tradicije političke misli i prakse. Naprotiv, mi nastojimo osigurati da naš san o demokraciji i žudnja za slobodom ne padnu natrag na samo još jedan oblik suverenosti i probude se u košmaru tiranije. Revolucionari su odavno primijetili da su sve revolucije do sada samo usavršavale, a ne dokidale formu države. Revolucija mnoštva više ne može trpjeti prokletstvo Termidora. Ona mora organizirati svoj projekt ukorak s vremenom, uzeti kao odrednice konstitutivne mehanizme i institucionalne procedure koji će biti jamstvo protiv dramatičnih preokreta i samoubilačkih grešaka.

Moramo pažljivo naglasiti da ta nova znanost mnoštva zasnovana na zajedničkom ne implicira bilo kakvo objedinjavanje mnoštva ili potčinjavanje razlika. Mnoštvo je sazdan od radikalnih razlika, singularnosti, koje se nikad ne mogu sintetizirati u identitet. Primjerice, radikalnost rodne razlike moći će se uključiti u političku organizaciju društvenog života, života koji će mnoštvo obnoviti, samo kad se uništi svaka disciplina rada, afekta i moći koja rodnu razliku pretvara u obilježje hijerarhije. "Čitav će se svijet morati promijeniti", kaže Clarice Lispector, "da bih se ja mogla uklopiti u njega."¹³³ Tek onda će rodna razlika postati kreativnom, singularnom moći i tek onda će mnoštvo postati moguće – zasnovano na takvim razlikama. Takva radikalna transformacija svijeta koja bi omogućila singularnostima da se slobodno izraze nije neki daleki utopijski san – on je utemeljen u tendencijama razvoja naše konkretne društvene stvarnosti. Američki revolucionari u osamnaestom stoljeću običavali su kazati: "Nova rasa je sva republikanska." Danas slično možemo kazati: "Nova rasa je sva množvena." Novi pokreti koji zahtijevaju globalnu demokraciju ne cijene samo singularnost svakoga kao temeljno organizirajuće načelo već je i postavljaju kao proces samotransformacije, hibridizacije i miješanja. Mnogostrukost mnoštva nije samo pitanje bivanja drukčijim nego postajanja drukčijim. Postanite drukčiji od onoga što ste! Te singularnosti djeluju zajedno i time sazstavaju novu rasu, to jest politički koordinirani subjektivitet kojeg stvara mnoštvo. Primarna odluka koju mnoštvo donosi jest zapravo odluka da stvori novu rasu, odnosno novo čovječanstvo. Kada se ljubav pojmi politički, onda je to stvaranje novog čovječanstva neprikosnoveni čin ljubavi.

Ono što nam je potrebno da bi se mnoštvo ostvarilo jest neki oblik velike politike koja se tradicionalno naziva realpolitikom ili političkim realizmom. Drugim riječima, potrebna nam je politika zasnovana na transformativnoj moći stvarnosti i utemeljena u našoj trenutnoj povijesnoj epohi. Politički realizam najčešće se smatra konzervativnim ili reakcionarnim, zasnovan isključivo na sili, hegemoniji i nuždi. Od Tukididova *Melijskog dijaloga* do memoara Winstona Churchilla historije političkog realizma vazda su slavile silu kao presudan element, ali danas je ta perspektiva neprimjerena. Revolucionar ne treba biti ništa manje realist od reakcionara: Saint-Just kod Valmyja nije bio ništa manje realist od Metternicha, Lenjin ništa manje od Kornilova, Mao ništa manje od Čang Kaj Šeka. Međutim, ono što revolucionar nameće nije toliko čista koherentnost sile koliko ustrajni mehanizam žudnje. Sila

koju revolucionar organizira i nameće ne pokazuje se na početku, nego na kraju procesa: revolucionarni realizam producira i reproducira postojanje i umnažanje žudnje. Ali to zaranjanje u revolucionarni pokret uvijek uključuje, kao svaka realpolitika, sposobnost zauzimanja odmak spram neposredne situacije i neumorne izgradnje posredovanja, (ako je već potrebno) hinjenja koherentnosti i igranja različitih taktičkih igara u kontinuitetu strategije. Kao što nas Tit Livije i Machiavelli uče, ne može postojati samo jedan "politički realizam" već uvijek barem dva, odnosno, zapravo, jedno stajalište koje se podvaja u dva suprotstavljena priznanja: jedno organizira životnu žudnju, a drugo strah od smrti – biopolitika protiv biomoći.

Ako smo dakle primorani da uđemo u horizont političkog realizma, moramo li ponavljati stari maoistički slogan: "Veliki je nered pod nebesima – situacija je odlična"? Ne, naša trenutna situacija je povoljna ne samo zbog globalne krize demokracije već i zbog toga što je konstitutivna moć mnoštva sazrela do te mjere da postaje sposobna, svojim mrežama komunikacije i kooperacije, svojom proizvodnjom zajedničkog, samostalno održati alternativno demokratsko društvo. I tu pitanje vremena postaje presudno. Kada dolazi trenutak reza? Ranije smo govorili o političkom odlučivanju u okviru mreža biopolitičkih određenja i aparata suradnje singularnih volja, ali ovdje trebamo prepoznati odluku kao događaj – ne linearnu akumulaciju Kronosa i monotono otkucavanje satova, već iznenadni iskaz Kairosova. Kairos je trenutak kada luk odapne strelicu, trenutak kada pada odluka o djelovanju. Revolucionarna politika mora uloviti, u kretanju mnoštava i akumulaciji zajedničkih i suradničkih odluka, trenutak reza ili *klinamen* koji može stvoriti novi svijet. Nasuprot razornog izvanrednog stanja biomoći stoji konstitutivno izvanredno stanje demokratske politike. Velika politika uvijek traži taj trenutak, koji stvara – kao što Machiavelli obrazlaže u *Vladaru* – novu konstitutivnu vremenitost. Luk odapinje strelicu nove vremenitosti, uvodeći novu budućnost.

Pravovremenost je presudna. Shakespeareov Brut znamenito inzistira na značaju pravovremenosti u revolucionarnoj praksi: "Ima morskih mijena u ljudskim poslovima; / ako se uhvati plima, ona vodi prema sreći / ako se propusti, cijelo putovanje njihovih života / ograničeno je na pličine i nesreće."¹³⁴ Međutim, filozofska knjiga poput ove nije mjesto da procjenjujemo je li kucnuo čas revolucionarne političke odluke. Nemamo kristalnu kuglu i ne hinimo da znamo čitati iz klice vremena poput Macbethovih sijedih vještica. Nema ovdje potrebe za

eshatologijom ili utopizmom. Knjiga poput ove nije ni mjesto gdje bi se trebalo odgovoriti na pitanje “Što da se čini?” To treba konkretno odlučiti u kolektivnim političkim diskusijama. Međutim, možemo prepoznati da postoji nepremostiv jaz koji dijeli žudnju za demokracijom, proizvodnju zajedničkog i buntovna ponašanja koja im daju izraz od globalnog sistema suverenosti. Nakon ovog dugog razdoblja nasilja i proturječja, globalnog građanskog rata, korupcije imperijalne biomoći i beskonačne muke biopolitičkih mnoštava, neizmjerne akumulacija pritužbi i reformskih prijedloga mora se preobraziti u snažan događaj, radikalni pobunjenički zahtjev. Već danas možemo prepoznati da je vrijeme podijeljeno između sadašnjosti koja je već mrtva i budućnosti koja je već živa – i otvoreni ponor među njima postaje neizmjeran. S vremenom će nas jedan događaj odapeti poput strelice u tu živu budućnost. Bit će to zbiljski politički čin ljubavi.

BILJEŠKE

1. DIO: RAT

1. Svake godine objavljuje se impozantna lista trenutnih oružanih sukoba u svijetu. Vidi, primjerice, Dan Smith, *The Penguin Atlas of War and Peace* (New York: Penguin, 2003.) i *Atlas* što ga svake godine objavljuje *Le monde diplomatique*.
2. Giorgio Agamben primjećuje da se izraz “svjetski građanski rat” pojavio iste godine, 1961., u djelima *O revoluciji* Hannah Arendt i *Teorija partizana* Carla Schmitta. Giorgio Agamben, prev. Ita Kovač, *Izvanredno stanje* (Zagreb: Deltakont, 2008.), 11-12. Međutim, u tom trenutku građanski rat je možda bio “svjetski”, ali još uvijek ne i “globalni”. Doista, ti su autori mislili na građanski rat između kapitalističkog svijeta i socijalističkog svijeta, koji je prvo imao oblik rata Sovjetskog Saveza protiv zemalja Zapadne Europe (uključujući i fašističke), a onda kasnije protiv Sjedinjenih Američkih Država. Tu trajnu borbu fašističkih i liberalnih kapitalističkih država protiv socijalističkog bloka kasnije su opisali revizionistički povjesničari poput Ernsta Noltea i François-a Fureta.
3. Thomas Hobbes, *Levijatan*, prev. Borislav Mikulić (Zagreb: Jesenski & Turk, 2004.), 92.
4. Johann Jakob Christoffel von Grimmelshausen, *Simplicissimus*, (U.K.: Dedalus Books, 1999.).
5. Humán Poma, *Letter to a King: A Peruvian Chief's Account of Life Under the Incas and Under Spanish Rule*. ur. Christopher Dilke (New York: Dutton, 1978.). Vidi također Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes* (London: Routledge, 1992.).
6. Carl von Clausewitz, *O ratu*, prev. Marko Rašić, (Zagreb: Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, 1997.). O Clausewitzu vidi Enrico Rusconi, *Clausewitz, il prussiano: La politica della guerra nell'equilibrio europeo* (Torino: Einaudi, 1999.) i Emmanuel Terray, *Clausewitz* (Pariz: Fayard, 1999.).
7. Engleski prevoditelji Clausewitz-a koriste pojam *policy*, javna politička strategija, namjesto *politics*, politika, kako bi preveli to razlikovanje. Međutim, *policy* se može odnositi na domaća i međudržavna pitanja jednako kao i *politics*.
8. Carl Schmitt, “Pojam politike”, *Novi Kamov* (Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 2005): 55-88.
9. O stalnom izvanrednom stanju vidi Giorgio Agamben, *Izvanredno stanje*; Qiao Liang i Wang Xiangsui, *Unlimited Warfare* (West Palm Beach: News-Max, 2002.); Alain Joxe, *The Empire of Chaos* (New York: Semiotexte, 2002.); i Carlo Galli, *La guerra globale* (Bari: Laterza, 2002.)

10. Vidi Agambenovu kratku povijest izvanrednog stanja, *Izvanredno stanje*, 22-34. Vidi također Carl Schmitt, *Die Diktatur* (München: Duncker & Humblt, 1921.). Clinton Rossiter nudi usporednu analizu upotrebe sličnih ustavnih koncepta u razdobljima krize i antičkom Rimu i dvadesetostoljetnoj Njemačkoj, Francuskoj, Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama u *Constitutional Dictatorship* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1948.).
11. Madeleine Albright, *Today*, NBC, intervju s Mattom Lauerom, 19. veljače 1998.
12. U kontekstu međunarodnog prava vidi Harold Hongju Koh, "On American Exceptionalism", *Stanford Law Review* 55, br. 5 (svibanj 2003.): 1479-1527. U kontekstu strane politike vidi Siobhán McEvoy-Levy, *American Exceptionalism and US Foreign Policy* (New York: Palgrave, 2001.). Valja primijetiti da se pojam "izniman položaj SAD-a" često rabi u pozivanju na barem druge dvije odlike Sjedinjenih Američkih Država: njihovu rasnu pomiješanost i njihovu klasnu strukturu.
13. Vidi Gershom Scholem, "The Idea of the Golem" u *On the Kabbalah and Its Symbolism*, prev. Ralph Manheim (New York: Schocken, 1965.), 158-204. Moshe Idel nadopunjuje i proširuje Scholemovu analizu u *Golem: Jewish Magical and Mystical Traditions of the Artificial Anthropoid* (Albany: SUNY Press, 1990.).
14. H. Leivick, *The Golem* u *Three Great Jewish Plays*, prev. Joseph Landis (New York: Applause Books, 1986.), 115-254. Njemački film *Golem: Kako je došao na svijet* (1920.), kojeg je režirao Paul Wegener, slijedi istu verziju legende. Roman Gustava Meyrinka *Golem*, iako predivan i misteriozan sam po sebi, ne slijedi ni jednu od tih legendi niti je blizak židovskoj tradiciji. O popularnim i umjetničkim aproprijacijama mita o Golemu vidi Emily Bilski, ur., *Golem! Danger, Deliverance and Art* (New York: The Jewish Museum, 1988.).
15. Vidi J. Kerrigan, *Revenge Tragedy: Aeschylus to Armageddon* (Oxford: Clarendon Press, 1996.).
16. O tom izokretanju Clausewitzeve maksime vidi Michel Foucault, "Il faut défendre la société" (Pariz: Gallimard-Seuil, 1997.), pogotovo str. 16 i 41. te Gilles Deleuze i Félix Guattari, *A Thousand Plateaus*, prev. Brian Massumi (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987.), 421-29, 467.
17. Michel Foucault, "Il faut défendre la société", 16. Vidi također Alessandro Pandolfi, "Foucault e la guerra", *Filosofia politica* 16, br. 3 (prosinac 2002.): 391-410.
18. Za sažetu definiciju biomoći i biopolitike vidi Judith Revel, *Le vocabulaire de Foucault* (Pariz: Ellipses, 2002.), 13-15.
19. Carl Schmitt izriječno isključuje mogućnost da se čovječanstvo može ujediniti u ratu. "Čovječanstvo kao takvo ne može zaratiti, jer nema neprijatelja, barem ne na ovom planetu" ("Pojam politike"). Jacques Derrida slično propituje shvaćanje da "čovječanstvo" može služiti kao

subjekt rata protiv terorizma: "Moje apsolutno suosjećanje sa žrtvama 11. rujna ne priječi mi da kažem: ne vjerujem u političku nevinost bilo koga u tom zločinu. Iako je moje suosjećanje sa svim nevinim žrtvama bezgranično, to znači da ono ne staje na onima koji su ubijeni u Sjedinjenim Američkim Državama 11. rujna. To je moje tumačenje onoga što je nedavno nazvano, sloganom Bijele kuće, 'beskonačna pravda' (*grenzlose Gerechtigkeit*): nitko ne smije biti izuzet od propusta ili pogrešaka njegove politike, čak i kada je plaćena najstrašnija cijena, cijena izvan bilo kakvih mogućih razmjera" (*Fichus*, Pariz: Galilée, 2002.), 52.

20. Klasična referenca koja je označila prekretnicu od srednjovjekovnog slavljenja pojma pravednog rata prema modernodopskom odbijanju tog pojma je Hugo Grotius, *De jure belli ac pacis* (O pravu na rat i mir), prvoobjava 1625. O recentnom obnavljanju teorije pravednog rata, na prijelazu iz modernog doba u postmodernu doba, vidi Michael Walzer, *Just and Unjust Wars* (New York: Basic Books, 1992.) i Jean Bethke Elshtain, *Just War Against Terror* (New York: Basic Books, 2003.). Za razliku od tih teorija pravednog rata trebamo se prisjetiti Kantove tvrdnje da nema "razlikovne definicije" rata i prema tome nema utemeljenog razlikovanja između pravednog i nepravednog rata. Vidi Immanuel Kant, *Prema vječnom miru* (Zagreb: Politička misao, 1964.). Kantov uvid iz ciničke perspektive preuzima Carl Schmitt, *Die Wendung zum diskriminierenden Kriegsbegriff* (München: Duncker & Humblot, 1938.), iz realističke perspektive Julien Freund, *L'essence du politique* (Pariz: Sirey, 1965.); a iz idealističke perspektive Danilo Zolo, *Invoking Humanity: War, Law, and Global Order* (New York: Continuum, 2002.).
21. Za primarnu referencu za većinu argumenata o sukobu Zapada protiv islama i drugim konfiguracijama civilizacijskih sukoba vidi Samuel Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka* (Zagreb: Izvori, 1998.).
22. Vidi Kenneth Surin, *Theology and the Problem of Evil* (Oxford: Blackwell, 1986.).
23. Noam Chomsky inzistira u nekoliko svojih knjiga na tome da su prema definiciji terorizma koju koristi vlada Sjedinjenih Američkih Država same Sjedinjene Američke Države najveći tvorac terorizma u današnjem svijetu, ukazujući na legitimne režime koje su svrgle i njenu povijest kršenja ljudskih prava i pravila rata. Vidi, primjerice, Noam Chomsky, 11.09. prev. Tomislav Brlek, (Zagreb: Jesenski & Turk, 2002.).
24. Vidi Loïc Wacquant, "De l'Etat social à l'Etat penal", *Actes de la recherche en sciences sociales*, br. 124 (rujan 1998.); i A. De Giorgi, *Il governo dell'eccedenza: Postfordismo e controllo della moltitudine* (Verona: Ombre Corte, 2002.).
25. Vidi *Imperij* (Zagreb: Multimedijalni institut / Arkzin, 2003.), 234-236.
26. Hans Kelsen, *General Theory of Law and State*, prev. Anders Wedberg (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1945.), 288.

27. Međutim, to “iznimno” ratnodopsko dokidanje demokratskih razmjena u nekim slučajevima se pretvorilo *de facto* u normalno stanje vladavine. Primjerice, dvadesetostoljetne socijalističke države – Sovjetski Savez tijekom svog trajanja, revolucionarna Kuba i, možda u manjoj mjeri, Kina – sve su odreda bile obilježene time da su ratna društva, jer su stalno bile izložene eksplicitnoj ili implicitnoj prijetnji rata iz inozemstva. U određenoj mjeri to je isto vrijedilo za Sjedinjene Američke Države tijekom Hladnog rata.
28. Teorije antinuklearnog pacifizma u 1950-ima i 1960-ima, primarno u Njemačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama, bavile su se najvišim razinama filozofske refleksije, jer su prepoznale da nuklearni rat hipostazira povijesnost kao ljudsku bit i tehnologiju kao instrument uništenja povijesti. Nije nikakva slučajnost da je u isto vrijeme analiza Martina Heideggera opasnosti uništenja bitka tehnologijom preuzela točke koje su prvotno artikulirali autori antinuklearnog pacifizma. Kada to ističemo, ne pokušavamo pretvoriti Heideggera u antinuklearnog aktivista, već podići misao antinuklearnih aktivista, kao što je bio Günther Anders, na razinu visoke filozofije. Vidi Claude Eatherly, *Burning Conscience: The Case of the Hiroshima Pilot, Claude Eatherly, Told in His Letters to Günther Anders* (New York: Monthly Review, 1961.) i dva sveska sabranih ogleđa Günthera Andersa, *Die Antiquiertheit des Menschen* (München: Verlag C.H. Beck, 1980.). O Andersovu djelu vidi Pier Paolo Portinato, *Il principio dispensazione: Tre studi su G. Anders* (Torino: Bollati Boringhieri, 2003.).
29. Činjenica da je rat izgubio jasne granice naspram policijskog djelovanja ima fundamentalne posljedice po politiku pacifizma. Već dugo, barem od kraja Vijetnamskog rata, tradicionalni pacifizam nalazi se u stanju pomutnje, možda jer je razlikovanje između rata i mira postalo tako nejasno. Pacifizam je počeo gubiti svoju političku djelotvornost, a sve velike kampanje protiv nuklearnog naoružanja u Središnjoj Europi, na Mediteranu, u Sjevernoj Americi i Istočnoj Aziji doživjele su paralizu neke vrste jednom kad je postalo jasno da je primjena takozvanog “golog otpora” u pacifizmu počela gubiti tlo pod nogama i da više ne može proizvoditi protumoć. Ward Churchill nudi zanimljivu kritiku pacifizma u *Pacifism as Pathology* (Winnipeg: Arbeiter Ring Publishing, 1999.), ali nažalost on zamišlja političko djelovanje ili kao pacifizam ili kao tradicionalnu oružanu borbu bez druge alternative. U svakom slučaju, vratit ćemo se politici pacifizma i oslobodilačkim pokretima nekoliko bilješki niže.
30. George Orwell, 1984., prev. Antun Šoljan, (Zagreb: Alfa, 2001.), 249.
31. Vidi Judith Butler, “Guantanamo Limbo”, *The Nation*, 1. travnja 2002., 20-24; i memorandum Amnesty Internationala američkoj vladi o pravima ljudi u američkom pritvoru u zaljevu Guantanamo, objavljen 15. travnja 2002. i 13. prosinca 2002.

32. Vidi George W. Bush, “The National Security Strategy of the United States of America”, rujan 2002., pogotovo str. 15, dostupno na <http://www.whitehouse.gov/nsc/nsss.pdf>.
33. Primjerice, Richard Haass, voditelj State Departmenta za planiranje javnih politika pojašnjava: “Suverenost povlači obaveze. Jedna je da ne smijete masakrirati svoj narod. Druga je da ni na koji način ne podržavate terorizam. Ako vlada ne uspije ispuniti te obaveze, onda ona gubi neke od normalnih povlastica suverenosti” (Hugo Young, “A New Imperialism Cooked Up over Texas Barbecue”, *The Guardian*, 2. travnja 2002.).
34. U svojim predavanjima na Collège de France Michel Foucault je opisao taj prelazak u koncepciji i praksi moći i rata: od vladavine prema vještini upravljanja u političkoj znanosti i od pravila rata prema regulativnom ratu. Vidi Michel Foucault, “Gouvernementalité”, *Zarez*, br. 54 i *Il faut défendre la société*.
35. O konceptu konstitutivne moći vidi Michael Hardt i Antonio Negri, *Labor of Dionysus* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.) i Antonio Negri, *Insurgencies* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999.).
36. Za realističko viđenje ekspanzije moći SAD-a i održanja globalnog poretka vidi John Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics* (New York: Norton, 2001.).
37. Giorgio Agamben jasno objašnjava vezu između izvanrednog stanja i državnog monopola na nasilje u *Izvanrednom stanju*. Pozivajući se na niz pravnih teoretičara i povjesničara prava, on pokazuje da “izvanredno pravo” ili “pravo izvanrednosti” definira samu moć kao “monopol na nasilje”, jer ona zauzima “točku neravnoteže između državnog prava i političkog fakta” na kojoj počiva država. Kao što će kasnije postati jasno, ne možemo prihvatiti općenitost Agambenove tvrdnje. Izvanredno stanje ili pravo izvanrednosti definira djelovanje samo onih koji imaju moć, ali ne i djelovanje onih koji je traže, žele ili žele je uništiti ili svrgnuti. “Konstitutivna moć” potječe samo iz te druge kategorije i ne treba je brkati s djelovanjem onih koji institucionalno drže moć izvanrednosti, moć da suspendiraju zakon i moć diktature.
38. Vidi Max Weber, *Politika kao poziv* (Zagreb: Jesenski & Turk, 2001.); i V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma / Država i revolucija* (Zagreb: Naprijed, 1973.).
39. Richard Falk kritizira režime nenaoružavanja, jer blokiraju mogućnost za pravo nuklearno razoružavanje (dominantnih nacionalnih država) i umanjuju legitimnost svjetskog poretka (u očima potčinjenih nacionalnih država). Vidi “Illegitimacy of the Non-Proliferation Regime” u *Predatory Globalization* (Cambridge: Polity, 1999.), 83-81.
40. Delegitimacija izvana, na temelju ljudskih prava, monopola na nasilje nacionalnih država odgovara drugim fenomenima koji delegitimiraju njenu moć iznutra, kao što su kriza zastupanja, opća korupcija te destabilizacija zakonodavnih i sudbenih vlasti. To stjecište različitih silnica delegitimacije nova je činjenica i ona tvori jedan od elemenata koji definiraju transformaciju nacionalnih država u eri globalizacije.

41. O "Annanovoj doktrini" vidi Helen Stacy, "Relational Sovereignty", *Stanford Law Review*, 55, br. 5 (svibanj 2003.): 2029-58. Politička filozofija Ujedinjenih naroda sve više klizi prema moralnom utemeljenju političkog nasilja. Vidi Grenville Clark i Lous Sohn, *World Peace Through World Law* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958.).
42. Winston Churchill, "A Disarmament Fable", 24. listopada 1928. u *Complete Speeches 1897-1963*, ur. Robert Rhodes James (New York: Chelsea House Publishers, 1974.), 5:4520-21.
43. Richard Falk je jedan od najvećih autoriteta među zagovornicima međunarodnog prava kao temelja legitimnog nasilja. O izraelsko-palestinskom konfliktu vidi "Ending Death Dance", *The Nation*, 29. travnja 2002.; o vojnom odgovoru SAD-a na napade 11. rujna vidi "Defining a Just War", *The Nation*, 29. studenoga 2001.
44. Vidi Ugo Mattei, "A Theory of Imperial Law: A Study of U.S. Hegemony and the Latin Resistance", *Indiana Journal of Global Legal Studies* 10, br. 1 (zima 2003.): 383-448.
45. Vidi Mariano-Florention Cuéllar, "The International Criminal Court and the Political Economy of Antitreaty Discourse", *Stanford Law Review* 55, br. 5 (svibanj 2003.): 1597-1632.
46. Za opravdanje preventivnog rata vidi George W. Bush, "The National Security Strategy of the United States of America", rujna 2002.
47. Ne treba onda čuditi ako u budućnosti vidimo da pod imenom sigurnosti srastu u jedno rat protiv apstraktnih neprijatelja s nasilnim kampanjama protiv moći i suradnje novih oblika rada. Vidi Christian Marazzi, *Capitale e linguaggio: Della New Economy all'economia di guerra* (Rim: Derive/Approdi, 2002.).
48. Vidi Mahmood Mamdani, *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.).
49. Michel Crozier, Samuel Huntington i Joji Watanuki, *Kriza demokracije i participacija: izvještaj Trilateralnoj komisiji* (Zagreb: Globus, 1982.).
50. Vidi Samuel Huntington, "The Clash of Civilizations?" *Foreign Affairs* (ljetno 1993.) i kasnija knjiška verzija Samuel Huntington, prev. Darko Brdarić, Mirko Kovač, Janko Paravić, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka* (Zagreb: Izvori, 1998.).
51. Huntingtonova tvrdnja "ne govori samo o budućnosti", priznaje Wang Gungwu, naklonjeni čitatelj, "već će možda zapravo pridonijeti njenom oblikovanju" (Wang Gungwu, "A Machiavelli of Our Times", *The National Interest* 46 (zima 1996.). Valja primijetiti da u izvornom ogledu Huntington tvrdi da njegov argument nema nakanu "zagovarati poželjnost sukoba među civilizacijama. On ima zadatak izložiti deskriptivne hipoteze o tome kakva će biti budućnost". Međutim, u ostatku ogleda Huntington nastavlja iznositi niz strateških naloga o

ujedinjavanju sa savezničkim civilizacijama, uvođenju razdora među neprijateljskim civilizacijama i tako dalje. Vidi "The Clash of Civilizations?"

52. Bijela kuća izričito kaže: "Rat protiv terorizma nije sukob civilizacija" ("The National Security Strategy of the United States of America", rujna 2002., 34).
53. Ta periodizacija je preuzeta od Subcomandantea Marcosa, "The Fourth World War Has Begun", *Nepantla* 2, br. 3 (jesen 2001.): 559-73. (Izvorno u *Le monde diplomatique*, kolovoz 1997.).
54. Dvije korisne analize koje fundamentalnu transformaciju globalne ekonomije smještaju u rane 1970-e su Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century* (London: Verso, 1994.); i Robert Brenner, *The Boom and the Bubble* (London: Verso, 2002.).
55. Primjerice, vidi kod Omera Bartova analizu "industrijskog ubijanja", koje je, prema njegovu mišljenju, prvotno razvijeno u Prvom svjetskom ratu i usavršeno tijekom Holokausta. Pod industrijskim ubijanjem on misli ne samo na to da se industrijske tehnologije koriste u ratovanju, već da se ideologije napretka i poboljšanja tipične za industrijski razvitak sve više primjenjuju u domeni masovnog ubijanja. Vidi Omer Bartov, *Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing, and Representation* (Oxford: Oxford University Press, 1996.).
56. Laurent Murawiec, "La république conservatrice de George Bush", *Le monde*, 11. lipnja 2001.
57. Za inovativnu analizu koja supstancijalno obnavlja stara poimanja vojno-industrijskog kompleksa vidi James Der Derian, *Virtuous War: Mapping the Military-Industrial-Media-Entertainment Network* (Boulder, CO: Westview Press, 2001.).
58. Postoji zamašna i vrlo repetitivna literatura o pojmovima revolucije vojnog djelovanja i transformacije obrane. Za kratki pregled, prilagođen potrebama američke administracije nakon 11. rujna, vidi Donald Rumsfeld, "Transformating the Military", *Foreign Affairs* 81, br. 3 (svibanj-lipanj 2002.): 20-32. Za opsežniju diskusiju vidi Thierry Gongora i Harold von Rikhoff, ur., *Toward a Revolution in Military Affairs?* (Westport, CT: Greenwood, 2000.); Laurent Murawiec, *La guerre au XXIème siècle* (Pariz: Odile Jacob, 2000.); Douglas MacGregor, *Breaking the Phalanx: A New Design for Landpower in the 21st Century* (Westport: Praeger, 1997.); George i Meredith Friedman, *The Future of War: Power, Technology, and American World Dominance in the 21st Century* (New York: Crown, 1996.); i Harlan Ullman i James Wade Jr., *Rapid Dominance - A Force for All Seasons* (London: Royal United Services Institute for Defense Studies, 1998.): Za kritičkiju perspektivu vidi Alain Joxe, *Empire of Disorder*, pogotovo 188-126; a za vezu između rata i globalne policije vidi Alessandro Dal Lago, *Polizia globale: Guerra e conflitti dopo l'11 settembre* (Verona: Obmre Corte, 2003.). Odličan izvor internetskih linkova na članke o RVD-u može se naći na <http://www.comw.org/rma/index.html>.

59. Za primjer tehnološkog modela novog ratovanja vidi Andrew Bacevic i Eliot Cohen, ur. *War over Kosovo* (New York: Columbia University Press, 2001.).
60. Vidi Corey Robin, "Remembrance of Empires Past: 9/11 and the End of the Cold War", u Ellen Schrecker, ur., *Cold War Triumphalism* (New York: The New Press, 2004.).
61. Vidi Erich Maria Remarque, *Na zapadu ništa novo* (Rijeka : Otokar Keršovani, 1966.); Ernst Jünger, *Storm of Steel*, prev. Basil Creighton (Gardne City, NY: Doubleday, 1929); i Louis-Ferdinand Céline, *Putovanje nakraj noći*, prev. Višnja Machiedo (Zagreb: Meandar, 2003.).
62. Taj bliski odnos između industrije i rata daje naslutiti, primjerice, činjenica da su rano tijekom Rooseveltova *New Deal*a dvojica generala, koji su služili na čelu Komore ratne industrije tijekom Prvog svjetskog rata, bili odgovorni za ključne programe poratnog oporavka: Hugh Johnson u Nacionalnoj administraciji za oporavak i George Peek u Administraciji za poljoprivredne poticaje.
63. Za primjer sna tehnologa o letjelicama bez posade i ratovima bez vojnika vidi Matthew Brzezinski, "The Unmanned Army", *New York Times Magazine*, 20. travnja 2003., 38-41, 80-81.
64. Vidi, primjerice, Michael O'Hanlon, "A Flawed Masterpiece", *Foreign Affairs* 81, br. 3 (svibanj-lipanj 2002.): 47-63.
65. Vidi Leslie Wayne, "America's For-Profit Secret Army", *New York Times*, 13. studenoga 2002.
66. Jean Genet, "Four Hours in Shatila", *Journal of Palestine Studies* 22, br. 3 (proljeće 1983.).
67. Vidi James Davis, *Fortune's Warriors: Private Armies and the New World Order* (Vancouver: Douglas & McIntyre, 2000.).
68. Vidi Machiavelli, *Vladar*, prev. Ivo Frangeš (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1998.). Za Machiavellijevu osudu plaćenika vidi 12. poglavlje.
69. Ernst Kantorowicz, "Pro Patria Mori in Medieval Political Thought", *American Historical Review* 56, br. 3 (travanj 1951.): 472-92. Za odličan pregled republikanskog ideala vladavine i patriotskog života vidi Quentin Skinner, *L'artiste en philosophe politique: Amborgio Lorenzetti et le Bon Gouvernement* (Pariz: Raisons d'agir, 2002.).
70. Niccolò Machiavelli, *Vladar*, 173. Najeksplicitnije humanistička obrana Machiavellijeve demokracije koja nam je poznata je rijetko navođen tekst Mauricea Merleau-Pontyja, "A Note on Machiavelli" u *Signs*, prev. Richard McCleary (Evanston, IL: Northwestern University Press. 1964.), 211-23.
71. Asimetrija je postala vrlo uobičajen termin u vokabularu američkih vojnih analitičara od kasnih 1990-ih naovamo. Za odličnu kritičku analizu tog pojma i njegovih upotreba vidi Saïda Bédar, ur., "Vers une 'grande transformation' stratégique américaine?", *Cahiers d'Etudes Stratégique* 31, br. 4 (2001). Za perspektivu koja opravdava američku primjenu

nekonvencionalnih taktika kao odgovor na nekonvencionalne taktike neprijatelja vidi Roger Barnett, *Asymmetrical Warfare: Today's Challenge to U.S. Military Power* (Washington, DC: Brassey's, 2003.). Za analizu asimetrične bitke sa stajališta američke vojske vidi Robert David Steele, "The Asymmetric Threat: Listening to the Debate", *Joint Forces Quarterly* 20 (jesen-zima 1998.-1999.): 78-84; David Grange, "Asymmetric Warfare: Old Method, New Concern", *National Strategy Forum Review* (zima 2000.); i Steven Metz i Douglas Johnson II, "Asymmetry and U.S. Military Strategy: Definition, Background, and Strategic Concepts", U.S. Army War College Strategic Institute, siječanj 2001.

72. Apokaliptičke vizije potpune kontrole protežu se kroz većinu moderne i postmoderne kritičke teorije. Za različite primjere vidi Max Horkheimer i Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, prev. Nadežda Čačinović i Žarko Puhovski (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.); Guy Debord, prev. Goran Vujasinović, *Društvo spektakla* (Zagreb: Arkzin, 1999.); Paul Virilio, *Desert Screen: War at the Speed of Light* (New York: Continuum, 2002.).
73. Vidi John Arquilla i David Ronfeldt, ur., *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy* (Santa Monica: Rand Corporation, 2001.).
74. Za dobru povijest protupobunjeničke strategije SAD-a, koja se fokusira na biheviorističku paradigmu u vojnim *think tankovima* kao što je Rand Corporation, vidi Ron Robin, *The Making of the Cold War Enemy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.). Veliki dio te knjige bavi se Korejskim ratom, ali sadrži i fascinantno poglavlje o pomaku u protupobunjeničkoj strategiji tijekom Vijetnamskog rata od nastojanja da se "konstruktivno" promijeni psihologija neprijatelja – osvoje srca i umovi – prema jednostavnim i nasilnim pokušajima da se promijeni neprijateljevo ponašanje.
75. Arquilla i Ronfeldt smatraju rojevito ponašanje primarnom vojnom strategijom mrežnog ratovanja. Vidi John Arquilla i David Ronfeldt, *Swarming and the Future of Conflict* (Santa Monica: Rand Corporation, 2000.).
76. Većina napisa o unilateralizmu SAD-a obojena je licemjernim patosom što ga je u prethodnim vremenima nosio pojam "breme bijelog čovjeka" Rudyarda Kiplinga. Za jadikovku nad usamljenošću i nevoljkošću Sjedinjenih Američkih Država u njihovoj unitarističkoj ulozi vidi Samuel Huntington, "The Lonely Superpower", *Foreign Affairs* 78, br 2 (ožujak-travanj 1999.): 35-49; i Richard Haass, *The Reluctant Sheriff: The United States After the Cold War* (New York: Council on Foreign Relations, 1997.).
77. Valja primijetiti da su ljudska prava postala fundamentalna – europski filozof prava iz prethodnog stoljeća bi rekao "dogmatska" – u području međunarodnog prava. Vidi, primjerice, Richard Falk, "The Quest for Human Rights in an Era of Globalization" u Michael Schlechter, ur., *Future Multilateralism* (New York: St. Martin's Press, 1999.).

78. Saskia Sassen tvrdi da se mnogi aspekti ekonomskog odlučivanja "denacionaliziraju" i da, primjerice, nacionalni ministri gospodarstva i centralni bankari danas sve više djeluju u interesu i nacionalnog i globalnog kapitala. Vidi Saskia Sassen, "The State of Globalization" u Rodney Hall i Thomas Biersteker, ur., *The Emergence of Private Authority in Global Governance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002.), 91-112.
79. O ekonomskim troškovima globalnih ratova vidi Christian Marazzi, *Capitale e linguaggio: Dalla New Economy all'economia di guerra*. Za analizu nekih od ogromnih poteškoća s kojima se suočava američki projekt globalne kontrole vidi Emanuel Todd, *Après l'Empire* (Pariz: Gallimard, 2002.). Toddov je argument previše polemičan i pretjeran u nekoliko pogleda (tvrdeći, primjerice, da se moć SAD-a već znatno urušila, kao sovjetska moć prije nje), ali on daje jasan pregled prepreka koje sprječavaju unilateralizam SAD-a.
80. Vidi, primjerice, Boris Prochnev, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648* (Pariz: S.E.V.P.E.N., 1963.); i Ranajit Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India* (Delhi: Oxford University Press, 1983.).
81. Vidi Friedrich Engels, *Engels as Military Critic* (Manchester: Manchester University Press, 1959.). Općenito, o poziciji marksista u Drugoj i Trećoj internacionali i o oružanoj pobuni kao "najvišem obliku političke borbe proletarijata" vidi A. Neuberger, *Armed Insurrection*, prev. Quintin Hoare (New York: St. Martin's Press, 1970.). Ta iznimna knjiga, izvorno objavljena na njemačkom 1928., pruža rijedak pogled iznutra na komunističku vojnu strategiju u ranom dvadesetom stoljeću. Knjiga je priređena na inicijativu Crvene armije u suradnji s agitpropovskim uredom Treće internacionalne (Kominterne). Autorovo ime "A. Neuberger" je posve izmišljeno. Različita poglavlja napisali su različiti autori pod vodstvom "Herkulesa", što je bilo kodno ime koje je koristio Palmiro Togliatti. Popis autora izgleda poput liste tko je tko međunarodne komunističke agitacije toga vremena, uključujući Manfreda Sterna (koji će kasnije pod imenom "Emilio Kleber" u španjolskome građanskom ratu predvoditi Internacionalne brigade), Mihail Tukaševski (maršal Crvene armije), Vasily Blücher (vojni savjetnik Kuomintanga pod imenom "Galen") i mladi Ho Ši Min.
82. Isaak Babel, *Red Cavalry*, prev. John Harland (London: Knopf, 1923.), 81-84.
83. Vidi Benjamin Young, *From Revolution to Politics: Chinese Communists on the Long March* (Boulder, CO: Westview, 1990.).
84. Carl Schmitt, "Teorija partizana: usputna napomena o pojmu političkog", prev. Mario Kopic, *Dubrovnik* 10, br. 1 (1999.), 225-240. Kao što smo već naglašavali, pomak s teme "neprijatelja" na temu "partizana" u Schmittovu djelu je posve reakcionaran potez. To je još više slučaj u djelu Ernsta Jünger, gdje je individualistička odlika pobune još jače naglašena.

Vidi *Der Waldgang* (Frankfurt: Klostermann, 1951.). To su primjeri buržoaskog iskrivljavanja antikapitalističkih pobuna, koje je uistinu postalo pomodno u kasnoj moderni.

85. Vidi odličnu studiju Claudia Pavonea o antifašističkom otporu u Italiji, *Una guerra civile: saggio storico sulla moralità nella resistenza* (Torino: Bollati Boringhieri, 1991.). Iako je knjiga usredotočena na konkretan talijanski slučaj, ona razvija različite koncepte građanskog rata (nacionalnog, klasnog, patriotskog, antifašističkog i tako dalje) i povezuje različite društvene subjekte s oblicima organizacije na način koji baca svjetlo na općenitiju problematiku.
86. Jedan primjer toga mogla bi biti povijest južnog Balkana u dvadesetom stoljeću. U 1940-ima ratovi antifašističkog otpora miješali su se s građanskim ratovima između komunista i "etničkih" nacionalista. Ti građanski ratovi temeljili su se na podjelama između grada i sela i između društvenih klasa. Kada su 1990-ih ponovo izbili nacionalistički ratovi, te iste podjele i ista klasna baza opet su uvedene u igru, ali često izokrenute. U mnogim slučajevima, već u tom času, siromašni su vodili borbu protiv socijalističkih birokracija.
87. O diktaturi partije nad narodnom ili proleterskom pobunom vidi ponovo A. Neuberger, *Armed Insurrection*.
88. Vidi Hans Magnus Enzensberger, *Der kurze Sommer der Anarchie: Buenaventura Durrutis Leben und Tod* (Frankfurt: Suhrkamp, 1972. Za sovjetsko priznanje Durrutija vidi knjigu dopisnika *Praude* u ono doba, Mihajla Kolcova, *Diario de la guerra de España* (Pariz: Ediciones Ruedo Ibérico, 1963.).
89. To je centralni argument knjige Régisa Debraya *Revolution in the Revolution?*, prev. Bobye Ortiz (New York: Monthly Review Press, 1967.). Vidi također Ernesto Che Guevara, *Guerilla Warfare* (New York: Vintage, 1961.).
90. O ženama u Sandinističkom nacionalnom oslobodilačkom frontu u Nikaragvi vidi Hellen Collinson, ur., *Women and Revolution in Nicaragua* (London: Zed, 1990), pogotovo 154-155. O ženama u pokretu Sendero Luminoso u Peruu vidi Daniel Castro, "The Iron Legions", u Daniel Castro, ur., *Revolution and Revolutionaries: Guerilla Movements in Latin America* (Wilmington, DE: Scholarly Resources 1999.), 191-199.
91. "Ali gledano unazad postaje jasno – čim se pobjeda pretvorila u mogućnost, tada su nas žene koje smo bile aktivne sudionice u borbi počeli izguravati, oduzimati nam moć i marginalizirati nas. Prvo smo bile na prvim linijama, a onda nismo" (Gioconda Belli, "We Were the Knights of the Round Table", u Margaret Randall, *Sandino's Daughters Revisited* [New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1994.], 168-190).
92. Vidi, primjerice, odličnu studiju o Kulturnoj revoluciji u Šangaju od Elizabeth Perry i Li Xun, *Proletarian Power: Shanghai in the Cultural Revolution* (Boulder, CO: Westview, 1997.).

93. Za sažetak utjecaja kineskog modela na talijanske revolucionarne organizacije u 1960-ima i 1970-ima vidi Roberto Niccolai, *Quando la Cina era vicina: La rivoluzione culturale e la sinistra extraparlamentare italiana negli anni '60 e '70* (Pisa: Franco Serantini, 1998.).
94. Hannah Arendt, *On revolution* (New York: Viking, 1963.).
95. Za dobar primjer artikulacije socijalnih i političkih faktora u nacionalnim oslobodilačkim borbama vidi Franz Fanon, *The Wretched of the Earth* (New York: Grove, 1963.).
96. "Mladi Marx" razradio je kritiku transcendencije koja povezuje nasilje kapitala s nasiljem države. Vidi, primjerice, Karl Marx, "Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine", u Karl Marx, *Rani radovi*, prev. Stanko Bošnjak, (Zagreb: Naprijed, 1961.).
97. Za kratki pregled tranzicije prema urbanim gerilskim pokretima diljem svijeta u tom periodu vidi Ian Beckett, *Modern Insurgencies and Counterinsurgencies* (London: Routledge, 2001.), 151-82.
98. Za opis i analizu Autonomije u Italiji u 1970-ima na engleskom jeziku vidi Steve Wright, *Storming Heaven: Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism* (London: Pluto, 2002.); i Sylvere Lotringer i Christian Marazzi, ur., "Italy: Autonomia", *Semiotext(e)* 3, br. 3 (1980.). Vidi također dugačke intervju s mnogim protagonistima u Guido Borio, Francesca Pozzi i Gigi Roggero, ur., *Futuro anteriore* (Rim: Derive/Approdi, 2002.).
99. Vidi Nick Dyer-Witherford, *Cyber-Marx* (Urbana: University of Illinois Press, 1999.).
100. O prvoj Intifadi vidi Robert Hunter, *The Palestinian Uprising* (London: Tauris, 1991.). O drugoj Intifadi vidi Roane Carey, ur. *The New Intifada* (London: Verso, 2001.).
101. Vidi odličnu studiju Barucha Hirsona o pobuni u Sowetu, *Year of Fire, Year of Ash* (London: Zed, 1979.).
102. Hirson pojašnjava ponekad zategnut odnos između pobuna i ANC-a u 1970-ima u *Year of Fire, Year of Ash*. Analiza Dalea McKinleya također pokazuje tu napetost, ali je nažalost zamagljena njegovom čudnovato zastarjelom marksističko-lenjinističkom ideologijom i njegovim kritikama reformističke, malograđanske naravi ANC-a, *The ANC and the Liberation Struggle* (London: Pluto, 1997.).
103. Lynn Stephen objašnjava kako zapatisti miješaju lokalnu mitologiju Tzeltala s nacionalnim ikonama kao što je Zapata u *Zapata Lives! Histories and Cultural Politics in Southern Mexico* (Berkeley: University of California Press, 2002.) 158-75.
104. O mrežnoj naravi zapatističke organizacijske strukture vidi Roger Burbach, *Globalization and Postmodern Politics* (London: Pluto, 2001.) 116-28; Fiona Jeffries, "Zapatismo and the Intergalactic Age", u Roger Burbach, *Globalization and Postmodern Politics*, 129-44; i Harry Cleaver, "The

Zapatistas and the Electronic Fabric of Struggle", u John Holloway i Eloína Paláez, ur., *Zapatista!* (London: Pluto, 1998.), 81-103.

105. Stil pisanja Subcomandantea Marcosa – istodobno zaigran i borben – najbolji je primjer kako zapatisti pretvaraju ironiju u političku strategiju. Vidi Subcomandante Marcos, *Our Word Is Our Weapon* (New York: Seven Stories, 2001.).
106. Vidi John Holloway, *Change the World Without Taking Power* (London: Pluto, 2002.).
107. O politici identiteta vidi Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.), pogotovo 156-91.
108. O ponovom izdizanju anarhističkih skupina vidi David Graeber, "For a New Anarchism", *New Left Review* 2. ser., br. 13 (siječanj-veljača 2002.): 61-73.
109. Ovdje trebamo dodati i različite oblike elektroničkog otpora i hakerskih pokreta koji rade na tome da učine zajedničkim ogromne resurse pod kontrolom u elektroničkim mrežama i osujete nove, sofisticirane oblike kontrole koji koriste kibernetičke tehnologije. Ti pokreti su također zasnovani na žudnji za slobodom te koncepciji ogromnog bogatstva i moćnih novih oblika suradnje i komunikacije koje omogućuju mreže. Vratit ćemo se na diskusiju o tim elektroničkim pokretima kada budemo razmatrali pitanja nematerijalnog vlasništva u 2. poglavlju.
110. Vidi primjerice Arquilla i Ronfeldt, *Networks and Netwar*.
111. Pierre Clastres, *Society Against the State: Essays in Political Anthropology*, prev. Robert Hurley u suradnji s Abe Stein (New York: Zone, 1987.), pogotovo poglavlje 11.
112. Vidi Arquilla i Ronfeldt, *Swarming and the Future of Conflict* (Santa Monica: Rand Corporation, 2000.).
113. Vidi, primjerice, James Kennedy i Russell Eberhart, sa Yuhai Shi, *Swarm Intelligence* (San Francisco: Morgan Kaufmann Publishers, 2001.).
114. Kennedy i Russell, sa Shi, 103-104. Za ilustrativniji prikaz komunikacije među kukcima vidi Karl von Frisch, *The Dancing Bees* (London: Methuen, 1954.).
115. Emile Zola, *La debacle* (Pariz: Charpentier, 1899.), 210.
116. Vidi Kristin Ross, *The Emergence of Social Space: Rimbaud and the Paris Commune* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988.), 105. Ross prekrasno opisuje središnju ulogu roja u Rimbaudovoj poeziji.

2. DIO: MNOŠTVO

352

1. O razlikovanju između mnoštva i naroda vidi Paolo Virno, prev. Jasna Jakšić, *Gramatika mnoštva: prilog analizi suvremenih formi života* (Zagreb: Jesenski & Turk, 2004.).
2. Za klasičnu formulaciju oslobođenja zasnovanog na "međuovisnosti uzajamnih (nedominantnih) razlika" vidi Audre Lorde, "The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House", u *Sister Outsider* (Trumansburg, NY: Crossing Press, 1984.), 110-13.
3. Rasprava između Slavoj Žižeka i Ernesta Laclaua pokazuje čorsokak u koji vodi rasprava o klasi u terminima alternative između marksističkog unitarnog shvaćanja i liberalnog pluralnog poimanja. Vidi Judith Butler, Ernesto Laclau i Slavoj Žižek, *Contingency, Hegemony, Universality* (London: Verso, 2000.).
4. Za uzorak starih rasprava unutar marksizma o ekonomskom i političkom vidi (za političku stranu) Gyorgy Lukács, *Povijest i klasna svijest: studija o marksističkoj dijalektici*, prev. Milan Kangrga i Danilo Pejović (Zagreb: Naprijed, 1970.); i (za ekonomsku stranu) Nikolaj Buharin, *The ABC of Communism*, prev. Eden Paul i Cedar Paul (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1988.).
5. Vidi Antonio Negri, "Leopardi europeo", u *Lenta ginestra*, 2. izdanje (Milano: Eteroropie, 2001.), 9-16. Za engleski prijevod tog eseja vidi Antonio Negri, "The European Leopardi", prev. Timothy Murphy, *Genre* 33, br. 1 (proljeće 2000.): 13-26.
6. Dvije velike supersile dvadesetog stoljeća, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez, slijedile su put industrijalizacije kao strategije za postizanje ekonomske dominacije. Vidi "Americanism and Fordism", u Antonio Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, prev. Quintin Hoare i Geoffrey Smith (New York: International Publishers, 1971.), 277-318.
7. Nematerijalni rad i njegovu hegemoniju nad drugim oblicima rada opisali smo u *Imperiju*, 244-55.
8. O jezičnoj naravi suvremenih oblika rada vidi Paolo Virno, "Virtuosity and Revolution", u Paolo Virno i Michael Hardt, ur., *Radical Thought in Italy* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.), 189-210. O "kognitivnom radu" vidi Carlo Vercellone, ur., *Sommes-nous sortis du capitalisme industriel?* (Pariz: La Dispute, 2003.).
9. Naše poimanje afekta proizlazi primarno iz Benedikt de Spinoza, *Etika*, Dio III. Za pomalo drukčije, ali usporedive rasprave o afektima vidi Antonio Damasio, *Looking for Spinoza* (New York: Harcourt, 2003.); i Brian Massumi, *Parables for the Virtual* (Durham, NC: Duke University Press, 2002.).
10. O sve većem fokusiranju poslodavaca na stav i društvene vještine vidi Doug Henwood, *After the New Economy* (New York: The New Press, 2003.), 76-79.
11. Za klasični ogled o tim pitanjima vidi Georg Simmel, "The Metropolis and Mental Life", u *The Sociology of Georg Simmel*, prev. Kurt Wolff (New York: Free Press, 1950.), 409-424. Općenitije, vidi Simmelove spise o novcu u Georg Zimmel, *Filozofija novca*, prev. Olga Kostrešević (Sremski karlovci: Filozofska knjižarnica Zorana Stojanovića, 2004.); i koristan uvod Davida Frisbyja u Georg Simmel, *The Philosophy of Money* (London: Routledge, 1990.), 1-49.
12. Vidi Dorothy Smith, *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology* (Boston: Northeastern University Press, 1987.); i Sara Rudick, *Material Thinking* (Boston: Beacon, 1987.). O brizi kao feminističkoj etici vidi Joan Tronto, *Moral Boundaries* (New York: Routledge, 1993); i Eva Kittay, *Love's Labor* (New York: Routledge, 1999.).
13. Vidi Danièle Kergoat, "L'infirmière coordonnée", *Futur antérieur*, br. 6 (ljetno 1991.), 71-85. Vidi također Danièle Kergoat, Françoise Imbert, Hélène Le Doaré i Danièle Senotier, *Les infirmières et leur coordination*, 1988-1989 (Pariz: Lamarre, 1992.).
14. O "majčinskoj brizi asistentica u odvjjetničkim tvrtkama" vidi Jennifer Pierce, *Gender Trials: Emotional Lives in Contemporary Law Firms* (Berkeley: University of California Press, 1995.), 83-102. O otuđenju emocionalnog rada vidi Arlie Russell Hochschild, *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling* (Berkeley: University of California Press, 1983.), 204-41. Hochschild iznosi statistike o rodnoj strukturi poslova koji zahtijevaju emocionalni rad.
15. To je primarni argument Douga Henwooda, *After the New Economy*.
16. Za pregled postfordizma i fleksibilne specijalizacije vidi Ash Amin, ur., *Post-Fordism: A Reader* (Oxford: Blackwell, 1994.).
17. Vidi Pascal Byé i Maria Fonte, "Is the Technical Model of Agriculture Changing Radically?" u Philip McMichael, ur., *The Global Restructuring of Agro-Food Systems* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994.), 241-57.
18. Vidi Michael Flitner, "Biodiversity: Of Local Commons and Global Commodities", u Michael Goldman, ur., *Privatizing Nature: Political Struggles for the Global Commons* (London: Pluto, 1998.), 144-66.
19. Za podatke Saveznog američkog ureda za statistiku o zaposlenosti o zanimanjima u najvećem porastu od 2000. do 2010., vidi <http://www.bls.gov/news.release/ecopro.toc.htm>.
20. Vidi, primjerice, kod Timothyja Mitchella kritiku tradicionalnih studija koje egipatske seljake vide kao vječne i nepromijenjive. "The Invention and Reinvention of the Peasant", u *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity* (Berkeley: University of California Press, 2002.), 123-52.
21. Vidi klasične definicije seljaka u Eric Wolf, *Pathways to Power* (Berkeley: University of California Press, 2000.), 195-96; i Theodor Shanin, "Introduction: Peasantry as a Concept", u Teodor Shanin, ur., *Peasants and Peasant Societies*, 2. izd. (Oxford: Blackwell, 1987.), 3.

353

Bilješke

22. Primijetite da u engleskom jeziku terminološko razlikovanje između *peasant*, seljak, i *farmer*, poljoprivrednik, omogućuje razlikovanje tih različitih ekonomskih pozicija. Termini u raznim drugim jezicima, kao što *paysan* u francuskom, *contadino* u talijanskom i *campesino* u španjolskom ne omogućuju da se provede to pojmovno razlikovanje.
23. Mao je u 1930-ima procijenio da siromašni seljaci i poljodjelci čine zajedno 70 posto kineske seoske populacije, 20 posto su bili samodostatni seljaci srednjeg statusa, a samo 5 posto su bili bogati seljaci. Vidi Mao Tse Tung, "Analysis of the Classes in Chinese Society" (1926.), u *Selected Works of Mao Tse-Tung* (London: Lawrence and Wishart, 1954.), 1: 13-20; "Report of an Investigation into the Peasant Movement in Hunan" (1927.), u *Selected Works*, 1:21-29; "How to Analyse the Classes in the Rural Areas" (1933.), u *Selected Works*, 1: 138-40; i "The Chinese Revolution and the Chinese Communist Party (1939.), u *Selected Works*, 3:72-101, pogotovo 92-93.
24. Za odličnu diskusiju među članovima sovjetskog rukovodstva vidi Moishé Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power*, prev. Irene Nove (Evanston, IL: Northwestern University Press, 1968).
25. Vidi Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin* (Oxford: Oxford University Press, 1996.). Viola tvrdi da je seljaštvo, iako je izgubilo bitku protiv sovjetske države i time je uništeno kao ekonomska kategorija, preživjelo kao kulturni identitet kroz tradiciju otpora.
26. Mao je bio krajnje kritičan spram mnogih aspekata sovjetske poljoprivredne politike, ali po pitanju općeg projekta transformacije seoske proizvodnje i kolektivizacije poljoprivrede – on je smatrao da Sovjeti nisu išli dovoljno daleko! Mao je upućivao dvije primarne kritike sovjetskom procesu. Prvo, Sovjeti su previše naglašavali važnost mašinerije i tehnološkog razvoja kao preduvjeta za kolektivizaciju: traktori prethode kooperativama. Mao je smatrao da treba, naprotiv, staviti naglasak na transformaciju proizvodnih odnosa: "Prvo se moraju promijeniti proizvodni odnosi, a onda i tek onda se mogu jače razviti proizvodne snage" (Mao Tse Tung, *A Critique of Soviet Economics*, prev. Moss Roberts [New York: Monthly Review, 1971], 93). Drugo, Mao je smatrao da Sovjeti nisu dovoljno radikalno transformirali vlasništvo. Kolektivno ili komunalno vlasništvo koje su Sovjeti razvili bilo samo prvi korak u procesu koji je konačno trebao dovesti do javnog vlasništva nad zemljom i sredstvima proizvodnje (68, 133).
27. Suvremena kineska kinematografija nudi nekoliko primjera nostalgije za seljačkim svijetom, ali tu nostalgiju ne treba brkati s tim da je u njima tobože doista rekreiran taj seljački svijet. Vidi, primjerice, odličnu interpretaciju Xudong Zhanga filma *Crvena raž* Zhanga Yimoua kao seljačke utopije u *Chinese Modernism in the Era of Reforms* (Durham, NC: Duke University Press, 1997.), 318-22.

28. Kalifornijska poljoprivreda je klasičan primjer. Izgradnja ogromnih brana i sistema navodnjavanja bila je snažna poluga u transformaciji malih obiteljskih farmi prema korporativnoj proizvodnji velikih razmjera. Koncentraciju siromaštva pratila je primjena tehnoloških napredaka i snažan porast produktivnosti. Vidi Donald Pisani, *From the Family Farm to Agribusiness: The Irrigation Crusade in California and the West 1850-1931* (Berkeley, University of California Press, 1984.).
29. Vidi Robert Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", u T. H. Aston i C. H. E. Philpin, ur., *The Brenner Debate* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985.), 10-63.
30. O kraju seljaštva u Francuskoj vidi Henri Mendras, *Société paysannes: éléments pour une théorie de la paysannerie* (Pariz: Armand Colin, 1976.). Za općenitiji pogled na problematiku vidi David Goodman i Michael Redclift, *From Peasant to Proletarian: Capitalist Development and Agrarian Transitions* (New York: St. Martin's Press, 1982.).
31. Vidi, primjerice, o povijesti predseljačkog posjeda nad zemljom u Vijetnamu Ngo Vinh Long, "Communal Property and Peasant Revolutionary Struggles in Vietnam", *Peasant Studies* 17, br. 2 (zima 1990.): 121-40. Za slične historije subsaharske Afrike vidi Enwere Dike, "Changing Land Tenure Systems u Nigeria", *Peasant Studies* 17, br. 1 (jesen 1989.): 43-54; i J. S. Saul and R. Woods, "African Peasantries", u Teodor Shanin, ur., *Peasants and Peasant Societies*, 2. izd., (Oxford: Blackwell, 1987.), 80-88.
32. Postoji poveća rasprava o tome je li termin *seljaštvo* ikada zapravo točno opisivao takve sisteme maloposjedničke proizvodnje, pogotovo u Africi. Vidi Margaret Jean Hay, "Peasants' in Modern East African Studies", *Peasant Studies* 8, br. 1 (zima 1979.): 17-29.
33. O povijesti političkih sukoba oko zemlje u Gvatemali vidi Greg Grandin, *The Blood of Guatemala* (Durham, NC: Duke University Press, 2000.). Općenitije, o trajnim nejednakostim u zemljoposjedništvu i neuspjesima reforme zemljoposjedništva u Latinskoj Americi vidi Ernst Feder, *The Rape of the Peasantry: Latin America's Landholding System* (New York: Anchor Books, 1971.); i William Thiesenhusen, *Broken Promises: Agrarian Reform and the Latin American Campesino* (Boulder, CO: Westview, 1995.).
34. Za koristan opis strukture i aktivnosti jedne od najvećih transnacionalnih poljoprivrednih korporacija vidi Brewster Kneen, *Invisible Giant: Cargill and Its Transnational Strategies* (London: Pluto Press, 1995.).
35. Vidi R. E. Elson, *The End of the Peasantry in Southeast Asia* (New York: St. Martin's Press, 1997.); i Anthony Pereira, *The End of the Peasants: The Rural Labor Movement in Northeast Brazil 1961-1988* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1997.).
36. O proletarizaciji afričkih poljoprivrednih radnika vidi, primjerice, Samir Amin, ur., *L'agriculture africaine et le capitalisme* (Pariz: Anthropos, 1975.).

37. Kulturna funkcija seljačkog svijeta izvan Europe je dvoznačna, kao što smo gore vidjeli da je korištenje pojma *seljaštvo* izvan Europe često problematično. Kada pogledamo neeuropsku književnost sredine i drugog dijela dvadesetog stoljeća svakako možemo prepoznati pomake koji su slični nestajanju seljačkog svijeta u europskoj književnosti. Primjerice, mnogi afrički romani, romani poput *Stvari se raspadaju* Chinue Achebea, *Nejasna avantura* Hamidoua Kanea i *Sezona seobe na sjever* Tayeba Saliha, prate povijesni prijelaz u kojemu su društveni odnosi i oblici autoriteta tradicionalne seoske strukture destabilizirani, primarno kolonijalnim prodorom, ali i snagama modernizacije i konačno uvođenjem kapitala. Ta struktura osjeća, koju nalazimo u većini kolonijalne i postkolonijalne književnosti, svakako ima sličnosti s osjećajem gubitka seljačkog svijeta u europskom kontekstu – one dijele osjećaj nereda, pogubljenosti i nostalgije. Međutim, kada neeuropsku krizu seoskih struktura razmatramo u okvirima nestajanja europskoga seljačkog svijeta, propuštamo shvatiti njenu specifičnost. To je kao da želimo razumjeti neeuropske kulture i društva samo u mjeri u kojoj se podudaraju ili ne podudaraju s europskom prošlošću, koja eto služi kao univerzalni standard.
38. Raymond Williams u svojoj panoramskoj studiji *The Country and the City* prekrasno prati kako su stara sretna vremena ruralne Engleske bila motiv koji se čudnovato uporno protezao kroz različite smjerove moderne engleske književnosti. “Engleski stavovi prema selu i prema predodžbama ruralnog života odolijevali su s iznimnom snagom, do te mjere da kada je društvo već postalo prevladavajuće urbano njegova književnost... još uvijek je bila prevladavajuće ruralna (*The Country and the City* [Oxford: Oxford University Press, 1973.], 2).
39. O modernističkoj europskoj likovnoj umjetnosti vidi, primjerice, William Rubin, “*Primitivism*” in *20-h Century Art*, 2. svezak (New York: Museum of Modern Art, 1984.). O modernističkoj europskoj književnosti vidi Mariana Torgovnick, *Gone Primitive: Savage Intellectuals, Modern Lives* (Chicago: University of Chicago Press, 1990.); i Elazar Barkan i Ronald Bush, ur., *Prehistories of the Future: The Primitivist Project and the Culture of Modernism* (Stanford: Stanford University Press, 1995.).
40. U ovom paragrafu slijedimo periodizaciju područja antropologije koju je postavio Michael Kearney, *Reconceptualizing the Peasantry: Anthropology in Global Perspective* (Boulder, CO: Westview, 1996), 23-41. Paradigma seljaka u antropologiji javila se početkom Hladnog rata i njena primjena od strane antropologa često odgovara jasnim geopolitičkim pozicijama. S jedne strane, u skladu s teorijama razvoja, seljak je bio “nerazvijena” figura koja je mogla relativno brzo dosegnut stupanj razvoja euroameričkog standarda. S druge strane, na liniji ideologije kineske revolucije i raznih nacionalnih oslobodilačkih borbi, seljak je bio trikontinentalni pojam koji je pretpostavljao zajednički socio-ekonomsko-politički položaj u Aziji, Latinskoj Americi i Africi. Seljak je, u tom smislu, bio antikapitalistička i

revolucionarna figura. Konačno, valja imati na umu da pojam seljaštva u brojnim antropološkim studijama nije jasno definiran. Štoviše, Sydel Silvermann tvrdi da nikad nije bilo koherentne i istinski kulturalne definicije seljaštva – najrigorozniji antropolozi su se, naprotiv, oslanjali na ekonomsku definiciju. Vidi “The Concept of the Peasant and the Concept of Culture”, u Joan Mendur, ur., *Social Anthropology of Peasantry* (Bombay: Somaiya Publications, 1983.), 7-31.

41. Neki idu tako daleko da tvrde kako iz političke perspektive seljaštvo ne tvori klasu. Primjerice, Eric Hobsbawm određuje primitivne pobunjenike, koji uključuju pobunjene seljake, kao “predpolitički narod koji još nije našao, ili počeo tražiti, specifični jezik kojim bi izrazio svoje aspiracije u pogledu svijeta” (*Primitive Rebels*, [New York: Norton, 1959.], 2).
42. “Ukoliko među parcelnim seljacima postoji samo lokalna povezanost, ukoliko istovjetnost njihovih interesa ne stvara zajednicu, ne stvara nacionalnu sjedinjenost i političku organizaciju među njima, utoliko oni ne čine klasu. Oni stoga nisu sposobni provoditi svoj klasni interes u vlastito ime, bilo kroz parlament ili kroz okupljanje. Oni se ne mogu predstavljati, njih se mora predstavljati. (Karl Marx, “Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparte”, prev. Hugo Klajn, u *Klasne borbe u Francuskoj od 1848. do 1850.*; *Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparte*, [Zagreb: Naprijed, 1973.].)
43. Vidi, primjerice, Karl Kautsky, *Agrarno pitanje: pregled tendencija savremene poljoprivrede i agrarna politika socijaldemokratije*, prev. Ivan Lavrač, (Beograd: Kultura, 1953.). Za Marxov prijedlog seljačkog političkog projekta u Rusiji vidi njegovo pismo Veri Zasluch od 8. ožujka 1881., u Karl Marx i Friedrich Engels, *Collected Works* (New York: International Publishers, 1975.), 24:346. U tom pismu Marx objašnjava da *Kapital* ne sadrži univerzalnu teoriju povijesnog razvoja i da nas ne osuđuje da prolazimo kroz zacrtane stadije razvoja. Ruske seljačke komune, tvrdi, sposobne su izravno ići u komunizam.
44. “Tako seljaci nalaze svoga prirodnog saveznika i vođu u *gradskom proletarijatu*” (Marx, “Osamnaesti brumaire”, *ibid.*, 239). Ni sam proletarijat u Marxovim očima nije, dakako, oduvijek bio djelatni politički subjekt, već je postao djelatni kroz tijek svog povijesnog razvoja. Francuski proletarijat nije bio sposoban odigrati ulogu subjekta u revoluciji 1789., već je samo mogao služiti interesima građanstva i stati iza njega. U pobunama u lipnju i srpnju 1830. i 1848. pariški proletarijat napravio je prve korake na političkoj pozornici kao autonomni akter i svaki put je bio sasiječen. Tek s uspostavom Pariške komune 1871. proletarijat se izdigao kao istinski politički subjekt.
45. Taj uvid jedna je od temeljnih postavki postkolonijalnih studija. Vidi, primarno, Gayatri Spivak, *Kritika postkolonijalnog uma: Ka istoriji sadašnosti koja nestaje*, prev. Spasoje Čuzulan (Beograd: Beogradski krug, 2003.).

46. Uz Mao Ce Tunga valja spomenuti i Ho Ši Mina kao velikog teoretičara komunističke revolucije predvođene seljaštvom. Vidi Ho Ši Minov ogled "The Party's Military Work Among the Peasants", u A. Neuberg, *Armed Insurrection*, prev. Quintin Hoare (New York: St. Martin's Press, 1970), 255-71.
47. Vidi, ponovo, Maovu knjigu *Critique of Soviet Economics*, pogotovo str. 55 i 136. Sovjeti previše polažu na nove strojeve i razvoj proizvodnih snaga, žali se Mao, ali premalo pažnje poklanjaju transformaciji samog seljaštva, to jest superstrukturnim, političkim promjenama.
48. Ne želimo reći da više nema nikakve razlike između urbanog i ruralnog, već da te razlike više nemaju politički značaj i da su urbano i ruralno jednaki u pogledu komunikacije i kooperacije. Masovna distribucija tiska, radija, televizije i, u nekim regijama, interneta igraju ulogu u tome, kao i radikalne transformacije proizvodnih praksi te teritorijalne transformacije urbanog i ruralnog krajolika. Neki stručnjaci za Kinu taj proces nazivaju ruralnom urbanizacijom. Vidi Gregory Eliyu Goldin, ur., *Farewell to Peasant China: Rural Urbanization and Social Change in the Late Twentieth Century* (Armonk, NY: Sharpe, 1997.).
49. Projekt Južnoazijske grupe za subalterne studije i pogotovo njenog pokratača, Ranjita Guhe, može se iz te perspektive pojmiti kao fundamentalno maoistički pothvat – odnosno točnije, oni pretpostavljaju kao datost rezultate maoističkog revolucionarnog procesa utoliko što inzistiraju na tome da su seljaci, poput industrijskog proletarijata, sposobni činiti djelatan i autonoman politički subjekt. Jednakost političkih sposobnosti jest ono što seljacima, industrijskom radništvu i drugima omogućuje da dijele zajedničku kategoriju "subalternih". Drugim riječima, Grupa za subalterne studije odbija shvaćanje da su seljaci puko apolitični ili predpolitični i tvrdi da su subalterni općenito, a specifično seljaci tvorci vlastite sudbine. Dok su tradicionalni britanski povjesničari shvaćali velike seljačke ustanke u Indiji krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća protiv britanskoga Raja kao spontane i nevezane, Guha primjerice smatra da je ta pobuna bila motiviran i svjestan pothvat indijskog seljaštva i time je činila istinski shvaćeno političko djelovanje. Za odlično razmatranje rada Južnoazijske grupe za subalterne studije u tom pogledu vidi Dipesh Chakrabarty, "Subaltern Studies and Postcolonial Historiography", *Nepantla* 1, br. 1 (2000.): 9-32, pogotovo 14-21.
50. José Bove and Yves Manguy, *La confédération paysanne* (Pariz: Eden Productions, 2003.); Angus Wright i Wendy Wolford, *To Inherit the Earth: The Landless Movement and the Struggle for a New Brazil* (Oakland: Food First, 2003.); i Sue Bradford i Jan Rocha, *Cutting the Wire: The Story of the Landless Movement in Brazil* (London: Latin American Bureau, 2002.).
51. Vidi Michael Kearney, *Reconceptualizing the Peasant*, 23-41.

52. Singularnost se ovdje, za razliku od pojma za ono što je različito od nečega drugoga, odnosi na ono što je različito po sebi. To poimanje singularnosti razvio je Gilles Deleuze u *Expressionism in Philosophy: Spinoza*, prev. Martin Joughin (New York: Zone Books, 1990.); i *Difference and Repetition*, prev. Paul Patton (New York: Columbia University Press, 1995.). Vidi također jedinicu o predindividualnim singularnostima u François Zourabichvili, *Le vocabulaire de Deleuze* (Pariz: Ellipses, 2003.), 76-78.
53. Charles Piot, *Remotely Global: Village Modernity in West Africa* (Chicago: University of Chicago Press, 1999.), 22-24. Piot nudi odličan primjer antropološkog modela koji poima lokalnu singularnost i globalnu zajedničkost, ovdje na slučaju seoskog života u sjevernom Togou. O pitanju afričke modernosti vidi Jean i John Comaroff, "Introduction" u Jean Comaroff i John Comaroff, ur., *Modernity and Its Malcontents: Ritual and Power in Postcolonial Africa* (Chicago: University of Chicago Press, 1994.), xi-xxxvii.
54. Jean Comaroff i John Comaroff, "Occult Economies and the Violence of Abstraction: Notes from the South African Postcolony", *American Ethnologist* 26, br. 2 (svibanj 1999.): 279-303, pogotovo 294.
55. Siromaštvo postaje važnom temom u modernoj sociologiji kada njegovi ekonomski uvjeti dođu u sraz s njegovim političkim, psihološkim i ideološkim očitovanjima. Primjerice, u njemačkoj sociologiji, pogotovo u školi oko Georga Simmela u 1920-ima, siromaštvo dolazi u centar pažnje kada osiromašenje srednje klase dobiva svoje političko lice. Primjerice, Siegfried Kracauer analizira način na koji siromašni zaposlenici klize prema fašizmu, što je također i istaknuta tema u njemačkoj ekspresionističkoj kinematografiji. Vidi Kracauer, *The Salaried Masses*, prev. Quintin Hoare (London: Verso, 1998.); izvorno objavljeno na njemačkom 1929.). Erich Fromm u psihologiji, Franz Neumann u politologiji i Alfred Döblin u književnosti odreda razlažu tu blisku vezu između ekonomskih i kulturnih uvjeta siromaštva, pokazujući dramatičnu antropološku regresiju koja dolazi sa svakom krizom u ciklusima kapitalističkog razvoja.
56. Za opsežnu raspravu o klasičnim i marksističkim teorijama "industrijske rezervne vojske", vidi Yann Moulier-Boutang, *De l'esclavage au salariat* (Pariz: PUF, 1998). Za originalnu definiciju teorije, vidi Karl Marx, *Kapital – kritika političke ekonomije*, sv. 1, prev. Moša Pijade i Rodoljub Čolaković (Zagreb: Kultura, 1947), sv. 1., 558-570; i Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, prev. Agnes Schwarzschild (New York: Monthly Review, 1951.), 348-67.
57. Rem Koolhaas, primjerice, pokušava shvatiti kako funkcionira grad Lagos uzimajući u fokus iznimnu snalažljivost siromašnih, poput onih koji prodaju polovne male uređaje na otvorenoj tržnici. Ono što se čini kaosom na toj tržnici pokazuje se zapravo kao kompleksna organizacija. Vidi *Lagos Handbook: The Project on the City 4* (New York: Taschen, u pripremi).

58. Vidi, primjerice, Richard Reed, *Forest Dwellers, Forest Protectors* (Boston: Allyn and Bacon, 1997.); i Debra Picchi, *The Bakairi Indians of Brazil* (Prospect Heights, IL: Waveland Press, 2000). Odličan izvor informacija je *Indigenous Knowledge and Development Monitor*, www.nuffic.d/ciram/ikdm/index.html.
59. O centralnom značaju jezika u suvremenoj ekonomskoj proizvodnji vidi Paolo Virno, *Scienze sociali e "natura umana"* (Catanzaro: Rubbemino, 2002.), pogotovo 49-66.
60. Za povijest pokreta siromašnih u dvadesetom stoljeću u Sjedinjenim Američkim Državama, vidi Francis Fox Piven i Richard Cloward, *Poor People's Movements* (New York: Random House, 1979.). Suvremeni primjer iz Sjedinjenih Američkih Država je Savez za socijalna prava Kensington (Kensington Welfare Rights Union) u Philadelphiji. Vidi <http://www.kwru.org/>.
61. Ashwin Desai, *We Are the Poors* (New York: Monthly Review Press, 2002), 44.
62. O prijedlogu zajamčenog dohotka ili građanskog dohotka iz perspektive klasične i monetarne ekonomije klasičan je tekst Philippe Van Parijs, *Real Freedom for All* (Oxford: Oxford University Press, 1995.). Vidi također André Gorz, *Reclaiming Work: Beyond the Wage-Based Society*, prev. Chris Turner (Cambridge: Polity, 1999.); André Gorz, *L'immatériel* (Pariz: Galilée, 2003.); Ulrich Beck, *The Brave New World of Work* (Cambridge: Polity, 2000.); Edoardo Matarazzo Suplicy, *Renda de cidadania* (São Paulo: Corta, 2002.); i Stanley Aronowitz i Jonathan Cutler, ur., *Post-Work* (New York: Routledge, 1998.).
63. O "sindikalizmu društvenog pokreta" vidi Kim Moody, *Workers in a Lean World: Unions in the International Economy* (London: Verso, 1997.).
64. Više informacija o štrajkovima zaposlenih na pola radnog vremena i "intérimaires" vidi internetsku stranicu skupine "Les précaires associé de Paris" <http://pap.ouvaton.org/>.
65. Nažalost, dvadesetostoljetnim tumačenjima romana Dostojevskog dominira i osiromašuje ih njegov odnos spram ruskog komunizma. Kada je 1913. Maksim Gorki osudio roman i kada ga je Albert Camus odobravajući prilagodio za teatar 1959., obojica su zloduhe Dostojevskog vidjeli kao ruske komuniste. Roman svakako treba čitati u okviru tih političkih vrednota, ali ne treba ga svesti puko na sovjetsku povijest. Roman Dostojevskog počiva na općenitijem i dubljem strahu od mnoštva.
66. Za razliku od Dostojevskog, Viktor Zelazny, veliki pisac znanstvene fantastike, naglasak stavlja na odbijanje autoritarne kontrole u romanu *My Name Is Legion* (New York: Ballantine, 1976.). U svijetu budućnosti, kada se životno važne statistike o stanovnicima Zemlje drže na centralnom računalu, Zelaznyjev junak uspijeva dobiti pristup svom dosjeu i stalno mijenja svoj identitet, izmičući time kontroli. Biti legija za njega funkcionira kao egzodus od represije identiteta.
67. Karl Marx, *Temelji slobode, Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse)*, prev. Branko Petrović, Gajo Petrović i Moša Pijade, (Zagreb: Naprijed, 1977.), 25-35.
68. Vidi Antonio Negri, *Marx Beyond Marx* (New York: Autonomedia, 1989.).
69. Rad Fredrica Jamesona nudi najpotpunije razrađen primjer periodizacije. Vidi, primjerice, *Političko nesvesno* (Beograd: Rad, 1984.), 87-121.
70. Vidi Michel Foucault, *Nadzor i kazna*, prev. Divina Marion (Zagreb: Informator, 1994.). O Foucaultovu ranijem razmatranju izomorfizama znanja ili epistemičkih režima vidi *L'Archéologie du savoir* (Pariz: Gallimard, 1969.), pogotovo 177-83.
71. René Descartes, *Rasprava o metodi, Osnovi filozofije*, prev. Niko Berus (Zagreb: Matica hrvatska, 1951.), 8. Za detaljnije informacije o nastanku i kontekstu teksta vidi iscrpni komentar Étienne Gilson u Descartes, *Discours de la méthode*, ur. Etienne Gilson (Pariz: Vrin, 1930.).
72. O moći tkiva odnosno puti u pavlinskoj tradiciji vidi Henry de Lubac, *Catholicisme: Les aspects sociaux du dogme* (Pariz: Le Cerf, 1941.). Ta knjiga, oslanjajući se na patrističke i augustinske temelje, otvorila je put historijskoj koncepciji iskupljenja, za tradiciju koju su značajno razvili suvremeni oblici "teologije oslobođenja".
73. Pojam političkog tijela imao je svrhu potkrijepiti teorije apsolutističke države u Europi ranog modernog doba, ali analogija se nastavila kroz čitavo moderno doba. O koncepciji političkog tijela kao živog organizma u klasičnoj njemačkoj filozofiji, od Kanta i Fichtea do Hegel i Marxa vidi Pheng Cheah, *Spectral Nationality* (New York: Columbia University Press, 2003.).
74. O tim ćemo argumentima iscrpnije raspraviti na početku 3. poglavlja. Za sada je dovoljno naznačiti raspon argumenata na liniji globalne sigurnosti navodeći Samuela Huntingtona, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*; i Josepha Nyea, *The Paradox of American Power* (Oxford: Oxford University Press, 2002.). Za "republikansku" liniju vidi različita izdanja koja se pozivaju na "globalno civilno društvo", kao što je Mary Kaldor, *Global Civil Society: An Answer to War* (Cambridge: Polity, 2003.); i godišnjak *Global Civil Society*, koji je počeo izlaziti 2001.
75. O ograničenjima "domaće analogije", koja pokušava povezati političke oblike na globalnoj pozornici s onima u nacionalnom okviru vidi *Imperij*, 17-31.
76. Joseph Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, prev. Ante Marušić (Zagreb: Globus, 1981.).
77. Vidi Saskia Sassen, "The State and Globalization", u Rodney Hall i Thomas Biersreker, ur., *The Emergence of Private Authority in Global Governance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002.), 91-112. Vidi također naš *Imperij*.

78. Za dobar sažetak teorija neujednačenog razvoja i nejednake razmjene vidi B. N. Ghosh, *Dependency Theory Revisited* (Aldershot: Ashgate, 2001.).
79. Primjeri geografa koji za predmet analize uzimaju suvremenu topologiju izrabljivanja uključuju Neil Smith, *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1990.); David Harvey, *Spaces of Capital. Toward a Critical Geography*, 2. izd. (New York: Routledge, 2001.); i Doreen Massey, *Spatial Divisions of Labor: Social Structures and the Geography of Production* (Basingstoke: Macmillan, 1995.).
80. Vidi James Mittelman, *The Globalization Syndrome* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.).
81. Vidi T. J. Pempel, *The Politics of the Asian Economic Crisis* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1999.).
82. Klasični tekst je Karl Polanyi, *Velika preobrazba*, prev. Luka Marković (Zagreb: Jesenski & Turk, 1999.).
83. Za neke od klasičnih tekstova vidi Eugen Ehrlich, *Fundamental Principles of the Sociology of Law*, prev. Walter Moll (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1936.); John R. Commons, *Legal Foundations of Capitalism* (New York: Macmillan, 1924.); i John Kenneth Galbraith, prev. Konstantin Miles et al., *Nova industrijska država* (Zagreb: Stvarnost, 1978.).
84. Za analize nekoliko novonastajućih oblika privatnih struktura vlasti vidi Hall i Biersteker, ur., *The Emergence of Private Authority in Global Governance*.
85. Za povijesnu definiciju *Lex mercatoria* i njen razvoj vidi Francesco Galgano, *Lex mercatoria* (Bologna: Il Mulino, 1998.). Za pravnu analizu *Lex mercatoria* u procesu globalizacije vidi Thomas Carbonneau, ur., *Lex Mercatoria and Arbitration: A Discussion of the New Law Merchant* (Dobbs Ferry, NY: Transnational Juris Publications, 1990.). Za detaljniju raspravu o europskom kontekstu vidi Maria Rosaria Ferrarese, *Le istituzioni della globalizzazione* (Bologna: Il Mulino, 2000.). O funkciji odvjetničkih tvrtki u međunarodnoj trgovini vidi Yves Dezalay, "Multinationales de l'expertise et "dépérissement de l'Etat", *Actes de la recherche en sciences sociales*, br. 96-97 (ožujak 1993.): 3-20; *Marchands de droit: La restructuration de l'ordre juridique international par les multinationales du droit* (Pariz: Fayard, 1992.); i (zajedno s Bryantom Garthom) *Dealing in Virtue: International Commercial Arbitration and Constitution of a Transnational Legal Order* (Chicago: University of Chicago Press, 1996.).
86. O pojmu "kompleksne suverenosti" vidi Kanishka Jayasuriya, "Globalization, Law, and the Transformation of Sovereignty: The Emergence of Global Regulatory Governance", *Indiana Journal of Global Legal Studies* 6, br. 2 (proljeće 1999.): 425-55.
87. Za brojke o snazi glasa u MMF-u vidi <http://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.htm/>.
88. Za interesantan pogled na kulturu MMF-a iz perspektive naklonjenog i dobro informiranog novinara vidi Paul Blustein, *The Chastening: Inside the Crisis that Rocked the Global Financial System and Humbled the IMF* (New York: Public Affairs, 2001.).
89. Za govore Josepha Stiglitz o Vašingtonskom konsenzusu vidi Ha-Joon Chang, ur., *Joseph Stiglitz and the World Bank: The Rebel Within* (London: Anthem, 2001.); i, općenitije, Stiglitz, *Globalizacija i dvojbe koje izaziva* (Zagreb: Algoritam, 2004.). Vidi također Yves Dezalay i Bryant Garth, "Le 'Washington Consensus': Contribution à une sociologie de l'hégémonie du néolibéralisme", *Actes de la recherches en sciences sociales*, br. 121-22 (ožujak 1998.): 3-22.
90. Za detaljnu povijest Svjetske banke vidi Devesh Kapur, John Lewis i Richard Webb, *The World Bank: Its First Half Century*, sv. 1: History (Washington, DC: Brookings Institution, 1997.).
91. O oskudnosti i nematerijalnom vlasništvu vidi Christopher May, *A Global Political Economy of Intellectual Property Rights: The New Enclosures* (London: Routledge, 2000.), 45.
92. Vidi Donna Haraway, *Modest Witness @ Second Millennium* (New York: Routledge, 1997.), 79-85.
93. *Diamond v. Chakrabarty*, u *United States Courts* (Washington, DC: Government Printing Office, 1982.), 447:303-22. Vrhovni sudac Burger sastavio je pravorijek suda.
94. James Boyle, *Shamans, Software, and Spleens: Law and the Construction of the Information Society* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.), 22, 106. Postoje potencijalno brojni slični slučajevi. Mnogi slučajevi mogli bi proizaći iz Projekta raznolikosti ljudskog genoma, koji prikuplja uzorke kose, krvi i tkiva s obraza od što šireg spektra etničkih skupina kako bi time sačuvao arhiv genetskih informacija. I ti uzorci mogu eventualno postati predmetom istraživanja koja će dovesti do patenata.
95. Vidi Jack Kloppenburg Jr. i Daniel Kleinman, "Seeds of Controversy: National Property Versus Common Heritage", u Jack Kloppenburg Jr., ur., *Seeds and Sovereignty: The Use and Control of Plant Genetic Resources* (Durham, NC: Duke University Press, 1988.), 174-302; i Jack Kloppenburg Jr., *First the Seed. The Political Economy of Plant Biotechnology, 1492-2000* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988.), 170-90.
96. U SAD-u to je omogućeno Zakonom o patentiranju biljki iz 1930., koji se odnosi na biljke koje se razmnožavaju nespolno poput hibridnih ruža, i Zakonom o zaštiti biljne raznolikosti iz 1970., koji se odnosi na biljne sorte koje se razmnožavaju spolno, dakle na sjeme. Vidi Ured za tehnološku procjenu, *Patenting Life* (New York: Marcel Dekker, 1990.), 71-75; i *United States Code Annotated* 35, gl. 161, "Patents for plants" i 7, gl. 2402, "Right to plant variety protection."
97. Vidi, primjerice, Andrew Kimbrell, ur., *Fatal Harvest: The Tragedy of Industrial Agriculture* (Washington, DC: Island Press, 2002.).

98. Vidi Steven Epstein, *Impure Science: AIDS, Activism, and the Politics of Knowledge* (Berkeley: University of California Press, 1996.).
99. O stablu nima vidi Posey i Dutfield, *Beyond Intellectual Property*, 80; i Graham Dutfield, *Intellectual Property Rights, Trade and Biodiversity*. (London: Earthscan Publications, 2000.), Appendix 1, 132-34.
100. O kurkumi vidi Graham Dutfield, *Intellectual Property Rights, Trade and Biodiversity*, 65. O različitim standardima za tradicionalna i znanstvena znanja vidi Naomi Roht-Arriaza, "Of Vidids and Shamans: The Appropriation of the Scientific and Technical Knowledge of Indigenous and Local Communities", u Bruce Ziff i Pratima Rao, ur., *Borrowed Power: Essays on Cultural Appropriation* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1997.), 255-87.
101. Zanimljivo je kako se usmjerenje Svjetske organizacije za intelektualno vlasništvo promijenilo (World Intellectual Property Organization – WIPO) tijekom njene kratke povijesti. WIPO je počeo s gotovo isključivim fokusom na zaštitu intelektualnog vlasništva najbogatijih zemalja u vidu patenata i autorskih prava, ali je postupno posvećivao sve više pažnje "novim temama" u intelektualnom vlasništvu koje su važne za siromašne zemlje, kao što je zaštita tradicionalnih znanja i genetskih resursa te pristup farmaceutskim proizvodima po dostupnim cijenama.
102. Vidi Lawrence Lessig, *The Future of Ideas: The Fate of the Commons in a Connected World* (New York: Vintage, 2002.); Richard Stallman, *Free Software, Free Society*, ur. Joshua Gay (Cambridge: Free Software Society, 2002.); i Chris DiBona, Sam Ockman i Mark Stone, ur., *Opensources: Voices from the Open Source Revolution* (Cambridge: O'Reilly, 1999.)
103. Karl Marx, "Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine", u *Rani radovi*, 351.
104. Benedikt de Spinoza, *Etika*, prev. Ozren Žunec (Zagreb: Demetra, 2000.), knjiga 2., poučak 13., zahtjev I., 109.
105. Pokušaj da se naše današnje doba opiše kao "kasna moderna", a ne "postmoderna" služi, pogotovo među njemačkim sociolozima, nastojanjima da se zadrže i/ili povrate središnja društvena tijela modernog doba. Vidi, primjerice, Ulrich Beck, *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in The Global Social Order*, prev. Mark Ritter (Cambridge: Polity, 1997.). Za reprezentativna postmoderna stajališta vidi Anne Balsamo, *Technologies of the Gendered Body* (Durham, NC: Duke University Press, 1996.); i Steven Shaviro, *The Cinematic Body* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993.).
106. Robert Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (New York: Simon and Schuster, 2000.). Putnamova teza je usporedno ispitana u nekoliko drugih zemalja u Robert Putnam, ur., *Democracy in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society* (Oxford: Oxford University Press, 2002.).
107. Vidi, primjerice, Richard Sennett, *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism* (New York: Norton, 1998.).

108. Vidi, primjerice, Richard Rorty, *Achieving Our Country* (Cambridge, Harvard University Press, 1998.); i Michael Kazin, "A Patriotic Left", *Dissent* (jesen 2002.): 41-44. Rad Jean Beth Elshtain je prikladna referenca, jer se ona iz perspektive ljevice zalaže za obranu tradicionalne obitelji i slavi patriotski žar u "pravednim ratovima" koje vode Sjedinjene Američke Države.
109. Maurice Merleau-Ponty, *The Visible and the Invisible*, prev. Alphonso Lingis (Evanston: Northwestern University Press, 1968.), 139.
110. Martin Heidegger, "Pitanje o tehnici", Josip Brkić, ur., *Kraj filozofije i zadaća mišljenja* (Zagreb: Naprijed, 1996.).
111. O *Drakuli* kao protuobiteljskom narativu koji predstavlja opasnost po heteroseksualnu reprodukciju vidi Nancy Armstrong, "Feminism, Fiction, and the Utopian Potential of *Dracula*" (izlaganje na konferenciji Futures of Utopia, Sveučilište Duke, Durham, NC, svibanj 2003.).
112. Televizijska serija *Buffy the Vampire Slayer* najzanimljiviji je popularni primjer. Vidi također romane o Aniti Blake, loviteljici na vampire iz pera Laurel K. Hamilton.
113. Vidi François Moreau, *Spinoza: L'expérience et l'éternité* (Pariz: PUF, 1994.).
114. Vidi Lucien Febvre, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle: La religion de Rabelais* (Pariz: Albin Michel, 1942.).
115. Vidi Ubaldo Fadini, Antonio Negri i Charles Wolfe, ur., *Desiderio del mostro: Dal circo al laboratorio alla politica* (Rim: Manifestolibri, 2001.).
116. Vidi Charles Peirce, "What Pragmatism Is", u *The Essential Peirce*, Nathan Hauser et al., ur. (Bloomington: Indiana University Press, 1992.), 2: 331-45; i William James, *Pragmatizam*, prev. Tomislav Janović, (Zagreb: Ibis grafika, 2001.). Za pregled pragmatističkog razumijevanja navike vidi Gail Hamner, *American Pragmatism: A Religious Genealogy* (Oxford: Oxford University Press, 2003.).
117. Vidi John Dewey, *Human Nature and Conduct* (New York: Holt, 1922.), 17.
118. John Dewey, *Human Nature and Conduct*, 25.
119. Alan Ryan naglašava političku narav Deweyeve misli u *John Dewey and the High Tide of American Liberalism* (New York: Norton, 1995.).
120. Vidi Deweyevu raspravu s Walterom Lippmannom o naravi javnoga: *The Public and Its Problems* (New York: Holt, 1927.). O njegovoj kritici Roosevelta i *New Deal*a vidi Alan Ryan, *John Dewey*, 292-95.
121. Vidi, među brojnim drugima, Judith Butler, *Tela koja nešto znače* (Beograd: Samizdat B92, 2001.); Elizabeth Grosz, *Volatile Bodies* (Bloomington: University of Indiana Press, 1994.); Moira Gatens, *Imaginary Bodies* (New York: Routledge, 1996.); i Vicki Kirby, *Telling Flesh* (New York: Routledge, 1997.).
122. Vidi Jon McKenzie, *Izvedbi ili snosi posljedice*, prev. Vlatka Valenić, (Zagreb: CDU, 2006.).

123. Paolo Virno, *Quando il verbo fa carne* (Torino: Bollati Boringhieri, 2003.), 73. Vidi također Paolo Virno, *Scienze sociali e "natura umana"* (Catanzaro, Italija: Rubbettino, 2002.), 49-66.
124. Vidi C. B. MacPherson, *The Political Theory of Possessive Individualism* (Oxford: Clarendon Press, 1962.).
125. Vidi Günther Teubner, "Der Umgang mit Rechtspardoxien: Derrida, Luhmann, Wiethölter", u Christian Joerges i Günther Teubner, ur., *Politische Rechtstheorie* (Baden-Baden, Njemačka: Nomos, 2003.); Günther Teubner, "Verfassungsfragen in der fragmentierten Weltgesellschaft" (izlaganje na Globalisierungskonferenz u Berlinu, 15. travnja 2002.); i Duncan Kennedy, "Comment on Rudolf Wietholter's "Materialization and Proceduralization in Modern Law" te "Proceduralization of the Category of Law", u Christian Joerges i David Trubek, ur., *Critical Legal Thought: An American-German Debate* (Baden-Baden, Njemačka: Nomos, 1989.), 511-24.
126. Julia Kristeva naglašava kritiku formalizma koju je proveo Bahtin i njegova grupa u svome uvodu francuskom izdanju *La poétique de Dostoïevskie* (Pariz: Seuil, 1970.), 5-21.
127. Mihail Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, prev. Milica Nikolić (Beograd: Zeptr Book World, 2000.), 97.
128. O karnevaleskoj naravi protestnih pokreta vidi Notes from Nowhere, ur., *We Are Everywhere* (London: Verso, 2003.), 173-301.
129. Vidi Jean Genet, *Prisoner of Love*, prev. Barbara Bray (Hanover, NH: University of New England Press, 1992.).
130. Vidi Lynn Stephen, *Zapata Lives! Histories and Cultural Politics in Southern Mexico* (Berkeley: University of California Press, 2002.), 147-75.
131. Vidi *Imperij*, 53-62.
132. Peter Linebaugh i Marcus Rediker, *The Many-Headed Hydra: Sailors, Slaves, Commoners, and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic* (Boston: Beacon, 2000.).
133. Zahvalni smo Valery Alzaga iz Međunarodnog sindikata zaposlenih u uslužnim djelatnostima (Service Employees International Union), Lokalne podružnice 105, za informacije o pokretu Pravda za čistače i njegovim pripadnicima.
134. Premda bi se iz naše perspektive to pojavljivanje novog ciklusa moglo učiniti pukim pitanjem političkog sastava pokreta koji dosežu zrelost, valja istaknuti da je politički sastav uvijek povezan s tehničkim i društvenim sastavom stanovništva. Posebno valja stalno imati na umu ekonomske transformacije uslijed prelaska na hegemoniju nematerijalnog rada koje smo opisali na početku ovog poglavlja. I da dodatno zakompliciramo stvar, razlikovanje između političkog i tehničkog sastava ili između političkog i ekonomskog ili društvenog teži dodatno zamagliti taj prelazak.

135. Vidi Colectivo Situaciones, *19 y 20: Apuntes para el nuevo protagonismo social* (Buenos Aires: De Mano en Mano, 2002.); Rad Zibechi, *Genealogia de la revuelta* (La Plata, Argentina: Letra Libre, 2003.); i Maristella Svampa i Sebastián Pereyra, *Entre la ruta y el barrio: La experiencia de las organizaciones piqueteras* (Buenos Aires: Biblos, 2003.). Vidi također francusku zbirku ogleđa u *Multitudes br. 14* (jesen 2003.), uključujući Collectif Situaciones, "Causes et hasards: dilemmes du nouvel antagonisme social", 135-43; i Graciela Hopstein, "Piqueteros: limites et potentialités", 155-63.
136. Vidi, primjerice, Peter Bienart, "Sidelines: The Anti-globalization Protest that Must Not Occur", *The New Republic* 23, 24. rujna 2001., 8.
137. Vidi Jessica Stern, "The Protean Enemy", *Foreign Affairs* 82, br. 4 (srpanj-kolovoz 2003.): 27-40.
138. Vidi Richard Rorty, *Achieving Our Country* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.); Michael Walzer, "Can There Be a Decent Left?" *Dissent* (proljeće 2002.): 19-23; i "Left Conservativism: A Workshop", *boundary2* 26, br. 3 (jesen 1999.): 1-62.

3. DIO: DEMOKRACIJA

368

1. Jedan od najutjecajnijih primjera te socijaldemokratske pozicije jest Paul Hirst i Grahame Thompson, *Globalization in Question*, 2. izd. (Oxford: Polity Press, 1999.).
2. Za primjer liberalnog kozmopolitizma s ekonomskim fokusom vidi prikaz Mikea Moorea o njegovim godinama na mjestu glavnog direktora Svjetske trgovinske organizacije *A World Without Walls: Freedom, Development, Free Trade and Global Governance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003.). Za primjere liberalnog kozmopolitizma s političkim fokusom vidi Mary Kaldor, *Global Civil Society: An Answer to War* (Cambridge: Polity, 2003.); David Held, *Democracy and the Global Order* (Stanford: Stanford University Press, 1995.); i Ulrick Beck, *What Is Globalization?*, prev. Patrick Camiller (Oxford: Blackwell, 2000.).
3. Vidi Joseph Nye, *The Paradox of American Power: Why the World's Only Superpower Can't Go It Alone* (Oxford: Oxford University Press, 2002.); i Robert Harvey, *Global Disorder: America and the Threat of World Conflict* (New York: Carroll and Graf, 2003.).
4. Dva utjecajna primjera koji povezuju kapitalističku demokraciju i hegemoniju SAD-a su Thomas Friedman, *The Lexus and the Olive Tree* (New York: Anchor Books, 2000.); i Francis Fukuyama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, prev. Rajka Rusan Polšek (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.).
5. Vidi dokument o *Nacionalnoj sigurnosnoj strategiji* koji je objavila Bijela kuća u rujnu 2002. Jedan od najčešće debatiranih argumenata u prilog unilateralnoj američkoj sili je Robert Kagan, *Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order* (New York: Knopf, 2003.).
6. Michael Hirsh, *At War with Ourselves: Why America Is Squandering Its Chance to Build a Better World* (Oxford: Oxford University Press, 2003.), 254. Za razliku od toga, Niall Ferguson slavi velike koristi koje je britanski imperij donio svijetu i preporuča Sjedinjenim Američkim Državama da slijede britanski model. Vidi *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and Lessons for Global Power* (New York: Basic Books, 2002.).
7. Za koherentnu i strastvenu kritiku globalne hegemonije SAD-a iz konzervativne europske perspektive vidi John Gray, *False Dawn* (New York: The New Press, 1998.). Emmanuel Todd također inzistira na društvenoj korupciji Sjedinjenih Američkih Država i njihovoj nesposobnosti da vladaju nad trenutnim globalnim poretom. Vidi *Après l'empire: Essai sur la décomposition du système américain* (Pariz: Gallimard, 2002.).
8. Vidi, primjerice, Patrick Buchanan, *A Republic, Not an Empire* (Washington DC: Regnery Publishing, 1999.); i Patrick Buchanan, *The Death of the West* (New York: St. Martin's Press, 2002.). Za drukčiji

9. konzervativni argument protiv unilateralističkih akcija SAD-a u inozemstvu vidi Clyde Prestowitz, *Rogue Nation: Unilateralism and the Failure of Good Intentions* (New York: Basic Books, 2003.).
9. Vidi Fareed Zakaria, *Budućnost slobode: neliberalna demokratija kod kuće i u svetu*, prev. Radomir Ličina (Beograd: Dan Graf, 2004.).
10. O "tranziciji prema demokraciji" jedno od temeljnih djela je Guilherme O'Donnell, Philippe Schmitter i Laurence Whitehead, ur., *Transitions from Authoritarianisms* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.). Za analizu španjolskog slučaja kao modela tranzicije vidi Kenneth Maxwell, "Spain's Transition to Democracy: A Model for Eastern Europe?" u Nils Wassel, ur. *The New Europe: Revolution in East-West Relations* (New York: Academy of Political Science, 1991.). Za općeniti prijedlog tog modela vidi Zbigniew Brzezinski, "The Great Transformation", *The National Interest*, br. 33 (jesen 1993.): 3-13; i Cristiane Gauaud, "Recherches sur le phénomène de transition démocratique", *Revue de droit public et de la science politique* 107, br. 1 (veljača 1991.).
11. Vidi Roman Schnur, *Revolution und Weltbürgerkrieg* (Berlin: Duncker & Humblot, 1983.).
12. Tukidid, *Povijest peloponeskog rata*, prev. Stjepan Telar (Zagreb: Matica hrvatska, 1957.), 105.
13. Spinoza, *Politički traktat*, prev. Zlatko Šešelj, (Zagreb: Antibarbarus, 2006.) poglavlje XI, odjeljak 1.
14. Vidi, primjerice, Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, prev. Aleksandra Bajazetov-Vučen i Slavica Stojanović (Beograd: Feministička izdavačka kuća 94, 1998.). Za klasični prikaz oblika vladavine i njihovih mogućih loših oblika vidi Platon, *Država*, knjiga 8, 9, prev. Martin Kuzmić, 4. izd. (Zagreb: Jurić, 2001.) 305-364; i Aristotel, *Politika*, knjiga Γ, Δ, prev. Tomislav Ladan, (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1992.), 67-146.
15. Nije istina, kao što tvrde neki osamnaestoljetni revolucionari poput Jamesa Madisona, da političko zastupanje nije postojalo u antičkom svijetu, već, kao što to pojašnjava Franz Rosenzweig, u modernoj političkoj misli i praksi došlo je do radikalnog redefiniranja zastupanja i dramatičnog širenja njegove uloge. Vidi Franz Rosenzweig, *The Star of Redemption*, prev. William Hallo (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1970.), 55.
16. Vidi Giovanni Sartori, *Democratic Theory* (Detroit: Wayne State University Press, 1962.). O disjunktivnoj sintezi vidi Gilles Deleuze i Félix Guattari, *Anti-Edip*, prev. Ana Moralić (Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1990.), 10-15.
17. *Društveni ugovor*, prev. Milan Gruber, (Zagreb: Prosvjetna biblioteka, 1918.), knjiga 3., poglavlje 4., 101.
18. *Društveni ugovor*, knjiga 3., poglavlje 4., 101.
19. Vidi Robert Derathé, *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps* (Pariz: PUF, 1950.).

369

Bilješke

20. *Federalistički spisi*, br. 14, Madison, (Beograd: Radnička štampa, 1981.).
21. Vidi, primjerice, Thomas Paine, "Rights of Man", u *Basic Writings of Thomas Paine* (New York: Wiley, 1942.), 168-72.
22. Za antifederalističke argumente vidi Herbert Storing, ur., *The Complete Anti-Federalist* (Chicago: University of Chicago Press, 1981.).
23. *Federalistički spisi*, br. 57.
24. *Društveni ugovor*, knjiga 3., poglavlje 5., 102
25. Joseph Nye, *The Paradox of American Power*, 109.
26. Vidi Max Weber, *Economy and Society*, ur. Guenther Roth i Claus Wittich, 3 sv. (New York: Bedminster Press, 1968.), 292-97.
27. Vidi *Federalistički spisi*, br. 54.
28. Hans Kelsen je tvrdio da je taj instruirani oblik u kojemu su zastupnici pravno obavezani da stalno slijede volju zastupanih jedini valjan oblik zastupanja. "Nema dvojbe da... ni jedna od postojećih takozvanih 'zastupničkih' demokracija nije zastupnička." (*General Theory of Law and State*, prev. Anders Wedberg [Cambridge, MA: Harvard University Press, 1945.], 298).
29. O participativnom procesu budžetiranja u Porto Alegreu, vidi Luciano Fedomi, *Orçamento participativo: Reflexões sobre a experiência de Porto Alegre* (Porto Alegre: Fasel/IPPUR, 1999.). Za skraćeni prikaz na engleskom vidi America Vera-Zavala, "Orçamento participativo in Porto Alegre", Znet commentary, 22. siječnja 2003., <http://www.zmag.org/>.
30. *The Adams-Jefferson Letters*, 2 sv., Lester Cappon, ur. (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1959.), 1: 168, 173.
31. *Jefferson's Letters*, ur. Willson Whitman (Eau Claire, WI: Hale and Company, nedostupno), 83. David McCullough prenosi nezadovoljstvo Abigail Adams Thomasom Jeffersonom oko Shaysove pobune u *John Adams* (New York: Touchstone, 2001.), 368-71. Za kratku, povijesnu analizu Shaysove pobune, vidi Howard Zinn, *A People's History of the United States* (New York: HarperCollins, 1980.), 92-93.
32. Vidi Charles Beard, *An Economic Interpretation of the Constitution of the United States* (New York: Macmillan, 1914.).
33. Karl Marx, *Građanski rat u Francuskoj* u Karl Marx i Friedrich Engels, *Građanski rat u Francuskoj / Kritika Gotskog programa / Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, (Zagreb: Naprijed, 1973.), 58.
34. Karl Marx, *Građanski rat u Francuskoj*, 63-64; i V.I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma / Država i revolucija* (Zagreb: Naprijed, 1973.), 160-61, 164-165.
35. O iskustvima ruskih sovjeta Oskar Anweiler, *Die Rätebewegung in Russland 1905-1932* (Leiden, Holland: Brill, 1958.). O radničkim savjetima kao modelu demokracije vidi aktivističku procjenu Antona Pannkoeka, "Massenaction und Revolution", *Die Neue Zeit* 2, br. 30 (1911-1912). Rosa

- Luxemburg također piše o preobrazbi radničkih savjeta u temelj demokracije. Valja također istaknuti da je, pored Sovjetskog ustava, iskustvo radničkih savjeta kao model proširenog parlamentarizma prihvatio vajmarski ustav i austrijski ustav nakon Prvoga svjetskog rata. Vidi Hans Kelsen, *Vom Wesen und Wert der Demokratie*, 2. izd. (Tübingen, Njemačka: Mohr, 1929.).
36. Louis Aragon, "La nuit de Moscou", u *Le roman inachevé* (Pariz: Gallimard, 1956.), 231.
37. Anarhisti su bili najuporniji u svom odbijanju bilo kojeg oblika vlasti, čak i one zasnovane na univerzalnom pravu glasa. Vidi, primjerice, Michael Bakunin, *God and the State*, ur. Paul Arich (New York: Dover, 1970.). Međutim, anarhisti nisu uspjeli iznijeti prijedlog nove koncepcije zastupanja ili demokracije.
38. O feminističkim tendencijama u ranom sovjetskom periodu vidi *Selected Writings of Alexandra Kollantai*, ur. Alix Holt (New York: Norton, 1977.). O umjetničkim inovacijama vidi *The Great Utopia: The Russian and Soviet Avant-Garde, 1915-1932* (New York: Guggenheim Museum, 1992.); i *Art into Life: Russian Constructivism, 1914-1932* (Seattle: Henry Art Gallery, 1990.). O kinu vidi Dziga Vertov, *Kino-eye* (Berkeley: University of California Press, 1984.).
39. Jevgenij Pašukanis, *Opća teorija prava i marksizam* u Firdus Džinić, ur., *Sovjetske teorije prava* (Zagreb: Globus, 1984.).
40. Louis Aragon, "La nuit de Moscou", 233.
41. Max Weber, *The Russian Revolutions*, prev. Gordon Wells i Peter Baehr (Cambridge: Polity, 1995).
42. Benno Sarel, *La class ouvrière d'Allemagne orientale (1745-1758)* (Pariz: Editions ouvrières, 1958.).
43. "A New Power in the Streets", *New York Times*, 17. veljače 2003.
44. James Bryce, *The American Commonwealth*, 3. izd. (New York: Macmillan, 1985.), 2:258-9. Za korisnu Bryceovu intelektualnu biografiju vidi Hugh Tulloch, *James Bryce and American Commonwealth* (Wolfeboro, NH: Boydell Press, 1988.).
45. Gustave Le Bon, *Psihologija gomila*, prev. Ivan Lulić (Zagreb: Globus: Pravni fakultet, 1989.), 40. Za slično viđenje iracionalnog i masovnog ponašanja gomila vidi Elias Canetti, *Masa i moć*, prev. Jasenka Planinc, (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1984.).
46. O panici vidi Jean-Pierre Dupuy, *La panique* (Pariz: Les empêcheurs de penser en rond, 1991.).
47. Međutim, valja imati na umu da Hegelov pojam "bürgerliche Gesellschaft" ne treba prevoditi kao "civilno društvo", kao što je u ustaljeno [u anglosaksonskoj tradiciji, *op. prev.*], već prije kao "građansko društvo". Johannes Agnoli to ističe u *Überlegungen zum bürgerlichen Staat* (Berlin: Klaus Wagenbach, 1975.), 60-111. Pojam civilno društvo potječe od

- škotskih filozofa morala koji se ubrajaju među utemeljitelje političke teorije. Hegel je čitao njihova djela i prenosio ih u svoj idiom, snažno ih transformirajući, kao što će kasnije Habermas, primjerice, prenijeti "javno mnijenje" u "javnu sferu."
48. O Habermasovoj interpretaciji Hegelova pojma građanskog društva kao interakcije, vidi u Jürgen Habermas, *Tehnika i znanost kao "ideologija"* (Zagreb: Školska knjiga, 1986.). Vidi također Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, prev. Thomas Burger (Cambridge: Polity, 1989.); i *The Theory of Communicative Action*, prev. Thomas McCarthy, 2 sv. (Boston: Beacon, 1984, 1987.). O Habermasovu pojmu javne sfere vidi Craig Calhoun, ur., *Habermas and the Public Sphere* (Cambridge, MA: MIT Press, 1992.).
 49. Vidi Niklas Luhmann, *Essays on Self-Reference* (New York: Columbia University Press, 1990.); i *The Reality of Mass Media*, prev. Kathleen Cross (Cambridge, Polity, 2000.).
 50. George Gallup, "Polls and the Political Process – Past, Present, and Future", *Public Opinion Quarterly* (zima 1965.-1966.): 549.
 51. Vidi Robert McChesney, *Rich Media, Poor Democracy* (Urbana: University of Illinois Press, 1999.). O centralizaciji medijskih izvora informacija u SAD-u i iskrivljavanju informacija do kojeg dolazi uslijed njega vidi godišnja izdanja Project Censored, kao što je Peter Phillips, ur., *Censored 2004* (New York: Seven Stories Press, 2003.).
 52. Vidi Douglas Kellner, "Media Propaganda and Spectacle in the War on Iraq" u Y. R. Kamalipour i N. Snow, ur., *War, Media, and Propaganda: A Global Perspective* (Boulder, CO: Rowman and Littlefield, 2004.); i općenitije Noam Chomsky i Edward Herman, *Manufacturing Consent*, 2. izd. (New York: Pantheon, 2002.).
 53. O javnoj psihologiji političkih mnijenja, uvjerenja i percepcija vidi rad Murraya Edelmana, kao što je *Politics as Symbolic Action: Mass Arousal and Quiescence* (New York: Academic Press, 1971.).
 54. Političari i stručnjaci na desnici u Sjedinjenim Američkim Državama jadikuju nad onim što oni vide kao liberalnu pristranost dominantnih medija i njihovu manipulaciju javnim mnijenjem. Vidi, primjerice, Matthew Robinson, *Mobocracy: How the Media's Obsession with Polling Twists the News, Alters Elections, and Undermines Democracy* (Roseville, CA: Forum, 2002.). Postoje također mnogobrojne knjige novinara i stručnjaka na lijevoj strani koji uzvraćaju da dominantni mediji nisu liberalni, nego konzervativni. Vidi, primjerice, Eric Alterman, *What Liberal Media? The Truth about Bias and the News* (New York Basic Books, 2003.); i Edward Herman, *The Myth of the Liberal Media* (New York: Peter Lang, 1999.).
 55. Vidi David Morley and Kuan-Hsing Chen, *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies* (New York: Routledge, 1996.).
 56. Za opis "društvenih centara" u Italiji vidi Naomi Klein, *Ograde i prozori: Dopisi s linija fronte spora o globalizaciji*, prev. Luka Bekavac (Zagreb: V.B.Z., 2003.) 162-163.
 57. Za koristan sažetak pritužbi diljem svijeta vidi Samir Amin i François Houtart, ur., *Mondialisation des résistances: L'état des luttes* (Pariz: L'Harmattan, 2002.).
 58. Literatura o američkim predsjedničkim izborima 2000. je pozamašna i svakim danom postaje sve veća. Za odličnu analizu koja ima u fokusu ulogu medija i opasnosti koju oni donose po demokraciju vidi Douglas Kellner, *Grand Theft 2000: Media Spectacle and a Stolen Election* (Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2001.). Za pravnu perspektivu vidi Bruce Ackermann, ur., *Bush v. Gore: The Question of Legitimacy* (New Haven: Yale University Press, 2003.).
 59. Medijske korporacije posebno su bitan primjer, jer kao što smo već vidjeli, u pogledu javnog mnijenja, mediji preuzimaju ulogu zastupanja i iznošenja glasa naroda. Pritužbe zbog pristranosti i predstavljanja u medijima su doista sveprisutne. Primjerice, pokret "girotondi" u Italiji buni se protiv iskrivljavanja informacija od strane državnih medijskih mreža te urote između njih i velikih medijskih kuća premijera Berlusconi, koji zajedno čine kvazi-monopol u talijanskom medijskom prostoru.
 60. Za kratki sažetak pritužbi protiv MMF-a i Svjetske banke vidi Robert Weissman, "Why We Protest", *Washington Post*, 10. rujna 2001.
 61. Za kritiku diskursa ljudskih prava iz feminističke perspektive, uz posebnu pažnju posvećenu subalternom stanovništvu, vidi Gayatri Spivak, "Righting Wrongs" u Nicholas Owen, ur., *Human Rights, Human Wrongs* (Oxford: Oxford University Press, 2003.), 164-227.
 62. O filozofskim utemeljenjima ljudskih prava vidi Thomas Keenan, *Fables of Responsibility* (Stanford: Stanford University Press, 1997.); i Claude Lefort, "Droits de l'homme et politique", u *L'invention démocratique* (Pariz: Fayard, 1981.), 45-83.
 63. Vidi Alejandro Diago, *Hebe: Memoria y Esperanza* (Buenos Aires: Ediciones Dialectica, 1988.).
 64. Vidi Mariano-Florentino Cuéllar, "The International Criminal Court and the Political Economy of Antitreaty Discourse", *Stanford Law Review* 55, br. 5, (svibanj 2003.): 1597-1632.
 65. Ugo Mattei, "A Theory of Imperial Law: A Study on U.S. Hegemony and the Latin Renaissance", *Indiana Journal of Global Legal Studies* 10 br. 1. (zima 2003.): 383-448. Vidi također Susan Marks, "Empire's Law" u istom broju *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 449-66.
 66. O pitanju imperijalne pravde vidi prekrasnu povijesnu rekonstrukciju Nicole Loraux o amnestiji u Ateni 403. godine pr. Kr., prve amnestije u povijesti. *La cité divisé* (Pariz: Payot, 1997.). Povratak pobunjenika u Atenu redefinira grad ne više kao organsko jedinstvo, kao što je to kod Platona,

već kao mjesto kreativnog konflikta. Sudovi, definicije prava i institucije grada ne mogu se oslanjati na vječni pojam ljudskih prava, već se moraju izravno suočiti i rješavati taj konflikt.

67. World Bank, *Attacking Poverty* (Oxford: Oxford University Press, 2001.), 3.
68. Ibid., 3, 23.
69. Vidi *Breaking the Chains: The New Jubilee Debt Cutter; Handbook* (London: Jubilee 2000 Plus, 1999.). Vidi također internetske stranice Jubileumskog istraživanja: <http://www.jubilee2000uk.org/>.
70. Vidi Yann Moulier-Boutang, *De l'esclavage au salariat* (Pariz: PUF, 1998.).
71. Vidi Kavaljit Singh, *Taming Global Financial Flows* (London: Zed, 2000.).
72. Lako je vidjeti zašto mnogi smatraju finansijska tržišta svojevrtnim kazino-kapitalizmom s kockanjem na visoke uloge – možete se kladiti na derivate gotovo bilo čega, ali treba uvidjeti da mnogi derivate koriste kao policu osiguranja u posredovanju rizika. Primjerice, od pada cijene tržišne robe koju prodaju ili rasta cijene one koju moraju kupiti.
- 374 73. Vidi Christian Marazzi, *E il denaro va* (Torino, Italija: Bollari Boringhieri, 1998.).
74. Vidi žustru kritiku iz pera Arundhati Roy, "The Greater Common Good", u *The Cost of Living* (New York: Modern Library, 1999.), 1-90. O protestima protiv velikih brana diljem svijeta vidi Patrick McCully, *Silenced Rivers: The Ecology and Politics of Large Dams* (London: Zed, 1996.), 281-311.
75. Jedno od predloženih rješenja za sukob između potrebe za lijekovima i patentnim zakonima je "obavezno licenciranje", koje bi vladama dopuštalo da izdaju licencu domaćem ili stranom proizvođaču generika kada se to učini potrebnim. Vidi Aditi Bagchi, "Compulsory Licensing and the Duty of Good Faith in TRIPS", *Stanford Law Review* 55, br. 5 (svibanj 2003.): 1529-55.
76. Michel Foucault, "Što je prosvjetiteljstvo?", prev. Tomislav Medak u *Čemu* 4, br. 2 (1994.), 87-99.
77. Vidi Starhawk, "How We Really Shut Down the WTO" and "Making It Real: Initiation Instructions, Seattle '99", u *Webs of Power: Notes From the Global Uprising* (Gabriola Island, Canada: New Society Publishers, 2002.), 16-20, 25-28.
78. O protestima na Jamajci protiv MMF-a vidi dokumentarni film *Life and Debt* (2001.), režija Stephanie Black. Za popis protesta protiv MMF-a na globalnom Jugu vidi Jessica Woodroffe i Mark Ellis-Jones, "States of Unrest: Resistance to IMF Policies in Poor Countries", u biltenu *World Development Movement Report* (London, rujan 2000.).
79. Vidi Jeffrey St. Clair, "Seattle Diary: It's a Gas, Gas, Gas", *New Left Review*, br. 238 (studeni-prosinac 1999.): 81-96.
80. Vidi opis Mikea Moorea osobno o uspješnom putu WTO-a od Seattlea do Dohe, *A World Without Walls: Freedom, Development, Free Trade and Global Governance* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003.).
81. Članci koje je Naomi Klein pisala tijekom svojih putovanja među raznim globalizacijskim protestnim pokretima daju dobru sliku njihove zajedničkosti i koherentnosti. Vidi *Ograde i prozori*.
82. Socijaldemokrati (još od vremena znamenite debate oko Bernsteina) su ti koji inzistiraju na proturječju između reforme i revolucije, naglašavajući razumnost reformi i apsurdnost revolucije. Današnje socijaldemokratske pozicije "trećeg puta" u Velikoj Britaniji, izložene kod Anthony Giddensa uz neke originalne ideje, a onda u okljaštrenom obliku kod pobornika Tonya Blaira, misle da su nadišle tu tradicionalnu opreku, jer oni smatraju da je revolucija posve diskreditirana u današnjem svijetu. Blairovo oduševljenje sudjelovanjem u ratu protiv Iraka 2003. jasno pokazuje bankrot trećeg puta.
83. Za odličan sažetak brojnih prijedloga globalne reforme vidi Heikki Patomäki, Teivo Teivainen i Mika Rönkkö, *Global Democracy Initiatives* (Helsinki: NIGD, 2002.). Vidi također Robin Broad, ur., *Global Backlash: Citizen Initiatives for a just World Economy* (Lanham, MD: Rowman and Lirclefield, 2002.) te William Fisher i Thomas Ponniah, ur., *Another World Is Possible: Popular Alternatives to Globalization at the World Social Forum* (London: Zed Books, 2003.).
84. Vidi, primjerice, Robert Keohane i Joseph Nye, "The Club Model of Multilateral Cooperation and Problems of Democratic Legitimacy", u Keohane, *Power and Governance in a Partially Globalized World* (New York: Routledge, 2002.), 219-44.
85. Vidi Joseph Stiglitz, *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*, 109-53 i 258-69.
86. Mnogo dugujemo Craigu Borowiaku i njegovim analizama pojma javnog polaganja računa u suvremenim globalizacijskim raspravama.
87. Vidi, primjerice, Kevin Danaher, *10 Reasons to Abolish the IMF & World Bank* (New York: Seven Stories Press, 2001.); Kevin Danaher, ur., *50 Years Is Enough: The Case Against the World Bank and the International Monetary Fund* (Boston: South End Press, 1994.); i Lori Wallach i Michelle Sforza, *Whose Trade Organization? Corporate Globalization and the Erosion of Democracy* (Washington, DC: Public Citizen, 1999.).
88. Vidi Joseph Camilleri et al., *Reimagining the Future: Towards Democratic Governance*.
89. Cite South Centre, *For a Strong and Democratic United Nations* (London: Zed Books, 1997.).
90. Harry Shutt također naglašava da se prvo treba pozabaviti nedostatkom stvarne suverenosti većine država članica želi li se reformirati sistem UN-a da bi bio demokratičniji. Vidi Harry Shun, *Another Democracy: Alternatives to a Bankrupt World Order* (London: Zed, 2001.), 91-95, 136-39.
91. Vidi, primjerice, Richard Falk i Andrew Strauss, "Bridging the Globalization Gap: Toward Global Parliament", *Foreign Affairs* 80, br. 1 (siječanj-veljača 2001.): 212-20.

92. James Madison, *Federalistički spisi*, br. 56.
93. Vidi Heikki Patomäki, Teivo Teivainen i Mika Rönkkö, *Global Democracy Initiatives* (Helsinki: NIGD, 2002.) 113-29.
94. Vidi Ingolf Pernice, "Multilevel Constitutionalism in the European Union", *European Law Review* 27, br. 5 (listopad 2002.): 511-529.
95. Vidi Michael Sharf, "The Case for a Permanent International Truth Commission", *Duke Journal of Comparative and International Law* 7, br. 2 (proljeće 1997.): 375-410. Vidi također Heikki Patomäki, Teivo Teivainen i Mika Rönkkö, *Global Democracy Initiatives*, 131-38.
96. Vidi Margaret Stetz i Bonnie B. C. Oh, ur., *Legacies of the Comfort Women of World War II* (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2001.).
97. Dakarska deklaracija, 22.-24. siječnja 2001., Preporuka #3. O pitanjima odštete za potomke robova u Sjedinjenim Američkim Državama vidi Raymond Winbush, ur., *Should America Pay? Slavery and the Raging Debate over Reparations* (New York: Amistad, 2003.).
- 376 98. O eroziji građanskih sloboda u Sjedinjenim Američkim Državama vidi Michael Ratner, "Making Us Less Free: War on Terror or War on Justice?" u Stanley Aronowitz i Heather Gautney, ur., *Implicating Empire* (New York: Basic Books, 2002.), 47-64; Richard Leone i Greg Anrig Jr., ur., *The War on Our Freedom: Civil Liberties in the Age of Terrorism* (New York: Public Affairs, 2003.); i Cynthia Brown, ur., *Lost Liberties: Ashcroft and the Assault on Personal Freedom* (New York: The New Press, 2003.). O sve učestalijem obrascu američkog odbijanja međunarodnih sporazuma vidi Jonathan Greenberg, "Does Power Trump Law?" *Stanford Law Review* 55, br. 5 (svibanj 2003.): 1789-1820, pogotovo str. 1814-18.
99. Primjerice, Svjetska banka predlaže da se protiv siromaštva bori strategijama kao što je veća osjetljivost državnih institucija za siromašne i uklanjanje socijalnih zapreka unutar nacionalnih društava. Vidi the World Bank, *Attacking Poverty*. Za kritiku izvještaja Svjetske banke o siromaštvu vidi Paul Cammack, "Attacking the Poor", *New Left Review*, 2. ser. br. 13 (siječanj-veljača 2002.): 125-34.
100. Vidi Joseph Stiglitz, "Dealing with Debt: How to Reform the Global Financial System", *Harvard International Review* 25, br. 1 (proljeće 2003.): 54-59; Kunibert Ratfer, "What's Good for the United States Must Be Good for the World: Advocating an International Chapter 9 Insolvency", u *From Cancun to Vienna: International Development in a New World* (Vienna: Bruno Kreisky Forum, 1993.), 64-74; i Ann Pettifor, "Resolving International Debt Crises - The Jubilee Framework for International Insolvency", http://www.jubilee2000.org/analysis/reports/jubilee_framework.html.
101. Ignacio Ramonet, "Désarmer les marchés", *Le mode diplomatique* (prosinac 1997.): 1.
102. Vidi Heikki Patomäki, Teivo Teivainen i Mika Rönkkö, *Global Democracy Initiatives*, 161-78.
103. Lawrence Lessig daje sličnu preporuku u *The Future of Ideas*, 249-61.
104. Vidi Jessica Litman, "War Stories", *Cardozo Arts and Entertainment Law Journal* 20 (2002): 337-59.
105. Vidi Richard Stallman, *Free Software, Free Society* (Cambridge, MA: Free Software Society, 2002.).
106. "Copyleft" je slična alternativa u kojoj je izbor fiksan: djela se mogu reproducirati za nekomercijalno [ili također komercijalno, *op. prev.*] korištenje pod uvjetom da je autor naveden i priznat [te da se sve prerade djela objave pod istim uvjetima pod kojima je dobiveno izvorno prerađivano djelo, *op. prev.*]. O projektu Creative Commons vidi Lawrence Lessig, *Free Culture* (New York: Penguin, 2004.). Vidi također internetske stranice organizacije: <http://www.creativecommons.org>.
107. Za kratki opis nastanka Indymedije na protestima protiv WTO-a u Seattleu 1999. vidi Eric Galatas, "Building Indymedia", u Peter Philips, ur., *Censored 2001*, 331-35. Vidi također Ana Nogueira, "The Birth and Promise of the Indymedia Revolution", u Benjamin Shepard i Ronald Hayduk, ur., *From ACT UP to the WTO* (London: Verso, 2002.), 290-97. O tradiciji alternativnih medija vidi Robert Hadcett, "Taking Back the Media: Notes on the Potential for a Communicative Democracy Movement", *Studies in Political Economy*, br. 62 (jesen 2000.): 61-86. O ranijim pokretima za reformu medija u SAD-u, kao što je bila borba u 1930-ima protiv komercijalizacije medija vidi Robert McChesney, *Telecommunication, Mass Media, and Democracy* (Oxford: Oxford University Press, 1993.), 252-70.
108. Foucault, "Cours du 7 janvier 1976" *Dits et écrits*, sv. III (Pariz: Gallimard, 1994), 160-74. Nije nikakva slučajnost da je neokonzervativna misao, koja je vodeća snaga iza vanjskopolitike Busheve administracije, zasnovana na jednako radikalnom projektu. Neokonzervativci u Washingtonu danas doista slijede revolucionarnu epistemologiju pariških poststrukturalista iz 1960-ih. Politika preventivnih napada, prakse promjene režima i projekt prekranja političke karte svijeta u skladu s njihovom vizijom potvrda je njihove volje za moći koja odbacuje svaku robovsku logiku. Kao što su francuski filozofi otkrili revolucionarnu stranu Nietzscheove misli, ti se neokonzervativci vraćaju reakcionarnoj strani Nietzscheove misli, vidi Domenico Losurdo, *Nietzsche: L'aristocratico ribelle* (Torino, Italija: Bollati Boringhieri, 2002.).
109. Vidi C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke* (Oxford: Clarendon, 1962.).
110. Jedan od doprinosa toj novoj znanosti je studija Arjuna Appadurajia o horizontalnom očitovanju aktivističkih pokreta u Mumbaiju, koje on vidi kao temelj za proširenu koncepciju demokracije, duboku demokraciju bez granica. Vidi "Deep Democracy: Urban Governmentality and the Horizon of Politics", *Public Culture* 14, br. 1 (proljeće 2002.): 21-47.
111. Vidi *Imperij*, 221-36.

112. Vidi Silvia Ronchey, *Lo stato bizantino* (Torino, Italija: Einaudi, 2002.); i H el ene Ahrweiler, *L'id eologie politique de l'Empire Byzantin* (Pariz: Presses universitaires de France, 1975.).
113. Vidi, primjerice, Gerhart Ladner, "The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy", *Dumbarton Oaks Papers*, no. 7, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1953.), 1-34.
114. John of Damascus, *On the Divine Images*, prev. David Anderson (New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1980.).
115. Vidi Rudolf Stammmler, *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung* (Liepzig: Veit, 1896.). O prijedlogu prirodnog prava na početku dvadesetog stoljeća vidi Leo Strauss, *Natural Right and History* (Chicago: Chicago University Press, 1953.). Nemilosrdni napadi Maxa Webera nisu bili dovoljni da spriječe dvadesetostoljetnu europsku filozofiju prava da ne ponavlja te platoniske rituale. Vidi *Economy and Society*, pogotovo 1. dio.
116. O naslovnici Hobbesova *Levijatana* vidi Carl Schmitt, *The Leviathan in the State Theory of Thomas Hobbes* (Westport, CT: Greenwood, 1996.), poglavlje 2.
117. Vidi Carl Schmitt, *Political Theology*, prev. George Schwab (Cambridge, MA: MIT Press, 1985.). Rad Helmuta Schelskog i kasnije Arnolda Gehlena izravno su kritizirali Schmittovu interpretaciju Hobbesa i njegovo razumijevanje politiske teologije. Međutim, čak i pro i cene od teoloških elemenata, njihove mehanicistiske filozofije moći djelovanja samo su ponavljale većinu Schmittovih promišljanja. Vidi Helmut Schelsky, "Die Totalit t des Staates bei Hobbes", *Archiv f ur Recht- und Sozialphilosophie*, xxxv (1937-38.): 176-93. Neokonzervativci u SAD-u danas slično temelje svoje tvrdnje na izvanrednoj moći amerike globalne monarhije i njenom djelovanju u obranu slobode. Time oni iznimno proširuju tu teoriju s ciljem da *urbi et orbi* provedu ustrojstveni društveni model SAD-a – drugim riječima, da ga gurnu prema totalitarnom slavljenju moći. Vidi dokument Bijele kuće o *Nacionalnoj sigurnosnoj strategiji* iz rujna 2002. Kao kod Hobbesa i Schmitta, i tu se jezik suverenog jedinstva legitimira i miješa s koncepcijom politiske teologije. Hineći da je realistički – premda taj realizam nema nikakve veze s Machiavellijem, već je puki *raison d'etat* – neokonzervativni diskurs globalizaciju smatra projektom dominacije, građanstvo i dr̄avu nerazdvojivo vezanima, patriotizam najvišom vrlinom, a nacionalni interes svemu nadređenim, prokazujući pritom nevoljkost njihovih liberalnih kritičara da prihvate njihove globalne i totalitarne projekte. Ukoliko je Leo Strauss intelektualna referentna točka za te neokonzervativce, utoliko bi se takav razvoj događaja mogao i naslutiti nakon čitanja Strausove knjige o Spinozi, u kojoj on nudi nihilisti ko tumačenje ontologije, skepti ko čitanje etike i hladnu recepciju proročkog židovstva. To je tumačenje koje je neobično blisko Schmittovu  itanju Hobbesa.
118. Vidi Joseph Schumpeter, *Business Cycles* (New York: McGraw-Hill, 1939.). Za Schumpeterovu teoriju krize vidi takoder "The Analysis of Economic Change", *Review of Economic Statistics* 17 (svibanj 1935.): 2-10; i "Theoretical Problems of Economic Growth", *Journal of Economic History* 7 (studeni 1947.): 1-9.
119. Vidi Antonio Damasio, *Looking for Spinoza: Joy, Sorrow, and the Feeling Brain* (New York: Harcourt, 2003.).
120. Eric Raymond, *The Cathedral and the Bazaar* (Sebastopol, CA: O'Reilly, 1999.). Drugu tehnološki utemeljenu analizu kako ljudi sve više stvaraju suradnički u mrežama nudi Howard Rheingold, *Smart Mobs* (New York: Basic, 2002.).
121. Thomas Hobbes, *On the Citizen*, prev. Richard Tuck i Michael Siverthorne (Cambridge: Cambridge University Press, 1998.), poglavlje 14.
122. Gilles Deleuze i Claire Parnet, *Dialogues 11*, prev. Hugh Tomlinson i Barbara Habberjam (New York: Columbia University Press, 2002.), 136.
123. Ward Churchill iznosi argument protiv pacifisti ke politike, ali pritom kao jedinu alternativu pacifizmu pretpostavlja oružanu borbu u tradicionalnom obliku. Mi želimo ovdje naglasiti da te dvije opcije nisu jedine. Vidi Ward Churchill, *Pacifism as Pathology* (Winnipeg: Arbeiter Ring Publishing, 1999.).
124. Vidi Subcomandante Marcos i Yvon Le Bot, *Le r ve Zapatiste* (Pariz: Seuil, 1997.).
125. Andr e Malraux, *Antim moires* (Pariz: Gallimard, 1967.), 315.
126. William Shakespeare, "Julije Cezar" u William Shakespeare, *Tragedije*, prev. Mate Maras (Zagreb: Matica hrvatska, 2006.), čin 3., prizor 2.
127. Većina suvremenih pravnih znanstvenih radova o Drugom amandmanu kreće se između stajališta individualnih prava, koje uzima u zaštitu individualni posjed oružja, i stajališta kolektivnih ili dr̄avnih prava, koje se fokusira na miliciju sa svrhom zaštite autonomije saveznih dr̄ava. Vidi Carl Bogus, ur., *The Second Amendment in Law and History* (New York: The New Press, 2000.). O izvoristima tog amandmana u engleskom pravu vidi Joyce Lee Malcolm, *To Keep and Bear Arms* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994.).
128. Walter Benjamin, prev. Snješka Knežević, *Uz kritiku sile* (Zagreb: Studentski centar Sveučilišta, 1971.).
129. Vidi Michael Walzer, *Just and Unjust Wars* (New York: Basic Books, 1977.; 2000.); i Jean Bethke Elshain, *Just War Against Terror* (New York: Basic Books, 2003.), 46-70.
130. Leon Trotsky, *The History of the Russian Revolution*, prev. Max Eastman (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1932.), 184.
131. Starhawk stavlja isti naglasak kada tvrdi da nam je potrebna "raznolikost taktika". Vidi "Many Roads to Morning: Rethinking Nonviolence", u *Webs of Power*, 206-36.

132. Nije jasno zagovara li Slavoj Žižek u provokativnoj knjizi *Repeating Lenin* (Zagreb: Arkzin, 2001.), poput nas, ponavljanje demokratskih ciljeva Lenjinova projekta, a bez avangardnog vodstva boljševičke partije, ili, naprotiv, zagovara elitistički oblik političkog vodstva.
133. Clarice Lispector, *The Passion according to G. H.*, prev. Ronald Sousa (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988.), 3.
134. Shakespeare, "Julije Cezar", *ibid.*, čin 4, prizor 3.

ZAHVALE

Bilo bi nemoguće ovdje zahvaliti svima koji su nam pomogli tijekom pisanja ove knjige. Želimo stoga samo odati priznanje onima koji su pročitali i komentirali čitav rukopis: Naomi Klein, Scottu Moyersu, Judith Revel i Kathi Weeks.

KAZALO

- Brojevi stranica nakon 339 odnose se na bilješke
11. rujna, napadi, 21, 61, 173, 174, 186, 210, 341
1984 (Orwell), 34
- Acção Libertadora Nacional, 90
ACT UP, 179, 186
Adams, Abigail, 236, 237, 238
afektivni rad, 111, 113-14, 146, 150
Afganistan, 38, 53, 60, 62, 64, 71, 91, 173, 175, 303, 324
AFL-CIO, 273
Afrika, 82, 83, 121, 127, 206, 242, 264, 298
afrički ministri, 282
Afrički nacionalni kongres (ANC), 92, 350
Afroamerikanci, 60, 89, 282
Agamben, Giorgio, 339, 343
Albright, Madeleine, 24-25
Al Kaida, 41, 60, 96, 210
Amazonija, 132
American Commonwealth (Bryce), 247
Američka revolucija, 87
amnestija, 373-74
analitički zadatak, 111
anarhija, 160, 201, 311, 312, 317
anarhisti, 94, 213, 239
ANC, *vidi* Afrički nacionalni kongres, Annanova doktrina, 42
antagonizam, 141, 149, 152, 205
antropologija, 124, 127, 128, 356-57
antropološka transformacija, 193
antimonopolistički zakoni, 168
antinuklearni pacifizam, 342
antisemitizam, 54, 108, 260
antiznanost, 292
apartheid, 92-3, 163-64, 170, 206
Aron (Mojsijev brat), 322
apsolutna demokracija, 98, 212-13, 231, 232, 295, 312, 327, 330
apstraktni rad, 144
Aragon, Louis, 241
Arendt, Hannah, 87, 339
Argentina, 137, 170, 171, 208-09, 235, 260-61, 276, 298, 301
aristokracija, 230, 232, 234, 310
asimetrični sukobi, 63-64, 346-47
asistentice u odvjetničkim uredima, 114
Atena, 373-74
ATTAC, 284
Augustin iz Hippa, 190
Australija, 260
Autonomija, pokret, 90
autorska prava, 176-77, 285-86
avangardizam, 214, 215
Azija, 82, 83, 121, 162, 170, 206, 264, 276, 298, 300, 301
Babelj, Isak, 80
Bahtin, Mihail, 201-04
bakterije, 177-78
Bal Šem, Elija, 26
Balkan, 46
bankrot, 284
barok, 182
Bartov, Omer, 345
baze podataka, 176
Becker, Gary, 155
Beirut, 61
Benjamin, Walter, 324
Berlinska pobuna (1953), 243-46
nerazličnost, 13
Bijeli kombinezoni, 252-54
biljna genetika, 115-17, 132-33, 178-79
biljne sorte, 132
Bin Laden, Osama, 41, 45, 60, 62

biološka raznolikosti, 132-33
 biomoć, 57, 135, 158, 335
 dominacija čitavim spektrom, 65
 kontrola stanovništva kao, 163
 ontološka granica biomoći, 66
 nasilje biomoći, 333
 pojam zajedničkoga i, 199-200
 rat kao režim biomoći, 28-29, 52, 101
 sigurnost i, 33-39
 suverenost i, 323
 biopolitička proizvodnja, 15, 100-01, 182, 292, 315, 317, 333
 afektivni rad kao, 113
 gerilsko ratovanje i, 89
 komunikacija kao središnja za, 250
 kao nemjerljiva, ali ekscesivna, 146
 biopolitička proizvodnja
 mnoštva, 106, 328-29
 siromašni i, 131
 subjektnosti, 87
 zajednički i, 200
 biopolitičke reforme, 287-89
 biopolitičke pritužbe, 268-70
 biopolitički rad, 112, 147
 biopolitika, 87, 112, 335
 klasa i, 108
 mnoštvo i, 328
 poljoprivredna, 118
 vidi također biopolitička proizvodnja
 biovlasništvo, 177, 180
 Birmingemska škola, 250
 Bizantski imperij, 307-09
Bjesovi (Dostojevski), 139
 blagostanje, *vidi* socijalna država;
 društveno blagostanje
 Blair, Tony, 224, 375
 Bliski Istok, 299, 301
 Bodin, Jean, 312
 Boeing, 54
 Bog, 307, 309, 330
 bogatstvo, 152, 172, 204, 217, 305
 biljnih i životinjskih vrsta, 132-33
 prema klasnim podjelama u
 SAD-u, 237
 Marx o, 148
 migranata, 133
 nejednakosti u, 264
 rad kao izvor bogatstva, 143-44, 148-49, 183, 314
 Bolivija, 121
 Boljševička revolucija, 83, 325
 borbe, međunarodni ciklus, 206-10
 Borges, Jorge Luis, 256
Braća karamazovi (Dostojevski), 203
 brane, 268-269, 355
 Brazil, 90, 126, 162, 236, 266, 277, 298, 301, 304
 Brecht, Bertolt, 50, 255
 Bretton Woods konferencija (1944.), 169
bricoleur, 63
 Bryce, James, 247, 249
 Buđoni, Semjon, 80
 Buffon, grof, 189
 Bush, George, H. W., administracija, 39, 56
 Bush, George, W., administracija, 39, 56, 225, 288, 377
 Butler, Judith, 193-94
cahiers de doléances, 255
 Camus, Albert, 360
 Carlisle, Thomas, 155
 Castro, Fidel, 84
 Céline, Louis-Ferdinand, 57
 Centralna Amerika, 69
 Cervantes, Miguel de, 203
 Cezar, Julije, 50
 Chomsky, Noam, 341
 Churchill, Ward, 342, 379
 Churchill, Winston, 42
 Ciceron, 20
 Cincinat, 24
 ciklus pobuna, 205-210
 civilizacije, 48-49, 230, 279, 344-45
 civilno društvo, 248, 279, 371-72

Clastres, Pierre, 97
 Clausewitz, Carl von, 22, 28, 37, 60, 81
 Clinton, Bill, 39, 56, 272
 Conrad, Joseph, 69
 Cortés, Juan Donoso, 243
 Crne pantere, 86, 90, 205, 323
 Crozier, Michel, 47
 Crvene brigade, 90
 Crveni kmeri, 91

 Čehoslovačka, 324
 Četvrti svjetski rat, 51
 Čikaška ekonomska škola, 154-55
 Čile, 261
 čista teorija prava, 311
 čovječanstvo, 334, 340
 Bog i, 309, 330
 ljubav prema, 62
 ujedinjeno protiv apstraktnog
 pojma, 31
 zlo kao neprijatelj čovječanstva, 31
 zločini protiv, 43-44, 262
 čudovišta, 189-91

 D'Holbach, barun, 189-90
 damping, 271
Darstellung, 75, 78
 Davos, 164, 172
De Cive (Hobbes), 16
 de Sade, Marquis, 12
 dekapitacijski model, 69
 Deleuze, Gilles, 156, 190, 322
 demografija, 162
 demokracija, 78, 84, 86, 100, 221-336
 apsolutna, 98, 212, 231-32, 295, 312, 327, 330
 dugi marš demokracije, 222-54
 demokracija svih, 231
 gerilskih pokreta, 84-85
 globalna, 11, 15, 255-309, 334
 Huntington o, 47
 koncepti demokracije, 222-23, 227, 228, 230-31, 240, 290, 310-11
 u kontekstu nasilja, 321-27
 kozmpolitska, 224

kriza demokracije, 222-28, 331
 mnoštva, 77, 295, 310-36
 nedovršeni projekt moderne, 228
 nova znanost demokracije, 327-36
 Nye o, 234
 osamnaestostoljetna, 290
 otpor i, 94-95
 kao radikalizacija, 212
 rat i, 11, 32-33
 radnička, 244-46
 u SAD-u, 47, 225
 socijalistička, 238-43
 suverenost i, 310-21
 zastupanje i, 233-34, 370
 žudnja za, 77, 95-96, 333, 336
 demokratske tranzicije, 175
 denacionalizacija, 160
 derivati, finacijski, 266-67, 374
 Derrida, Jacques, 340
 Desai, Aschwin, 136
 Descartes, René, 142-43, 229
 desnica, politička, 185, 211
 Dessault aviation, 54
 Dewey, John, 20, 33, 192-94
 Diderot, Denis, 189-90, 256
 dijalog, 202-04
 diktatura, 41, 311-12
 diplomacija odozdo, 253, 287
 diplomacija odozgo, 287
 disjunktivna sinteza, 231, 234
 distribuirane mreže, 66-71, 73, 94, 95, 96, 98, 100, 116, 117, 203, 209-10, 217
 divovske ambicije, 282, 288
 dobrotvorni rad, 265
 dolar, 169, 302
 domaća politika, 29-30
 dominacija čitavim spektrom, 65, 70
 Dostojevski, Fjodor, 139-40, 201-04, 360
 droge, 29-30, 96, 100
 Drugi svjetski rat, 51, 57, 81-82, 169
 društvena klasa, *vidi* klasa
 društvena pravda, 87
 društvena proizvodnja, 14, 89, 90, 95, 135, 169-70, 192, 280

društvena ravnoteža, 249, 251, 333
 društvena revolucija, 87
 društvena teorija, 140
 društvena zbilja, 140-144
 društvene mreže, 77, 116, 181-82
 društvene organizacije, 185
 društveni bitak, 157
 društveni odnosi, 116, 315, 317, 327-28
 društveni rad, 57, 144, 328, 329
 Društveni ugovor, (Rousseau), 232
 društveni život, 145, 147, 183, 187, 193
 društveno blagostanje, 170
 društvo nultog stupnja tolerancije, 32, 309
 Država i revolucija (Lenjin), 332, 333
 države, *vidi* nacionalne države, pojedinačne nacije
 dug, 248-49, 265, 284, 302, 304
 Dugi marš, 84
 DuPontovi laboratoriji, 177
 Durruti, Buenaventura, 83

Echelon, 196
 egzodus, 322, 324, 327
 ekologija, 268, 269
 ekonomija, 155
 kriza ekonomije, 153, 155
 odlučivanje u, 348
 globalna, 53, 148, 172, 196-97, 224, 265, 283-87, 302, 304
 inovacija u, 318
 kejnzijska, 154, 170, 174
 lex mercatoria, 166-67, 172
 vojska i, 173
 mnoštvo i, 14, 105-11, 214-15
 ekonomija nacionalnih država, 284-85
 politička, 155, 159-60
 politički poredak i regulacija tržišta, 164-65
 postmodernizacija, 115
 kao reakcionarna disciplina, 152-53
 Svjetski ekonomski forum, 164-65
vidi također siromaštvo, siromašni

ekonomska klasa, 107-08, 109
 ekonomska proizvodnja, 53, 63, 90, 95, 101, 301-02, 315, 329
 ekonomska regulacija, 167, 169, 171, 174, 226
 ekonomske pritužbe, 264-67
 ekonomske reforme, 283-87
 ekspanzionizam, 296-97
 El Salvador, 65, 121, 207
 elita, 239
Enciklopedija (Diderot i D'Alembert), 256
 Engels, Friedrich, 80, 212
 Engleska, *vidi* Velika Britanija,
 Enron, skandal oko, 174
 etička komunikacija, 248
 etničkost, 264
 eugenika, 189-90
 euro, 168, 302
 eurocentrizam, 127, 129
 Europa, 300
 rano moderno doba, 228, 308
 geopolitika u, 296
 ljeвица u, 186
 pojam demokracije, 230
 javno mnijenje u, 251
 pobune industrijskog radništva, 206
 ujedinjeno ustrojstvo, 280-81
 eksternalije, 147
 Europska filozofija, 311
 Europska unija, 280, 301
 Executive Outcomes, 62
 EZLN, *vidi* Zapatistička nacionalna oslobodilačka vojska

nadnacionalne institucije, 165
 odštete, 297-98

FAO, *vidi* Svjetska organizacija za hranu i poljoprivredu
 farmaceutske tvrtke, 269-270, 285, 374
 fašizam, 63, 243, 260
 federalisti, 233, 234, 278
Federalistički spisi, 233
 federalna vlast, 233

feminizam, 193, 206, 216, 260
 Feuerbach, Ludwig, 75
 Feyerabend, Paul, 155
 Filip III., Španjolski kralj, 22
 Filipini, 91
 filozofija, 311
 finalizam, 189
 financije, 150, 266-67, 284-85, 293-94
 fiziologija, 312, 318
fokistička gerilska strategija, 84-85, 91
 fordizam, 114, 185-86
 formalizam, 201-02
Forschung, 75, 78
 Foucault, Michel, 29, 142, 270, 292, 309, 343
 Frakcija Crvene armije, 90
 Francuska, 82, 121, 124, 125, 126, 137, 255-56, 259, 260
 Francuska revolucija, 87, 255-56, 266, 278
 frankenštajnska hrana, 179
Frankenstein (Shelley), 27-28
 Friedman, Milton, 154
 Front du Libération du Québec, 90
 funkcionalizam, 249

G8, protesti protiv, *vidi* Genova, protesti protiv G8 u,
 Gadafi, Muamar, 45
 Gallup, George, 249
 Garibaldijev pokret, 82
 Geheimrat, 47-49
Gemeinschaft, 158, 200
 genealogija, 292
 General Electric, 177
 Genet, Jean, 205
 genetika, 115-16, 132-33, 178-79, 285, 363
 genetsko modificiranje, 179
 genocid, 34
 Genova, protesti protiv G8 u, 186, 254, 272, 298
 geopolitika, 296-206
 George Jackson Brigade, 272
 gerilske snage, gerilsko ratovanje, 64, 70

dedemokratizacija, 85
 kineski model, 86, 89
 kubanski model, 83-85, 86, 89, 91, 322
 organizacijska struktura, 68
 od narodne vojske do, 79-87
 policentrični model, 91
 Sandinisti, 85
 kao skupine seljaka, 80-81, 90
 sovjetski model, 80, 85-86
 urbano, 89-90
 zapatistički model, 93
 žene u, 85

gergezenski zloduh, 138, 139, 214
 Gibbon, Edward, 308
 Giuliani, Carlo, 254
 glad, 170, 264, 265
 glasanje, 257, 277-78
 globalizacija, 11, 12, 72, 77, 160
 kapitalistička, 105-06, 161, 164, 263
 kriza demokracije u oružanom dobu globalizacije, 222-28
 liberalno kozmopolitsko viđenje globalizacije, 224
 neoliberalna, 153
 politička ekonomija globalizacije, 106, 159, 165
 protesti protiv, 94-95, 96-97, 100, 204, 207-08, 209-10, 214, 253-54, 264, 271-74, 304-05, 326-27
 suverenost nametnuta globalizacijom, 168
 Ujedinjeni narodi i, 299
 zastupanje i, 257-58
 globalna antropologija, 127
 globalna demokracija, 255-295, 334
 globalna ekonomija, 53, 148, 171-72, 196, 224, 265, 283-287, 302, 305
 globalna klasa, 16
 globalna kvazi-vlada, 171
 globalna proizvodnja, 112
 globalna reforma, 274-290, 332
 globalna uprava, 167
 globalne "aristokracije", 301, 303-06

globalne institucije, *vidi*
 supranacionalne organizacije i
 institucije, *posebne institucije*
 globalni apartheid, 163-64, 170
 globalni ciklus borbi, 206-210
 globalni kapital, 224, 265
 globalni parlament, 278, 279
 globalno civilno društvo, 279-80
 globalno pravo, 167
 globalno ustrojstvo, 280
 globalno zagrijavanje, 288
 Gogolj, Nikolaj, 203
Golem (Leivick), 27
 golem, 26-28
 gomila, 104, 247
 Gorki, Maksim, 360
 građanska prava, 260
 građanski neposluh, 253
 građansko pravo, 320
 građanski rat, 22, 229, 230
 definicija građanskog rata, 20
 Engleski, 22, 229
 globalni, 23, 321
 imperijalni, 20, 51
 koncepti građanskog rata, 349
 u moderno doba, 79-83, 97
 revolucionarni, 83
 Sovjetski, 80
 svjetski, 339
 Španjolski, 83
 telurijaska koncepcija, 82
 građanske slobode, 283
 građevinarstvo, 243-44
 Gramsci, Antonio, 28, 352
 Granada, 324
 granice, 297, 306
 Grimmelshausen, Johann, 21
Grossraum, 296
 Grotewohl, Otto, 245
Grundrisse (Marx), 140, 151
 Guantanamo, vojna baza u zaljevu,
 43, 283
 Guattari, Felix, 156
 Guevara, Che, 84
 Guha, Ranajit, 358
 Gvatemala, 261
 Haass, Richard, 343
 Habermas, Jürgen, 248-49, 372
 Haiti, 173
 Hall, Stuart, 250
 Hamas, 91
 Harvard, Sveučilište, 177
 Hegel, G. W. F., 75, 216, 248, 371-72
 Heidegger, Martin, 187, 342
 Heine, Heinrich, 75
 Herder, Johann Gottfried von, 308
 Herkules, 206
 Hess, Moses, 75
 hijerarhije, 161-62, 163-64, 204-05, 300
 hindusi, 46
 historijski materijalizam, 140
 Hladni rat, 38-39, 47-48, 51, 67, 222,
 223, 229, 331
 Ho Ši Min, 84, 358
 Hobbes, Thomas, 16, 21, 36, 229, 311,
 320, 378
 Hobsbawm, Eric, 357
 Holokaust, 42
 homoseksualnost, 194, 196, 206, 326
 hrana, genetski modificirana, 179
 Hrvati, 46
 Huamán Poma de Ayala, 22
 Huntington, Samuel, 47-49, 230, 279,
 344
 Hussein Saddam, 45, 61, 62
 Hutui, 46
Ideja Indije (Moravia), 128
 identitarna politika, 93-94, 211
 idolatrija, 26
 ikonoklazam, 307-09
 Imperij, 306
 geopolitički poredak i, 306
 globalni, 23
 izrabljivanje i, 317
 javno pravo Imperija, 306
 mnoštvo i, 216
 neizbježnost rat u, 12
 neograničena narav Imperija, 316
 ontološka konstitucija, 138
 preklapanje kapitala i
 suverenosti, 316

politička hijerarhija Imperija, 44
 siromašni kao žrtve Imperija, 130
 stanje rata unutar, 20
 kao tendencija, 11
 unilateralistička kontrola nad,
 331
 SAD-ova unilateralistička verzija
 Imperija, 303
Imperij (Hardt i Negri), 12, 16, 352
 imperijalizam, 11-12, 71
 imperijalno pravo, 168, 263
 Indija, 128-130, 162, 180, 268-69, 271,
 277, 298, 301
 individualizirano nasilje, 34
 industrijalizirano ubijanje, 345
 industrijska revolucija, 240
 industrijska rezervna armija, 131, 132
 industrijsko radništvo, 80, 86, 111,
 113, 124-25, 126, 131, 211, 213, 215,
 240, 328
 Indymedia, 289
 informacija, 181, 182, 249, 250, 285,
 289, 309, 315, 318
 Inke, civilizacija, 22
 inovacija, 181, 192, 203, 269, 285, 313,
 318
 inozemni dug, 265, 284
 instruirano zastupanje, 236
 instrumentalizacija, 27
 intelektualni rad, 111
 intelektualno vlasništvo, 181
 inteligencija roja, 98-100, 320
 "intérimaires", 137
 International Workers of the World,
 271
 internet, 14, 181, 253, 285, 318, 358
 Intifada, 92, 97, 206
 Iran, 300
 Irak, 38, 65, 71, 173, 175, 287, 303
 rat u Iraku (2003.), 57, 77, 207,
 246, 250, 298, 300, 302, 375
 ispitivanje javnog mnijenja, 249, 250
 Istočna Azija, 300, 301
 istraživanja javnog mnijenja, 250
 Isus Krist, 138, 307
 Italija, 82, 128, 129, 130, 252-54, 373

Ivan Bez Zemlje, Engleski kralj, 303
 Ivan Damašćanin, 309
 izbjeglice, 260
 izbori, 257, 278
 izgradnja nacije, 38, 64, 176, 287
 iznimka, 20-26, 34, 40, 77, 235, 283,
 288, 340, 343
 izolacionizam, 297
 izomorfizam, 142
 Izrael, 41, 92, 287
 izrabljivanje, 106, 116, 152-53, 195
 antagonizam koji proizlazi iz, 149,
 204-05
 Imperij i, 317
 Marx o, 149
 pobuna protiv, 109
 poljoprivrednog radništva, 114
 razlika između zemalja prvog i
 trećeg svijeta, 161
 rad i, 116, 149, 314
 topografija izrabljivanja, 150, 156,
 161-64, 217
 izražavanje, 111, 259, 319
 izvanredno stanje, 23-26, 34, 40, 77,
 343
 izvedba, 193-195, 197, 205
 jaka vlada, 173-175
 jakobinstvo, 199, 200, 239, 311, 312
 Jamajka, 271
 James, William, 191
 Japan, 277
 japanski Amerikanci, 281
 javna dobra, 198
 javna politika, 343
 javne institucije, 165
 javne usluge, 198, 199
 javni interes, 199
 javno, pojam, 197
 javno mnijenje, 246-251
 javno polaganje računa, 275-78, 291-92
 jedinstvo, 107, 109, 232, 311
 jednakost, 212
 Jefferson, Thomas, 181, 236, 237, 255,
 294
 jezična izvedba, 195

jezične zajednice, 133, 147, 195
 jezično izražavanje, jezični iskaz 111, 320
 jezik, 133, 146, 191, 195, 214, 319-320
 Jhering, Rudolf von, 158
 Johnson, Hugh, 346
 jugoistočna Azija, 170, 276
 Jugoslavija, 41, 43, 82, 260, 275, 276
 Jünger, Ernst, 57, 348-49
 Južna Afrika, 92, 127, 136, 151, 206, 261, 269
 Južna Amerika, 69
 Južna Koreja, 162

kabala, 16, 28
 Kairos, 335
 Kalifornijsko sveučilište, 178
 Kambodža, 43, 69, 91
 Kanada, 260
 Kant, Immanuel, 185, 341
 Kantorowicz, Ernst, 62
 kapital:
 definicija kapitala, 145-46
 državna regulacija kapitala, 284
 finansijski, 150, 266-67
 globalni, 224, 265
 jaka vlada i, 173
 Marx o, 75
 mobilnost, 265
 rad i, 107, 146, 314, 316
 upravljanje kapitalom, 242
vidi također novac

Kapital (Marx), 75, 141
 kapitalizam:
 inovacija i, 313
 "kasni", 65
 Marx o, 75, 107
 mnoštvo i, 110
 neregulirani, 164, 226
 poljoprivreda i, 121
 pravo vlasništva temeljeno na radu, 182
 proizvodnja pod, 144, 145
 seljačke pobune kao odgovor na, 79
 siromašni i, 131

socijalizam kao oblik kapitalizma, 245
 tranzicija na socijalizam i gerilsko ratovanje, 83
 kapitalistička globalizacija, 105-5, 161, 164, 263
 Karibi, 206
 karnevaleske situacije, 202, 203, 252, 326
 Kearney, Michael, 356
 kejnzijizam, 154, 170, 174
 Kelsen, Hans, 33, 370
 Kennan, George, 38
 Keynes, John Maynard, 153, 154
 kibernetika, *vidi* računala; Internet
 Kina, 81, 119, 120, 125, 131, 241, 259, 300, 301, 354, 358
 Kulturna revolucija u, 86, 89, 125
 Kissinger, Henry, 38-39, 43
 klasa, 108
 klasna borba, 88, 97, 107, 108, 245, 252
 društvena, 107
 ekonomska, 107, 108
 globalna, 16
 klasni odnosi, 108
 opasne klase, 30, 107-55
 socioekonomska, 215-16
 klasni sukob, 87
vidi također radnička klasa

klima, 288
 klinamen, 335
 kmetstvo, 121
 književna kritika, 201-02
 književnost, 202
 kognitivni rad, 111
 kolateralna šteta, 58
 kolektivizacija, 120, 122
 kolonijalizam, 121
 Kolumbija, 91, 96
 komunikacija, 181, 182
 među borbama, 206-07, 208
 demokratski sistem
 komunikacije, 289
 društvena, 192, 214
 etička, 248-49

globalna sredstva komunikacije, 288
 inovacija i, 318, 319
 izvedba i, 194
 jezička zajednica u komunikaciji, 195
 komunikacija ideja, 294
 nematerijalni rad i, 111, 116, 117
 nematerijalna proizvodnja i, 146, 151
 Marxovo viđenje komunikacije, 124-25
 komunikacijska proizvodnja mnoštva, 324
 mreže i, 142
 proizvodnja i, 147, 181, 191, 192, 250, 329
 subjektnost proizvedena komunikacijom, 184
 komunikacija roja, 99
 zajedničko i, 197, 205, 328, 329
 zajednički društveni bitak i, 157
 komunikacija Zapatista, 93
 komunizam, komunisti, 67, 86, 123, 221, 238-42, 267, 360
 kondotijeri, 61
 konstitucija subjektiviteta, 141
 konstitucionalizam, 158, 259
 konzervativni argumenti tradicionalnih vrijednosti, 226
 kooperacija, 116, 126, 142, 146, 184, 319, 328-29
 korporacije, 257
 farmaceutske, 269-70
 globalne, 272
 globalizacija i, 165
lex mercatoria i, 167
 mediji, 251, 289, 373
 multinacionalne, 263, 302
 odnosi između, 172
 sličnost javnim institucijama, 165
 softver u vlasništvu korporacija, 286
 transnacionalne, 224
 korupcija, 24, 61, 62, 170, 174-75, 282, 331, 332, 333

Kosovo, 42, 44, 71, 261
 kozmopolitiska demokracija, 234
 kriza:
 demokracije, 222-28, 331, 332
 ekonomije, 152, 155, 302
 u eri oružane globalizacije, 222-28
 geopolitike, 296-98
 zastupanja, 331, 343
 Križarski ratovi, 31, 324
 kršćanstvo, 330
 Kruppove čeličane, 54
 Kuba, 84-86, 89, 241, 322
 kukci, 99, 180
 kulaci, 120
 kultura, 315-16
 kulturalni studiji, 250
 Kulturna revolucija, 85-86, 89, 126
 kurkuma, prašak od, 180
 Kuvajt, 44
 Kyoto, Protokol iz (1997.), 288

Lakatos, Imre, 155
 Laos, 43, 69
 Latinska Amerika, 53, 84, 121, 206, 241-42, 298, 301
 Le Bon, Gustave, 247
 legalnost, 95-96
 Leivick, H., 27
 Lenjin, Vladimir, 40, 84, 239, 332, 333, 380
 Leon III. Izaurijski, 307
 leukemija, 178
 "dlakavih stanica", 178
 Lev, Juda, 27
Levijatan (Hobbes), 16, 229, 311
lex mercatoria, 166-67, 172, 173, 263
 Libanon, 61, 91
 liberalizam, 259, 311
 liberalno kozmopolitsko stajalište, 224
 lingvističke teorije, 194
 Lisspector, Clarice, 334
 Livije, Tit, 335
 Lloyds osiguranje, 54
 Locke, John, 182
 Luhmann, Niklas, 249

Luj XIV, Francuski kralj, 256
Lumpenproletariat, 131
 Luther, Martin, 158
 Luxemburg, Rosa, 370-71

ljeвица, politička, 185, 186, 211-12
 ljubav, 330-31, 334, 336
 ljudska prava, 31, 225
 logika ljudskih prava, 71
 u međunarodnom pravu, 347
 nasilje i, 41, 42
 pritužbe oko, 260-63
 reforme ljudskih prava, 281-83

Machiavelli, Niccolò, 47, 60, 62, 63, 313, 335
 Madison, James, 233, 234, 259, 278, 332, 333, 369
 Madres de Plaza de Mayo, 260-61
 Mađarska, 324
 Magna Carta, 303-05
 majčinski rad, 113
 Malraux, André, 323
 Malthus, Thomas, 162, 163
 manjine, 259-260, 264
 Mao Ce Tung, 28, 74, 81, 84, 85-86, 119, 125-26, 335, 354, 358
 Marcos, Subcomandante, 93, 253, 351
 Marx, Karl, 148, 149, 212
 društvena teorija, 140-141
 o kapitalističkoj proizvodnji, 75, 76, 146
 klasna teorija, 107-9
 o Pariškoj komuni, 239, 240
 pojam apstraktnog rada, 144
 pojam živog rada, 146, 151
 o političkoj pasivnosti seljaštva, 124, 125
 o privatnom vlasništvu, 183
 o radu, 75, 151, 314
 o slobodnoj trgovini, 156
 mase, 13, 104
 Massachusetts, 236-37
Matrix, 316
 McNamara, Robert, 179
 mediji, 248, 249, 350, 271-72, 289, 309, 272

međunarodna trgovina, 165, 166, 171, 173, 224, 271, 272-3, 302
 međunarodni ciklus borbi, 206-210
 Međunarodni jubileumski pokret za ekonomsku i socijalnu pravdu, 265
 Međunarodni kazneni sud, 43, 262, 281
 Međunarodni monetarni fond (MMF), 122, 162, 169-72, 207, 208, 235, 258, 266, 271, 275, 276, 287
 međunarodni odnosi, 30
 Međunarodni sporazum o zabrani nagaznih mina (1997.), 288
 Međunarodni sud pravde, 262
 Međunarodni sudovi za ratne zločine, 43
 međunarodno pravo:
 imperijalna transformacija međunarodnog prava, 200
 iznimka od, 25
 legitimno nasilje i, 40, 42-43, 44
 ljudska prava u, 347
 nova *lex mercatoria*, 166
 preventivni napadi zabranjeni međunarodnim pravom, 35
 rat i, 37
 zajedničko i, 200
 međuvlast, 160-161, 163, 168, 174
 Meksička revolucija, 81
 Meksiko, 93, 121, 253
 Merleau-Ponty, Maurice, 187, 188
 metoda ekonomskog računovodstva, 148
 Michels, Robert, 242
 Microsoft, 145, 215
 migranti, 133-34
 mikoorganizmi, 177-78
 militarizam, 63
 Milošević, Slobodan, 43, 45
 Ministarstvo unutarnje sigurnost SAD, 283
 mir, 21, 22, 23, 64, 77, 2704, 294, 304
 vidi također pacifizizam
Miris Indije, (Pasolini), 129
 misao, 318

Mississippi, Sveučilište u, Medicinski centar, 180
 Mittelman, James, 162
 mladohegelijanci, 75
 MMF, *vidi* Međunarodni monetarni fond
 model okolišne deprivacije, 69
 moderno doba, moderna, modernost, modernizam 123-24, 364
 europsko, 228, 308
 građanski rat u, 79-82, 97
 nedovršeni demokratski projekt, 228-36
 pragmatizam i, 193
 tradicionalna društvena tijela i, 185
 Mojsije, 322
 monarhija, 230, 310
 monetarističke politike, 169-70
 monetarni esencijalizam, 154
 monofonična književnost, 202
 monopol, 168, 285, 289
 Monsanto, 266
 Montesquieu, Baron, 259, 308
 moralnost:
 legitimno nasilje i, 41, 42
 pravednog rata, 38
 rat i, 31-32
 Moravia, Alberto, 128
 Movimento Sem Terra, 266
 mnoštvo, 103-218
 biopolitička proizvodnja mnoštva, 105, 328, 329
 definicija mnoštva, 104-05, 108-09
 dekonstrukcijska kritika mnoštva, 216,
 demokracija mnoštva, 77, 295, 310-36
 demonško lice mnoštva, 138-40, 214
 ekonomski aspekti mnoštva, 14, 110, 214-15, 319
 formiranje mnoštva, 184-85, 204
 geopolitika kao odgovor na izazove mnoštva, 298

hegelijanska kritika mnoštva, 216
 Imperij i, 216
 kao klasni pojam, 107, 109
 kao mreža, 13, 209, 251, 294
 i nestajanje seljaštva, 118-28
 nova znanost mnoštva, 332-333
 opasne klase i, 30, 107-55
 pojam mnoštva, 214-18, 292
 povijesno, 213
 rad i, 215
 razvitak mnoštva, 213
 s ontološkog gledišta, 328, 330
 sposobnost odlučivanja, 318-20, 330, 334
sub specie aeternitatis, 212
 tkivo mnoštva, 105, 184, 187-89, 193, 204, 270
 tragovi mnoštva, 184-218
 zajedničko i, 14, 128, 135, 201, 215, 319, 328-29

moć:
 bizantska, 308
 globalne podjele moći, 162, 172, 173
 hijerarhije moći, 161-62, 217
 konstitutivna, 37, 330, 343
 monopol države na, 248
 mrežna, 12
 suverenost i, 308-09, 332
 kao sveta, 312
 vakuum moći, 160
vidi također biomoć

mozak, 318, 319
 mreža/e, 142
 biopolitičke, 93
 borbe i, 78-98
 distribuirane, 66, 68, 70, 73, 95, 96, 98-99, 100, 116, 117-18, 203, 209-10, 217
 društvene, 77, 116, 182
 globalne ekonomske, 302
 inovacija u, 318-19
 inteligencija roja i, 98-100
 legalnost i, 95
 mnoštvo kao, 13, 209, 251, 294
 moć mreža, 12

mrežni organizacijski model, 95
 oblici mreža, 66-73, 91
 teroristička, 100
 mučeništvo, 326
 multikulturalizam, 211
 multilateralizam, 12, 71, 72, 225, 296, 298
 multinacionalne korporacije, 263, 302
 Murawiec, Laurent, 54
 Musil, Robert, 190
 muslimani, 46, 260
My Name Is Legion (Zelazny), 360
 nacionalizam, 62
 nacionalne države, 71
 ekonomija nacionalnih država, 384-85
 globalni poredak i, 159, 223-24
 međunarodno pravo i, 200
 na Međunarodnom sudu pravde, 262
 nasilje nacionalnih država, 40-42, 230, 343
 nova *lex mercatoria*, 167, 172
 nuklearno naoružanje i, 52
 politički sukobi među, 23
 siromaštvo u, 264
 sloboda od vladavine nacionalnih država, 225
 suverenost nacionalnih država, 20, 23, 159-60, 199, 225, 230
 nacionalni oslobodilački ratovi, 81-82
 nadzor, 196
 NAFTA, *vidi* Sjevernoamerički sporazum o slobodnoj trgovini
 naftne mrlje, 177-78
 napalm, 69
 Napster, 176
 naracija, 202-04
 Narmada, rijeka, 268-69
 narod, kao pojam, 13, 87, 104, 232, 311
 narodna vojska, 80, 81-84, 87, 90
 nasilje:
 demokratsko, 324, 325
 demonstranata, 271-74
 globalno, 229, 230
 individualizirano, 34
 legitimacija nasilja, 40-46, 87, 229, 321
 monopol na, 343
 moralnost i, 41, 42
 obrambeno, 323, 324, 325
 ograničena korist od, 332
 porast nasilja, 127
 potčinjeno politici, 322
 pravne strukture i, 42
 u službi ljudskih prava, 41-42
 stalna prijetnja nasiljem, 321
vidi također rat
 NATO (Organizacija Sjevernoatlantskog ugovora), 44, 261
 naturalizam, 203
 navika, 191-92, 193, 194, 195, 205, 213-14
 nematerijalni rad, 178-180, 183, 317
 definicija nematerijalnog rada, 111-12
 hegemonija nematerijalnog rada, 79, 113, 114, 116-17, 141, 142, 215, 352
 karakteristike nematerijalnog rada, 76-77
 proizvodni, 145, 182
 kao razgovorljiv i okupljalački, 195
 središnja uloga nematerijalnog rada, 117
 nematerijalna proizvodnja 76, 117, 141, 145-48, 151, 177, 182, 195
 nematerijalno vlasništvo, 176-79, 180-82, 294
 neokonzervativizam, 225, 377, 378
 neoliberalizam, 164, 165, 170, 196, 198, 224, 253, 265, 267, 298
 neposluh, 253, 320
 neprijatelj:
 kao apstraktan, 31, 45
 novi oblici neprijatelja, 66-67
 razlikovanje prijatelj-neprijatelj, 23, 27, 48
 kao zlo, 31

Neue Darstellung, 75
 neuravnotežena razmjena, 161
 nevladine organizacije (NVO-i), 264, 279, 305
New Deal, 193, 346
New York Times, 246, 251
 nezaposlenost, 131, 132
 Niebuhr, Reinhold, 308
 Nietzsche, Friedrich, 184, 377
 Nikaragva, 65, 85, 121, 262
 nim, stablo, patentirani proizvodi od, 180
 Nirnberški sud, 262
 Noriega, Manuel, 45
 nostalgija, 185, 186, 187
 Nova narodna armija, Filipini, 91
 nova ograđivanja dobara, 181
 novac, 150, 154, 267
vidi također valuta
 nuklearno naoružanje, 34, 40, 52, 314, 325, 342, 343
 NVO-i, *vidi* nevladine organizacije
 Nye, Joseph, 234
 Njemačka, 277
 Berlinske pobune u, 243-46
 Frakcija Crvene armije, 90
 izvanredno stanje u, 24, 25-26
 koncepcija *Reicha*, 158
 Kruppove čeličane, 54
 nacisti, 262, 324
 parlamentarni pluralizam u, 312
 pobune 1848., 80
 pod Schröderom, 224
 Tridesetogodišnji rat, 21, 143, 229
 tradicija javnog prava, 158
 obitelj, 187, 226
 obiteljski rad, 113
 obrana, 35-36
Obrigkeitsstaat, 158
 obrtnički rad, 185
 odgovornost, 276
 odlučivanje, 319-21, 330, 332-33, 335, 348
 "odmetničke države", 300

ohlokracija, 231
 okrutno i neobično kažnjavanje, 35
 okultni fenomeni, 127
On Divine Images (Ivan Damašcanin), 378
 OnkoMiš, 177, 178, 179
 opasne klase, 30, 107-55
 opća teorija ekvilibrija, 152, 153
 opća volja, 232
 opći interes, pojam, 199, 200
 Opijumski rat, 173
 oporezivanje, 284-85
 organizacije u zajednici, 185
 Orozco, José, 81
 oružane snage, *vidi* vojska
 oružje, naoružanje, 323-24
 za današnju demokraciju, 326
 masovnog uništenja, 34, 35, 325
 nuklearno, 34, 40, 52, 314, 325, 342, 343
 ograničenog uništenja, 325
 Orwell, George, 34
 "Osovina zla", 298
 oskudnost, 176, 294
 oslobodilački pokreti, 78, 82, 83, 86-87, 89
 osobni dohodak, 264
 osobno naoružanje, 323-24, 325-26
 otpor, 66, 74-101
 i demokratska primjena nasilja, 324
 ekonomska klasa i, 108
 i izum mrežnih borbi, 87-98
 od narodne vojske do gerilskog ratovanja, 79-87
 u pobuni u Varšavskom getu, 323
 primarnost otpora, 74-79
 otuđenje, 114
 pacifizam, 342, 379
 Palestinci, 41, 92, 206
 Pan, 247
 Panama, 173
 paradigme, 141
 Pariška komuna, 239-40, 357
 parlament, globalni, 278, 279

- partija, politička, 239
 Pasolini, Pier, Paolo, 128
 Pašukanis, Jevgenij, 241
 patrijarhalno zastupanje, 235, 236
Patriot Act, 196, 283
 patriotizam, 63, 186, 378
 Pavone, Claudio, 349
 Peek, George, 346
 Pentagon, napad na (2001.), 21, 61, 172, 174, 186, 210, 341
 periferni fordizam, 162
 Periklo, 230
 periodizacija, 142
 Peru, 91
 pesticidi, 180
 Petar Veliki, Ruski car, 189
 Pinochet, Augusto, 43
 Piot, Charles, 359
 piratstvo, 176
 plaćenici, 60-63
 Platon, 311
Plodovi gnjeva (Steinbeck), 121
 pluralizam, 312
 pluralnost, 107, 108,
 pobačaj, 196
 pobuna, 28, 79, 80, 81, 205-09, 213, 237-38, 348
 pokoravanje, 66
 Pokret za spas Narmade, 268-69
 policijska zaštita, 175, 177
 policijske djelovanje visokog intenziteta, 53
 policijsko djelovanje, 30, 33, 34, 53, 253, 254, 270, 272-73, 342
 polifonični narativ, 202, 203, 204
 politička ekonomija, 154, 159, 161, 165
 politička moć, 315
 politička partija, 239
 politička proizvodnja, 329-330
 politička revolucija, 87
 političke institucije, 165
 politički realizam, 335
 političko tijelo, 104-05, 158-59, 161, 164, 172, 173, 175, 184, 204, 217, 361
 politika:
 autonomija politike, 238
 desnica, 185, 211
 društvena, 242
 ekonomija i, 164-65
 geopolitika i, 296-306
 identitet i, 93-94, 211
 klasa i, 107-08
 kozmopolitska, 224
 ljevica, 185, 186, 211-12
 potčinjavanje nasilja politici, 322-323
 rad i, 165
 radnička klasa, 209
 rat i, 22, 23, 28-29, 30, 37, 321, 322
 reformaska nastojanja Johna Deweya i, 193
queer, 194
 SAD, 225-26
 seljačka pasivnost u, 125
 siromašni i, 131
 suverenost u, 312
 unutarinja, 29-30
 polje sukoba, 251
 poljoprivredni uzgoj, *vidi* poljoprivreda,
 poljoprivreda, 115-16
 genetika biljaka u, 115-16, 117, 179
 genetsko modificiranje u, 179
 kapitalizam i, 121
 kolektivizacija poljoprivrede, 119-120, 122
 Marxistička analiza, 141
 osnovnih potreba, 122
 poljodjelci, radnici u, 113, 112, 116, 122, 328, 354
 proizvodnja, 117, 120, 122
 socijalistička modernizacija poljoprivrede, 119
 trgovinske politike i, 304
 Poljska, 82
 populizam, 243
 porez na valutne transakcije, 284-85
 posesivni individualizam, 197
 posredovanje, 247, 248, 249
 postfordizam, 53, 89, 90-91, 115, 145, 185, 194, 252
 postmodernizam, 185, 186-87
 postsistemska teorija, 197
 povijesna periodizacija, 142
 pozitivne ekternalije, 147
 pragmatizam, 191, 192, 193
 praška defenestracija, 21
 prava, *vidi* građanska prava; ljudska prava
 Prava poljoprivrednih uzgajivača, 116
 prava singularnosti, 196
 Pravda za čistače, 207
 pravda, 31, 32, 87, 260-63, 269, 281-83
 "pravedni" rat, 31-32, 38-39, 308, 324-25, 341
 pravna teorija, 197,
 pravni autoritet, 40
 pravo:
 antimonopolističko, 168,
 globalno, 167
 građansko, 320
 za kontrolu nad zajedničkim, 195
 Imperija, 306,
 imperijalno, 168, 263
 postsistemska teorija, 197
 prirodno, 311
 tradicija javnog prava u Njemačkoj, 158
 vlasništvo i, 182, 263
vidi također međunarodno pravo
 pravo na nošenje oružja, 323, 324
 pravo na vodu, 288
 predsjednički izbori 2000., 257, 373
 prenapučenost, 162
 preventivni napad, 35, 308, 377
 prijatelj-neprijatelj, razlikovanje, 23, 27, 48
 prijateljska paljba, 58
 primitivizam, 123, 124, 127
 prirodno pravo, 311
 prisvojeno zastupanje, 235, 236
 pritužbe, 256-70, 336
 biopolitičke, 268-70
cahiers de doléances, 256,
 ekonomske, 264-67
 protiv globalnog sistema, 271-74, 332
 protiv medija, 272
 oko pravā i pravde, 260-63
 protiv rata, 270
 oko zastupanja, 257-259
 privatni sporazumi, 165
 privatni ugovorni subjekt, 200
 privatno vlasništvo, 181, 197, 199, 224, 266, 269, 271, 287, 304
 privatnost, 196, 197
 "Pro patria mori" (Kantorowicz), 62
Problem poetike Dostojevskog (Bahtin), 201
 proizvodnja:
 biopolitička, 15; 87, 89, 101, 251, 292
 društvena, 14, 89, 90, 95, 135, 169, 192, 280
 ekonomska, 53, 54, 90, 95, 101, 302, 315, 329
 globalna, 112-13
 kapitalistička, 144, 145
 komunikacija i, 146, 181, 191, 192, 250, 329
 materijalna, 145
 nematerijalna, 76, 117-18, 142, 145-49, 151, 175, 182, 195
 norme, 243-44
 otpor i, 101
 politička, 330
 postfordistička, 53, 89, 90-91, 115, 144
 poljoprivredna, 117, 120, 122
 realna apstrakcija i, 143
 u siromašnim zemljama, 161
 proizvodnja subjektiviteta, 77, 89, 150, 158, 184
 proizvodnja vrijednosti, 149
 zajedničko bogatstvo kao stvarni predmet proizvodnje, 148
 zajedničkoga, 184, 191-195, 197, 205, 214, 292, 328-29, 336
 profit, 171, 173, 174, 269
 projektili, 52
 proletarijat, 107, 108, 110, 125, 239, 240, 241, 357
 promjena režima, 38

Prosvjetiteljstvo, 293
 protest ljubljennem, 326-27
 protestni pokreti, globalni, 84-95, 96, 100, 203-04, 207, 209-10, 214, 253-56, 263, 271-74, 305, 326-27
 protumoć, 97
 protupobuna, protupobunjeničke strategije 50-73, 82, 87, 196, 347
 Proust, Marcel, 191
 Prvi svjetski rat, 51, 52, 57
Psihologija masa (Le Bon), 247
 psihologija, 312, 318
 Putnam, Robert, 185

Queer Nation, 186, 326
queer teorije, 193
 Quesnay, François, 148

Rabelais, François, 203
 racionalni individualni iskaz, 248
 računala, 117, 146, 176, 351
 softver, 286, 320
 vidi također Internet
 rad, 267, 292
 apstraktni, 143-44
 afektivni, 111, 114, 146, 150
 berlinske pobune i, 243-46
 biopolitički, 112, 147
 društveni, 57, 144, 328, 329
 i fleksibilnost tržišta, 132
 globalne podjele rada, 162, 172, 173
 gubitak tradicionalnih oblika rada, 185
 industrijski, 80-81, 86, 111, 125, 126, 131, 211, 214-215, 240, 328-29
 kao izvor bogatstva, 143-44, 148-49, 183, 314
 kapital i, 107, 108, 146, 314, 316
 kapitalistička globalizacija i, 161
 Marx o, 75, 151
 migrantski, 134
 unutar mnoštva, 110
 nematerijalno dobro od rada, 194
 u nastajanju granice između rada i slobodnog vremena, 76, 114, 145

nova topologija rada, 116
 oblici rada, 110
 politička moć iz pregovora s, 168
 poljoprivredni, 113, 115, 123, 141, 329
 podružtvljenje kategorija rada, 126
 "postajanje zajedničkim" rada, 107-18, 214, 215, 292, 319, 328
 postmoderni, 157
 radnička klasa, 13-14, 76, 110, 122, 131, 132, 200, 214, 215, 241, 246
 rušenje vrijednosti rada, 131, 161
 samoupravljanje, 240, 317
 seljački, 119
 sindikati, 137, 207, 211, 244, 246, 265, 273
 višak radnog vremena, 149
 vrijednost i, 144, 146, 147-48, 149, 151
 zajedničko i, 15
 zakon o vlasništvu temeljen na, 182
 "ženski rad", 113
vidi također nematerijalni rad
 rad u domaćinstvu, 113, 115
 radioaktivno zagađenje, 268
 radna mjesta, *vidi* zaposlenje, rad
 radnička klasa, 14, 76, 110, 122, 131, 132, 141, 209, 214, 215, 241, 246
 rasa, 105, 108, 163, 209, 215, 264
Rasprava o metodi (Descartes), 142-43
 rat, 19-101
 kao apsolutan, 33
 apstraktni ciljevi rata, 45
 asimetrični, i dominacija čitavim spektrom, 63-73
 kao biomoć, 29, 33-39, 53, 57, 65, 66, 101
 definicija rata, 20
 demokracija i, 11, 33
 ekonomska proizvodnja i, 53-54, 346
 globalno ratno stanje, 28-33, 222, 224-27, 229, 270, 287, 302, 304, 305, 321, 331

Hobbesovo viđenje rata, 21, 229
 Imperij i, 12-13
 imperijalni, 37, 39, 46, 60, 71
 kao iznimka, 22
 legitimno nasilje i, 40-46, 88
 metafore za, 29
 mrežni oblik rata, 67-73
 kao ontološki, 34
 kao opći fenomen, 20, 21, 23, 24
 policijsko djelovanje naspram, 342
 politika i, 37, 38, 43, 45, 51, 304, 305
 "pravedni", 31, 32, 38-39, 308, 324, 341
 kao prelazak politike s obrane na sigurnost, 35-36
 protupobune u, 50-73, 82, 87, 247
 kao regulativni i ustrojavajući, 36-37
 i revolucija vojnog djelovanja, 54-61
 rođenje novog, 51-54
 kao stalni društveni odnos, 28
 suspenzija demokratskih odnosa u, 343
 zločini i, 43, 261
vidi također građanski rat;
 gerilske snage, gerilsko ratovanje;
 vojska; *pojedinačni ratovi*

rat protiv droga, 29
 rat protiv siromaštva, 29
 rat protiv terorizma, 29, 32, 35, 196, 230, 270, 341, 345
 rat u Perzijskom zaljevu, Prvi Zaljevski rat (1991.), 39, 44
 ratni zatvorenici, 283
 ratovanje niskog intenziteta, 53, 65
rave, 252
 Raymond, Eric, 320
 razlike, kao neprijatelj naroda, 232
 razmjenski odnosi, 248
 razmjeri, 229, 233, 291
 Reagan, Ronald, 165
 realna apstrakcija, 141, 143
 realpolitika, 296

Reed, John 74
 reforma/e, 336, 375
 biopolitičke, 287-89
 ekonomske, 283-87
 globalne, 274-89, 332
 reformne prava i pravde, 281-83
 reformne zastupanja, 275-81
 regulatorni mehanizmi, 165, 171, 173, 174, 226
Reich, 158
 religija, 31
 Remarque, Erich Maria, 56-57
 renesansa, 61, 181
 represija, 87
 republika, 158, 159, 232, 333
 republikanizam, 232
 republikanska vrlina, 24-25
 revolucija, 28, 213
 Arendt o, 87
 formiranje narodne vojske, 81
 Kant o, 184
 protiv kolonijalnih sila, 80
 u moderno doba, 37, 231
 pravovremenost u, 335
 radi uništenja suverenosti, 333
 reforma i, 24, 375
 Trocki o, 325
 revolucija vojnog djelovanja (RVD), 54-61, 70
 revolucionarni realizam, 334-35
 riblje vrste, 269
 Ricardo, David, 143, 144, 161, 314
 Rim, antički, 61, 296, 307
 Rimbaud, Arthur, 99-100
 Rivera, Diego, 81
 rod, 105, 193-194, 209, 215, 264, 334
 Roosevelt, Franklin Delano, 192-93, 346
 ropstvo, 206, 282
 Rousseau, Jean-Jacques, 233, 234
 Ruanda, 43, 46, 260, 262
 Ruge, Arnold, 75
 rulja, 104, 247
 Rumsfeld, Donald, 50, 56
 ruralni krajevi, 125, 356, 358
 Rusija, 287, 300, 301

Dostojevskog, 139-40, 203
 korupcija u vidu oligarha u, 282
 titula cara "grozni" u, 308
 u Vijeću sigurnosti, 259
vidi također Sovjetski Savez

Ruysch, Frederik, 189
 RVD, *vidi* revolucija u vojnom djelovanju

Sabra, izbjeglički logor, 61
 Saddam, Hussein, 45, 61, 62
 samoubilački bombaški napadi, 58, 66, 314, 326
 samoupravljanje, 240, 317
 Samuelson, Paul, 154
 Sandinisti, 85
 Sankt Peterburg, 189
 Sardar Sarovar, brana, 268-69, 271
 Sarel, Benno, 243
 Sartre, Jean-Paul, 108
 Sassen, Saskia, 160, 348
 Schmitt, Carl, 23, 81, 243, 312, 330, 339, 341, 348-49, 378
 Schröder, Gerhard, 224
 Schumpeter, Joseph, 160, 313
 Seattle, protesti 1999. u, 94, 186, 207, 209, 253-54, 255, 271-74, 298
 Selbmann, Fritz, 245
 seljačka proizvodnja i razmjena, 121
 seljaštvo, 118-128, 353-58
 definicija seljaštva, 118-19, 120
 u europskoj književnosti, 123
 kao gerilske snage, 80-81, 90
 pobune seljaštva, kao odgovor na kapitalizam, 79, 205
 kao političko pasivno, 124-25
 srednje, 119, 121

Sen, Amrtya, 155
 Sendero Luminoso, 91
 Shatila, izbjeglički logor, 61
 Shays, Daniel, 237
 Shaysova pobuna, 237, 238
 Shelley, Mary, 28
 Sierra Leone, 62
 Sièyes, Abbé, 256
 sigurnost, 36-37, 45, 174, 175, 196, 303, 304, 305

Silvermann, Sydel, 356-57
 simbolički zadaci, 111
 Simmel, Georg, 359
 Simplicissimus, 21, 46
 sindikalizam društvenog pokreta, 137
 sindikati, 136-37, 207, 211, 244, 246, 265, 273
 Singapur, 162
 singularnost, 129-130, 199-200
 antropologija singularnosti, 128, 359
 u dijalogu, 203
 mnoštvo i, 104, 105, 109, 128, 204, 209-210, 216, 328
 postsistemska teorija i, 197
 i zajedničko u međunarodnom pravu, 201
 i zajednički društveni bitak, 157
 zajedničkost i, 127, 192, 197, 292, 328

Siqueiros, David, 71
 siromašni, *vidi* siromaštvo, siromašni
 siromaštvo, siromašni, 29, 130-138
 borbe siromašnih, 135
 globalno, 283, 302, 303
 globalna topografija siromaštva, 161, 162
 unutar jezične zajednice, 133
 kreativnost siromašnih, 133-4
 otklanjanje siromaštva, 304
 Marx o, 151
 u njemačkoj sociologiji, 359
 projekti Svjetske banke i, 170-71
 potencijal siromaštva, 205
 protesti protiv, 135-36, 263-67

"siva" strategija, 65
 siva zona, 64-65
 Sjedinjene Američke Države:
 demokracija u, 47, 225
 globalna hegemonija SAD-a, 225, 226, 299
 globalne intervencije SAD-a, 235
 industrijalizacija SAD-a, 352
 kao jedina supersila, 159
 Međunarodni kazneni sud i, 262
 odumiranje građanskih organizacija i organizacija

proisteklih iz zajednice u, 185
 izniman položaj SAD-a, 25, 226, 283, 288, 340
 politički sistem SAD-a, 225
 poljoprivredna proizvodnja u, 120
 predsjednički izbori 2000. u, 257, 373
 proglašavanje "Osovine zla", 300
 i promjena politike s obrane na sigurnost, 36
 protesti protiv, 258
 revolucija vojnog djelovanja u SAD-u, 54-61
 sporazumi o nuklearnom nenaoružavanju i, 52, 53
 strateški suparnici, 299-300
 unilateralistička geopolitička strategija SAD-a, 298-303, 305
 vanjska politika SAD-a, 71, 82, 225, 303, 377
 u Vijeću sigurnosti, 259

sjeme, 115-16, 178-79
 Sjeverna Koreja, 300
 Sjevernoamerički sporazum o slobodnoj trgovini (NAFTA), 207, 271
 skrbnički rad, 113
 sloboda izražavanja, 259
 sloboda, 78, 84, 86, 87, 95, 212, 213, 225, 331-32, 333
 slobodna trgovina, 156
 slobodno tržište, 164-65
 slobodno zastupanje, 23
 Smith, Adam, 143, 144, 161, 308, 314
 socijaldemokratska pozicija, 223, 224, 235
 socijalizam, socijalisti, 83, 125, 199, 200, 211, 238-43, 245, 329
 socijalna država, 211, 287
 softver otvorenog koda, pokret za, 286, 320
 softver, 286, 320
 Somalija, 173
 Sorel, Georges, 243
 Soros, George 302
 sovjeti, 240, 332

Sovjetski Savez, 33, 83
 u Afganistanu, 64
 demokratska stremjenja u, 241
 globalno kapitalističko tržište i, 175
 građanski rat u, 80
 hladni rat i, 39, 51
 industrijalizacija u, 352
 poljoprivredna kolektivizacija u, 120, 354,
 sovjeti i radnički savjeti u, 240, 332, 370
 sporazumi o nuklearnom nenaoružavanju i, 52, 53
 zastupanje u, 241
vidi također Rusija

Soweto, pobuna u, 92
 Spengler, Oswald, 48
 Spinoza, Benedikt de, 48, 184, 188, 212, 231, 270, 295, 310, 312, 378
 spolnost, seksualnost, 188, 193, 198, 209, 215
 spontanizam, 215
 Sporazum o antibalističkim projektilima, 52, 53

Srbi, 46
 Srednji vijek, 31
 "staklenički" plinovi, 288
 Staleški sabor, 256
 Staljin, Josif, 119
 Stammmler, Rudolf, 311
 stanovništvo, 13, 104, 163, 232
 Steinbeck, John, 121
 Stephen, Lynn, 350
 stil, 205
 Stoker, Bram, 187
 strah, 229, 230
 Strauss, David Friedrich, 75
 Strauss, Leo, 378
 subalterno, 216
 subjektivitet, 77, 83, 87, 89, 91, 141, 151-52, 158, 184, 191, 192
 subjektivna prava, 196
 Sudeti, 324
 sujevjerje, 48
 sukob civilizacija, 48-49

nadnacionalne organizacije i
 institucije, 165, 169-72, 235, 266,
 275-76, 283, 303
 suradnja, 146, 151, 157, 181, 182, 192,
 194, 195
 suveren, 157, 158, 229, 230, 310-13
 suverenost, 16, 232, 241, 336
 apsolutna, 308
 kao biomoć, 315-16
 demokracija i, 310-21
 dvostrana, 66, 313-17, 327
 egzodus od, 322
 Haass o, 343
 ljudska prava i, 261
 nacionalnih država, 20, 23, 198,
 225, 229
 nametnuta globalizacijom, 168
 objedinjena vlast suverenosti,
 248
 temeljna na poslušnosti, 313, 320
 pojam suverenosti, 311, 312
 proturječja unutar, 314
 kao sve više nepotrebna, 316
 uništenje suverenosti, 332, 333
 teorija suverenosti, 243, 297
 Sveučilište u Missisippiju,
 Medicinski centar, 180
 svjedočenje, 326
 Svjetska banka, 122, 169-172, 207, 235,
 258, 264, 268, 271, 275, 276, 283
 Svjetska konferencija o ženama, 268
 Svjetska konferencija protiv rasizma,
 268, 282
 Svjetska organizacija za hranu i
 poljoprivredu (FAO), 116, 170
 Svjetska organizacija za intelektualno
 vlasništvo (WIPO), 181, 364
 Svjetska trgovinska organizacija
 (WTO), 168, 171, 207, 253, 255, 271-
 74, 289, 304
 Svjetski ekonomski forum, 164, 165
 svjetski građanski rat, 339
 Svjetski socijalni forum, 207, 279
 Svjetski trgovinski centar, napadi na
 (2001.), 20, 61, 172, 174, 186, 210,
 341
 Swift, Jonathan, 203
 Španjolski građanski rat, 78
 Švicarska garda, 61
 T-stanice, 178
Tableau économique, 148
 Tacit, 175
 Tajland, 235
 tehnolozi, 56, 57
 tehnologija, 269
 golem i, 26-27
 ekonomske proizvodnje, 54-55
 poljoprivredna, 115
 vojska i, 53, 60, 63
 teleologija, 190
 telurijska koncepcija, 81, 124
 tendencija, 11-12, 141-43, 150
 teodiceja, 32
 teologija, 312, 378
 termiti, 98-99
 terorizam, 196
 Chomsky o, 341
 definicije, 32, 41, 230
 kao politički pojam, 32
 rat protiv, 29, 32, 35, 196, 230, 270,
 341, 345
 samoubilački bombaški napadi,
 58, 66, 314, 326
 terorističke mreže, 100
 Than, Vo Nguyen, 44
 Thatcher, Margaret, 165
 tijelo, ljudsko, 193, 311, 318
 tiranija, 231, 292, 312, 323, 333
 Tobin, James, 284
 Tobinov porez, 284-85
 Tocqueville, Alexis de, 234, 247
 tolerancija, 31
 totalitarizam, 223, 231
 tradicionalisti, 56-57
 tragedija, 203
 transakcijski troškovi, 166
 transformacija obrane, *vidi* revolucija
 u vojnom djelovanju,
 transnacionalne korporacije, 224
 transparentnost, 275-76
 Treći stalež, 256
 treći svijet, 161, 241
 Treći svjetski rat, 51

trgovina, *vidi* međunarodna trgovina;
 trgovinski sporazumi
 trgovinski sporazumi, 165, 168, 171,
 271, 272
 Tridesetogodišnji rat, 21, 143, 229
 Trocki, Lav, 80, 84, 310, 325
 tržišna roba, 266
 tržište dionica, 267
 Tupamaros, 90
 Turska, 171
 Tutsi, 46
 tvornički rad, 114, 115, 185, 194, 195,
 243-44
 Tzeltal, mitologija, 205, 350
 učinkovitost, 115
 Uganda, 62
 ugnjetavanje, 79, 238, 292, 314
 Ukrajina, 82
 Ujedinjeni narodi, 277-279, 298-299
 Annanova doktrina, 42
 agencije za pomoć, 169
 Međunarodni sud pravde, 262
 Opća skupština, 259, 277-78
 organizacije za ekonomski razvoj,
 169
 Svjetska konferencija protiv
 rasizma, 268
 Svjetska konferencija o ženama,
 268
 Svjetska organizacija za hranu i
 poljoprivredu, 116, 170
 Svjetska organizacija za
 intelektualno vlasništvo, 181
 zastupanje u, 258, 277-279
 Ujedinjeno Kraljevstvo, *vidi* Velika
 Britanija
 um, 318
 umnoživost, 176, 294-95
 unilateralizam, 12, 71, 72, 288, 298-
 306, 347
 uništenje, 34
 uprava, upravljanje, 275-76, 302
 urbana područja, 125, 358
 Urugvaj, 90
 uskraćenost, 205

uslužni rad, 111, 185
 ustav, globalni, 280
 Ustav SAD, 233, 280, 323
 Drugi amandman, 323
 utemeljujući mit, 26
 utopizam, 247, 249, 333
 valuta, 168, 208, 266, 267, 302
 vampiri, 187-88
 Varšavski geto, pobuna u, 323
 Vašingtonski konsenzus, 170
 Veblen, Thorstein, 153
 Velika Britanija, 259
 devetnaestostoljetna međuvlast
 u, 160
 građanski rat u, 22, 229
 Lloydsovo osiguranje, 54
 podrška SAD-u, 224
 poljoprivredno zemljište u, 121
 ruralni život u, 356
 Vijetnam, 53, 64, 69
 Villa, Pancho, 74
 Virno, Paolo, 194
 višak, suvišak, 149, 205, 206
 vitalizam, 187
 vlada:
 jaka, 173-75
 federalna, 233
 kvazi-globalna, 171
 vladajuća klasa, 239
Vladar, (Machiavelli), 47, 63, 335
 vladavina:
 bizantinska, 307-08
 Rousseau o, 232
vidi također demokracija, politika
 vlasništvo:
 biovlasništvo, 177, 180
 intelektualno, 181
 u kapitalističkom društvu, 107
 nematerijalno, 176, 180-81, 294
 privatno, 120, 175, 176-79, 180-83,
 196, 199, 227, 318
 seljaštva, 118-19
 zakon o, 182, 263
 vlasništvo nad zemljom, 118-22
 vojska:

u asimetričnim sukobima, 63, 347
 ekonomski interesi i, 173
 moć vojske, 315
 nasilje i, 41-42, 314
 kao plaćenici, 60-63
 privatni ugovaratelji i, 60
 revolucija u, 54-61
 tehnologija i, 53, 60, 63
 tradicionalna struktura vojske, 68
 unilateralističke politike i, 302
vidi također rat
 vojno-industrijski kompleks, 54
 vojno-vitalni kompleks, 54
 Voltaire, François-Marie Arouet de,
 32, 203, 308
 vrijednost(i), 144, 146, 147, 148, 149,
 248

W. R. Grace and Company, 180
 Watanuki, Joji, 47
 Weber, Max, 40, 234-36, 242, 343
 Wilde, Oscar, 329
 WTO, *vidi* Svjetska trgovinska
 organizacijama

zagađenje vode, 268
 zagađenje zraka, 268
 zajamčeni dohodak, 136, 252
 zajednica, 198
 zajednička dobra, 14, 181
 zajednički interes, 199
 zajedničko, 155, 183, 199, 287, 293
 biopolitička proizvodnja i, 200
 globalno, 201, 204
 intenzifikacija zajedničkoga, 206
 komunikacija i, 198, 206, 328, 329
 međunarodno pravo i, 200
 mobilizacija zajedničkoga, 204-11
 mnoštvo i, 14, 128, 135, 201, 215,
 319, 328-29
 politička izgradnja, 198
 pravna teorija temeljena na, 197
 proizvodnja zajedničkoga, 184,
 191-195, 197, 205, 214, 292, 328-29,
 336
 rad i, 15, 107-18, 147, 214, 215, 319,
 328

singularnost i, 127, 130, 135, 192,
 197, 201, 292, 328
 zakonska kontrola nad, 196
 Zaljevski rat, *vidi* rat u Iraku (2003),
 rat u Perzijskom zaljevu (1991.)
 Zapata, Emiliano, 81, 121, 205
 Zapatistička nacionalna oslobodilačka
 vojska (EZLN), 93, 96, 100, 205,
 253, 271, 322, 350-51
 zaposlenost, 115, 117, 132, 185-85
 zastupanje:
 u antičkom svijetu, 369
 u berlinskoj pobuni, 245-46
 demokracija i, 231-34, 239-40,
 248-49, 251, 370
 kao disjunktivna sinteza, 234
 instruirano, 236
 kriza zastupanja, 331
 patrijarhalno, 235, 236
 prisvojeno, 235, 236
 pritužbe oko zastupanja, 257-59
 rada, 242
 slobodno, 235, 236
 razmjeri i, 229, 233, 291
 reforme zastupanja, 275-81
 socijalističko, 238-43
 u Ujedinjenim narodima, 258,
 276-77
 zaštita okoliša, 273
 Zelazny, Victor, 360
 zlo, 31
 znanje, 147, 150, 180-82, 269-70, 285,
 318, 329
 znanost, 150, 183, 190, 292, 318
 Zola, Emile, 99
 Zvezdane staze, 59

žene:
 feminizam i, 193, 206, 216, 260
 u gerilskim organizacijama, 85,
 349
 nematerijalni rad i, 114
 prava žena, 260
 rad u domaćinstvu, 113, 115
 "za razonodu", 282
 siromaštvo među, 264

i Svjetska konferencija o ženama,
 268
 i teorije tijela, 193
 Ženevska konvencija, 283
 Židovi, 260, 281, 322, 323, 324
vidi također antisemitizam,
 židovstvo
 Židovstvo, 26-27, 108, 330
 živi rad, 146, 151
 životinjske vrste, 132
 životni oblici, 180, 182, 269, 285
 Žu De, 84

O AUTORIMA

Michael Hardt predaje na Sveučilištu Duke, dok je Antonio Negri
godinama predavao na sveučilištima u Padovi i Parizu. Autori su knjige
Imperij.

AUTORI: Michael Hardt / Antonio Negri
NASLOV: *Mnoštvo*
– rat i demokracija u doba Imperija

IZDAVAČ: Multimedijalni institut
Preradovićevea 18
HR-10000 Zagreb

TELEFON: +385 1 4856400

FAX: +385 1 4855729

E-MAIL: mi2@mi2.hr

HTTP: www.mi2.hr

BIBLIOTEKA: PAST:FORWARD

UREDNICI: Tomislav Medak i Petar Milat

PRIJEVOD: Tomislav Medak i Petar Milat

LEKTURA: Dinko Telečan

OBLIKOVANJE: Ruta

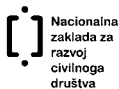
PAPIR: Munken Print

TIPOGRAFIJA: Nine i Plan (Nikola Đurek / www.typonine.com)

TISAK: Tiskara Zelina, Sv. Ivan Zelina

OBJAVLJENO UZ POTPORU:

Tiskanje ove publikacije omogućeno je temeljem financijske potpore Nacionalne zaklade za razvoj civilnoga društva u skladu s Ugovorom broj 421-02/08-PP-6/23 . Mišljenja izražena u ovoj publikaciji su mišljenja autora i ne izražavaju nužno stajalište Nacionalne zaklade za razvoj civilnoga društva.

Nacionalna zaklada za razvoj civilnoga društva
<http://zaklada.civilnodrustvo.hr>

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba

Zagreb, studeni 2009.